

Пилип СЕЛІГЕЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА У 2222 РОЦІ

ВСТУП ДО ЛІНГВОФУТУРОЛОГІЇ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ
НАН УКРАЇНИ

Пилип СЕЛІГЕЙ

**УКРАЇНСЬКА
МОВА
У 2222 РОЦІ**

ВСТУП ДО ЛІНГВОФУТУРОЛОГІЇ

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2023

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka/490.452>

УДК 811.161.2:008.2

C29

Відповідальний редактор

доктор філологічних наук, професор *К. М. ТИЩЕНКО*

Рецензенти

кандидат філологічних наук *Г. В. ЗИМОВЕЦЬ*

доктор філологічних наук *Г. А. ЧЕРНЕНКО*

Монографія є результатом виконання наукових тем:

«Лінгвістичний навчальний музей КНУ імені Тараса Шевченка: роль у гармонізації багатокультурного інформаційного простору» (№ 19БП044-02); «Слов'янські мови в епоху глобалізації: стан, функціонування, розвиток» (№ 0121U113779)

Ухвалила до друку вчена рада

*Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
(протокол № 7 від 29 вересня 2022 р.)*

Селігей П. О.
C29 **Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — Київ: Академперіодика, 2023. — 452 с.**

ISBN 978-966-360-490-9

Монографія закладає основи лінгвофутурології — нової галузі, що виникла на перетині мовознавства й футурології. Висвітлено роль уяви, завбачення, стратегічного мислення в житті людини. Розглянуто предмет футурології, її категорії, методи, проблеми, здобутки. Проаналізовано, що ми можемо знати про майбутнє, у чому специфіка ймовірного знання, чим наукові передбачення відрізняються від ненаукових. На підставі прогнозів провідних футурологів змальовано панораму суспільства майбутнього. Окреслено тенденції, які визначають мовне майбутнє людства, описано загрози мовному розмаїттю Землі, шляхи порятунку етномов від занепаду. Автор намагається з'ясувати, куди прямує українська мова, як зміниться вона в близькій та віддаленій перспективі. І головне: що потрібно зробити для того, щоб вона не просто вижила, а й зміцніла, розквітла, стала щоденною мовою всіх українців, мовою освічених, успішних і заможних людей.

Книжка зацікавить усіх, кому небайдуже майбуття української мови й хто готовий думати над цими питаннями.

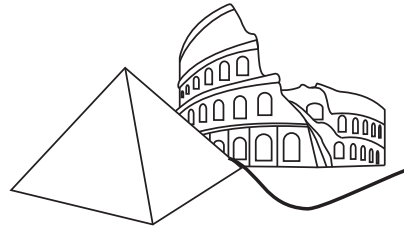
УДК 811.161.2:008.2

ISBN 978-966-360-490-9

© Селігей П. О., 2023

© Академперіодика, оформлення, 2023

ЗМІСТ

ПРО ЩО ЦЯ КНИЖКА?	5
-------------------	---

Розділ 1

ЗАВБАЧЕННЯ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

1.1. Скепсис та упередженість щодо майбутнього	13
1.2. Недалекоглядність — бич людства	24
1.3. Уява як засіб прогнозування	28
1.4. Мета як прообраз майбутнього	33
1.5. Чи можна вплинути на майбутнє?	38
1.6. Стратегічне мислення та інтуїція	42

Розділ 2

ФУТУРОЛОГІЯ ЯК НАУКА

2.1. Передбачення наукові та ненаукові	53
2.2. Запобігати небезпекам, плекати надію	57
2.3. Дещо з історії футурології	61
2.4. Імовірнісне знання та проблема вірогідності прогнозів	76
2.5. Методи футурологічних досліджень	82
2.6. Основні засади прогнозування	88
2.7. Галузеве прогнозування	93
2.8. Нездійснені мовні прогнози: уроки дає історія	100
2.9. Мовне прогнозування і лінгвофутурологія	120

Розділ 3

СВІТ НАШОГО ЗАВТРА ОЧИМА ФУТУРОЛОГІВ

3.1. Зміни прискорюються	137
3.2. Глобальні проблеми людства	141
3.2.1. Збройні конфлікти	141
3.2.2. Економічна нерівність і бідність	143
3.2.3. Перенаселеність Землі	145

3.2.4. Хижачьке ставлення до природи	147
3.2.5. Як вирішити глобальні проблеми?	149
3.3. Тенденції, що визначають майбутнє	150
3.3.1. Глобалізація — локалізація	151
3.3.2. Розмивання національної державності	156
3.3.3. Наддержави майбутнього	160
3.3.4. Економіка та ринок праці	169
3.3.5. Знання, освіта, інформація	176
3.3.6. Медицина та генетична інженерія	185
3.3.7. Технології, роботизація, штучний інтелект	191
3.3.8. Культура майбутнього	198
3.3.9. Людина майбутнього	202

Розділ 4

СВІТОВА МОВОСФЕРА: ПРИСМЕРКИ ЧИ ДОСВІТКИ?

4.1. Міжмовна конкуренція та функційна неповнота мов	211
4.2. Міжнародні та «світові» мови: критерії, рейтинги, прогнози	228
4.3. Англійська мова: три сценарії майбутнього	251
4.4. Мови — конкурентки англійської	261
4.4.1. Китайська мова	262
4.4.2. Іспанська мова	269
4.4.3. Арабська мова	274
4.4.4. Інші мови	282
4.5. Проблема всесвітньої мови	284
4.6. Мовне розмаїття в небезпеці	292
4.7. Як зберегти мову?	302

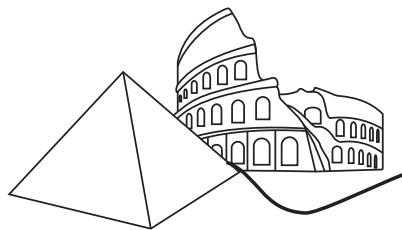
Розділ 5

УКРАЇНСЬКА МОВА: ПРОРИВ У МАЙБУТНЄ

5.1. Попередні зауваги	315
5.2. Внутрішньомовні зміни	318
5.3. Альтернативні сценарії розвитку	374
5.4. Пріоритети мовної політики	378
5.5. Демографічна потужність	386
5.6. Економічна потужність	402
5.7. Комунікативна потужність	410
5.8. Престиж української мови	422

ГОЛОВНІ ВИСНОВКИ	433
ПІСЛЯСЛОВО. МОВА, ЩО ВИПЕРЕДЖАЄ ЧАС	445
ПОКАЖЧИК ІМЕН	447

ПРО ЩО ЦЯ КНИЖКА?

За тридцять років Незалежності наше мовознавство так і не спромоглося дати реалістичний прогноз розвитку української мови. Заледве хтось зможе до ладу пояснити, якою він бачить українську мову в майбутньому. Обрій наших передбачень не перевищує кількох років і обмежується переважно планами втілення мовного законодавства. Далі — непроглядний туман. Так само не є предметом наукових студій мовне майбутнє людства загалом. У вітчизняному мовознавстві практично немає ні статей, ні тим паче монографій на цю тему. Соромливо обминають її і підручники з мовознавства. Доробок зарубіжних учених також не надто рясний — можна назвати лише поодинокі праці, розбіжні за рівнем і якістю.

Українську мову досліджують головню в її теперішньому стані. У давнину заглиблюється значно менше колег, бо це потребує і ґрунтовніших знань, і вищої кваліфікації. Історичні розвідки важко переоцінити: вони являють нам масштабну, багатовікову панораму становлення української мови від праслов'янських часів до сьогодення. Минувшину, безумовно, треба знати, з користю засвоювати її гіркі, часом трагічні уроки. Та чи варто на ній постійно зациклюватися? Чи варто весь час ходити довкола проблем учорашнього дня? Чи не варто нам, бодай інколи, відслоняти завісу часу, щоб поглянути за блакитне марево небокраю, у день завтрашній?

Занурившись у сьогодення та минуле української мови, ми наче даємо зрозуміти, що її майбутнє нас не дуже й цікавить. А що ж тоді цікавить? У соцмережах притчею во язицех стали такі злободенні теми, як правопис запозичень, творення фемінітивів, засилля покручів-росіянізмів. Хоч проблеми ці й розбурхують «мовні війни», з висоти майбутнього видаються аж надто дріб'язковими. Найгірше ж те, що вони відвертають увагу від проблем справді фундаментальних. Одна з них — українсько-іншомовні текстові корпуси. Хто пояснить, чому від їхньої якості й наповненості залежить подальша доля української мови? Питання риторичне. Більшість із нас навіть не чули про таку проблему¹.

¹ Докладно про це йдеться в підрозділі «Як зберегти мову?».

Запанування «підмінних тем» — наслідок того, що ми хибно розставляємо пріоритети, не вміємо поглянути на мову як ціле, не можемо збагнути, що насправді впливає на її поширеність, потужність, життєстійкість. Явище аж ніяк не нове. Іще в 1930-х роках В. І. Сімович скрушно відзначав: «Зацікавлення мовою в нас не виходить поза таку дрібницю, як правопис та апострофи. Люди, що кричать про правописний хаос та роздирають собі роти над проблемою “один народ — один правопис”, — над культурою самої мови ніколи не спиняються»². Пізніше цю ж думку виказав І. І. Огієнко: «На жаль тільки, українське мовознавство всі свої найкращі творчі 50 останніх літ уперто сперечається за правопис та апострофа, а основні питання стоять облогом, чому й широке наше громадянство науково так мало знає свою мову <...>»³.

Серед питань, які «стоять облогом», — майбуття української мови. У нашому порядку денному його взагалі немає. Мова наша, по суті, живе без майбутнього. Це не тільки прикро, а й ненормально, адже кожна галузь суспільствознавства повинна виконувати прогностичні функції. Наука — це передбачення. Де нема передбачень, нема й самої науки. Недаремно Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» покладає на Національну академію наук України завдання готувати прогнози, пропозиції та рекомендації щодо гуманітарного розвитку держави (ст. 17, п. 2). Президент НАН України, академік А. Г. Загородній цілком слушно закликає: «Крім збереження спадщини, гуманітарії мають пропонувати бачення перспектив культурних напрямів розвитку країни <...>. Тобто не орієнтуватися тільки на дослідження класичної спадщини, а пропонувати бачення майбутнього»⁴.

Сьогодні стає зрозумілим: якщо мовознавство й далі творитиме знання тільки двох часових вимірів, воно не зможе вважатися за повноцінну науку. Майбутнє має стати таким самим повноправним предметом досліджень, як сучасне та минуле. Лінгвісти не тільки мають право, а й повинні прогнозувати завтрашній день мови, спираючись при цьому на відомості з її історії, здобутки суміжних дисциплін.

Кожен, хто хоч трохи обізнаний з історією лінгвістики, знає, що в XIX ст. вона майже поспіль була зосереджена на минулому. У XX ст. фокус її уваги поступово змістився на сучасність. Не виключено, упродовж XXI ст. відбудеться переорієнтація із сучасності на майбутнє. Звісно, це не

² Жінка і культура мови // Сімович В. Праці: у 2 т. — Чернівці: Книги — XXI, 2005. — Т. 1: Мовознавство. — С. 273.

³ *Ларіон митрополит*. Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному: Мовні нариси. — Вінніпег: Наша культура, 1958. — С. 17.

⁴ Як зміниться Академія наук? Перше інтерв'ю Анатолія Загороднього — нового очільника НАН України після Бориса Патона // Рубрика: все по полицях. — 9 листоп. 2020. URL: <https://bit.ly/3DAWS8g>

означає, що наука про мову зовсім перестане цікавитися минулим і теперішнім. Це означає збільшення її інтересу до прийдешнього — лінгвосфери взагалі та окремих мов зокрема. Мовознавство дедалі впевненіше дивитиметься на роки вперед і даватиме дедалі вірогідніші прогнози. Якщо раніше без них ми ще якось давали собі раду, то нині з огляду на численні загрози етномовам передбачення стають життєво необхідними. Так, не знаючи минулого, ми не матимемо майбутнього. Але не замислюючись над майбутнім, ми так само його не матимемо.

Книжка, яку ви тримаєте в руках, саме й має на меті з'ясувати можливості для повороту мовознавчої науки до майбутнього, накреслити шляхи примноження її прогностичного потенціалу.

Підзаголовок «Вступ до лінгвофутурології» потребує застережень. Зазвичай «вступом» називають виклад початкових відомостей з якоїсь наукової галузі (вступ до мовознавства, вступ до анатомії людини, вступ до математичного аналізу). Термін автоматично передбачає наявність певної бази знань. Тим часом книжка наша — вступ до науки, яка, по суті, тільки зароджується. Через свій юний вік вона ще не встигла надбати достатніх запасів знань. Тож у нашому випадку під «вступом» слід розуміти запрошення наблизитися, підступитися до проблематики мовного майбутнього. Якщо книзі вдасться пробудити живий інтерес до лінгвофутурології, це вселятиме надію, що галузь почне успішно розвиватися, а не лишатиметься в зародковому стані.

Видання призначене трьом групам читачів:

- тим, хто досліджує мову, але мало замислюється над її майбутнім (філологам);
- тим, хто прогнозує майбутнє, але слабо орієнтується в мовознавстві (футурологам);
- усім, хто цікавиться мовою та майбутнім і хотів би більше дізнатися про майбутнє мови.

Інакше кажучи, пропонована книжка — це і вступ до футурології для мовознавців, і вступ до мовознавства для футурологів, і вступ до лінгвофутурології для всіх, кому небайдужа заявлена тема. Хотілося б, щоб праця зацікавила найширше коло читачів. Та найперш адресуємо її молодим, адже майбуття української мови — у їхніх руках.

Книжка складається з п'ятох розділів. Оскільки вітчизняної літератури з футурології та прогнозування обмаль, перші три мають ввести читача в проблематику галузі, підготувати до сприйняття наступних, власне «мовних» розділів.

У першому розділі «Завбачення в житті людини» йдеться про те, чому ми не дуже полюбаємо виходити за межі сьогодення, скептично ставимося до можливостей передбачення й до яких фатальних наслідків призво-

дить недалекоглядність — невміння чи небажання думати про прийдешнє, планувати свою життєдіяльність. Показано, яку важливу роль у житті людини можуть відігравати уява, інтуїція, стратегічне мислення, цілепокладання і цілеспрямованість.

Другий розділ «Футурологія як наука» з'ясує, чим наукові передбачення відрізняються від ненаукових, що таке ймовірнісне знання, як саме прогнозування здатне запобігти небезпекам, як зробити так, щоб наші завбачення бодай частково справджувалися. Читач дізнається, які галузі досягли найбільших успіхів у прогнозуванні, чому дотеперішні мовні прогнози часто зазнавали невдач і чи означає це, що вони — марна справа.

Годі передбачити майбуття мови, не уявляючи, як зміниться світ, у якому вона побутуватиме. Через це мовне прогнозування, крім власне лінгвістичного, має й інші виміри: політичний, правовий, демографічний, економічний, технологічний, інформаційний, науковий, освітній тощо. Третій розділ «Світ нашого завтра очима футурологів» — розповідь про те, як розвиватимуться сфери, значливі для функціонування мови, яким у загальних рисах буде суспільство майбутнього. Ітиметься про головні процеси, що докорінно змінять наше життя вже завтра, про вузол глобальних проблем, що його доведеться розв'язувати людству, про науково-технічні винаходи, які неабияк вражають уяву.

У четвертому розділі «Світова мовосфера: присмерки чи досвітки?» проаналізуємо наскрізні тенденції, що визначатимуть мовне майбутнє людства. Зупинимося на таких актуальних темах, як міжмовна конкуренція, поширення міжнародних мов, майбуття англійської мови та її основних конкуренток — китайської, іспанської, арабської. З'ясуємо, що загрожуватиме мовному розмаїттю Землі завтра, чи реально вберегти національні мови від занепаду й чим у цій справі може зарадити «цифровий стрибок» мов.

П'ятий розділ «Українська мова: прорив у майбутнє» — останній і головний. У ньому запропонуємо прогноз прийдешніх змін в українській мові на різних її структурних рівнях, накреслимо бажані напрями мовної політики, спробуємо довести, чому для щасливого майбуття нашої мови найважливішими є демографічна потужність (скільки носіїв вона матиме), економічна потужність (чи будуть вони заможними), комунікативна потужність (у яких сферах мова побутуватиме) і суспільний престиж (чи будуть її шанувати, цінувати, любити). Саме ці чинники, а зовсім не правопис, вирішуватимуть долю української мови в майбутньому.

У своїх прогнозах автор прагнув уникати крайнощів. Однаково не хотілося як малювати прийдешнє в похмурих барвах, так і дивитися на нього крізь рожеві окуляри. Як нагнітати песимістичну істерію, так і бити дочасно в золоті литаври. Як безпідставно залякувати, так і надміру заколисува-

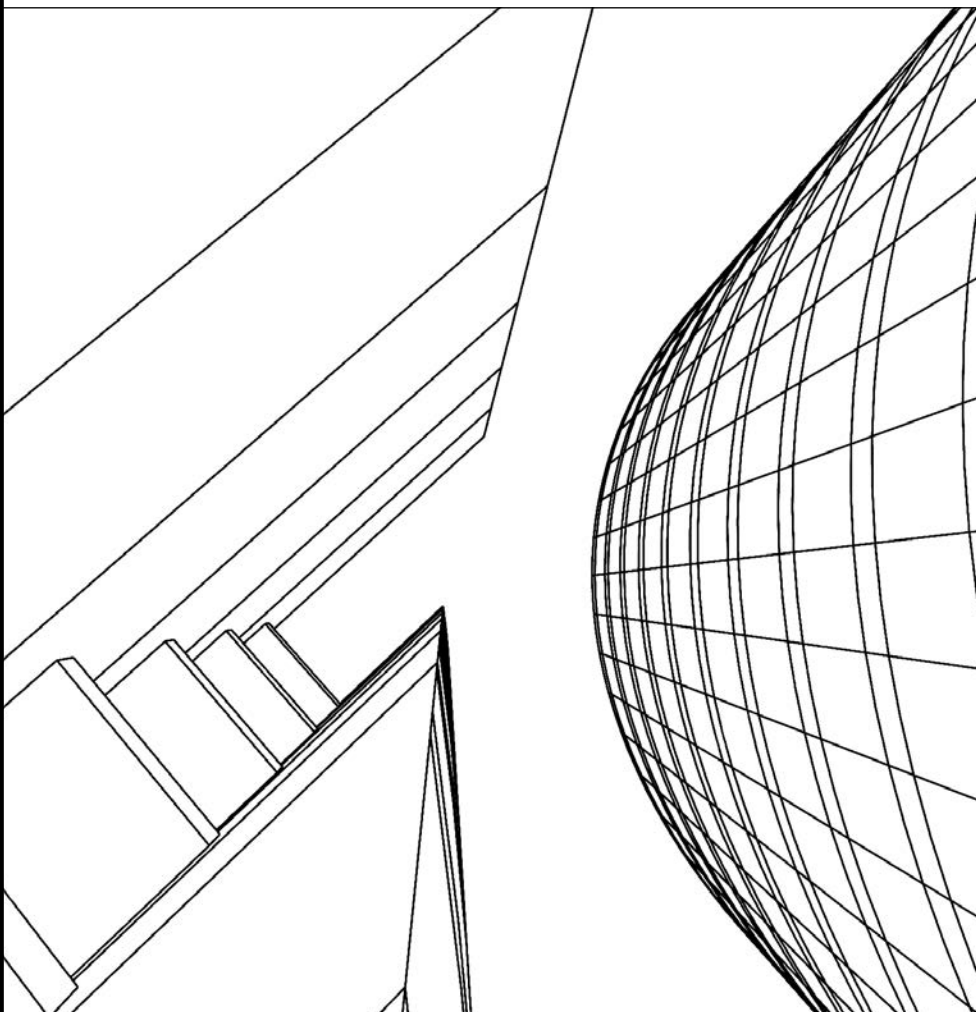
ти читача. Ми не будемо кривити душею, видавати бажане за дійсне, віщувати «світле майбутнє», натомість намагатимемося писати правду — навіть таку, яку не всі захочуть почути.

Хай читач пробачить і певну категоричність, і деяку пристрасність викладу, дещо незвичні для нашої наукової літератури (зазвичай стримано-сухуватої). Адже якщо проблема зачепила вченого за живе, якщо, досліджуючи її, він сам зацікавлюється й захоплюється, якщо сам широко переконаний у тому, в чому хоче переконати інших, то все це не може не відбитися на тексті. Чим глибше автор поринає в тему, тим виразнішим стає його особисте бачення. А текст — той канал, яким це бачення неминуче заражає читача. Якщо ж автор не зацікавлений і не переконаний, якщо не має ні власного погляду, ні гострої думки, якщо йому чужі творчий неспокій і радість пізнання, буде як у приказці: вуста промовляють — серцець не торкають. Що нецікаво писати, нецікаво й читати.

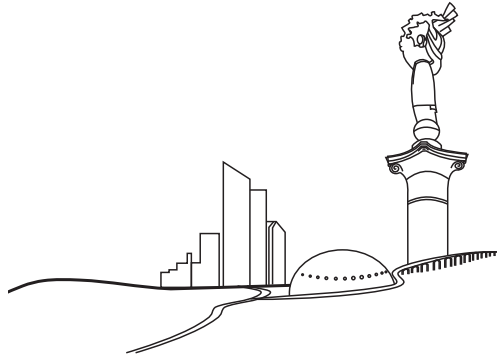
Загрози та можливості, які чекають нас завтра, мало схожі на ті, що ми мали вчора й маємо нині. Тож декотрі авторові тези й застороги попередніх можуть здатися дискусійними, несподіваними, надуманими. Та не варто забувати: наша доба — доба стрімких, лавиноподібних змін. Своїми масштабами й наслідками вони багатократно перевершують дотеперішні. Бажання автора — заохотити всіх, кому небайдужа доля української мови, поглянути на неї під футурологічним кутом зору, навчитися мислити стратегічно, не чекати пасивно майбутнього, а й прагнути творити його. Упевнено, натхненно, продуктивно.

Розділ 1

**ЗАВБАЧЕННЯ
В ЖИТТІ
ЛЮДИНИ**

-
- 1.1. Скепсис та упередженість щодо майбутнього
 - 1.2. Недалекоглядність — бич людства
 - 1.3. Уява як засіб прогнозування
 - 1.4. Мета як прообраз майбутнього
 - 1.5. Чи можна вплинути на майбутнє?
 - 1.6. Стратегічне мислення та інтуїція

1.1. СКЕПСИС ТА УПЕРЕДЖЕНІСТЬ ЩОДО МАЙБУТНЬОГО

У нашому суспільстві здавна панує стійка нецікавість до майбутнього. Той, хто заміряться ґрунтовно поміркувати про день завтрашній, швидко допевниться: заняття це ненадійне й невдячне. Наше бачення майбутнього тьмяне, безвиразне, замрячене. Якими будуть світ і Україна за десять, п'ятдесят, сто років? Спрогнозувати вірогідно й доказово — не так легко. У пресі, книжках, мережі футурологи живопишуть картини цивілізації й суспільства середини та другої половини ХХІ ст. Одначе прогнози ці зазвичай сприймаються як щось легковажне й голослівне. Практично жодного посутнього впливу ані на масову свідомість, ані на науку вони не справляють. Сам же футуролог ставить на карту власну репутацію: якщо прогноз справдиться, його швидко забудуть, якщо ні — пам'ятатимуть довіку.

Пересічна людина з головою занурена в життєвське море клопотів і турбот. Якщо й буде плани, то хіба на найближчі дні, тижні, місяці. Більш віддалених горизонтів для неї не існує. Далекосяжних цілей вона не ставить. Укоренився стереотип: хочеш жити щасливо — не зазирај аж геть уперед. Навіщо, мовляв, мудрувати про завтра? Краще дай собі раду сьогодні. Навіщо жити для далекого майбуття? Живи краще для власної втіхи тут і зараз. Навіщо хвилюватися, турбуватися, метушитися? Прагнути взнати те, що неможливо знати в принципі? Хай краще будучиною переймаються ясновидці, оракули, астрологи, прожектери та інші наївні мрійники.

Байдужість до майбутнього виникла не сьогодні — її першоджерела простежуємо ще в античній філософії. Учень Сократа філософ Арістіпп, відомий як засновник гедоністичної етики, обстоював думку, що метою людського життя мають бути пошуки насолоди. А вона неможлива ні в пройдешньому, ні в прийдешньому — тільки в теперішньому. Саме втіха, що виповнює щастям кожну мить буття, повинна стати предметом наших мрій і жадань. Не варто журитися за минулим, не варто страхатися майбут-

нього: вони нам не належать, змінити їх ми не в змозі. Вільно порадкувати можемо тільки днем суцим — ним і варто втішатися¹.

Давньоримський імператор і філософ-стоїк Марк Аврелій гостро вчував невблаганний плин часу, скінченність людського буття: «Кожен проживає лише теперішнє — оцю коротку мить, а все, що поза тим — або вже прожите, або ще неясне»². Людину гнітить не минуле, не майбутнє, а теперішнє³. Тим-то, закликав філософ, дуже вболівати за прийдешнє не варто: «Коли туди дійдеш — матимеш той самий глузд, яким і тепер послугуєшся»⁴.

Серед філософів пізніших часів суголосну думку проводив Г. С. Скворода: «На майбутнє ми сподіваємося, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, а нехтуємо тим, що є, так, ніби те, що минає, може повернутись назад або напевно мусить здійснитися сподіване»⁵.

Не марити грядущим, а поціновувати день суцый закликав і А. Шопенгауер: «<...> Замість виключно й постійно клопотатися майбутнім або жалкувати про минуле, маємо пам'ятати: тільки сьогоднішня реальне, тільки воно вірогідне»⁶. Ті ж, хто живе прагненнями та надіями, хто гарячково поспішає назустріч прийдешньому, прогають теперішнє, не встигнувши насолодитися ним. «Ці люди, попри написану на їхніх обличчях поважність, подібні до тих віслюків, яких в Італії підхльостують, привішуючи до кінця палиці, закріпленої на їхній голові, оберемок сіна, який вони бачать поперед себе й сподіваються ось-ось дістати»⁷.

Якщо одні розчиняються в поточній буденності, спрагло шукають утіхи в сьогочасному, то над іншими тяжіє повновладдя минулого, міцна закоріненість у давні й не дуже давні епохи. Любов до історії сама по собі дуже цінна. Без історичних знань, хоч би й загальних, немає всебічно освіченої, культурної людини. Історія — наставниця життя. Спільна історія гуртує націю, цементує державу, вселяє гордість і впевненість у власних силах, наснажує на творчу працю. Та чи добре, коли інтерес до історії настільки посідає наші думки й почуття, що геть витискає інтерес до прийдешнього? Коли спомини про пережите виявляються важливішими за плани на майбутнє? Коли замість турбуватися про завтра, ми клопочемося про те, що «день учорашній нам готує»?

Красномовний приклад. В українській та інших європейських мовах здавна побутує дивацький вислів *історична перспектива*. Що він означає?

¹ Асмус В. Ф. Античная философия. — 3-е изд. — Москва: Высш. шк., 1999. — С. 90–91.

² Аврелий Марк. Наодинці з собою / Пер. з дгр. — Львів: Літопис, 2007. — С. 46.

³ Там само. — С. 97.

⁴ Там само. — С. 82.

⁵ Скворода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. Л. Ушкалова. — Харків: Майдан, 2011. — С. 1128.

⁶ Шопенгауер А. Под завесой истины / Пер. с нем. — Симферополь: Реноме, 1998. — С. 20.

⁷ Там само.

Перспектива в переносному сенсі — це плани на майбутнє, те, що чекає на нас попереду. Означення ж *історична* стосується того, що було в минулому, що вже давно відбулося. Виходить, цей філологічний шедевр позначає щось таке, що належить і майбутньому, і минулому водночас (чи то «майбутнє минуле», чи то «минуле майбутнє»). Отже, фраза — не що інше, як катахреза, алогізм, нісенітниця. Якщо йдеться про минуле, варто казати *історична ретроспектива*, якщо про майбутнє — *майбутня перспектива* (а краще, щоб уникнути плеоназму, просто — *ретроспектива* і *перспектива*). Так точніше й логічніше. Якщо ж ми й далі вперто вдивлятимемося в цю загадкову «історичну перспективу», то будемо скидатися на дивака, який простує вперед з головою, обернутою назад (і згодом падає у вибоїну).

Цікаво порівняти часові форми дієслова. Що відразу впадає в очі: форми минулого часу кількісно переважають форми майбутнього. Як і те, що семантика минулого більш розгалужена й глибше розпрацьована проти семантики майбутнього. Праукраїнська (VI–VIII ст.) і давньоукраїнська (IX–XIV ст.) мови успадкували від праслов'янської чотири дієслівні форми минулого часу. Імперфект позначав тривалу або повторювану минулу дію, вже не актуальну (*идѣахъ, несѣахъ*), аорист — нетривалу або разову минулу дію, вже не актуальну (*идохъ, несохъ*), перфект — минулу дію, ще актуальну на момент мовлення (*ходилъ ѥсмь, неслъ ѥсмь*), плюсквамперфект — минулу дію, що передувала іншій минулій дії (*ходилъ блѣхъ, неслъ блѣхъ*).

Грамема ж майбутнього часу остаточно утвердилася в українській мові лише в писемний період⁸. Спеціальних форм майбутнього часу попервах не було взагалі. За потреби сказати про прийдешню подію вживалися форми теперішнього часу, які виражали не так момент мовлення, як тривалу незакінчену дію, спрямовану від моменту мовлення в майбутнє (пор. у сучасній мові: *їду сьогодні на дачу*). Прості форми майбутнього часу узвичаїлися тільки після чіткого розмежування семантики доконаного та недоконаного виду — приблизно в XIV ст. Складені форми майбутнього часу (*будуть пакостити, будемъ ворочати*) поширилися пізніше — у XIV–XV ст.⁹ Складні форми, утворені внаслідок злиття особових форм із допоміжним дієсловом *иму* (*битиму, держатиму*) почали регулярно вживатися в пам'ятках тільки із XVI ст. (хоч у живому мовленні побутували й раніше)¹⁰.

Отже, форми майбутнього часу остаточно усталилися в українській мові зі значним хронологічним відставанням — значно пізніше за форми

⁸ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 261, 322. Про форми майбутнього часу праслов'янського дієслова див.: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — Київ: Наук. думка, 1966. — С. 316–317.

⁹ Бевзенко С. П. Значч. праця. — С. 324.

¹⁰ Там само. — С. 325, 326. З новіших публікацій: Марчило Л. М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — Київ, 1999. — 19 с.

минулого часу. Це говорить про те, що наші предки набагато частіше згадували минуле, ніж уявляли майбутнє. А єдиним по-справжньому реальним часом для них було теперішнє¹¹, бо всі їхні думки й наміри оберталися довкола щоденної приземленої (у прямому сенсі) праці. Майбутнє ж, якщо й планували, то не довше ніж на наступну пору року: переважно з метою зібрати врожай, безпечно перезимувати, діждатися теплих часів. А що буде далі — над цим ніхто особливо не мудрував.

Загалом в індоєвропейських мовах (давніх і сучасних) категорія дієслівного часу починає складатися з протиставлення форм теперішнього та минулого часів. Майбутній час здебільшого виникає на пізніших етапах, нерідко — через переосмислення форм, які виражають повинність або бажаність¹². При цьому форми минулого часу майже завжди кількісно переважають форми майбутнього. Давньогрецька мова мала чотири форми минулого часу і три майбутнього. Латинська — три минулого та дві майбутнього. Старослов'янська — чотири минулого та дві майбутнього. Сучасна польська мова має дві форми минулого й одну майбутнього. Сучасна німецька — три минулого та дві майбутнього. У деяких мовах кількісна рівновага: по чотири (болгарська, англійська) і по шість (французька) форм обох часів. Проте в живому мовленні форми минулого часу переважають за частотністю.

Нарешті, варто згадати, що серед неіндоєвропейських мов є такі, у яких дієслово взагалі не має спеціальної грами майбутнього часу. Так, у фінській майбутню дію виражають упереваж за допомогою дійсного або умовного способів, додаючи прислівники з відповідним значенням (*завтра, незабаром, наступного року* тощо). Японське дієслово має тільки два часи — минулий і неминулий. В останньому теперішнє і майбутнє не розмежовані, злиті воедино. Віднесеність дії до майбутнього японець теж підкреслює головно лексичними засобами, додаючи їх до дієслова у формі неминулого часу.

З огляду на гіпотезу мовної відносності (людина сприймає світ відповідно до того, як влаштовано граматику та лексику її мови) доречно замислитися: якщо майбутній час у мові не закріплено граматично, чи не притьмарює це мовцям сприйняття майбутнього? Чи не означає це, що майбутнє вони уявляють як щось туманне, розмите, оповите густою пеленою невідомості? І чи не мають інтелектуальної переваги в плануванні та осмисленні прийдешніх подій носії тих мов, у яких майбутній час представлений граматично та ще й у кількох різновидах? Як-от у вже згадуваній французькій: майбутній простий (Future simple), майбутній найближчий

¹¹ Попович М. В. Мировоззрение древних славян. — Київ: Наук. думка, 1985. — С. 127.

¹² Пор. англійські допоміжні дієслова для творення форм майбутнього часу: *shall* (букв. «повинен») і *will* (букв. «хочу»).

(Futur immédiat), майбутній перед іншим майбутнім (Futur antérieur), майбутній у минулому (Futur dans le passé), найближчий майбутній в минулому (Futur immédiat dans le passé), найближчий майбутній перед минулим (Futur antérieur dans le passé).

Скептичне ставлення до майбутнього, до можливостей впливати на нього властиве християнству, яке відіграло засадничу роль в історії нашої культури й продовжує формувати світогляд мільйонів наших сучасників. Християнська есхатологія (концепція майбутнього) фаталістична, доля світу в ній визначена наперед: друге пришествя Христа, кінець світу, страшний суд, нагорода за праведне й покара за гріховне життя. Кожен правдивий, щоб заслужити путівку в щасливе загробне буття, мусить пильно дотримувати Христових заповідей, побожно молитися, терпляче нести земний хрест, як робив це сам Христос. Отже, якщо майбутнє відоме, який сенс прогнозувати? Якщо воно невідворотне й неуникне, навіщо прагнути щось змінити? Зміни якщо й можливі, то хіба у власному житті, та аж ніяк не у вселенських обширах.

Святе Письмо, хоч і пересипане різноманітними пророцтвами, не дуже заохочує вірян цікавитися майбутнім, тим паче дбати про нього. У Старому Завіті читаємо: «Не хвалися завтрашнім днем, бо не знаєш, що день може вродити» (Кн. приповідок 27:1; пер. І. Хоменка). У Новому Завіті сам Христос повчає: «Не журіться, отже, завтрашнім днем; завтрашній день турбуватиметься сам про себе. Доволі днів його лиха» (Мт. 6:34). Християнство не забороняє готуватися до майбутнього, але покладатися в цій справі краще не на себе, а на Бога, бо тільки він визначає, що буде завтра: «Коли на те Господня воля, будемо жити, і це чи те робити» (Як. 4:15).

Хоч як дивно, скепсис до майбутнього на побутовому рівні та в християнському віровченні знаходить своє продовження в науці. Майже всі вчені працюють на матеріалах «сьогодні» та «вчора», теоретизувати ж про «завтра», гадають вони, — усе одно, що зводити дім на піску. Той, хто намагає спрогнозувати прийдешнє, підставляє себе під щільний вогонь критики. Колеги закинуть йому бавлення белетристикою, «ненауковою фантастикою», а наступні покоління неодмінно познаходять у його побудовах чимало наївного, того, що не справдилося й було відкинуто поступом.

До слова, антифутурологічне кредо сповідував К. Поппер, один із провідних методологів науки. Хода історії, твердив він, залежить від прогресу наукових знань. А прогрес цей — явище великою мірою спонтанне, самочинне, некероване. Напевно спрогнозувати його неможливо. Будь-які прогнози майбутнього — не більше ніж голослівні, позбавлені наукового змісту пророцтва¹³.

¹³ *Popper K. R. The Logic of Scientific Discovery.* — London; New York: Routledge Classics, 2002. — P. 288.

Скептичні застереження викликає в К. Поппера й метод індукції, часто застосовуваний у прогнозуванні. З одного боку, ми впевнені, що в майбутньому діятимуть ті самі закони, які діяли раніше й діють тепер. Отже, резонно припустити, що наше «завтра» багато в чому буде схоже на наше «вчора» і «сьогодні». З іншого боку, не можна виключати, що в майбутньому виникнуть нові умови, які неминуче змінять дію цих законів. Ніхто не гарантує, що завтра закони даватимуть ті самі наслідки, які дають сьогодні. Тож безоглядна екстраполяція законів на прийдешні часи неслухна й ненаукова¹⁴. Відповідальні вчені, поважні теоретики ставляться до прогнозів стримано, без ентузіазму, часто виводячи їх за рамки науки.

Сказане про науку взагалі повною мірою стосується окремих її дисциплін, зокрема й мовознавства. Проблема майбутнього мови лінгвістів геть не цікавить, її мають за ненаукову. Знаний фахівець із теорії та методології мовознавства Е. Косеріу твердив: «Думка про можливість передбачити мовні зміни безпідставна. Взагалі, *майбутнє не є предметом пізнання, а передбачення — проблемою науки* (виділення наше. — П. С.). Коли ж ідеться про мовну діяльність, то вказана думка означає претензію на логічно неможливе: на визначення того, як у майбутньому буде влаштована свобода мовців у плані вираження. <...> Можна стверджувати лише, що за певних відомих нам умов можуть статися зміни тих чи інших типів. Та годі сказати точно, якими будуть конкретні зміни й чи відбудуться вони насправді, чи ні»¹⁵. Е. Косеріу поділяє попперівську думку про те, що прогнозувати майбутнє методом індукції — справа безнадійна: «Порівнюючи два послідовних “стани мови”, ми можемо констатувати, які зміни вже тривають. Однак ніщо не дає нам змоги впевнено стверджувати, що ці зміни триватимуть у тому ж напрямі й надалі»¹⁶.

Чому прогнозування майбутнього викликає таку неувагу й упередженість? Напозір здається, причина перед очима: аналізувати те, що вже сталося, значно простіше, ніж передбачати те, що тільки може статися (а може й не статися). Вивчення минувшини потребує куди менше творчорозумових зусиль, ніж планування майбутнього. У результаті свою історію людство відтворює більш досконально, ніж прогнозує майбуття. І це справді так. Проте є підстави гадати, що скепсис до прогнозів може впливати з певних властивостей нашої вищої нервової системи. Ось кілька суто життєвих спостережень.

¹⁴ Popper K. R. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. — London; New York: Routledge Classics, 2004. — P. 74–75.

¹⁵ Косеріу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения). — 2-е изд. — Москва: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 167.

¹⁶ Там само.

Люди, наділені інертною вдачею, флегматичним темпераментом (а їх серед науковців чимало), міцно прив'язані до пережитого минулого. Багаторічний особистий досвід — тривкий, непорушний стрижень їхньої життєдіяльності. Майбутнє ж в уяві флегматиків вимальовується як щось хистке, непевне, позірне, наче вилами по воді писане. Стовідсотково покладатися на нього — ризиковано й небезпечно.

Не меншою осторогою до прийдешнього перейняті люди з песимістичним світовідчуттям. На день завтрашній вони дивляться крізь темні окуляри, нічого доброго від нього не чекають, не бачать попереду ні осяжних перспектив, ні досяжних цілей. На майбутнє песимісти знеохочено махнули рукою: у ньому, мовляв, повториться весь той негатив, що був раніше, тільки в іще більших масштабах.

Як відомо, поряд з паспортним і біологічним віком виокремлюють також психологічний вік. Залежить він від того, якою мірою людина встигла самореалізуватися в житті, які події для неї суб'єктивно важливіші — ті, що були, чи ті, що будуть. Одні вважають, що найголовніше в житті ще попереду: думками вони линуть у майбуття, знаходять там безліч райдужних перспектив і блискучих можливостей, будують масштабні плани. Ці люди психологічно молоді. Для інших усі яскраві події, навпаки, лишилися позаду: живуть вони переважно спогадами, не націлені на створення чогось нового, натомість звідують до нього нехиті і недовіру. Ці люди психологічно старі¹⁷. «Рахуйте подумки ваші досягнення і мрії, — закликав 93-річний Ш. Перес. — Якщо ваших мрій більше ніж досягнень — значить, ви все ще молоді. Якщо навпаки — ви старі»¹⁸. Психологічний вік починає випереджати паспортний десь після сорока років. Загальна тенденція така: чим людина психологічно старіша, тим більше її цікавить минуле й тим менше — майбутнє. Цілковита знеохоченість до майбутнього — ознака глибокої психологічної старості. Якщо середній вік науковців за 40 років, мало шансів, що на їхньому порядку денному стоятиме такий об'єкт досліджень, як майбутнє.

Нарешті, сама наша свідомість до певної міри блокує думання на перспективу. Людина — єдина з живих істот, яка знає про скінченність свого буття (*memento mori!*). Але психіка її влаштована так, що смертю вона особливо не переймається, болісного страху перед неминучим кінцем не відчуває. Чому? Тому що страх цей, якби давався взнаки, паралізував би життєдіяльність. Людина була б приречена «страждати заздалегідь». Недуман-

¹⁷ У тому, що після поважних ювілеїв людину вже мало що радує в житті, є глибокий прагматичний сенс. Мудра природа влаштувала це для того, щоб людині було не так шкода покидати білий світ.

¹⁸ Яковина І. Мрійте про більше. Надиhaюча київська промова легендарного Шимона Переса. URL: <https://bit.ly/3K59vJL>

ня про смерть, психологічне безсмертя — уроджений захисний механізм психіки, без якого ми не змогли б вести повнокровного життя, досягати високих цілей. Не виключено, такий самий захисний механізм діє і на рівні масової, колективної свідомості, на рівні всього суспільства. Ось чому людство не дуже замислюється над тим, що чекає на нього завтра (надто з огляду на ті загрози, які постають через невирішені глобальні проблеми сучасності, — про них ітиметься далі).

Неувага до майбутнього. Небачення перспективи. Нестача вірогідних прогнозів. Чи такі вони безпечні? Які їхні наслідки? Того, кому бракує життєвої мети, планів на майбутнє, позитивної програми дій, обсідає тужливе почуття безнадії, зневіри, приреченості. Куди йти? Чого хотіти? Про що мріяти? Марно прагнути кращого життя, боротися за гідне майбутнє, якщо не уявляєш їх навіть у загальних рисах.

А до чого призводить пріоритет минулого над майбутнім у духовному світі суспільства? Ще з дохристиянських часів наша колективна свідомість тривко зберігає релікти культу предків — сліпої віри в те, що наші діди-прадіди, давно померлі пращури активно впливають, немовби живі, на сучасне життя. Нескінченні (і здебільшого безплідні) суперечки про історію, виснажливі «війни пам'яті», боротькання з «тінями минувшини» поглинають безліч інтелектуальних сил, вартих кращого застосування. Сентиментальне замилювання старожитностями, утраченою «золотою добою» теж не пришвидшує суспільного поступу. Ентузіасти повернення в минуле переконують нас: «Найвагоміший компонент сучасності — шана давнини»¹⁹. Виходить, головне, чим ми маємо перейматися, — не будувати майбутнє своє, своїх дітей, своєї країни, а складати шану минулому (!).

Хоч історія і наставниця життя, не конче наслідувати її в усьому сьогодні та завтра. Чи варто відчайдушно чіплятися за те, чого вже немає і ніколи більше не буде? «Не крутяться назад історії колеса, / Хоч лизь під них — не крутяться назад!», — попереджав свого часу М. П. Бажан²⁰. Від епідемії «наслідування задів» застерігав і Микола Хвильовий: «Від Котляревського, Гулака, Метлинського через “братчиків” до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво»²¹. Той, хто пам'ятає і згадує незмірно більше, ніж мріє і планує, хто вчорашнім днем переймається більше, ніж днем завтрашнім, заледве зможе дати адекватну відповідь на виклики ХХІ ст. Адже така орієнтація породжує специфічний спосіб думання: за-

¹⁹ Содомира А. Від слова до серця, від серця — до слова: 3 нотаток про мову. — Львів: Літопис, 2012. — С. 48.

²⁰ Бажан М. П. Твори: у 4 т. — Київ: Дніпро, 1984. — Т. 1. — С. 308.

²¹ Хвильовий Микола. Твори: у 5 т. — Нью-Йорк; Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1983. — Т. 4. — С. 177.

мість шукати, як ефективно вирішити проблему в теперішньому, починаються розпачливі пошуки аналога цієї проблеми в минулому. І виходить, що надмірна зацикленість на «світлому минулому» ризикує лишити нас без «світлого майбутнього». Добре сказав про це В. Черчилль: «Заходячи у сварку між теперішнім і минулим, ми виявимо, що втратили майбутнє»²².

Іноді культ минулого може впливати з нездатності нації чи її провідників почуватися впевнено й повносило в сучасному житті як спроба психологічно компенсувати брак реальних успіхів і перемог. Багато говорять про «героїчне минуле», бо говорити про теперішнє ніяково, а про майбутнє — лячно.

Візьмімо, до прикладу, нашу «миролюбну» сусідку. Територіально найбільша країна світу, вона виробляє всього-на-всього 3,07 % світового ВВП (за паритетом купівельної спроможності)²³. Не маючи здобутків у теперішньому, сусідка пірнула в минуле дошукуватися втраченої «величі». Згадки про перемогу в Другій світовій війні імперських амбіцій уже не тішать, адже переможені живуть краще за переможців. Хвороблива зацикленість на історії, нав'язливі спомини про добу «збирання земель», маячна ідея про відновлення Росії «в історичних межах» зіграли з президентом Путіним злий жарт. Замість думати про день завтрашній, про те, як зробити країну сучасною, конкурентоспроможною, привабливою для співпраці, він своїм диким колоніальним реваншем відкинув її на десятиліття назад, упень зруйнував її майбуття. Бо що може дати загарбницька війна у XXI ст.? Не могутність, а ізоляцію, не заможність, а санкції, не вагу, а зневагу. Не кажучи вже про те, що анексовані землі потребують належного облаштування (дороги, транспорт, житло, медицина, робочі місця), а він ніколи не був сильною стороною «старшого брата». У країни, засліпленої химерами минулого, конче виникають негаразди в майбутньому²⁴.

Натомість американцям не дуже властивий той пієтет до історії, який сповідують у Східній Європі. Не тільки тому, що США є країною порівняно молодого (як незалежна держава існує лише з кінця XVIII ст.). Пройдешнім американці не дуже переймаються — вони спрямовані в прийдешнє.

²² Churchill. *The Power of Words: His Remarkable Life Recounted Through His Writings and Speeches* / Ed. by M. Gilbert. — London: Bantam Press, 2012. — P. 250.

²³ World Economic Outlook Database: April 2022. URL: <https://bit.ly/3TWAQ5I>

²⁴ Як з'ясувалося пізніше, свій замір піти війною на Україну Путін утаємничив навіть від найближчого оточення. Про початок наступу більшість кремлівських посадовців дізналися з телебачення. На запитання, як Путіну вдалося спланувати таке масштабне вторгнення в такому вузькому колі, міністр закордонних справ Лавров, який також ні сном ні духом не відав про ці плани, відповів: «У нього три радники: Іван Грозний, Петро Перший, Катерина Велика» (*Seddon M., Miller Ch., Schwartz F. How Putin blundered into Ukraine — then doubled down.* URL: <https://on.ft.com/3XUAsoP>). Путін — приклад політика, що безнадійно випав із сучасності. Така ж психічно хвора людина, як і його «радники».

Їм не цікаво, що було, — їх цікавить, що буде. Замість політики історичної пам'яті в них політика творення майбутнього. Ось про що говорять американські президенти у своїх заохочувальних промовах:

- «Зміни — закон життя. І той, хто дивиться лише в минуле чи теперішнє, неодмінно прогає майбутнє» (Дж. Ф. Кеннеді)²⁵.
- «Хоч я і надихаюся минулим, як і більшість американців, я живу заради майбутнього» (Р. Рейган)²⁶.
- «Ми не боїмося майбутнього. Ми його творимо» (Б. Обама)²⁷.
- «Мрія не може бути занадто великою. Проблема не може бути занадто складною. Усе, що ми бажаємо в майбутньому, для нас досягне» (Д. Трамп)²⁸.
- «Я завжди вважав, що ми можемо визначити Америку одним словом: можливості. Що в Америці кожен повинен мати змогу піти так далеко, як дозволять його мрії та даровані Богом здібності. Я вірю в потенціал нашої країни. Ми завжди дивимося в майбутнє» (Дж. Байден)²⁹.

І ще один вислів нинішнього президента США, звернений до його співвітчизників, але повчальний також і для нас:

- «Наше майбутнє не може залежати тільки від влади. Вирішальну роль відіграють налаштованість і дії самих американців»³⁰.

Загалом американське суспільство дихає оптимізмом. Минуле воно прагне «здати в архів», щоб цілковито зосередитися на прийдешньому. Прикметно, що в той час, як президенти США закликають американців творити майбутнє (to create the future), наші очільники напучують нас «творити історію», не помічаючи всієї алогічності цього заклику:

- «Ми з вами зараз творимо історію України — сучасної, вільної, демократичної, європейської України» (П. О. Порошенко)³¹.
- «Творити історію непросто. На наші з вами плечі лягла найтяжча ноша — ноша історичної відповідальності <...>» (А. П. Яценюк)³².

²⁵ «Change is the law of life. And those who look only to the past or present are certain to miss the future» (J. F. Kennedy). Ця й наступні цитати президентів США — із сайту «Brainy Quote» (URL: <https://bit.ly/3A0c8bV>).

²⁶ «While I take inspiration from the past, like most Americans, I live for the future» (R. Reagan).

²⁷ «We don't fear the future; we shape it» (B. Obama).

²⁸ «No dream is too big. No challenge is too great. Nothing we want for our future is beyond our reach» (D. Trump).

²⁹ «I've always believed we can define America in one word: possibilities. That in America everyone should be given an opportunity to go as far as their dreams and God-given ability will take them. I believe in the possibility of this country. We're always looking ahead» (J. Biden).

³⁰ «Our future cannot depend on the government alone. The ultimate solutions lie in the attitudes and the actions of the American people» (J. Biden).

³¹ Петро та Марина Порошенки з дітьми українських воїнів взяли участь у фіналі проєкту «Книга Миру». URL: <https://tverezo.info/post/66784>

³² Арсеній Яценюк призначений Прем'єр-міністром України. URL: <https://bit.ly/3S2q78k>

- «Сьогодні в Україні відкрите небувале вікно можливостей, і я щиро прошую вас долучатися й творити історію разом» (В. О. Зеленський)³³.
- «Сьогодні ми справді творимо історію — історію великої нації, великої країни» (А. Б. Єрмак)³⁴.

«Ми забагато маємо в собі минулого», — мудро застерігав В. В. Биков³⁵. Чи не є це минуле тягарем, що гальмує наш рух уперед? Якорем, що не дає лайнеру «Україна» плисти в майбуття? Трохи спрощуючи, виведемо таку формулу: *суспільство, спрямоване в минуле, котиться до занепаду; суспільство, зорієнтоване на теперішнє, приречене на застій; і тільки суспільство, націлене на прийдешнє, здатне до поступу.*

Ми, українці, гостро відчуваємо пульс сучасності. Ми талановиті історики. Талановитих тактиків поміж нас куди менше. Мислити стратегічно здатні лише одиниці. Історична наука розгортає перед нами широчезну панораму минулого. Розгорнути ж панораму майбутнього практично нікому. Футурологічні знання — під запоною мовчання. Замість футурології — футурофобія. А знання потрібні не тільки про день учорашній, а й про день завтрашній. Той, хто не знає історії, позбавлений осі координат, без якої не втямить, звідки явище взялося і як розвивалося. Та навіть якщо й знає добре історію, але не бачить майбутнього, повноцінної осі координат однаково не матиме. Знатиме, що було з явищем раніше, але не уявлятиме, що з ним станеться далі.

Сказане — зовсім не заклик знецінювати історію, поринати в безпам'ятство, ставати манкуртами. Не сахаймося в іншу крайність! Історична пам'ять не дає нам забути, хто ми, звідки родом, чиї ми діти. Народ, що втратив її, приречений. Без пам'яті про минуле ми були б знезброєні перед майбутнім. Без уроків історії ризикуємо повторити гіркі помилки, сліпо наступаючи на ті самі граблі. Без історичних знань нам не збагнути ні канви, ні суті, ні підґрунтя поточних подій. Хочеш пізнати майбутнє — оглянься на минуле. Знаючи типовий перебіг певного процесу вчора, можемо вірогідно спрогнозувати його динаміку завтра.

Отже, в ідеалі знання про минуле та майбутнє повинні бути зрівноважені, збалансовані, згармонізовані. Національна свідомість має спиратися не лише на історичну пам'ять, а й на уявлення про майбутнє, на спільну мету, що гуртує народ, надихаючи на перемоги та величні звершення. Як писав Ф. Ніцше, «запліднювати минуле й народжувати майбутнє — ось чим є для мене теперішнє»³⁶.

³³ Зеленський кличе австрійський бізнес до України. URL: <https://bit.ly/3QCFO4T>

³⁴ У Президента Володимира Зеленського на столі вже лежить план економічного відродження України. — Андрій Єрмак. URL: <https://bit.ly/3bJNzHL>

³⁵ Биков В. В. Мертвим не болить / Пер. з білорус. — Київ: Дніпро, 1990. — С. 18.

³⁶ У першотворі: «Die Vergangenheit befruchten und die Zukunft zeugen — das sei mir Gegenwart!» (*Nietzsche Fr. W. Werke: Kritische Gesamtausgabe: in 19 Bd. / Hrsg. von G. Colli und M. Montinari. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1977. — Bd. 1, Abt. 7. — S. 557.*)

1.2. НЕДАЛЕКОГЛЯДНІСТЬ — БИЧ ЛЮДСТВА

Давньогрецька міфічна царівна Кассандра з міста Трої була провидицею. Даром пророкування її наділив бог Аполлон, вражений її вродою. Та коли Кассандра зневажила його кохання, він наклав на жінку прокляття, і відтоді її пророцтвам ніхто не йняв віри. Троянці не повірили, коли вона провістила, що Парис принесе їм лихо, що Троя от-от загине. Після падіння Трої загинула й сама Кассандра³⁷.

У європейській культурі ім'я провісниці стало загальним. Кассандрою називають того, хто передбачає нещастя, але не в спроможності не те що відвернути їх, а навіть пересвідчити інших у слушності своїх прогнозів. Також у сучасних мовах побутує вислів *ефект Кассандри*, що означає нехтування прогнозами, нерозуміння потреби готуватися до майбутнього. Виявляється, деколи простіше зробити вірогідний прогноз, ніж правильно, своєчасно скористатися з нього. Причини можуть бути всілякі, та найчастіше йдеться про недовіру до самого прогнозу, особливо якщо він передрікає якусь халепу, щось неприємне, небажане, фатальне.

Вище ми вже окреслили пунктирно, до чого призводять недалекоглядність, неувага до майбутнього, байдужість до прогнозів. Не варто гадати, буцімто проблема ця — суто теоретична. Життя щедро рясніє прикладами, коли хтось сідає в калюжу тільки через те, що не вмів елементарно планувати, думати хоча б на пів кроку вперед, прораховувати наслідки своїх дій, розуміти зумовленість прийдешнього теперішнім.

Кілька спостережень, вихоплених з гущі життя. На базарі продавчиня поставила ваги так, щоб покупці не бачили, скільки важить товар. Кожного клієнта спритно обважує на 4–5 грн. За день проходить близько сотні покупців. Щоденний «навар» продавчині — 400–500 грн. Та насправді в неї не навар, а втрати (упущена вигода). Бо покупці рано чи пізно виявляють обрахунок і наступного разу прямують уже до іншої ятки. І виходить, сьогодні продавчиня виграла, а завтра — програла. За прилавком теж не завадить стратегічне мислення: вигідніше обслуговувати покупця так, щоб заохотити його прийти ще раз, щоб він забажав стати постійним клієнтом.

Той, хто веде над'яскраве, насичене життя «тут і зараз», схильний не так заощаджувати, як марнотратити. Живе на широку ногу, тринькає гроші, загрузає в боргах, бо не здатен реалістично планувати доходи, урівноважувати їх з витратами. Добре, якщо в марнотрата стабільний заробіток. А якщо завтра криза? Якщо завтра звільнять? Узяв іпотеку, вернути не зміг, лишився без даху над головою, у кишнях загув сумний і безнадійний вітер. Типова ситуація. Хоч українські банки й перевіряють доскіпливо пла-

³⁷ Словник античної мітології / Упоряд. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. — Тернопіль: Навч. книга — Богдан, 2006. — С. 152.

госпроможність позичальників, частка проблемних кредитів у їхніх портфелях сягає близько половини³⁸.

Той же, хто думає про майбутнє, орієнтується на довготривале планування, схильний не до марнотратства, а до розважливої ощадності. Німці відкладають майже 10 % своїх доходів, що удвічі більше за середній рівень для розвинених країн. У китайців особисті заощадження взагалі становлять 37 % доходів. А в Україні? За повідомленням Держстату, у 2017 р. доходи українців зросли, а заощадження скоротилися на 3 %³⁹. Матеріальний добробут залежить від уміння керувати своїми фінансами, а воно, своєю чергою, неможливе без навички планувати й прогнозувати. Рівень заощаджень, звичка назбирувати на важливі закупи чи просто відкладати на чорний день — усе це засвідчує не тільки фінансову грамотність, а й чуття майбутнього.

Ступінь стратегічної далекоглядності / короткозорості можна ще оцінити за турботою людини про власне пенсійне майбутнє. На відміну від країн Заходу в Україні недержавні пенсійні фонди досі мають замалу клієнтуру. 20–40-річні українці живуть головно сьогоденням і не дуже поспішають відкладати на старість, наївно сподіваючись на державу. Але ж не секрет: через низький ВВП, вузьку базу оподаткування забезпечити кожного пенсіонера гідною пенсією наша держава не в змозі. Тож про безбідне існування на схилі віку бажано потурбуватися самому ще в активному віці.

Те саме стосується здоров'я. Багатьом з нас у юному та зрілому віці не дуже кортить піклуватися про організм, підтримувати тіло в належній формі. Нам невтямки, що всі ті немочі й хвороби, які розшарпують нас у старості, — прямий наслідок того, що ми легковажимо здоров'ям замолоду, нехтуємо необхідністю зберігати фізичний потенціал на достатньо високому, відповідному для свого віку рівні. І те, що в 50 років ми вже обтяжені зайвою вагою, букетом хронічних недуг, теж почасти впливає з нездатності уздріти залежність між нашою недбалою поведінкою сьогодні й кепським станом здоров'я завтра. Недалекосяжність накладає шори на мислення й заважає пов'язувати причину та наслідок, якщо їх розділено досить тривалим відтинком часу⁴⁰.

³⁸ 2017 р. частка проблемних кредитів в українських банках сягнула 58 %. Упродовж наступних років вона скорочувалася, у лютому 2022 р. становила 26,58 % (Гордійчук Д. Через війну в українських банків побільшало проблемних кредитів — уперше з 2017 року. URL: <https://bit.ly/3oFpJQ3>)

³⁹ Шеремета П. Поговоримо про це. URL: <https://bit.ly/3QS4R3K>

⁴⁰ За даними етнографів, деякі примітивні племена Африки не відають, що статеве життя веде до вагітності. Їм важко знайти причиново-наслідкові зв'язки на 9-місячному проміжку (між фактом зачаття й фактом дітонародження). Потомство, вірять вони, з'являється волею духів чи богів, а секс — то просто втіха.

А що рухає виборцем, коли він продає свій голос? Теж стратегічна короткозорість. Те, що обіцяють зробити за 5 років, він сприймає як щось дуже далеке й абстрактне. А от 300 грн на руки просто зараз — річ дуже реальна й конкретна. Для людини, яка живе одним днем, мала вигода сьогодні наглухо затуляє значно більшу вигоду завтра. І вона легкома позбавляється права визначати майбутнє своє, своїх дітей, своєї країни. Коли ж на власній шкурі звідує наслідки свого необачного вибору, патетично прорікає чи то «Якби ж знаття!», чи то «Я так і знав!».

Короткозорі виборці обирають короткозорих політиків. Цим останнім не відмовиш у цілеспрямованості, проте перевагу вони все ж віддають не далеким, а близьким цілям. Мислять переважно категоріями «до наступних виборів», а більш віддаленої перспективи не бачать, проблем, які постануть перед нами в наступні 20–30 років, не розуміють, цілей, які повинна досягти країна, щоб бути успішною, не ставлять⁴¹. Це видно хоча б з того, як «чуйно» всі без винятку уряди часів Незалежності ставилися до потреб вітчизняної науки (а без неї Україна не матиме майбутнього!). Нам гостро бракує очільників з державницьким мисленням, які б реалістично оцінювали майбутнє, формулювали чіткі стратегічні цілі, гуртували довкола них націю.

Слід визнати, що сама демократія як форма правління при всіх своїх перевагах не сприяє довгостроковому плануванню в масштабах країни. Президентів і депутатів обирають, а міністрів призначають на доволі обмежений термін. За цей час удіяти щось значливе практично нереально. Виборці жадають миттєвого результату, а зусиль, спрямованих на досягнення віддалених, стратегічно важливих цілей, не зрозуміють і не оцінять. У підсумку мають швидку дрібну вигоду, а тривкого успіху позбавлені.

Мислити в категоріях майбутнього — прерогатива небагатьох. Планувати ми не звикли. Живемо навмання, діємо наосліп, без розрахунку на тривалу перспективу. Далеко не кожен і не завжди замислюється над метою та сенсом життя. Наші мрії надто безкрилі, наші життєві завдання надто приземлені (закінчити школу, університет, знайти крашу роботу, утнути ремонт, надбати автівку, розжитися дачею, добре провести відпустку або що). Та навіть якщо ми й ставимо собі справді серйозні, далекосяжні цілі, не завжди вміємо виробити чітку стратегію їх досягнення. Від недоглядів і прорахунків нас спіткають невдачі. Рятівні ж причини ми за звичкою шу-

⁴¹ Сліпота наших злодійкуватих посадовців ще й у наївній вірі, буцімто їхня безкарність — вічна. Що накрадати можна досхочу, бо прокурор — «своя людина», а із суддею можна «домовитися». Гірке прозріння настає з програшем на виборах і приходом до влади нових людей. За всі правопорушення, навіть дрібні, рано чи пізно доводиться відповідати. Неминучість, невідворотність покарання — важливий індикатор належної роботи правової системи.

каємо не у власній короткосяжності, а в лихій недолі, фатальному збігові обставин, підступах «ворогів».

Історія засвідчує: ми, українці, за вдачею емоційні, дразливі, нетерплячі, не вміємо «грати в довгу», полюбляємо покvapні рішення, швидкі результати. Вигоди моменту в нас беруть гору над вигодами перспективи. Але при всьому цьому ми геніальні тактики. Завдяки блискавичній реакції в мить спільної загрози наше порізнене, розсварене суспільство швидко згуртовується, щоб залагодити проблему або, принаймні, здолати гостру фазу кризи. На крутих віражах історії ми здатні досягати цілей у мирний, безкровний, ненасильницький спосіб. Під час Помаранчевої революції (2004) та Революції гідності (2013–2014) ми горою звелися на захист демократії, відбили наступ збанкрутілої авторитарної диктатури, явивши дива самоорганізації та винахідливості. У 2022 р. притьмом змобілізувалися, щоб дати відсіч орді, яка замірялася «взяти Київ за три дні».

А от зі стратегією в нас куди гірше. Звичка долати перешкоди за допомогою імprovізації в останню хвилину далеко не завжди веде до сталого успіху⁴². Тактична гра дає змогу загасити пожежу, але не дозволяє заздалегідь відвернути загрозу, запобігти її виникненню. Якби ми не занедбували війська, а ще більше — гуманітарної сфери, якби наперед сформуливали в суспільстві стійку опірність до московської пропаганди, інших гібридних загроз і деструктивних впливів, нинішньої російсько-української війни вдалося б уникнути (а якби й не вдалося, територіальні та людські втрати були б на порядок меншими). Бо ж відомо: війни виграє не генерал, а вчитель. І навпаки: програвши битву за свідомість, програєш і битву за території. Та хіба це єдиний приклад? Згадаймо минуле: невміння очільників Центральної Ради та Директорії мислити стратегічно спершу спричинило помилки у виборі пріоритетів, потім змушувало діяти навздогін подіям і кінець кінцем призвело до поразки Української революції, швидкого падіння молоді УНР. Хай там як, бажане краще здобувати не експромтом, а завбачним розрахунком, за наперед складеним планом. *Розрахунок і план не гарантують успіху, однак дають на нього значно більше шансів, ніж суто стихійні дії.* Крім того, грамотно випрацювана стратегія завжди дозволяє обертати собі на користь будь-яку ситуацію, навіть не дуже сприятливу.

Позаяк тактика в нас домінує над стратегією, ми гостро потерпаємо від браку перспективного мислення, ясного завбачення майбутнього, твердої волі до досягнення довготермінових цілей. Розуміємо: треба щось змінювати, а що саме — не відаємо. «Моментократія», звичка мислити тільки на «тут і тепер» породжує малопродумані й малопродуктивні рішення, що

⁴² Пор. думку М. В. Гоголя: «Людина така худобина, що вона тільки тоді візьметься серйозно за справу, коли визнає, що завтра доводиться помирати» (*Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. і писем: в 17 т. — Москва: Наука, 2009. — Т. 12. — С. 345*).

виливаються в уривчасті, хапливі, гарячковиті дії. Суспільство наше нагадує часом дворову футбольну команду: багато снаги, завзяття, біганини, а результат — гол у свої ворота. Ось уже 30 років ми навмання блукаємо пустелею. І здається, уже позабували, заради чого вирушили в путь. Допокі житимемо тільки сьогоднішнім, майбутнього нам не бачити. А люди без бачення майбутнього — отара, якою легко поганяти.

Властивий нам короткий горизонт планування (кілька років, ба навіть кілька місяців) різко контрастує з досвідом тих країн, де розвій, навпаки, планувався на десятиліття вперед. Економічних і культурних проривів удіяно там, де ставили чітко сформульовані, науково обґрунтовані, довготермінові цілі. Ідеться про німецьке економічне диво (Wirtschaftswunder; кін. 1940-х — сер. 1960-х років), славетне тридцятиліття Франції (Les Trente Glorieuses; 1945–1975 років), японське економічне диво (сер. 1950-х — сер. 1970-х років), промисловий стрибок чотирьох «азійських тигрів» (Сингапур, Тайвань, Гонконг, Південна Корея; поч. 1960-х — друга пол. 1990-х років), рвучкий економічний злет Китаю (від сер. 1990-х років). Досвід цих країн неспростовно підтверджує: футурологічна компетентність, здатність прогнозувати й планувати — основа успішної державної та економічної політики.

А ми тим часом уперто цураємося роздумів про майбутнє. Чи не наше тоталітарне минуле тому причина? Адже підневільна, духовно закріпачена людина мало замислюється над метою життя, не думає, як його поліпшити, не шукає для себе кращих перспектив, не прагне розкрити свого потенціалу. Вона лише гвинтик, безсловесна тіль, раб чужої волі. Щоб раціонально, цілеспрямовано планувати майбуття, треба вміти зазирати за обрій, складати «дорожню мапу» своїх дій, уявляти їхні наслідки, оцінювати можливі реакції середовища, прораховувати всілякі варіанти та сценарії. А для цього потрібні багата, неупереджена уява, дерзновенний творчий пошук. Потрібно мислити незалежно, незашорено, недогматично. *Думання людини про майбутнє відображає ступінь її свободи як особистості. Неможливо діяти вільно, не плануючи своєї життєдіяльності.*

1.3. УЯВА ЯК ЗАСІБ ПРОГНОЗУВАННЯ

Вище вже йшлося про те, що свідомість до певної міри перешкоджає нам думати про майбутнє, надто про скінченність нашого буття. І все ж мріяти, уявляти, планувати для людини — природно. Здатність проєктувати майбутнє, прагнення отримувати інформацію про нього С. Б. Кримський слушно відносив до наших найважливіших ознак, яка, своєю чергою, впливає з фундаментальної риси людського існування — непереборного потягу до істини⁴³.

⁴³ Кримський С. Б. Наука як феномен цивілізації // Вісн. НАН України. — 2003. — № 3. — С. 7.

Ми завжди живемо надіями, очікуваннями, прагнемо передбачити хід подій, спланувати свої вчинки. Не тільки коли вирішуємо щось життєво важливе: здобути спеціальність, узяти шлюб, народити дитину, змінити місце роботи чи проживання. Навіть з дому ми виходимо не просто так, а з певною метою, маючи певні плани та наміри. Щоб вулицю безпечно перейти — і то потрібні сякі-такі навички прогнозування.

З історії відомо: коли вибухала війна, люди масово розмітали з крамниць сірники, сіль, цукор, крупи, мило. При черговому знеціненні карбованця (а пізніше й гривні) — мчали скуповувати хутрянні та ювелірні вироби, побутову техніку, іноземну валюту. Це свідчить не лише про цілком зрозуміле бажання зберегти кровно зароблене, а й про певні прогностичні здібності пересічної людини.

В усіх таких випадках потреба уявляти майбутнє продиктована самим життям, побоюваннями несприятливого перебігу подій. Цікавість до прийдешнього особливо загострюється в пору глибоких криз, коли сиплеться звична картина світу, суспільство опиняється на краю прірви, а завтрашні події не віщують нічого доброго. Ось чому така популярна в масовій культурі астрологія — вона вдовольняє (хай і на примітивному рівні) потребу простої людини зазирнути, хоча б упівока, у незнане майбуття. Загалом, здатність передбачати події можна порівняти зі здібностями до музики, математики, живопису, чужих мов.

Кожен з нас — носій «машини часу». Завдяки пам'яті перед нами зринають картини пережитого, завдяки ж уяві ми здатні прогнозувати прийдешнє. Як функція психіки уява дає змогу подумки побачити (відчути) з різним ступенем чіткості практично будь-який предмет, процес, явище, ситуацію. Особливо якщо вони віддалені від нас у часі чи просторі, поки що не існують у природі, ба навіть немислимі в принципі. Близько до уяви стоїть фантазія. Проте між ними є посутня відмінність: фантазування — процес переважно мимовільний, некерований, тоді як уява — процес скерований, довільний, який потребує певних зусиль, надто якщо йдеться про сферу науково-технічної чи мистецької творчості.

Уяву ми застосовуємо практично в усіх (не лише творчих) сферах діяльності. Її робота виявляється в таких психічних процесах, як передчуття, передбачення, угадування наперед. Той, хто не лінується напружувати уяву, стає проникливим, завбачливим, далекоглядним. Найбільша цінність уяви в тому, що вона дозволяє знайти рішення за умов браку інформації, неповноти знань, необхідних для виконання поставленого завдання. За допомогою уяви ми здатні «перестрибнути» через кілька ланок мислення, синтезувати з порізаних частин ціле, сформувати в голові кінцевий, потрібний нам результат. У цьому розумінні уява — унікальний евристичний засіб, що неабияк розсуває обрії та можливості пізнання.

«Ми будуємо те, що уявляємо, а отже, від глибини, масштабу і творчого хисту нашої уяви залежить наше майбутнє», — сказано в Українській хартії вільної людини⁴⁴.

З роботою уяви (та пам'яті) пов'язаний феномен духовного часу. Якщо у фізичному плані ми завжди живемо лише в одному вузькому часовому проміжку, то в плані духовному наш час поділено на три виміри — теперішнє, минуле, майбутнє. Останній вимір стає можливим саме завдяки уяві. Хоч реальне «завтра» ще не настало, воно вже густо роїться в нашій свідомості — у задумах, намірах, планах, ідеях, мріях, надіях. Уявлення про завтра імовірнісні, гіпотетичні, примарні, проте реально впливають на нашу поведінку сьогодні, адже ми живемо і діємо не в останню чергу заради майбутнього. Розтроєння духовного часу — феномен, що робить людину суб'єктом культури, єдиною розумною істотою на Землі.

Та не варто гадати, буцімто завбачливість властива тільки людині. Хоч як дивно, представникам тваринного світу також не чужі зародкові елементи передбачення. Ще Г. Гегель зауважив, що тварини можуть передчувати погодні зміни, а павуки та жаби є провісниками погоди⁴⁵. Однак ставити серйозні цілі й долати перепони на шляху до них здатні тільки високоорганізовані тварини. Для всіх інших тварин ні завтрашнього дня, ні найближчого тижня, ні тим більше наступного року просто-таки не існує.

Яка фізіологічна основа уявлень про майбутнє? У корі головного мозку людини і деяких вищих тварин міститься зона передбачення результатів дії. Сформувалася вона еволюційно завдяки двом чинникам. Перший — чітка послідовність і циклічна повторюваність подій зовнішнього середовища (ранок → день → вечір → ніч; зима → весна → літо → осінь). Другий — усвідомлення причиново-наслідкового зв'язку між подіями (хмара → блискавка → грім → злива; сівба → прорість → урожай). Щойно починає діяти перша ланка кожної з цих послідовностей, у мозку автоматично відтворюється ланцюг відповідних біохімічних реакцій, зафіксованих у минулому. Так, з настанням ранку ми вже знаємо, що далі наспіє день, відтак вечір, а тоді знову ніч.

У результаті в мозку поступово виробився спеціальний апарат, здатний відображати наперед послідовність зовнішніх подій. Завдяки миттєвому передаванню нервових імпульсів мозок відображав ці події стократ швидше, ніж вони реально розгорталися. Саме цей факт і витворив головну передумову для випереджального відображення дійсності. Останній термін належить фізіологові П. К. Анохіну, він визначав його як «здатність мозку

⁴⁴ Ініціативна група «Першого грудня». Українська хартія вільної людини. URL: <https://bit.ly/3KZQGZ5>

⁴⁵ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. — Москва: Мысль, 1975. — Т. 2: Философия природы. — С. 508.

швидко забігати вперед, у майбутнє, відповідаючи на стимул, що діє лише в теперішньому»⁴⁶.

Випереджальне відображення стало, по суті, формою пристосування живих організмів до ритмічного коловороту змін у природі. Головна його функція — дати організму змогу вчасно підготуватися до майбутніх подій, заздалегідь внести відповідні корективи у свою поведінку. Прикметно, що у випереджальному відображенні мозок не знає фізіологічних обмежень. За кілька секунд він здатен розгорнути ланцюг подій, які в дійсності можуть тривати місяці, роки, десятиліття.

Отже, здатність до прогнозування *Homo sapiens* успадкував від своїх долішніх сусідів по еволюційній драбині. У нього ця здатність розвинулася до якісно нового рівня. Етологи (фахівці з поведінки тварин) довели, що антропоїди (людиноподібні мавпи) спроможні відбирати потрібну собі інформацію, творчо використовувати сигнали з довкілля, передбачати до певної міри наслідки своїх дій і навіть близьке майбутнє. Але в тестах, виконання яких потребувало наперед складеного плану, вони незмінно поступалися людині⁴⁷. Цікава деталь: одним із чинників, який допомагає нам фіксувати досвід і враховувати його при плануванні поведінки, є членороздільне мовлення⁴⁸ (одна з функцій мови — зберігати й передавати відомості, які ми нагромаджуємо в процесі діяльності). Ось чому обділена даром мови шимпанзе в справі прогнозування ніколи не зможе не те що піти далі, а навіть дорівнятися до можливостей людини.

Цілеспрямованість праці — ще один чинник, який розвиває нашу уяву. Якщо поведінка тварин регулюється головню вродженими інстинктами, то людина у своїх діяннях керується свідомо поставленою метою. Стаючи до праці, вона заздалегідь уявляє бажаний результат. Бджола, зауважував класик, досконалою будовою своїх воскових комірок осоромлює декотрих архітекторів. «Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли із самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. У кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально»⁴⁹. Людина прораховує наперед не лише результат як такий, а й засоби його досягнення, не лише близькі, а й віддалені наслідки своїх дій. *Ми єдині в природі істоти, здатні змінювати свою нинішню поведінку так, щоб її плоди давалися взнаки в майбутньому.* Оця необхідність формувати в

⁴⁶ Анохин П. К. Избранные труды. Кибернетика функциональных систем. — Москва: Медицина, 1998. — С. 352.

⁴⁷ Фридман Э. П. Занимательная приматология: Этюды о природе обезьян. — Москва: Знание, 1985. — С. 171.

⁴⁸ Там само. — С. 185.

⁴⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори: у 50 т. — Київ: Політвидав України, 1963. — Т. 23. — С. 176.

уяві кінцевий результат роботи неабияк посприяла перетворенню навколишнього середовища, розвитку людства, удосконаленню матеріальної та духовної культури.

З плином часу здатність уявляти майбутнє поліпшувалася, відточувалася, сягала на дедалі довшу перспективу. Наш сучасник може застосовувати уяву не тільки на практиці, коли адаптується до конкретних змін середовища (природного чи суспільного), а й у теорії, коли намагається осмислити та спрогнозувати майбуття на високому науковому рівні. Утім, роль уяви в науковому пізнанні не зводиться лише до прогнозування — вона значно ширша. Без розкріпаченої уяви немислима наукова творчість, породження нових знань.

Учення про уяву як світопізнавальну здібність розробив І. Кант. «Спроможність наочно бачити предмет і без його присутності в спогляданні»⁵⁰ — так філософ визначив уяву. Свідомість, уважав він, має справу не з речами як такими, а з відчуттями, образами цих речей. Світ пізнаваний лише в таких образах. Мислення не стільки відображає світ, скільки витворює в нашій свідомості ідеальну його картину. Засаднича роль уяви полягає в тім, що вона сполучає готові конструкції (категорії мислення) з будівельним матеріалом (емпіричними даними). Унаслідок такого синтезу й постають поняття — згустки знань про предмети і явища, що складають нашу картину світу. Саме тому І. Кант до терміна *уява* доточував означення *продуктивна* (*produktive Einbildungskraft*). Продуктивна уява — головний «будівник» понять, незамінний засіб упорядковувати, систематизувати наші знання.

Уява необхідна на перших етапах досліду, коли вчений висуває гіпотези, прокручує в голові експеримент, шукає нетривіального розв'язку проблеми, вибудовує модель, ідеалізовану схему досліджуваного об'єкта. Узявшись доводити теорему, математик уживає вислови *припустімо, що...* або *уявімо собі, що...* — отже, для нього процес доведення бере початок саме з уяви. Вона допомагає скерувати перебіг міркувань у бажаному напрямі, так, щоб вони відповідали накресленим цілям, давали відповіді на поставлені запитання. При цьому нерідко зринають блискучі здогадки. Ні, не випадково А. Ейнштейн відзначав: «Уява важливіша за знання. Адже знання обмежене, натомість уява охоплює весь світ, стимулює прогрес і є джерелом його еволюції. Строго кажучи, уява — це справжня рушійна сила наукового досліду»⁵¹.

Для успішної наукової творчості продуктивна уява не менш важлива, ніж пам'ять чи мислення. Пізнавання без неї неможливе. Що ж до ролі уяви в теорії та практиці прогнозування, то тут важливо поставити її ро-

⁵⁰ Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім. — Київ: Юніверс, 2000. — С. 114.

⁵¹ Einstein A. Einstein on Cosmic Religion and Other Opinions and Aphorisms. — New York: Dover Publications, 2009. — P. 97.

боту на міцну наукову основу. Щоб плодами цієї роботи були не захмарні мрії, не повітряні замки, а точні, надійні, обґрунтовані передбачення майбутнього.

1.4. МЕТА ЯК ПРООБРАЗ МАЙБУТНЬОГО

Наша поведінка зводиться до задоволення різнорівневих потреб (фізіологічних, матеріальних, суспільних, духовних), а дії завжди скеровані на досягнення якогось конкретного результату. Щоб досягти результату, його треба спершу побачити в уяві. Заледве можливо здобути бажане, зовсім не уявляючи його. Те, що ми називаємо метою, і є, по суті, передбачення майбутнього результату, відчуття того, чого ми прагнемо. Накреслена мета виступає внутрішнім спонукальним мотивом наших дій. Формування в уяві мети — перший етап її досягнення.

Здавалося б, фізично ми живемо в теперішньому, а майбутнє можемо тільки уявляти. Проте уявлення про завтра впливають на наше життя вже сьогодні, організують і скеровують нашу нинішню поведінку, визначають траєкторію нашого життя. Мета, мрія, ідеал — не що інше, як прообрази майбутнього в теперішньому. Маючи в уяві прообраз, легше втілити його в дійсність. Щоб сягнути олімпійських вершин, спортсмен повинен відчувати себе чемпіоном задовго до того, як йому на шию повісять золоту медаль. «У сучасності, — писав філософ, — дрімає майбутнє. Дійсне є разом з тим і можливість подальшого»⁵². Прийдешнє — така сама даність, як і теперішнє, хоч і особлива.

Фаталісти вірять у невідворотність долі: вона, мовляв, визначена наперед, ми не вільні вчиняти на свій розсуд, наші рішення аніяк не впливають на наше життя. Але така позиція знімає з людини всю відповідальність за те, що вона робить. Виходить, вона не господар своєї долі, а лише безтямний виконавець чужих указівок. Погодитись із цим важко. Та й сам історичний досвід доводить вирішальну роль активної діяльності. Інша річ, що цілі, які людина собі намічає, повинні відповідати об'єктивним закономірностям, бути не утопічними, а реальними, обґрунтованими, практично досяжними. Інакше діяльність не матиме сенсу, а її результати можуть виявитися протилежними до очікуваних. Чим глибше людство пізнає закони суспільства та природи, тим більш здійсненними стають його цілі. Урахування об'єктивних закономірностей вивільняє нас з-під влади сліпої стихії, дає змогу краще планувати, дівіше впливати на події, свідоміше контролювати їх перебіг.

⁵² Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т. — Москва: Мысль, 1971. — Т. 2. — С. 187.

Кожному, хто воліє успіху, важливо бути цілеспрямованим⁵³. Та не менш важливо слушно обирати життєві цілі. Особливо замолоду. Мета повинна бути не просто досяжною, а досяжною для цієї конкретної людини. Невідповідність віддалених професійних чи особистісних цілей людини її задаткам і здібностям може занепасти долю, змарнувати життя. І тоді доведеться, сидячи над розбитим коритом, тужно з'ясовувати, де й коли ти промахнувся з правильним вибором.

Прагнучи досягти накреслених цілей, ми складаємо життєвий план, роблячи тим самим власну життєдіяльність предметом нашої волі, наших зусиль. Життєві плани бувають сталими, мінливими, слабко вираженими. Як показують соціологічні розвідки, у більшості поки що переважають два останні різновиди⁵⁴. Крім того, життєві плани можна розподілити на ситуативні та смисложиттєві. Перші скеровані на здійснення найближчих цілей. Вони необхідні й корисні, проте якщо «усе життя людини зводиться до реалізації лише ситуативних планів, то це означає, що вона не має стрижня — загальної життєвої мети. Ситуативні плани повинні посідати другорядне місце в ієрархії цілей людини»⁵⁵. А на перше доцільно ставити смисложиттєві цілі, що скеровані на якнайбільшу реалізацію здібностей людини.

Осмислений вибір життєвих цілей — це ще й вибір належної їх кількості. Скажімо, нині ми завзято, ледь не з дитячого садка опановуємо іноземні мови. Під знаком їх вивчення минають все дитинство, уся молодість. Однак знання чужої мови саме по собі ще не гарантує успіху в житті. Це не мета, а засіб. Навряд чи мова стане кар'єрним трампліном для тих, у кого за душею більше нічого немає. Крім опанування мов, варто ставити й інші поважні цілі. Насамперед — виявляти та розкривати свої обдарування, схильності, таланти. Бо якщо вони лишатимуться приспаними, не зарадять і десять мов. Навіть для викладання мови іншим самого її знання замало — потрібен іще хист до навчительства.

Далекозора, спрямована в майбутнє людина не лише дає собі раду із щоденними клопатами, а й виробляє стратегічну лінію, що веде її до відда-

⁵³ Розвиває цілеспрямованість будь-яка справа, що потребує надзусиль і довготерпіння. Добре гартують її фізичні вправи на витривалість, як-от біг на довгі дистанції. Попереду ще третина шляху, а ти вже валишся з ніг. А зійти з дистанції не можна (бо ганьба!). Мусиш вибирати волю в кулак і дістатися фінішу. Не збавляючи темпу. Попри втому, виснагу, знесиленість. «Добігти! Добігти! Добігти!» — пульсує в голові. «Треба! Треба! Треба!» — відлунує в усьому тілі. За твої зусилля фізіологія передбачила винагороду. Коли вже тьмяніє в очах, а світ, здається, летить догори дригом, настає «екзистенційна мить»: раптово відкривається друге дихання, у кров випорскуються ендорфіни й тебе виповнює ейфорія бігуна. Навчений добігати фінішу в спорті, ти й у житті привчаєшся продряпуватися через терни до зірок. Наперекір усім перешкодам і труднощам. І доля так само щедро винагороджує цілеспрямованих і наполегливих, увінчуючи їх лавровим вінком переможця.

⁵⁴ Коган Л. Н. Человек и его судьба. — Москва: Мысль, 1988. — С. 179.

⁵⁵ Там само. — С. 183.

лених рубежів. Звідси з'являється вміння загнуждувати спонтанні імпульси, переборювати рвучкі забаганки задля досягнення свідомо поставлених далеких цілей. Цим цілям вона підпорядковує все своє життя. Деколи поводиться навіть усупереч вимогам поточної ситуації (відмовляється від задоволень, пливе проти течії, нехтує новомодні віяння тощо). З іншого боку, далекосяжні цілі не повинні бути «залізобетонними». Адже умови й обставини всякчас змінюються. Щоб унести в життєві плани необхідні корективи, потрібно лишати простір для маневру. Будучи незмінною в магістральному напрямі, головна мета може допускати зміни в деталях. У цьому — справжня життєва мудрість.

Цілеспрямованість характеру — запорука щасливої долі. Той, хто не бачить життєвої перспективи, не ставить далеких цілей, не складає планів, ризикує втратити сенс існування. Такій людині важче розправити крила й зреалізувати свій потенціал. Вона не керує обставинами, а стає їхньою жертвою. Не маючи значливої мети, змушена гарувати на тих, у кого вона є. Життя людини виявляється порожнім, яловим, беззмістовним, розмагніченим. Вона пасивно пливе за течією часу, покладається на плин подій, сприймаючи їх суто як даність, що їй треба просто перетривати. Попереду їй загрожує криза смисловтрати. «Розкидана» людина не тільки невдатна, а й навряд чи життєздатна. Вона не живе — животіє.

Той же, хто орієнтований на майбутнє, спроможний охопити думкою своє життя як ціле і по-шевченківськи поставити питання про його сенс: «Нащо живем? Чого бажаєм?»⁵⁶. Відчуття власної скінченності владно спонукає до активнішого самовияву. Людина обирає гідну, поважну мету, яка мобілізує і навіртає енергію в потрібне річище. Чітко накреслена життєва програма розвіює невизначеність, структурує майбутнє. Слідування довготерміновим цілям усамостійнює, незалежнює від зовнішніх обставин. Людина не стоїть на місці, а простує вперед, не нікчемніє, а зростає як особистість. Буття їй стає осмисленим, планомірним, насиченим і наснаженим. Вона не нарікає на долю, менше конфліктує, налаштовується на конструктив, краще відчувається, має гарний настрій. Вона безстрашно кермує кораблем свого життя, і сама фортуна дме їй у вітрила. Чим вища здолана вершина, чим більше витрачено на неї снаги та завзяття, тим повніше відчуття щастя.

Важко жити повноцінним життям, якщо попередю не бачиш нічого обнадійливого, того, що спонукало б мріяти, шукати, прагнути, творити. Віра в краще майбуття визволяє нас із лабет сірої буденщини, допомагає не звихнутися в песимізм, живить надію, зміцнює дух, підтримує здоро-

⁵⁶ Пор. також у Є. П. Плужника: «Каменя один приділ — лежати. / Вітрові один закон — лети! / Тільки я поставлений питати / Як не цілі, то бодай мети» (*Плужник Є. П. Поезії*. — Київ: Рад. письменник, 1988. — С. 295).

ве світовідчуття. Бачачи перспективу, легше перебути гіркоту поразок, витримати злигодні долі, здужати труднощі на життєвій дорозі. У книжці про досвід виживання в нацистському концтаборі австрійський психолог В. Франкл твердив: «В'язень, який утратив віру в майбутнє — своє майбутнє, — приречений. З утратою віри в майбутнє він також утрачає свою духовну стійкість»⁵⁷. А отже: «Будь-яка спроба відновити внутрішні сили людини в таборі мала насамперед полягати в демонстрації їй якоїсь майбутньої мети»⁵⁸. Гаслом його психотерапевтичної допомоги ув'язненим були слова Ф. Ніцше: «Той, хто знає *навіщо* жити, зможе витримати майже будь-яке *як*»⁵⁹. З пам'яті вилунує і гірка доля наших лицарів честі: Л. Г. Лук'яненка, Є. О. Сверстюка, І. О. Світличного, В. М. Чорновола, С. І. Хмари, М. Д. Руденка, В. С. Стуса, інших лицарів честі. Споборники святої волі, вони пройшли, не шкодуючи себе, багаторічні ув'язнення, табори, заслання. Каралися, мучилися, але не каюлися, бо вірили, що жертвова боротьба їхня не даремна, що Україні бути незалежною.

Мале дитя, як і тварина, діє методом спроб і помилок, якщо й здобуває бажане, то випадково. Натомість людина доросла діє відповідно до осмисленої потреби, її поведінка раціонально цілеспрямована, мети вона досягає свідомо. Їй властиво будувати плани: на день, на тиждень, на місяць, на рік, на десятиліття, на все життя. Чим зріліша особистість, тим ширше її часове видноколо, тим на тривалішу перспективу вона планує. Дехто планує так, щоб навіть після власної кончини вести людей у мандрівку століть зі свого духа печаттю. Ідеться про вчених, мислителів, письменників, композиторів, художників, архітекторів, кіномитців. Якщо труди надовго переживають свого творця, про нього кажуть: фізично він помер, а особистість його — жива⁶⁰.

Важливо, щоб життєва мета була не тільки довготермінова, а й достатньо значлива. З височині прожитих літ проникливо написав про це П. А. Загребельний: «Життя людське суворо обмежене часом і простором між народженням і смертю, і, щоб гідно прожити його, треба знайти спосіб якнайрозумніше використати відведений нам час і заповнити діяннями даний нам простір, організувати його, облаштувати, вибудувати. Кожен

⁵⁷ Франкл В. Е. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Пер. з англ. — Харків: Клуб сімейн. дозвілля, 2016. — С. 89.

⁵⁸ Там само. — С. 91.

⁵⁹ Точна цитата Ф. Ніцше: «Якщо ясно уявляєш собі “навіщо?” свого життя, то легко подужаєш його “як?”» (у першотворі: «Ist man über das “Warum?” seines Lebens mit sich im Reinen, so gibt man dessen “Wie?” leichten Kaufs» — *Nietzsche Fr. W. Werke: Kritische Gesamtausgabe*: in 19 Bd. / Hrsg. von G. Colli und M. Montinari. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1970. — Bd. 2, Abt. 8. — S. 292).

⁶⁰ Згадаймо Шевченкову присвяту І. П. Котляревському: «Будеш, батьку, панувати, / Поки живуть люди, / Поки сонце з неба сяє, / Тебе не забудуть!».

облаштовує одвіку дарований простір як може і як уміє»⁶¹. Обмежений час нашого існування — обмежена й кількість цілей, яких ми можемо досягти. Щоб грамотно розпорядитися своїм життям, не тринькати його на «суєту суєт», на дрібниці та дурниці, доводиться обирати. *Масштаб обраної мети — це, по суті, та оцінка, яку людина складає сама собі. Чим величнішу мету вона обирає, тим більший масштаб її особистості.* «Тільки через здійснення великих цілей, — твердив Г. Гегель, — людина розкриває в собі великий характер, що робить її маяком для інших». І додавав: «Якщо ж воля чіпляється лише за дріб'язок, лише за щось беззмістовне, то вона перетворюється на впертість»⁶².

Зріла особистість може поставити собі навіть таку мету, яка виходить за межі її можливостей. Абсурд? Ні, не абсурд. Легкодосяжні цілі не так захочують, як розхолджують. А буває, викликають розчарування, відчуття спустошеності, марноти життя. Натомість «нездійсненна» мета загартовує волю, виховує наполегливість, привчає завзято лупати скалу й гнути свою лінію. Спонукальна сила її — величезна: «Бути діяльним, навіть якщо мета недосяжна, — така умова справжнього буття»⁶³. Велична мета зроджує великі духовні сили, і людина зростає мірою того, як зростають її цілі. Справи простих смертних поширюються хіба що на найближче оточення. Видатна особистість охоплює своєю діяльністю широке коло людей. Діяння ж генія обіймають усе людство.

Отже, орієнтація на майбутнє, наявність довготермінових цілей запліднюють життя глибоким сенсом. Чим поважніша мета, тим довше її досягають. Якщо настроюєш себе на тривалу плідотворну працю, то й організм починає підлаштовуватися під ці завдання. Людина здоровішає і фізично, і духовно. Історія знає приклади виняткової життєстійкості тих, хто переймався високою метою і служив їй усе життя.

З розвитком особистості пов'язаний і такий різновид передбачення, як самопрогнозування. Маючи перед очима прообраз майбутнього, людина хоч-не-хоч уявляє себе в ньому. Коли ставить далеку й значущу мету, замислюється: чи не забракне сил досягти її? І, критично проаналізувавши власні можливості, вади та слабкості, стає на шлях самоосвіти, самовиховання, самовдосконалення. Досягнення віддалених цілей допомагає їй ставати кращою, упевненішою, успішнішою. Кінцевий результат самовиховання — зріла, розвинена, цільна особистість. Така людина ясно усвідомлює свої прагнення, керується далекосяжними, детально розробленими планами, на крутих життєвих поворотах не спускає з ока кінцевої мети,

⁶¹ Загребельний П. А. Думки на розхрист (1974–2003). — 2-ге вид. — Київ: Пульсари, 2008. — С. 72.

⁶² Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Пер. с нем. — Москва: Мысль, 1977. — Т. 3. — С. 77.

⁶³ Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. — 5 Aufl. — Berlin: De Gruyter, 1999. — S. 167.

рішуче змітає зі шляху до неї все другорядне, підпорядковує цій меті всі свої думки, наміри, учинки. Вона ніби наступає на майбутнє, прагнучи накласти на нього печать своєї залізної волі.

Цілеспрямованість, уміння зосередитися на прийдешньому — невіддільна риса успішних людей. Більше часу вони віддають, працюючи на завтрашній день, ніж розгрібаючи поточні справи чи копирсаючись у минулому. У майбутньому вони вміють побачити радикально нові можливості й намагаються не прогавити їх. Вони вірять у грядуще, палко воліють діяти, а життя своє розглядають як мандрівку до успіху.

1.5. ЧИ МОЖНА ВПЛИНУТИ НА МАЙБУТНЄ?

Минуле нам відоме, та його вже не зміниш. Можемо змінити хіба що ставлення до нього, переосмислити його, переписати якісь сторінки історії. Майбутнього достеменно ми не знаємо, зате в наших силах уплинути на нього. Як писав Ж.-П. Сартр, «ми не можемо змінити минулого, але завжди можемо надати йому інакшого продовження»⁶⁴. У сутю практичній площині цікавість до майбутнього навіть корисніша, ніж цікавість до історії.

Прийдешні події можуть розвиватися за одним з кількох сценаріїв. За яким саме — нерідко залежить від простої випадковості. Через це точне знання будучини, особливо віддаленої, нам мало приступне, а прогнози наші мають не достеменний, а ймовірнісний характер. І, мабуть, це добре, бо якби ми напевно знали все, що на нас очікує, зник би сенс нашої життєдіяльності. Не лишалося б нічого іншого, як тільки відкасати рукави, опустити руки й сісти дождити неминучого. Саме багатоваріантність майбутнього потребує від нас зусиль для його здійснення. Усвідомлене прагнення втілити саме цей, а не той сценарій — надзвичайно потужний стимул, що мобілізує нас на активність, додає життєвої снаги. Ось чому «передбачення майбутнього не виключає, а передбачає боротьбу за нього з максимальним напруженням сил»⁶⁵.

На можливості людини будувати майбутнє впливає взаємодія двох чинників — об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивний чинник — це ті невідкладні нашої волі обставини, у яких живемо, умови, з якими мусимо рахуватися, некеровані закономірності та тенденції, які задають тон суспільного розвитку. Сюди залічуємо економічні ресурси, людський капітал, інтелектуальний потенціал, стан природи, культури, правової сфери

⁶⁴ Цит. за: Бичко І. В. Сенс історичного пізнання: Екзистенційний підхід // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. — 2000. — Вип. XI. — С. 7.

⁶⁵ Лук А. Н. Очерки эвристической психологии. — 3-е изд. — Москва: Бином. Лаборатория знаний, 2015. — С. 132.

тощо. Суб'єктивний чинник — це діяльність самої людини, активність її розуму та волі.

Як саме взаємодія цих двох чинників визначає майбутнє? Візьмімо до прикладу ремесло архітектора. Розробляючи проєкт споруди, він утілює власний задум. Сам вирішує, якими будуть загальна її композиція, форма покрівлі, дизайн фасаду, конфігурація вікон, внутрішнє планування, оздоблення інтер'єрів тощо. Але творча свобода архітектора не безмежна: він повинен зважати на призначення споруди, матеріали, з яких вона зводиться, місцевість, де вона стоятиме, панівний в архітектурі стиль, побажання замовника тощо. Отак і ми «проєктуємо» майбутнє, виходячи з наших потреб, бажань і поривань, але рахуючись з об'єктивними тенденціями, спираючись на наявні в теперішньому ресурси та можливості.

Нині людство здатне керувати своєю долею, поліпшувати життя такою мірою, що наші предки навіть не уявляли. Завтра цих можливостей стане ще більше. Тож є підстави для певності, що провідну роль у розбудові майбутнього відіграє достеменно суб'єктивний чинник — людські діяння. Так, майбутнє залежить від багатьох зовнішніх обставин, але родиться воно в наших головах і буде загалом таким, яким його зробимо ми. Людство здійснює мрії, оволодіває будучиною за допомогою творчої активності, прикладаючи до всього свій допитливий розум і свою сталеву волю. При цьому важливо, щоб загальний напрям був скерований не стільки на адаптацію до умов життя, скільки на адаптацію цих умов до наших власних потреб і запитів.

Говорячи про можливості впливати на майбутнє, слід згадати й про такий феномен, як самоздійснювані прогнози. Його суть: висловлене передбачення, яке напозір здається вірогідним, але насправді не є таким, починає прямо чи опосередковано впливати на людей, і їхні наступні дії приводять до того, що передбачене врешті справджується. Інакше кажучи, знання про майбутнє змінює це майбутнє.

Самоздійснювані пророцтва відомі з незапам'ятних часів. Давньоіндійська й давньогрецька міфології донесли до нас численні легенди та оповіді, герої яких, довідавшись про небезпечне для себе майбутнє, чимдуж прагнуть уникнути його. Та всі зусилля марні: вони однаково одержують те, чого остерігалися. Давньогрецькому цареві Едіпу оракул провіщує, що той стане вбивцею власного батька, якого зроду-віку не бачив, і чоловіком власної матері, від якої матиме невдатних дітей. Усе життя Едіп силкується відвернути трагічний сценарій. Та недоля сильніша: він скоює низку фатальних помилок і напорочене сповна збувається⁶⁶.

Згадаймо й легендарний епізод з «Повісті минулих літ», у якому ворожбит навіщував київському князеві Олегу скін од свого ратного коня.

⁶⁶ Словник античної міфології... — С. 120–121.

Князь повірив у передбачення й розпрощався з улюбленцем. Коли за чотири роки згадав про коня, довідався, що той уже полишив білий світ. Дорікнувши недолугому віщуну, вирішив оглянути рештки коня. Побачив кістки, голий череп і засміявся: «Чи од сього черепа смерть мені прийняти?». Та коли Олег наступив на череп, звідти виповзла гадюка й смертельно жигнула його в ногу⁶⁷.

В історії літератури до самоздійснюваних пророцтв відносять загибель американського прозаїка Дж. Лондона. Заголовний герой його роману «Мартін Іден» після багатьох безплідних спроб добути лаврів на літературній ниві, стає нарешті популярним письменником. Та ні слава, ні статки втіхи не приносять. Він зневіряється не лише в письменництві, а й у самому житті. У пориві розпачу накладає на себе руки, пірнувши з пароплава в безодню Тихого океану. Дехто підозрює, що кінцівка роману відображає суїцидальні наміри самого автора. Так це чи ні, але за сім років по виході «Мартіна Ідена» Дж. Лондон, який тяжко нездужав, гине в 40-річному віці від (свідомого?) передозування морфію.

Термін *самоздійснюване пророцтво* (англ. *self-fulfilling prophecy*) утворив і спопуляризував класик соціології Р. Мертон у книзі «Соціальна теорія та соціальна структура» (1949). Його визначення таке: «Хибне розуміння ситуації, яке зумовлює нову поведінку, що перетворює первісно хибні уявлення в реальність»⁶⁸. Побутує також близькозначний термін *ефект Едіна*, який, за словами К. Поппера, полягає в тому, що інформація впливає на ситуацію, до якої ця інформація дотична⁶⁹. Свої назви згадане явище має й у нашій народній мові, зокрема фразеології: *накликати біду, наптити собі лиха, бодай тобі з твоєю мовою, бодай тобі пипоть на язик* — так говорять, коли хтось мовби заподіює словами горе, нещастя, кривду. Символом лиховісного пророцтва в народній культурі є ворон (ворона). Його крякання не провіщує нічого доброго: *накрятати біду; закрякали б ворони на твою голову; кому ворон над головою кряче, той має щастя собаче*⁷⁰. В основі всіх цих висловів теж лежить уявлення про здатність сказаного згубно впливати на майбутні події.

Який механізм самоздійснюваних пророцтв? Виказуючи прогноз, провидець витворює у свідомості людей (або своїй власній) певну картину майбутнього, закладає певні очікування, живить віру в здійсненності прогнозованих подій. Людина, як істота легковірна, мимоволі починає думати

⁶⁷ Літопис руський / За Іпат. списком пер. Л. Є. Махновець. — Київ: Дніпро, 1989. — С. 22.

⁶⁸ Цит. за: *Tauber R. T. Self-fulfilling Prophecy: A Practical Guide to Its Use in Education.* — Westport, CT: Praeger Publishers, 1997. — Р. 14.

⁶⁹ *Поппер К. Злиденність історизму* / Пер. з англ. — Київ: Абрис, 1994. — С. 37–38.

⁷⁰ *Жайворонок В. В. Антологія знаків української етнокультури: Словник-довідник.* — Київ: Наук. думка, 2018. — С. 122–123.

й поводитися відповідно до цього сценарію. Якщо прогноз сприятливий — прагне втілити свої сподіванки в життя, якщо несприятливий — намагається запобігти небажаному. Що буде завтра? Успіх чи невдача? Триумф чи поразка? Розквіт чи руїна? Щастя чи горе? Саме очікування позначається на психічному стані людини, її поведінці, ефективності роботи, ставленні до себе та інших. У такий спосіб прогноз впливає на прогнозовані події, сприяючи або перешкоджаючи їх здійсненню. Реальність починає мовби підлаштовуватися під ту картину, що її запрограмував провісник.

Кілька прикладів з різних сфер життя.

Не вельми вдатний студент побоюється, що завалить сесію, але замість ладнатися до іспитів, марнує час на тривожні розмисли. З плином днів занепокоєння переростає в острах, який підступно вибиває з колії: позбавляє робочого настрою, розпорошує увагу, заважає повторювати навчальний матеріал. Підготуватися пугньо до іспитів студентові так і не вдалося. І виходить, первісна тривога, хоч і була примарною, обернулася на цілком виправданий страх.

Стабільність фондових ринків залежить не лише від фінансових ресурсів, а й від очікувань і поведінки учасників цих ринків. Якщо прогноз передбачає зростання цін (бичачий тренд), назріває спекулятивна гарячка, попит на відповідні активи зростає, а вкупі з попитом зростає і ціна, що своєю чергою ще більше підхльостує попит. Коли ринкова вартість активу аж надто перевищує реальну вартість, надимається спекулятивна булька. Якщо ж прогноз передбачає обвальне падіння цін (ведмежий тренд), в учасників ринку спершу закрадаються сумніви, підозри, побоювання, потім їх обсідає страх прогоріти, а там недалеко й до стихійної паніки. Сполохані інвестори наввипередки квапляться збути активи за викидними цінами, тож активи знецінюються ще більше, а власники їхні вилітають у трубу. У минулому пророкування фінансового краху не раз призводило до його здійснення.

Знанням ефекту самоздійснюваних прогнозів пояснюють багаторічні фінансові успіхи відомого інвестора Дж. Сороса. За його теорією рефлексивності фондового ринку, ціни встановлюються на основі не так об'єктивних чинників, як суб'єктивних припущень та очікувань. Що робити з цінними паперами? Купувати чи продавати? Інвестор вирішує це, зважаючи на прогноз вартості паперів у майбутньому. А оскільки очікування — явище великою мірою психологічне, воно може бути предметом інформаційних атак і маніпуляцій. Свою теорію Дж. Сорос небезвигідно застосовував у біржовій грі.

Позитивний приклад самоздійснюваних прогнозів — науково-експертна діяльність у галузі суспільно-політичного та економічного розвитку. Нашим можновладцям і медійникам не закинеш надмірної уваги до думки вітчизняних фахівців (бо ж нема пророка на своїй землі!). Проте

якщо прогноз лунає з вуст маститого, як про нього думають, зарубіжного експерта, до його застережень дослухаються, на рекомендації зважають⁷¹. У результаті в управління країною вносяться відповідні корективи, так що сприятливі прогнози почасти збуваються, а несприятливих удається почасти уникнути.

Імовірність, що прогноз стане дійсністю, істотно зросте, якщо суспільна еліта, а за нею і широкі народні маси повірять у передбачене. Та тільки цього мало. Треба ще бути певним у власних силах, не сидіти, дождаючи з моря погоди, а робити щось для того, щоб прогноз справдився. Знання, уміння, хист, майстерність, професіоналізм анічого не важать, якщо немає віри в майбутнє, а є натомість маловір'я та гнилий скептицизм. Влучне гасло сформулював славетний давньоримський поет Вергілій: «Possunt, quia posse videntur». Буквальний переклад — «Вони дужі, бо думають, що дужі». Якщо ж передавати не букву, а смисл — «Перемагає той, хто вірить у перемогу». Ще краще: «Може той, хто думає, що може»⁷².

1.6. СТРАТЕГІЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ІНТУІЦІЯ

Нині, на початку XXI ст., світ змінюється настільки стрімко, що традиційні способи мислення попросту не встигають охопити всі ті незліченні й несподівані новації, які без упину виринають то тут, то там. Мислити традиційно сьогодні означає мислити із запізненням, навздогін, заднім числом. Щоб уповні досягнути швидкоплинну сучасність, оперативно відповідати на її виклики, потрібно бачити перспективу, застосовуючи довгострокове прогнозування.

⁷¹ Пор. типові заголовки в наших ЗМІ: «Генерал НАТО розказав, як треба реформувати ЗСУ», «Посол Канади назвала три найпріоритетніші українські реформи», «Мільярдер Джек Ма назвав чотири речі, які треба розвинути Україні», «Держсекретар США назвав 5 ключових кроків для успіху реформ в Україні», «Експосол Грузії порадив, як Україні бути успішною у реформах», «Виховуйте інженерів і створюйте стартапи. Поради нобелівського лауреата Україні», «Найуспішніший реформатор на Балканах розповів, як Україні досягти процвітання», «Френсіс Фукуяма: Вам треба вчитися переходу від вуличних протестів до системної роботи», «Ваша проблема в головах, а не в умовах. Експерти фінансів Нової Зеландії назвали ключову реформу для України» і под.

⁷² 1893 року в І. Я. Франка зайшла розмова з ідеологом єврейського відродження Т. Герцлем.

«— Дуже мені сподобалася ідея відбудови жидівської держави, — озвався І. Франко. — Вона мене дуже зацікавила, оскільки є ніби рідною сестрою нашої ідеї відбудови Української держави. Але чи є на сьогодні реальним як одна, так і друга?»

— Чому б не мали бути, — відповів Герцль. — Усе може бути на світі, що тільки вміщається в людській голові.

— У розумній голові, — додав І. Франко» (*Шурат В.* Тоді це було ще маревом... // Спогади про Івана Франка. — 2-ге вид. — Львів: Каменярь, 2011. — С. 367).

Одна з багатьох ілюстрацій того, як плани та наміри, що попервах здавалися незбутніми, з часом збуваються.

Той, кому бракує стратегічного мислення, хто щиро не розуміє, навіть що завбачати майбутнє, приречений вічно плентатись у хвості подій. Вирішувати тільки сьогодні на завтра — шлях до програшу. Справа, яку планують лише на рік-два, не матиме тривкого успіху. Той же, хто мислить на перспективу, дістає змогу штурмувати ті рубежі, до яких конкуренти доберуться тільки завтра. Стосується це багатьох сфер: науки, технологій, економіки, підприємництва, мистецтва, спорту. Нам здається: людині просто всміхнулася фортуна. Насправді ж за її успіхом стоїть стиль мислення, що веде до перемоги. Ось чому *кожному з нас незалежно від фаху й професії варто навчатися планувати, думати й діяти наперед, бачити речі не тільки такими, якими вони є сьогодні або були вчора, а і якими вони стануть завтра*. Без наукового прогнозування, грамотно виробленої, продуманої стратегії годі сподіватися на успіх реформ. Інакше це будуть не реформи, а, як показала новітня історія України, псевдореформи. Прожекти, які не поліпшують, а, навпаки, погіршують, руйнують, ба навіть доруйнують реформовану сферу.

Перший крок до стратегічного мислення — усвідомити хронологічну обмеженість наших світоуявлень. Не варто вважати сьогоднішня кінцевою точкою розвитку, а себе — вінцем прогресу. Треба розуміти, що ми можемо чогось не розуміти. Що майбутні покоління знатимуть і вмітимуть куди більше за нас. Що попереду значно більше епохальних відкриттів і масштабних змін, ніж позаду.

Лише один приклад. З давніх-давен людина звикла величати себе царем природи, вершиною еволюції, взірцем усього суцього⁷³. Свій біологічний вид вона самовпевнено нарекла *Homo sapiens* («людина розумна»). Чи так це справді? Людина, безперечно, найрозумніша істота на Землі. Розвинений інтелект зробив її творцем культури (матеріальної та духовної), дав не тільки перевагу, а й повновладдя над тваринами, зокрема й фізично сильнішими. На цьому тлі громом посеред ясного неба пролунало застереження вчених про те, що насправді людина розумна — істота не така вже й розумна. І не така досконала, як воно уявляється. Видатний австрійський зоолог, один з батьків етології К. Лоренц вивчав у порівняльному аспекті поведінку тварин і людей, особливо ту, якій властиві спалахи невмотивованої агресії та насильства. Його висновок: «Невідома проміжна ланка між тваринами та цивілізованими людьми — ось хто ми є!»⁷⁴.

⁷³ Пор. оцінку Гамлета: «Який довершений витвір — людина! Шляхетні думки! Безмежні здібності! Увесь вигляд, кожен рух викликає захоплення. Вчинки нагадують янгола! Бога нагадує розуміння! Окраса всесвіту! Взірєць усього суцього!» (*Шекспір В.* Твори / Пер. з англ. — Київ: Молодь, 1969. — С. 203).

⁷⁴ У першотворі: «Das langgesuchte Zwischenglied zwischen dem Tiere und dem wahrhaft humanen Menschen — sind wir!» (*Lorenz K.* Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression. — München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2004. — S. 252).

Раніше співзвучну ідею обстоював Ф. Ніцше. Ключове поняття його філософії — надлюдина (*Übermensch*) — гіпотетична істота, яка становить наступну після людини віху еволюції. Своєю моральною, духовною та фізичною могутністю вона перевершить сучасну людину настільки, наскільки людина перевершила мавпу. Надлюдина — це, власне, і є людина у справдешньому сенсі слова. Смілива й волелюбна, вона різьчить відрізняється від сучасної «людини» — сірої, боязкої, зашореної в дріб'язкових цілях і нікчемних бажаннях, гнобленої безоднею неписаних правил, закріпаченої в духовному рабстві. За вченням Ф. Ніцше, людина в сучасному розумінні є лише містком до надлюдини, шляхом, який нам треба здолати.

Гіпотеза про те, що людина — не остання ланка еволюції, не є строго науковою. Це навіть не гіпотеза, а припущення. Проте вона евристично корисна як ідеалізована модель, що висвічує нове бачення, нову перспективу, спонукає цікавитися людиною не тільки в теперішньому чи минулому, а й у майбутньому станах, заохочує ставити питання про те, у якому напрямі людина мала б змінюватися, розвиватися, прогресувати.

Те саме стосується й інших об'єктів дослідження, зокрема мови. Як вона еволюціонувала в минулому, так еволюціонуватиме й у майбутньому. Якою вона стане завтра, яким буде її суспільний статус, чи не витисне її якась інша мова — на всі ці питання мовознавство повинне знайти відповіді, по змозі чіткі, обґрунтовані, переконливі.

У чому ж суть стратегічного мислення? Прогнозуючи процес, який ще не завершився або ще не почався, воно намагається охопити всі його етапи від першого до останнього, простежити всю його траєкторію від початку аж до кінця. Стратегічне мислення обганяє, випереджає розвиток процесу, передбачає його прийдешні стани та завершальні стадії без спостереження за ним у реальності, але на основі виявлених закономірностей. Передбачити — означає з'ясувати, чому і як саме розвиватиметься процес у майбутньому, за яких умов і обставин, які ймовірні перешкоди чигатимуть, як їх оминати, який потенційний результат цього процесу. Стратегічне мислення враховує всілякі варіанти й імовірності, розробляє й обґрунтовує альтернативні сценарії, вирізняє поміж них основні й другорядні, бажані й небажані, більш вірогідні й менш вірогідні. При цьому за можливе вважається все, доки не буде доведено, що воно неможливе. Далі про це ще йтиметься.

Одна із заповідей успішного підприємництва: щоб не відставати, потрібно йти трохи попереду. Хочеш обійти конкурентів — працюй на перспективу. Виводь на ринок товари, послуги, технології, про які інші ще сном-духом не відають. Пропонуй не те, чого клієнт потребує сьогодні, а те, чого потребуватиме завтра. І збереш щедрі плоди такого випередження. Той же, хто не бажає випереджати, не хоче бачити перспективи, не вміє

прогнозувати тенденції ринку, приречений завжди пасти задніх, над ним незмінно висітиме загроза банкрутства.

Досвідчений педагог — завжди добрий психолог (точніше, віковий психолог) і трохи футуролог. Дитину він бачить не лише такою, якою вона є сьогодні, а й такою, якою вона може стати завтра. Педагогічна уява далекоглядно підказує, що з дитини виросте в майбутньому. В. О. Сухомлинський писав: «Без наукового передбачення, без уміння закладати в людині ті зерна, які зійдуть через десятиріччя, виховання перетворилося б у примітивний нагляд, вихователь — у неграмотну няньку, педагогіка — у знахарство. Треба науково передбачати — у цьому суть культури педагогічного процесу, і чим більше тонкого, вдумливого передбачення, тим менше несподіваних нещасть»⁷⁵. Націленість навчально-виховного процесу на конкретний результат зобов'язує педагога думати про майбутнє. Зважаючи на логіку розвитку особистості, впливи зовнішнього середовища, наставник шукає найкращих шляхів, щоб підмогти вихованцеві стати тим, ким він спроможний стати — математиком, програмістом, футболістом, актором, художником, скрипалем, поетом. З одного боку, намагається «намацати» й вчасно розвинути закладені в ньому нахили та здібності, з іншого — внести за потреби в його поведінку, звички й навички необхідні корективи, щоб виховні зусилля увінчались успіхом, а не звелися нінащо.

Стратегічно мислити неможливо без уміння оперувати гіпотезами. За даними психологів (Ж. Піаже), ця здатність формується у віці 14–15 років — о тій порі, коли дитина осягає «логіку дорослого»⁷⁶. На відміну від конкретного, «заземленого» мислення, яке має справу лише з фактами та речами, абстрактне мислення оперує переважно науковими поняттями, і то суто формально, без прив'язування до конкретних предметів. В основі ж гіпотетичного мислення лежать наукові припущення, а результат його — висновки з припущень, тобто твердження з певним ступенем імовірності.

Загалом, чим більш освічена й розумово зріла людина, тим більше вона схильна передбачати наслідки поведінки (своїї та інших), планувати власну життєдіяльність з прицілом на майбутні результати⁷⁷. Уміння прорахувувати наступність дій залежно від тих чи інших обставин — виграшний козир у конкуренції, такий самий чинник домінування, як і інтелект, професіоналізм, майстерність.

⁷⁵ Сухомлинський В. О. Вибр. твори: у 5 т. — Київ: Рад. школа, 1977. — Т. 3. — С. 327.

⁷⁶ Piaget J. Logic and Psychology. — New York: Basic Books, 1960. — P. 18.

⁷⁷ Як відзначає популярний автор, колишній аналітик радянської військової розвідки, розумовим розвитком перевершують однолітків ті, хто в шкільному віці (й пізніше) були залюблені в наукову фантастику. Щоправда, можливий і зворотний зв'язок: у наукову фантастику були залюблені саме ті, хто випереджав однолітків у розумовому розвитку (Суворов В. Советская военная разведка: Как работала самая могущественная и самая закрытая разведывательная организация XX века. — Москва: Добрая книга, 2016. — С. 148).

Стратегічному мисленню, як і іншим різновидам мислення, властива певна комбінація логіки та інтуїції. На логіко-раціональні форми воно спирається переважно тоді, коли наявна вся необхідна вихідна інформація, а проблема більш-менш визначена. У такому разі перебіг міркувань підпорядковується головно законам формальної логіки. Кожен новий умовивід впливає з попереднього й разом слугує засновком для наступного. Стратегічне мислення стає аналітичним, послідовним, доказовим, переконливим.

Однак буває так далеко не завжди. У прогнозуванні частіше доводиться мати справу з інформаційною невизначеністю, замалою кількістю або й браком вихідних даних. Треба дійти обґрунтованого висновку, ухвалити правильне рішення, зробити слухний вибір, а відомості, якими доводиться оперувати, неповні, скупі, суперечливі. І якщо проблемна ситуація має багато невідомих, аніж не піддається логічним зусиллям, запускаються механізми уяви та інтуїції. Про уяву вже йшлося, тепер же зупинимось на ролі інтуїції в стратегічному мисленні.

Традиційно інтуїцію визначають як здатність безпосередньо «схоплювати» істину без попереднього ланцюга розгорнутих міркувань. Мислення не вдається ні до індукції, ні до дедукції, ні до строгих логічних доведень. Від вихідних даних воно аж ніби «перестрибує» одним махом до висновків. Дію інтуїції сам мислитель сприймає як раптове осяяння, несподіване прозріння (еврика!). Хід міркувань, проміжні його ланки майже не усвідомлюються — у сферу свідомого «виштовхується» лише готовий кінцевий результат. При цьому мислитель твердо впевнений: це саме те рішення, якого він шукав.

Інтуїтивне пізнання компенсує нестачу вихідних даних про досліджувані об'єкти. У цьому його незаперечна перевага. Воно дає змогу цілісно охопити проблему, швидко докопатися до суті справи, миттєво виявити всі істотні її сторони (ще до того, як їх буде вивчено), переступити поріг наявних знань. Особливо корисна інтуїція в тих професіях, де треба давати собі раду в умовах неповної визначеності або й повної невизначеності.

Не встиг пацієнт зайти в кабінет, а лікар уже ставить йому попередній діагноз («від ручки дверей»). Як таке можливо? Проникливе лікареве око відразу вбирає «малу симптоматику»: хода, постава, міміка, жестикуляція, стан шкіри, манера розмовляти тощо. У темних, заплутаних випадках на основі невловних для інших і ледь помітних для себе ознак лікар за допомогою «шостого чуття» розпізнає хворобу, визначає її стадію, передбачає подальший її перебіг та ймовірний фінал (одужання чи...). Звісно, інтуїтивні діагнози неможливі без тривалої практики. Медик зі стажем бачить більше за новачка. Годі уявити розвинуту інтуїцію в малограмотного, вузькоглядного ескулапа. Інтуїція в медицині — це сплав знань, досвіду, нави-

чок, клінічного мислення. Від самих початків цілительства й аж до другої половини ХХ ст. роль її була визначальна. По суті, це була перша форма діагностичного мислення. За нашого часу, коли в практику впроваджено стандартизовані протоколи діагностики та лікування, вага лікарської інтуїції спадає, хоч і не зводиться нанівець.

Багатоманітно інтуїція проявляється у військовій справі. Це і мистецтво визначати за звуком калібр зброї чи напрям руху літака, і вміння притомом розпізнавати військові об'єкти, з першого погляду оцінювати просторово-часові параметри майбутнього бою, і здатність тонко відчувати небезпеку або, навпаки, безпеку, успішність чи помилковість власних дій. У командувача із загостреною інтуїцією більше шансів розгадати задуми ворога, передбачити його маневри, спрогнозувати напрям головного удару, дати собі раду в оперативних обставинах, що блискавично змінюються. У бойових ситуаціях, що не лишають часу на роздуми й вимагають миттєвих рішень, військова інтуїція безцінна й незамінна.

Слідчому нерідко доводиться мати справу з нестандартними ситуаціями, які виникають через те, що способи скоєння злочинів (крадіжки, хабарництво, умисні вбивства тощо) невичерпно різноманітні, а замітання їхніх слідів — напрочуд винахідливе. За умов браку часу, інформаційної порожнечі слідчий повинен уміти хутко розбиратися в заплутаних обставинах, знаходячи правомірні рішення. Не завести слідство в глухий кут допомагає професійна інтуїція. Вона може підказати слушний напрям пошуків, а отже, скоротити час розслідування, запобігти марному розпорощуванню сил. Інтуїція прислужиться й тоді, коли треба попередньо оцінити назбирані докази, вибрати найвірогіднішу версію, за окремими деталями відтворити цілісну картину злочину, угадати те, що недоговорює допитуваний, передбачити поведінку третіх осіб, що протидіють слідству. Звичайно, роль інтуїції в розслідуванні — лише допоміжна. Інтуїтивні здогади слідчого, хоч як і реалістичні, не є доказами. Потрібно їх перевірити, потвердити фактами — тільки тоді вони зможуть переконати суд і стати основою для вироку.

Як бачимо, і лікареві, і військовому, і слідчому доводиться за дрібними, ледь примітними ознаками, при малій доказовій базі будувати здогади та припущення, не здаючи попервах собі справи, наскільки вони обґрунтовані. Не помилитись у виборі їм допомагає професійне чуття. Правильне рішення вловлюється інтуїтивно, а наступне випробування фактами, практикою потверджує його слушність.

У стратегічному мисленні, яке завбачає майбутнє в умовах інформаційної недостатності, роль інтуїції зростає як ніколи раніше. Тут вона дає змогу швидко проаналізувати різноманітну, фрагментарну, суперечливу інформацію, виявити в ній головне, уздріти за оболонкою явищ їхню глибинну, приховану сутність, поставити важливу проблему, знайти її

розв'язок, збудувати робочу гіпотезу, підмітити закономірність, розкрити сенс поточних подій, спрогнозувати їхній дальший перебіг та ймовірні наслідки. За окремим прогнозіст уміє бачити загальне, за зовнішнім — внутрішнє, за випадковим — закономірне.

В інтуїції немає нічого містичного. Хоч досліджена вона ще слабо, можна напевно стверджувати, що виникає вона через здатність головного мозку сприймати й «перелопачувати» більші обсяги інформації, ніж це фіксує наша свідомість. По суті, інтуїція — це спромога мозку оперувати інформацією поза контролем свідомості. Основна частина пізнавальної роботи проваджується позасвідомо, а свідомість отримує результати в готовому вигляді.

Інтуїція — не вроджений хист. У бездумній голові вона не спрацьовує. Це плід багаторічного досвіду, відточеного професіоналізму. Хороша професійна інтуїція прогнозіста дає знання високої вірогідності.

Стратегічним мисленням, загостреною інтуїцією, здатністю не просто бачити обриси майбутнього, а й «жити» в ньому наділені багато талантів. Та найбільше риси ці притаманні геніям — тим, хто уособлює найвищий щабель у розвитку творчих сил і можливостей.

На відміну від людини нетворчої, яка зазвичай поводить себе в прийнятних для її часу рамках і нормах, геній здатен високо піднятися над звичним і буденним, рішуче розтрошити будь-які створені природою чи суспільством межі, ба навіть вийти за грані наявного буття. Генії «значно глибше порівняно з іншими людьми відчувають світ духовний, космічну гармонію, сенс буття. У них принципово інша, ніж у пересічної прагматичної людини, система поглядів та цінностей. Тому, закономірно, геній виривається за рамки інтересів, традицій, поглядів, порядків свого середовища і навіть часу»⁷⁸.

Що означає — вирватися за рамки часу? Генії глибше розуміють плин життя, першими бачать проблески майбутніх змін, гостріше вчувають пульс завтрашнього дня, наближення доленосних подій, тектонічних суспільних зрушень. Ці свої передчуття генії-митці зречевлюють у словах, звуках, барвах, генії-вчені — у постановці назрілих наукових проблем, пошуку якнайкращого їх вирішення. Згадаймо, що різнить таланта і генія: талант улучає в ціль, у яку інші влучити не можуть, а геній улучає в ціль, якої інші взагалі не бачать. Феноменальна прозорливість генія робить його далекоглядним провісником: «Генії серед тих небагатьох, які висловлюють істину вчасно: вони говорять сьогодні те, що інші скажуть тільки завтра»⁷⁹. У формуванні нашого порядку денного вони як володарі дум завжди тримають першість.

⁷⁸ Пахаренко В. І. Основи теорії літератури. — Київ: Генеза, 2009. — С. 48–49.

⁷⁹ Гончаренко Н. В. Геній в искусстве и науке. — Москва: Искусство, 1991. — С. 410.

Завдяки проникливості, далекосяжному стратегічному мисленню геній значно випереджає свій час. Здається, що людина ця — з прийдешнього, що випадково заблукала не у свою добу, настільки різниться вона від сучасників за світовідчуттям і світорозумінням. Талановитих і просто небездарних людей масово тягне в ті галузі, які сьогодні зажили слави модних, престижних, прибуткових. Геній не такий. Він самотужки торує дороги в незнані світи, у ті сфери, перспективність яких іще жодна душа не відчуває. Модними та престижними вони стануть тільки в майбутньому (нерідко — дуже далекому). Тим-то не позбавлена слушності думка про те, що різниця між талантом і генієм полягає не так у силі чи згуртованості творчих здібностей, як у стосунках із часом: «Звичайний талант підкоряється часові (злободенній кон'юктурі, минушому, мінливому, відносному), а геній долає час, підкоряє його собі, власне, творить майбутнє»⁸⁰. Ось чому і в науці, і в мистецтві лаври першопрохідців та першовідкривачів по праву належать геніям.

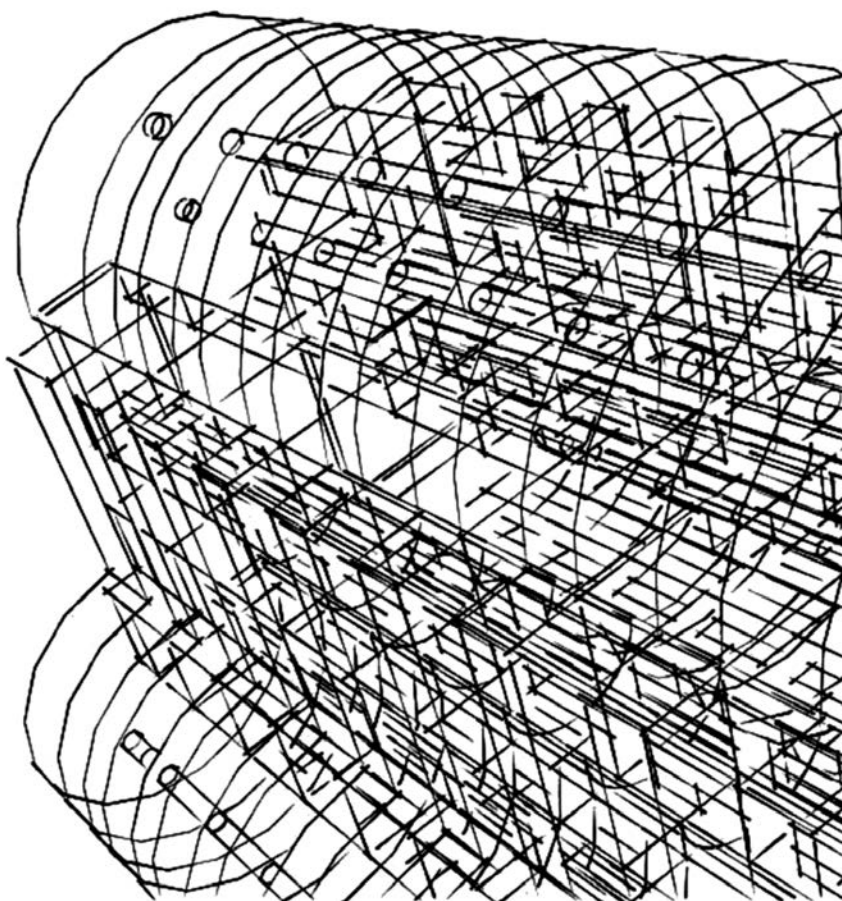
У генія неповторний дар завбачати прийдешнє, не помилятися на роздоріжжях, ставати побудником і провідником революційних змін. При цьому він не забуває дня вчорашнього, адже «вміє сполучати досвід минулого з вимогами теперішнього й перспективами майбутнього»⁸¹. Саме цим геній цінний для суспільства. Його мудра далекозорість і пророча інтуїція будуть потрібними людству завжди.

⁸⁰ Пахаренко В. І. Зазнач. праця. — С. 49.

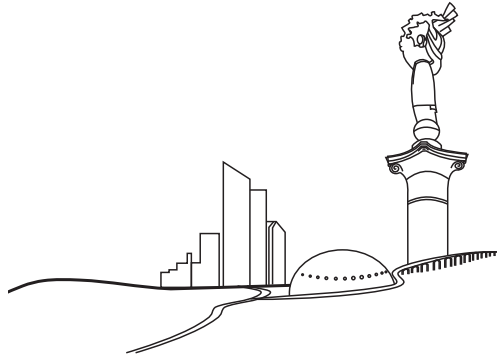
⁸¹ Гончаренко Н. В. Зазнач. праця. — С. 410.

Розділ 2

ФУТУРОЛОГІЯ ЯК НАУКА

-
- 2.1. Передбачення наукові та ненаукові
 - 2.2. Запобігати небезпекам, плекати надію
 - 2.3. Дещо з історії футурології
 - 2.4. Імовірнісне знання та проблема вірогідності прогнозів
 - 2.5. Методи футурологічних досліджень
 - 2.6. Основні засади прогнозування
 - 2.7. Галузеве прогнозування
 - 2.8. Нездійснені мовні прогнози:
уроки дає історія
 - 2.9. Мовне прогнозування
і лінгвофутурологія

2.1. ПЕРЕДБАЧЕННЯ НАУКОВІ ТА НЕНАУКОВІ

Неможливо успішно прямувати вперед методом спроб і помилок. Стратегічна сліпота не просто заводить на манівці, а заганяє в збитки — і окрему людину, і цілу країну, і все людство. Тим-то прогнозування майбутнього, раціональне планування життя ми починаємо сприймати вже не як данину моді чи якусь екзотику, а як нагальну потребу, жорстку необхідність.

Прогноз був би непотрібний, якби довколишній світ лишався незмінним. Ми щоразу знали б абсолютно точно, що станеться завтра. Але світ невинно змінюється. І чим швидше змінюється, тим нагальнішою стає потреба передбачати майбуття. Особливо загострюється вона в часи політичних та економічних криз, на зламі культурних епох, у періоди буремного суспільного розвою. На нинішньому етапі цей розвій набирає таких обертів, що стало очевидним: не тільки віддалене, а й найближче майбуття різуче відрізнятиметься від сучасності, від того трибу життя, до якого ми звикли.

Коли обрії прийдешнього насуваються дедалі швидше, багато хто відчуває розгубленість, спантеличеність, сум'яття. Це те, що класик футурології Е. Тоффлер охрестив «шоком майбутнього». До вересії навальних пертурбацій, хаотичних перипетій ми виявляємося геть не готовими. У результаті відстаємо від бистроплинного життя, стаючи несамохиті «людьми з минулого». Щоб зміни не спадали на нас, як біда на голову, щоб ми не почувалися викинутими за облавок прогресу, футурологія повинна з'ясувати, що нам треба буде знати й уміти за п'ять, десять, двадцять років. Ми потребуємо реалістичних уявлень про майбутнє. Ось чому прогнозування пересувається сьогодні на передній край наукових студій.

У чому, власне, полягає природа наукового прогнозування?

Прогноз — раціонально обґрунтоване передбачення можливих станів певного явища або процесу в майбутньому. Суспільні прогнози дають уявлення про те, якими будуть у близькому та віддаленому майбутньому най-

важливіші сфери людської діяльності — політика, економіка, ідеологія, культура, мова, мистецтво, техніка. Науковий прогноз зазвичай містить якісну та кількісну оцінку очікуваних станів, указує ступінь імовірності та приблизні терміни їх настання.

Щоб краще оголити суть і специфіку наукового прогнозу, порівняймо його з ненауковими різновидами передбачень — передчуттям, угадуванням, утопією.

Передчуттям називаємо передбачення майбутніх подій без достатніх логіко-раціональних підстав. Властиве воно практично всім людям і виявляється як очікування (то більш, то менш виразне) чогось, що може незабаром трапитися. Буває, передчуття не зраджує і правдиво провіщує подію, яка рано чи пізно станеться. Проте частіше воно сигналізує не так про близьке настання події, як про наше бажання, щоб ця подія настала. Передбачення, що впливають з бажань, потреб, інтересів, — ненаукові й глибоко суб'єктивні.

Скажімо, привладні посадовці, намагаючись якось виправдати свою (без)діяльність, схильні давати надмір оптимістичні, рожево забарвлені прогнози. Натомість опозиціонери, критикуючи владу, навпаки, потьмарюють картину майбутнього, пророкують усілякі потрясіння, катастрофи, замалим не кінець світу. До ірраціональних передчуттів належать усі прозріння, продиктовані містичними образами, що спливають у свідомості як наслідок яснобачення, одкровення, магії, ворожіння абощо. Навряд чи потрібно доводити, що як засіб наукового пізнання передчуття такого стибу ненадійні й невірогідні.

Угадування — спроба передбачити майбутнє, зважаючи на власний досвід, поширені стереотипи та «здоровий глузд». На відміну від передчуття воно почасти базується на раціо. Людина пригадує схожі випадки з життя, узагальнює те, що знає, й на цій підставі робить припущення про високу ймовірність настання (чи ненастання) певної події. Як правило, угадування стосуються особистої долі, роботи, взаємодії з найближчим оточенням. Угадування більш реалістичне, ніж передчуття, проте засобом наукового пізнання його теж визнати важко. Адже воно не передбачає використання наукових методів і застосовне до обмеженого кола ситуацій, переважно конкретно-побутового характеру.

Утопія — це передбачення у вигляді проєкту ідеального, позбавленого зла суспільства, яке не роздирають чвари й усобиці. За утопіями завжди стоять невдоволення сущим, сподіванки на краще, прагнення докорінно перебудувати суспільні відносини. Хоч картина майбутнього тут досить цілісна й гранично деталізована, утопія не належить до наукових передбачень, бо не вказує реалістичних шляхів, як втілити бажане в життя. Нездарма всі спроби створити ідеальне суспільство в кращому разі оберталися внівець, а в гіршому — призводили до вакханалії насильства, потоків кро-

ві, незліченних жертв. Країни, які у XX ст. силкувалися збудувати щасливе майбуття (чи то соціалістичне, чи то комуністичне), кінець кінцем сповзали в безодню тоталітаризму. Не дивно, що й саме слово *утопічний* почало означати щось недосяжне, незбутне, фантастичне, химерне, а іменник *утопія* став назвою соціального прожектерства.

Утім, огульно заперечувати пізнавально-прогностичну цінність утопії все ж не варто. Її слід сприймати радше як своєрідний дороговказ, певну модель, що пропонує спектр уявлень про можливі стани суспільства в майбутньому. Утопії не позбавлені раціонального зерна. Скажімо, ідея комунізму безславно провалилася: схема спільної власності, яка добре працює на рівні родини, геть не працює на рівні всього суспільства, бо заходить у суперечність з індивідуалістичною природою людини. Разом з тим прогнози сучасних футурологів несподівано збіглися з прозріннями К. Маркса щодо обітованого «комуністичного завтра», а саме: з появою високопродуктивних виробничих сил настає загальний добробут, люди вивільняються від примусової праці для заробітку, натомість починають працювати собі на втіху, вільно розкриваючи свої таланти та здібності. Тож не виключено, що суспільство далекого майбуття матиме окремі риси комунізму.

Чим же наукове прогнозування відрізняється від передчуття, угадування, утопії? Насамперед — більшою вірогідністю, обґрунтованістю, об'єктивним і цільовим характером, бо спирається воно на причиново-наслідкові зв'язки. За своєю логічною суттю наукове прогнозування є екстраполяцією (проекцією) на майбутнє законів та закономірностей, виведених на підставі подій і процесів, що вже відбулися: «Якщо закон розвитку якогось явища (процесу) відомий, то, вивчаючи дане явище (процес), ми можемо не тільки констатувати його теперішній стан, а й зробити висновок про напрям і характер можливих змін»¹. Чим фундаментальніший закон, тим надійніший зроблений на його основі прогноз. При цьому, ясна річ, не варто скидати з рахунку ймовірну появу нових умов і чинників, що можуть змінити, навіть радикально, перебіг процесу в майбутньому. Через це типовий науковий прогноз не однозначний, а варіантний, тобто передбачає кілька альтернативних сценаріїв розвитку з розбіжними результатами. Що ж до об'єктивності, то її забезпечують доказовість, строга відповідність висновків вихідним передумовам, уникання суб'єктивних припущень та упереджених «доповнень». Це все дає підстави вважати наукове прогнозування за найрозвиненішу форму завбачення майбутнього.

У наукового прогнозування така ж логічна схема, як і в пояснення. Що розрізняє ці дві операції, так це часова скерованість: перша стосовна май-

¹ Зелінський М. Ю. Майбутнє: проблеми прогнозування // Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. — Київ: Вікар, 1997. — С. 557.

бутнього, друга — минулого. При поясненні вчений спершу фіксує явище, а тоді підбирає закон, закономірність чи інше загальне положення, на підставі яких пояснює явище. А при передбаченні, навпаки, спочатку знаходить загальне положення, а тоді передбачає його наслідки й шукає цьому potwierдження². Інакше кажучи, передбачення — це пояснення тих предметів, явищ і подій, яких іще немає або про які ми ще не знаємо³.

Головна форма існування наукових знань — теорія. Вона обіймає все найцінніше, що є в науці: факти, ідеї, класифікації, гіпотези, закони, закономірності, висновки. Струнка, досконала, продумана до кінця теорія являє нам цілісну, несуперечливу, об'єктивну картину певної ділянки дійсності.

Тривалий час за зразкову наукову теорію вважали ту, яка не просто описує явища, а й пояснює, витлумачує, пропонує певне їх розуміння. У наявності пояснювальних теорій убачали ознаку зрілості науки, розбудувати їх прагнула будь-яка дисципліна. Проте нині ясно: цього критерію замало. Поряд з описом і поясненням того, що є, довершена теорія повинна передбачати й те, чого нині немає, але що може з'явитися в майбутньому, а також те, про існування чого ми досі не відали. Прикладами таких передбачень є твердження про незнані раніше космічні об'єкти, хімічні елементи та їхні властивості, геологічні новоутворення, демографічні прогнози тощо. У мовознавстві — прогноз про розквіт чи занепад певної мови, звуження чи розширення її функцій, про появу якихось запозичень тощо. «Саме в передбаченні виражається евристична міць науки <...>. Звісно, не всі передбачення виявляються істинними, але будь-яке істинне передбачення розширює і збагачує наші уявлення про світ»⁴.

Як теорія допомагає передбачати майбутнє? Порівняймо її з простим описом фактів. Оскільки опис виникає на основі елементарних і не завжди систематичних спостережень, з нього можуть випливати найрізноманітніші й нерідко протилежні, взаємосуперечливі висновки. Протокольний опис фактів дає мало підстав для вірогідних прогнозів. Теорія теж виникає на основі фактів, але, на відміну від опису, узагальнює їх, розглядає в ширшому контексті, у системі, розкриває нові зв'язки та властивості. На цій основі постає якісно нове знання про досліджуваний предмет. У теорії з'являється посутня перевага — *можливість суто логічного, доказового переходу від одного твердження до іншого безвідносно до чуттєвого досвіду, без звертання до фактів*. Ось чому теорія здатна з високою вірогідністю передбачати нове, виявляти закономірності й сталі тенденції розвитку, а її висновки — виражати знання про ті явища, які настануть у майбутньому (або вже існують, але ще не описані). Теорії з

² *Ивин А. А.* Современная философия науки. — Москва: Высш. школа, 2005. — С. 417.

³ Там само. — С. 412.

⁴ *Ивин А. А., Никифоров А. Л.* Словарь по логике. — Москва: Владос, 1997. — С. 278.

передбаченнями становлять для пізнання та практичної діяльності особливу цінність.

Теорія може претендувати на статус справді наукової, тільки якщо вона містить прогноз і якщо прогноз цей справджується, бодай частково, на практиці. Чим досконаліша теорія, тим більша її передбачувальна сила. Теорію, яка нічого не передбачає, слід визнати неповною, неглибокою, непереконливою. І навпаки: виявлення завбачених теорією фактів (явищ, ефектів, властивостей) потверджує її плідність та глибину. Здатність теорії передбачати майбутнє С. Б. Кримський слушно називав «сертифікатом» її науковості, а можливість орудувати законами для прогнозування — критерієм її істинності⁵. В ідеалі наука повинна прагнути збільшувати прогностичну силу своїх теорій⁶.

Однак мало просто констатувати передбачувальну цінність науки — треба ще скеровувати у відповідне річище дослідницьку думку. Щоб наукові здобутки знаходили успішне впровадження, наука повинна розвиватися, випереджуючи практику. А щоб випереджувати практику, вона повинна прогнозувати. Насамперед це стосується суспільних та гуманітарних наук, зокрема й мовознавства.

2.2. ЗАПОБІГАТИ НЕБЕЗПЕКАМ, ПЛЕКАТИ НАДІЮ

У наші дні прогноз чимдалі ширше використовують не тільки в науці, а й в інших сферах (економіка, політика, військова справа, зовнішня розвідка тощо). З посиленням суспільного запиту на знання майбутнього виявилось, однак, що прогнозування складних, багатофакторних процесів не завжди до снаги фахівцям окремих спеціальностей. Назріла потреба в окремішній галузі, яка б спеціально досліджувала майбутнє. Посісти цю нішу покликана футурологія — комплексна дисципліна, що накреслює сценарії та концепції прийдешнього, осмислює перспективи суспільного розвитку, випрацьовує методологію, методи, засади й засоби прогнозування. Синонімічна назва до футурології — *прогностика*. Натомість *прогнозуванням* зазвичай називають сам перебіг розроблення прогнозів⁷.

Футурологія претендує на статус повноцінної науки. Та чи є вона такою? Адже кожна наука повинна мати свій чітко визначений предмет.

⁵ Верификация социальных прогнозов (методологический аспект) / С. Б. Крымский, В. Е. Пилипенко, Ю. В. Салюк. — Киев: Наук. думка, 1992. — С. 13.

⁶ *Кримський С. Б.* Наука як феномен цивілізації... — С. 8.

⁷ Щоправда, помітна тенденція застосовувати терміни *футурологія* та *прогнозування* до передбачень залежно від їхніх масштабів і часової перспективи. Перший термін стосується переважно глобальних, довгострокових візій майбутнього всього людства, тоді як другий — це короткостроковий аналіз перебігу конкретних подій.

Футурологія досліджує майбутнє, а воно ще не прийшло. По суті, її предмет — те, чого немає. Не дійсне, а можливе. Виходить, футурологія — наука ні про що?

Міркування ці лише здаються логічними. Бо насправді майбутнє існує. Ні, не у фізичному, а в ідеальному світі — у наших думках, мріях, планах, намірах, розрахунках. А також у вигляді об'єктивних і суб'єктивних передумов очікуваних явищ, подій, процесів. За певних обставин прогнозоване майбутнє, ця незрима субстанція, може стати дійсною, реально сутньою. Як саме — це й вивчає футурологія.

Обговорюючи науковість футурології, варто зважати на те, що мета науки не зводиться тільки до пошуків істини. Крім пізнавальної, освітньої, світоглядної та практичної функцій вона має ще одну, не менш важливу функцію — прогностичну. Наука покликана не просто досліджувати, а й давати на цій основі раціонально обґрунтовані прогнози, зосібна про те, як досліджуване явище розвиватиметься в майбутньому. Якщо наука повинна творити знання, то це повною мірою стосовне й знань про майбутнє.

Можуть заперечити: якщо прогнозувати — завдання науки загалом і будь-якої наукової галузі зокрема, який сенс створювати заради цього ще одну дисципліну? Навіщо штучно виділяти прогнозування в самостійну галузь?

Мабуть, виділяти варто з тієї ж причини, з якої ми виділяємо в окрему галузь історичну науку, попри те що в інших науках є свої «історії» (історія літератури, історія філософії, військова історія, історична геологія, еволюційна біологія тощо). Крім того, інші науки навряд чи спеціально вдосконалюватимуть загальну теорію та практику прогнозування. Адже це передбачає вирішення широкого кола специфічних завдань: зіставляти прогнози з дійсністю, осмислювати досвід удалих і невдалих прогнозів, з'ясувати, чому невдалі не справджуються, розробляти універсальні методи та прийоми, які підвищують вірогідність прогнозування. Останнє завдання особливо важливе, бо арсенал спеціальних методів — це те, що вигідно відрізняє наукову футурологію від наукоподібних пророцтв та інших верхоглядно-суб'єктивних візій майбутнього.

Ще один аргумент на користь наукового статусу футурології — її суспільна значущість, практична запотребованість. Якщо історик виявляє першопричини теперішнього стану справ, то футуролог, навпаки, намагається показати віддалені наслідки нашої сьогоденної життєдіяльності, з'ясує, який нам слід обрати курс, щоб досягти бажаного й уникнути небажаного. Футуролог не просто передбачає прийдешнє, а витворює його образ у нашій свідомості. Поширює відповідні знання, прагнучи розкрити їхнє важливе значення для сучасності. Футурологія — не що інше, як *інтелектуальна розвідка майбутнього*.

Чи можливо успішно простувати вперед без реалістичних прогнозів, без чіткого бачення майбутнього, без надійно вивіреної стратегії? Питання сакраментальне. «<...> Людина отримала здатність вирішувати кризи свого часу багато в чому завдяки правильній оцінці свого завтрашнього дня, чітко розуміючи при цьому, що створення майбутнього пов'язане, як правило, з критичним осмисленням теперішнього»⁸. За брак науково обґрунтованої програми політико-економічного та культурного розвитку Україна розплачується безнадійним відставанням від розвинених країн, ганебним становищем найбіднішої країни Європи. «В умовах політичного і правового нігілізму, — твердить В. П. Горбатенко, — надзвичайно небезпечною стає тенденція поступової втрати державними органами інтересу до фундаментальних досліджень, звернених у майбутнє»⁹. Теза слушна, однак варто додати: державні органи наші не могли втратити інтересу до цих досліджень, бо, за великим рахунком, ніколи його й не мали. Свого часу, наприклад, було ухвалено важливий і потрібний Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку» (2000). Закон визначає засади розроблення та виконання прогнозних і програмних документів соціоекономічного розвитку України. Та що це дає? Закон, хоч який досконалий, лишається простим папірцем, якщо його не виконують або виконують вибірково...

«Науково обґрунтовані прогнози, — пише далі В. П. Горбатенко, — одна з гарантій передбачуваного розвитку конкретних подій і суспільно-політичних процесів загалом»¹⁰. Справді, якщо на основі досліджень майбутнього будуть вироблені сценарії, ймовірнісні моделі та прогностичні схеми, їх цілком можна врахувати в стратегії розбудови нашої країни (зокрема й з мовного погляду). Наявність стратегії дає змогу не просто призвичаюватися до майбутніх змін, а й керувати ними, спрямовуючи в бажаному напрямі.

Якщо говорити загалом, головні завдання футурології — розвідувати віддалену перспективу, розробляти глобальні прогнози, передбачати долю світу та людства в цілому. Більш конкретні, «приземлені» цілі полягають у тому, щоб учасно виявляти гострі проблеми (не ті, що постають сьогодні, а ті, що поставатимуть завтра) та шукати шляхів їх вирішення. На відміну від істориків футурологи оперують не так фактами чи подіями, як проблемами та їх можливими вирішеннями, підказуючи владі та громадськості, куди першочергово слід скеровувати зусилля.

Поступ цивілізації — це не тільки солодке життя, золоті гори, ріг достатку. Це ще й кризи, ризики, небезпеки. Брак реалістичних прогнозів,

⁸ Верификация социальных прогнозов... — С. 6.

⁹ Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування. — Київ: МАУП, 2005. — С. 3.

¹⁰ Там само. — С. 5.

стратегічна сліпота в кращому разі призводять до прикрих несподіванок, у гіршому — дають поштовх природним катаклізмам, ядерним та екологічним катастрофам, уселенським соціальним потрясінням. Тим-то кожна держава, уся міжнародна спільнота, людство загалом повинні передбачати загрози, щоб знати заздалегідь, як їх відвернути.

Наукове прогнозування мало б стати суспільно важливим завданням, ключовою ланкою сучасного механізму ухвалення управлінських рішень. Що краще прогнозуємо, то ефективніше керуємо. Здатність учасно реагувати на проблеми — одна з передумов успішної розбудови країни. І навпаки, невміння завбачати небезпеки й швидко долати перешкоди дестабілізує країну, ставить її на грань занепаду або й розпаду. Звісно, прогнозування на високому професійному рівні потребує чималих ресурсів — інтелектуальних і фінансових. Та витрати ці обґрунтовані, бо виправляти помилки та прорахунки, усувати їхні плачевні наслідки значно дорожче, ніж вчасно запобігати загрозам.

Так, футурологія далеко не завжди спроможна точно вказати, де саме й коли саме нас спостигнуть ті чи інші небезпеки. Але вона попереджає, даючи змогу підготуватися. Не схилитися перед неминучим, а опиратися йому. Або, щонайменше, зводити до мінімуму прикрі наслідки. Футурологія формує реалістичне ставлення до майбутнього: чітко усвідомивши загрози, ми активно вживаємо упереджувальних заходів.

Отже, у футурології дві функції: пізнавальна та спонукальна. Свої прогнози вона не повинна подавати у виключно рожевих і блакитних барвах. Безпідставний оптимізм засліплює і розхолоджує, заважає зосередитися на труднощах, які треба перебороти. З іншого боку, прогнози й не повинні змушувати нас ховати голову в пісок. Острах перед прийдешнім, якщо він і є, має не паралізувати, а мобілізувати, не сковувати, а навертати до активності. Сам сенс існування футурології — у тому, щоб допомогти нам від пасивно-фаталістичного сприйняття майбутнього перейти до впевненої його розбудови відповідно до наших мрій, намірів, потреб і прагнень.

Майбуття у футурології — не стала даність, а величина, що змінюється залежно від діянь самої людини. Через це професійний футуролог, на відміну від самовпевнених віщунів і пророків, каже не «точно буде», а «може бути», не «безперечно станеться», а «станеться за певних умов». Власне, він і показує, за яких саме умов справдиться той чи інший сценарій. А також указує на шанс, щоб ми його не прогавили, а вчасно використали. Футурологічний прогноз слугує компасом для наших дій у теперішньому. Це надійний орієнтир, що дає можливість впливати на перебіг сьогочасних тенденцій, плекаючи позитивні й викорінюючи негативні. Футурологія допомагає не схибити у виборі. «Чи правильним шляхом ідемо?» — запитання аж ніяк не марне. Чим більш осмислене стратегічне цілепокладання,

тим більша потенційна життєздатність конкретної країни та світової цивілізації загалом.

Отож, ледве чи доцільно знання про майбутнє віддавати на відкуп оракулам, провидцям, астрологам. Хоч статус футурології як окремої науки все ще лишається предметом дискусій, вона вже виділилася в окремішній міжгалузевий напрям, стала дієвим знаряддям розбудови альтернатив майбутнього. Футурологія кидає погляд за обрій, окреслює назрілі, животрепетні проблеми, ставить гострі питання, відповідей на які треба шукати вже тепер. Цінність її прогнозів чимдалі зростає. Неначе пристрій нічного бачення, вона допомагає розпізнавати загрози. Проте в підсумку дає нам не загрози, а незгасну зорю надії.

2.3. ДЕЩО З ІСТОРІЇ ФУТУРОЛОГІЇ

Цікавість до прийдешнього виникла не сьогодні й не вчора. За десятки століть прогностична діяльність людства еволюціонувала від нехитрих пророцтв до наукового прогнозування. Умовно на цім шляху можна вирізнити три етапи: 1) донауково-міфологічний; 2) філософсько-утопічний; 3) науково-футурологічний.

Найдавніші форми уявлень про майбутнє — віщування та пророцтва. Віщування зародилися в надрах міфічної свідомості, їхнім результатом були народні повір'я, прикмети, забобони (пор.: *зустрінеш жінку з порожніми відрами — не пощастить; не переступай через віник, бо всохнеш; не передавай нічого через поріг — буде сварка; як вип'єш з ким з однієї чарки, знатимеш його думки; якщо незаміжню дівчину вкусить собака — до весілля; розбите дзеркало віщує смерть* абощо). Пророцтва поставали головно на ґрунті містичного світосприйняття й вже передбачали застосування певних, хоч і доволі примітивних, методів та засобів. Відтоді побутували (а де-не-де побутують дотепер) такі різновиди пророкувань, як чаклунство — магічні дії, рухи й замовляння, за допомогою яких нібито можна вплинути на людей і довкілля, та ворожба — угадування майбутнього на зорях, картах, бобах, бджолиному воску, нутрошах тварин, дзеркалі, кавовій гущі, купюрах тощо.

Багато ладна віддати людина, щоб хоч краєм ока зазирнути в день завтрашній, щоб хоч щось дізнатися про свою долю! У різні часи в різних народів цю потребу тамували досвідчені «фахівці з майбутнього»: знахарі, знатники, ворожбити, чаклуни, віщуни, шептії, характерники, відьмаки, пророки, провидці, ясновидці, оракули, жерці, піфії, звіздарі, астрологи.

Якщо віщування, пророцтва, ворожба — порізнені передбачення якихось окремих і часто неістотних подій, то міфологія пропонує вже більш-менш цілісну, систематизовану картину будучини. У багатьох розвинених

міфологіях (ацтекській, іранській, германо-скандинавській) відомі есхатологічні міфи — оповіді-пророцтва про «кінець світу». Цей кінець наставав упереваж через всевладдя надприродних сил (примхи богів, нашествя з космосу демонів) або некеровані стихійні лиха (уселенський потоп, пожежа, голод, спека). Пізніше есхатологічні міфи посіли своє місце в релігійних картинах світу (юдаїзм, християнство, іслам).

Есхатологічні міфи зароджуються на порівняно високому ступені розвитку духовної культури. Воно й зрозуміло, адже щоб змоделювати майбуття, хай і в огрубленій формі, потрібна більш-менш сформована уява. Незайве нагадати, що впродовж тисячоліть людство взагалі не знало гіпотетичного мислення, не оперувало гіпотезами, а отже, не могло пересягнути межі наявного буття¹¹. Припущення як варіант можливого рішення, певна річ, висувалися, але бралися вони виключно з навколишньої дійсності, а не з голови. Початок розбудови гіпотез став, по суті, якісно новою віхою в розвії творчого мислення. Отже, шлях до передбачень, основаних не на якихось довільних чи випадкових ознаках, а на практичному досвіді, гіпотезах та логічних аргументах, виявивсь аж надто довгим і тернистим.

Наступна помітна віха прогностичної діяльності людства позначена створенням утопій — учень про бажаний суспільний лад, взірцевий державний устрій, що нібито існують десь за синім морем. Чи не найпершою була утопія давньогрецького філософа Платона (V—IV ст. до н. е.) про державу, якою мудро керують філософи. Утопії Нового часу прагнуть виправити болячки тодішнього суспільства через утілення певного соціально-політичного ідеалу: «Утопія» Т. Мора (1516), «Місто Сонця» Т. Кампанелли (1602), «Нова Атлантида» Ф. Бекона (1627). Утопічні трактати XVIII ст., сперті на здобутки західноєвропейської філософії, наголошували на ідеях свободи, підкреслювали роль законодавства, просвітництва, виховання в суспільних перетвореннях. У XIX ст. розгортається діяльність утопічних соціалістів: К. Сен-Сімона та Ш. Фур'є (Франція), Р. Оуена (Англія), К. Маркса (Німеччина)¹². Вони пропагували ідеал суспільства, заснованого на рівності людей, спільності майна, обов'язковій для всіх праці, рівному розподілі благ.

Утопічні концепції, хоч і не були науково обґрунтованими, пов'язували бажане майбутнє вже не з волею богів (як міфи), а з розумом та вчинками

¹¹ Природничі науки часів античності та Нового часу, якщо й удавалися до гіпотез, то вкрай рідко, і то неявно, у рамках інших методів (наприклад, індукції, уявного експерименту). Евристичну роль гіпотез філософія почала по-справжньому відкривати лише з кінця XVII ст. (І. Кант), попервах трактуючи їх як суто допоміжний метод і обмежуючи їх застосування вузькоемпіричними дослідженнями (докл. див.: Меркулов *И. П.* Метод гипотез в истории научного познания. — Москва: Наука, 1984. — 188 с.).

¹² Цікава деталь: К. Маркс нищівно критикував утопічний соціалізм попередників, зате свій власний соціалізм називав «науковим».

самої людини. На тогочасному рівні розвитку суспільно-політичної думки пізнавальні та прогностичні функції утопій важко переоцінити. Вони стимулювали критичне мислення, вільнодумство, являли альтернативні форми державного устрою, заохочували змінювати суспільне життя на краще. Бувши неспроможними зняти драматизм, суперечливість і внутрішню конфліктність людського буття, цілком утопії ніколи не збувалися. Та оскільки їхні автори коли-не-коли виповідали геніальні здогади та прозріння, окремі раціональні елементи утопій із часом прокладали собі дорогу в життя. При всій своїй наївності та практичній нездійсненності вони становили рішучий крок уперед в осмисленні та розбудові майбутнього.

У XX ст. на протигагу утопіям з'явився жанр антиутопій, які змальовують картини не бажаного, а небажаного майбутнього. Антиутопії зародилися як реакція на запанування в різних країнах (СРСР, Німеччині, Італії, Іспанії, КНР) нелюдських тоталітарних режимів. Художні антиутопії «Ми» Є. І. Замятіна (1920), «Сонячна машина» В. К. Винниченка (1928), «Який чудесний світ новий!» О. Гакслі (1932), «1984» Дж. Орвелла (1948) та інші розвінчують усеосяжний контроль державної машини над суспільством та особистістю, застерігають від небезпечних наслідків утілення зовні призначених, але химерних «ідеалів», а також прожектів з «поліпшення» природи людини. Пізніші твори цього жанру набули антивоєнної або антитехнократичної скерованості. Загалом антиутопії малюють гнітючу, песимістичну картину майбутнього, з них прозирає розчарування в цінностях цивілізації.

Класична утопія стала живильним джерелом і для жанру наукової фантастики, буремний розвиток якої бере початок з другої половини XIX ст. Видатні письменники-фантасти (Ж. Верн, Г. Веллс, К. Чапек, Ст. Лем, Р. Бредбері, Р. Гайнлайн, А. Кларк, А. Азімов) апробували такий футурологічний метод, як екстраполяція новочасних тенденцій на близьке й далеке майбутнє. Діапазон їхніх передбачень стосувався не лише науки та техніки, а й соціально-політичних, економічних, морально-психологічних граней майбутнього. Яскрава, захоплива художня форма наукової фантастики вперше привернула до проблематики прийдешнього масового читача.

Крилата уява фантастів спородила найрізноманітніші візії та моделі майбутнього. Десятки завбачень з наукової фантастики згодом переставали бути фантастикою. Зі 108 ідей Ж. Верна збулося 98, з 86 ідей Г. Веллса — 75, з 50 ідей О. Р. Беляєва — 47¹³. Справдилися й декотрі прогнози українських фантастів: промислове застосування сонячної енергії («Сонячна машина» В. К. Винниченка), заміна робітників на роботів (повість «Ідуть роботарі» В. М. Владка), редагування ДНК з метою приборкати ге-

¹³ Загданский Е. П. От мысли к образу. — 2-е изд. — Киев: Мистецтво, 1990. — С. 18.

нетично зумовлені недуги (оповідання «Спадщина» І. М. Росоховатського). Сучасна науково-фантастична література почасти сперта на гіпотези та прогнози, що їх розробляє футурологія. З іншого боку, фантастика сама є криницею свіжих, незаялжених ідей для футурології. Окремі фантасти (А. Кларк, Ст. Лем) публікували поважні есе з футурології.

Одночасно з появою науково-фантастичної літератури на межі ХІХ–ХХ століть у Західній Європі та США виникає науково-футурологічна публіцистика. Вона робить перші спроби прогнозувати майбутнє не на містичній чи художньо-образній, а на раціональній, поняттєво-логічній основі, спираючись при цьому на здобутки науки, передусім економіки та соціології. Серед найвідоміших праць — «Німеччина у 2000 році» Г. Ермана (1891), «Уривки з майбутньої історії» Г. Тарда (1896), «Завтра» Е. Говарда (1898), «Нарис політико-економічної організації майбутнього суспільства» Г. де Молінарі (1899), «Передбачення про вплив прогресу механіки й науки на людське життя та думку» Г. Веллса (1901). Кровопротитні війни, економічна руїна, безпросвітні злидні, соціальне безправ'я, безкультур'я широких мас — усі ці не дуже радісні реалії змушували раннях футурологів міркувати над тим, як позбутися їх у майбутньому, як досягти вічного миру, заможного життя, соціальної справедливості.

У 1920–1930-ті роки вихід книжок з публіцистичної футурології не спиняється. Один за одним виходять трактати про захоплені горизонти людства: «Дедал, або Наука та майбутнє» Дж. Голдейна (1924), «Майбутнє Землі та людства» К. Е. Ціолковського (1928), «Світ у 2030 році» Е. Біркенхеда (1930) та інші. Поступ цивілізації в майбутньому дедалі тісніше пов'язується з розвоєм науки й техніки. Щоправда, у ті часи кількість опублікованих футурологічних розвідок іще не перейшла в нову якість. Теоретико-методологічні засади наукового передбачення остаточно склалися лише в другій половині ХХ ст.

Термін *футурологія* утворив 1943 р. німецький юрист і політолог, уродженець України О. К. Флехтхайм. Новотвір він ужив у сенсі «філософія майбутнього», проте невдовзі слово узвичаїлося як назва наукового прогнозування та, ширше, науки про прийдешнє. Тим часом на Заході починають з'являтися все нові й нові футурологічні концепції. У центрі уваги — феномен науково-технічної революції, радикальні зміни, які вона несе, її бажані та небажані наслідки. Типовою в цьому плані є книга австрійця Р. Юнга «Майбутнє вже почалося» (1952), яка ознаменувала перехід від раннього, «публіцистичного» етапу футурології до сучасного її етапу.

На 1960–1970-ті роки припадає бум прогнозів. До проблематики майбутнього звертаються все більше філософів, економістів, соціологів, публіцистів, інженерів. Вихід футурологічної літератури набуває небачених доти обсягів, а деякі монографії зчиняють в інтелектуальних колах справжню

сенсацію. Серед найпомітніших праць тих часів: Б. де Жувенель «Мистецтво припущення» (1964), Е. Янч «Технологічне прогнозування в перспективі» (1967), Г. Кан «Рік 2000» (1967), Д. Белл «Назустріч 2000 року» (1968), Ф. Полак «Прогностика» (1968), Дж. Макгейл «Майбутнє майбутнього» (1969), Е. Тоффлер «Шок майбутнього» (1970), Дж. Форрестер «Світова динаміка» (1971), Г. Гендерсон «Створення альтернативних майбутностей» (1978). Прогностичні аспекти починають розробляти в інших галузях знань (біологія, екологія, геологія, енергетика, інформатика, криміналістика, військова справа, наукознавство тощо). Футурологія позбувається ізольованості, переростаючи в міждисциплінарний науковий напрям.

Прогнозування набуває в цю пору інституалізованих форм. Для вивчення перспектив і наслідків прийдешніх змін у країнах Західної Європи та США виникають сотні урядових та неурядових прогностичних організацій, науково-дослідних центрів, інститутів. Умовно їх можна розподілити на чотири групи: 1) підрозділи державних установ, що розробляють, узагальнюють і систематизують прогнози для подальшого їх використання в держуправлінні; 2) прогностичні центри або відділи в окремих закладах (університети, банки, міжнародні концерни), що готують спеціалізовану прогнозну інформацію; 3) приватні аналітичні фірми, які розробляють прогнози на замовлення інших установ; 4) громадські футурологічні організації (асоціації, товариства, спілки), що об'єднують фахівців-прогнозистів, скликають міжнародні наради, з'їзди та конференції, видають футурологічну періодику. У результаті на прогнози все частіше зважають при плануванні, програмуванні, проектуванні, управлінні.

Приклад усесвітньо відомої громадської футурологічної організації — Римський клуб. Заснований 1968 р., він об'єднує представників світової політичної, фінансової, наукової та культурної еліти. Публікуючи щороку науково-аналітичні доповіді на певну тему, Римський клуб привертає увагу широкої громадськості до глобальних проблем майбутнього. Так, перша доповідь «Межі зростання» (1972) показала: чим швидше зростає людність, чим більше виробляється промислової продукції, тим швидше вичерпуються природні ресурси, тим більше забруднюється довкілля. Отже, нарощування обсягів виробництва та споживання кінець кінцем веде не до матеріального добробуту, а до глобальної катастрофи. Автори доповіді пропонували переглянути примат матеріальних потреб, змістити акценти з промислового виробництва на сфери культури, освіти, моралі, охорони здоров'я.

Ідея про те, що ціннісні орієнтації людства потребують корекції, виразно простежується й у наступних доповідях Римського клубу. Будь-які майбутні здобутки залежать зрештою не так від розвою техніки, як від перетворення самої людини, поліпшення її внутрішніх якостей. Отже, для розкриття люд-

ського потенціалу потрібен сприятливий клімат. Доповідь «Немає меж навчання» (1979) пропонувала замість «традиційного» навчання запровадити навчання «інноваційне», яке, серед іншого, має на меті виховувати в людині здатність передбачати майбутні події та наслідки власних учинків.

Головними набутками футурології 1960-х років були становлення її теоретичних засад і поняттєво-термінологічного апарату (наприклад, *адаптивні методи прогнозування, прогнозування інновацій, прогнозна альтернатива, прогнозування циклів і криз, експертний прогноз, технологічне прогнозування, точність прогнозу*), а також сформування техніки пошукового та нормативного прогнозування. Натомість 1970–1980-ті роки — це час появи містких, усеосяжних концепцій майбутнього суспільства, що враховують технологічні, економічні, демографічні, екологічні, енергетичні, інформаційні аспекти.

Аналіз цих концепцій засвідчує, що впродовж другої половини ХХ ст. погляди футурологів зазнали показової еволюції. Спершу багато хто сповідував ідеї технологічного детермінізму: поступ суспільства зумовлений переважно вдосконаленням технологій («машини творять історію»), гострі світові проблеми можна розв'язати на основі науково-технічних здобутків, а загроза воєн та інших конфліктів нейтралізується делегуванням влади «багатонаціональним корпораціям» (З. Бжезінський, Р. Арон, Г. Кан, Ж. Фурастьє). Життя, однак, показало, що техніка, хоч і полегшує тягар повсякденного побуту, не здатна вирішити всіх наших насущних (екзистенційних) проблем, ба навіть породжує нові, як-от екологічні. Через це хвилю технооптимізму невдовзі накриває хвиля соціопесимізму. Футурологія малює апокаліптичні жахіття: попереду на нас чекають глобальні економічні кризи, екологічні катастрофи, нові світові війни, генетичне та духовне виродження людства, прийде шне нагадає «страшний суд» (Ж. Елльоль, Л. Мамфорд, Т. Рошак). Урешті-решт прогнозисти зійшлися на думці, що поступ суспільства не зводиться лише до технічного прогресу. У підмурок пізніших футурологічних концепцій клялися вже не технічні, а інформаційно-комунікативні та пізнавальні чинники.

На сьогодні найбільш відомі й розпрацьовані такі концепції:

- постіндустріального суспільства: в економіці чільне місце посідають високотехнологічно-інноваційне виробництво та розгалужена сфера послуг (Д. Белл, Е. Тоффлер, Р. Арон, Дж. К. Гелбрейт, З. Бжезінський);
- інформаційного суспільства: у структурі економіки переважає інформаційний продукт, більшість працівників зайняті тим, що створюють, переробляють, поширюють і зберігають інформацію (Д. Белл, Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт, І. Масуда);
- знаннєвого суспільства: найвартіснішим ресурсом і ключовим чинником виробництва є не природні багатства, не матеріальні цінності, а люди та їхня кваліфікація (П. Дракер, Ф. Махлуп, Р. Лейн);

- мережевого суспільства, яке ґрунтується не на ієрархічних, а на горизонтальних зв'язках; головну роль відіграють комунікації мережевого типу на зразок інтернету (Б. Веллмен, М. Кастельс, Я. ван Дейк).

Контури всіх цих суспільств уперше було окреслено в працях футурологів саме як прогноз. Нині ж у країнах Заходу ці суспільства стали реальністю (принаймні в основних своїх рисах). Історія футурології знає і концепції суспільств іншого типу (постбуржуазного, посткапіталістичного, постсучасного, організованого, технотронного, телекомунікаційного тощо), проте загального визнання вони не здобули.

Футурологічні ідеї та прогнози кінця ХХ ст. окреслюють горизонти людства масштабно, комплексно, з широкосяжних філософських, цивілізаційних, геополітичних позицій.

Кінець холодної війни, падіння тоталітарних режимів на багатьох справили враження всесвітньо-історичної перемоги демократії. На цій хвилі наробила шуму праця політолога Ф. Фукуями «Кінець історії та остання людина» (1992). Автор виходить із гегелівської тези про те, що головна рушійна сила історичного процесу — прагнення свободи. Єдиним надійним гарантом свободи є, на думку Ф. Фукуями, ліберальна демократія західного зразка. Це вінець звершень людства, далі якого воно піти вже не зможе. Тож із тріумфом демократії на всій планеті настає кінець історії. Ідеться не про кінець подієвої історії, а про завершення доби гострих ідеологічних протистоянь, кровопролитних воєн і революцій, остаточне сформування універсальної форми врядування. Отже, у майбутньому не залишиться місця для нерівності та загарбництва, які впродовж століть, з епохи в епоху проймали собою весь історичний процес. Народи світу закопають сокиру війни, а мечі перекують на рала: їхні відносини будуватимуться не на агресії, а на взаємовигідній співпраці, економічній і культурній.

Критики Ф. Фукуями відзначали покvapність його висновків, зосібна й тому, що в них не враховано ісламського чинника. Це підтвердив несвітський за кількістю жертв теракт 11 вересня 2001 р., коли внаслідок атаки ісламістської організації «Аль-Каїда» загинуло близько 3 тис. осіб і ще понад 6 тис. осіб дістали поранення.

Із цього погляду більш реалістичні прогнози дає політолог С. Ф. Гантінгтон у книзі «Зіткнення цивілізацій» (1996). Після руйнації двополюсного світу між народами стираються політико-економічні відмінності, проте лишаються відмінності культурно-релігійні. Третя світова війна, якщо вона вибухне, матиме цивілізаційну природу. На прю стануть не окремі країни, а цілі цивілізації, зокрема західний світ та ісламський світ з його потенційним союзником Китаєм. Той факт, що нині на всесвітнє лідерство посягають незахідні країни, воліючи утвердити власні норми та цінності, робить тривожні прогнози С. Ф. Гантінгтона досить вірогідними.

Щоправда, не всі передбачення такі похмурі. Приміром, футурологічний бестселер Дж. Нейсбіта й П. Ебурдін «Мегатенденції — 2000» (1990) наснажено оптимізмом. Автори спрогнозували десять головних напрямів, за якими розвиватиметься людство наприкінці ХХ ст. і в наступні періоди: 1) світовий економічний бум; 2) відродження суспільної ролі мистецтва; 3) проникнення в ринкові відносини елементів соціалізму; 4) космополітизація світу з одночасним відродженням національних культур; 5) подальша приватизація державного сектору економіки; 6) посилення країн Тихоокеанського регіону; 7) зростання ролі жіноцтва в політиці та економіці; 8) зростання ваги біології; 9) релігійний ренесанс; 10) тріумф особистості й зростання ваги індивідуалізму та особистої відповідальності. Розвій цих тенденцій, твердять автори, зміцнює суспільство в боротьбі з негараздами та перешкодами, прокладає шлях до процвітання й загального добробуту. Сьогодні ми маємо всі засоби та можливості, щоб кувати щасливе, заможне життя, яке ще вчора здавалось утопією.

Що прогнозують сучасні футурологи? Наше майбутнє визначатимуть революційні прориви в галузях штучного інтелекту, нанотехнологій, генетичної інженерії. До кінця ХХІ ст. на людство чекають усеохопна роботизація виробництва, необмежений матеріальний добробут, широке освоєння космосу, кіборгізація людей, радикальне утривалення життя аж до стану безсмертя. Останнього планують досягти за допомогою методів кріоніки, клонування, нейропротезування та перенесення свідомості на електронні носії. У більш віддаленій перспективі наша біологічна частина, вочевидь, утратить своє значення. Людина еволюціонує в безтілесну, небіологічну істоту, яка не знатиме ні хвороб, ні старіння й зможе жити стільки, скільки захоче.

Стрімкий науково-технічний прогрес перетворить усю планету Земля на один величезний комп'ютер. Відтак цей процес пошириться на Всесвіт. Виникне потужний штучний інтелект, який багатократно переважатиме інтелект людини. Через це декотрі футурологи не виключають у майбутньому явищ технологічної сингулярності, коли розвиток техніки стане незворотним і некерованим. Роботи зі штучним інтелектом зазіхнуть на те, щоб відсторонити людство від справ, і вже не ми керуватимемо роботами, а, навпаки, роботи керуватимуть нами. Такий страхотливий сценарій часто пророкують і автори науково-фантастичних романів.

Нині на Заході література про майбутнє тече неоглядним потоком. Назвемо лише кілька відносно нових книжок, які вже встигли завоювали увагу читачтва й дають достатнє уявлення про сучасний стан футурології.

Геополітичний пасьянс у віддаленій перспективі прагне передбачити політолог Дж. Фрідман у книзі «Наступні 100 років: Прогноз подій ХХІ ст.» (2009). На його думку, США і Китай завдяки економічній та військовій по-

тузі й далі утримуватимуть статус світових гегемонів. Одночасно з'являться нові регіональні лідери: Японія розширюватиме свій вплив на Далекосхідний і Тихоокеанський регіони, Туреччина — на Кавказ і, почасти, Середню Азію (як у часи Османської імперії), Польща — на Центральну та Східну Європу (як у часи Речі Посполитої). Не виключено, ці три країни заволодіють ядерною зброєю. Росія марно силкуватиметься відновити вплив на пострадянському просторі, проте врешті розвалиться через демографічну кризу, занехаяну інфраструктуру, відсталість економіки. Сфери її впливу перерозподілять між собою сусідні держави. Дж. Фрідман прогнозує також Третю світову війну й конфлікт між США та Мексикою. У сфері технологій — появу військових баз у космосі. У сфері енергетики — остаточний перехід на сонячну енергію, яку навколоземні супутники будуть фокусувати й скеровувати у вигляді випромінення на Землю. На ринку праці спочатку виникне жорстка конкуренція між країнами за кваліфіковану робочу силу, проте згодом роботи витіснять людину, після чого настане масове технологічне безробіття.

Тему технологій та їхньої ролі в досягненні загального добробуту розвивають П. Діамандіс і Ст. Котлер — автори бестселера «Достаток: Майбутнє краще, ніж ви думаєте» (2012)¹⁴. Винаходи та інновації в галузях обчислювальної техніки, енергетики, медицини швидко прогресують і врешті спричинять такий прорив, який сьогодні здається неймовірним. Завдяки новим технологіям у найближчі десятиліття революційні зміни наставатимуть за найменших витрат коштів і робочої сили. Усі люди, зокрема й найбідніші, отримають доступ до чистої води, повноцінного харчування, сучасної медицини, якісної освіти та всього іншого, без чого неможливий високий рівень життя. У людства, стверджують автори, є всі необхідні засоби, щоб утілити навіть найсміливіші мрії та поривання.

А якщо прийде це не таким райдужним? Через кліматичні зміни, виснаження природних ресурсів або гіпотетичні вселенські катастрофи не виключено, що нашим далеким нащадкам, щоб вижити як вид, доведеться шукати прихистку на інших планетах. Таку перспективу розглядає М. Каку в книзі «Майбутнє людства: Освоєння Марса, міжзоряні мандрівки, безсмертя і наша доля поза межами Землі» (2018). Учений-фізик описує останні дослідження в галузях робототехніки, нано- та біотехнологій, які в перспективі дадуть змогу колонізувати космічний простір, залюднювати інші планети, будувати там міста й розвивати цивілізацію. Оскільки, щоб досягти життєпридатних планет, може знадобитися не одне століття, автор аналізує також можливості утривалення життя методами генетичної інженерії та завантаження свідомості в небіо-

¹⁴ *Diamandis P. H., Kotler St. Abundance: The Future Is Better Than You Think.* — New York: Free Press, 2012. — 386 p.

логічні машини. Усі ці перспективи декому ввижаються за неймовірні, проте історія довела: пізнання людське — безмежне, як океан. І те, що вчора сприймалося як фантастика, завтра може стати звичною буденністю. «Оскільки наука, — застерігає М. Каку, — це рушій процвітання, країни, які відвертаються від науки й техніки, у підсумку потрапляють у низхідну спіраль»¹⁵.

У наші дні футурологія стала модною. Сказати щось про будучину кортить багатьом, особливо ж історикам. Ті за інерцією заходжуються шукати майбутнього в минулому. Примітний приклад — книжка історика Ю. Н. Харарі «Homo Deus. Людина божественна: За лаштунками майбутнього» (2015)¹⁶. Ідейна концепція книжки не надто чітка. Своїми численними здобутками, уважає автор, людина зобов'язана еволюційно розвиненій здатності надавати власним діям і думкам сенс. Мови, країни, релігії, гроші — усе це наділені сенсом ідеальні витвори, що забезпечують співпрацю людей. Ці витвори сплітаються в мережу смислів, у яку люди вірять, аж доки її не буде зруйновано й замінено на нову. Із цього, власне, й складається світова історія. Звідси, робить висновок Ю. Н. Харарі, релігією майбутнього має стати віра в людину — гуманізм. Упродовж XXI ст. сучасна людина еволюціонує в людину Божу (*Homo Deus*), надаровану такими рисами, як безсмертя, блаженство, божественність. Попри назву, книжка більше оповідає про минувшину — про те, як виникли проблеми, що визначають наше сьогодні й визначатимуть наше завтра. Майбутнє, якому присвячено менше чверті тексту, спрогнозовано у вигляді окремих тенденцій, дуже загальних і розмитих. У цілому складається враження, що популярність книжки — наслідок не так глибокого змісту, як рекламної «розкрутки».

Докладніше погляди сучасних футурологів на майбутнє людства висвітливо в третьому розділі.

А тепер — про футурологію в Україні. Говорити про тривку, глибоко вкорінену традицію прогнозування в нашій країні загалом не випадає. І все ж можна згадати окремі постаті, які засвідчують, що тема майбутнього не була для українства зовсім чужою.

Першим українським прогнозистом був, очевидно, Юрій Дрогобич (справжнє прізвище — Котермак) — астроном і астролог доби Відродження (XV ст.), ректор Болонського університету. Його видану в Римі латинськомовну працю «Прогностична оцінка поточного 1483 року» вважають сьогодні за найпершу друковану книжку, що її написав українець. Ця книжка — астрологічний календар, де проаналізовано конфігурації не-

¹⁵ *Kaku M.* The Future of Humanity: Terraforming Mars, Interstellar Travel, Immortality, and Our Destiny Beyond Earth. — New York: Doubleday, 2018. — P. 35.

¹⁶ Укр. переклад: *Харарі Ю. Н.* Homo Deus. За лаштунками майбутнього / Пер. з англ. — Київ: BookChef, 2018. — 509 с.

бесних світил, інші небесні явища й на цій основі зроблено певні передбачення. Зокрема, автор прогнозує з точністю до годин і хвилин час двох майбутніх місячних затемнень і фаз Місяця, наводить відомості про рух планет і прогноз погоди на весь рік, закликає до запобіжних заходів для відвернення епідемій. У вірогідності прогнозу Юрій Дрогобич не сумнівається, адже «все у підмісячній світі живе за законами неба». «Сила могутня зірок» визначає не тільки погоду, а й наслідки тих чи інших рішень політичних діячів. Тож у вступі автор заохочує:

*Будь же прихильним до книги цієї: вона допоможе пізнати
Те, що невдовзі гряде, — знати яке вже пора.
Отже, в які саме дні тобі доля ласкава всміхнеться,
А у які навпаки — лиха незнамого жди*¹⁷.

У наших видатних письменників і мислителів пізніших часів роздуми про майбутнє — не рідкість. Щоправда, підтягти їх до рівня футурологічних можна лише із застереженнями. Це не так прогноз, як візія омріяної будучини. Наприклад, у Т. Г. Шевченка:

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.*

Або:

*Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!...
І оживе добра слава,
Слава України.*

Невмирущого Кобзаря ми по праву звеличуємо як духовного пророка, «одного з найсвітліших провісників великої і вільної людини майбутнього»¹⁸, та заледве він був прогнозистом у сучасному розумінні.

Майбутнє українців, їх соціальне та національне визволення, перспективи суспільного розвою глибоко хвилювали І. Я. Франка. Ці питання він порушував у багатьох працях, серед яких варто згадати «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881) і «Що таке поступ?» (1903). Прогрес цивілізації він пов'язував з вільним розвитком як окремої людини, так і суспільних верств, із забезпеченням їхніх прав і свобод, досягненням між ними рівно-

¹⁷ Українська література XIV–XVI ст. — Київ: Наук. думка, 1988. — С. 444.

¹⁸ Всенародна шана. Відзначення сторіччя з дня смерті та 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка: Зб. документів і матеріалів. — Київ: Наук. думка, 1967. — С. 323.

сті та злагоди. Його ідеал майбутнього суспільства — федерація, де народи матимуть «повне право самостійно управлятись, розвиватись і жити без ніякого верховодства одної народності над другою, більшої над меншою»¹⁹, де люди «перестануть бути панами і слугами, а стануть тільки людьми»²⁰. Чільну роль І. Я. Франко відводив інтелігенції: вона покликана «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй»²¹.

Хоч Каменяр і визнавав, що ідеал національної, політичної та культурної самоврядності українців поки що «поза межами можливого», усе ж закликав ні на мить не забувати, що «тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами»²². Що ж до консолідації або, як ми тепер кажемо, інтеграції різних народів, то вони можливі лише між народами вільними, рівноправними, «коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів»²³.

Цікаво, що в статті «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878) І. Я. Франко завбачив появу працівників розумової праці («білих комірців»), підкресливши їхню місію в суспільному поступі: «І народи тільки тут зможуть досягнути щастя й свободи, коли всі будуть вченими працівниками, тобто коли кожний буде розвинутий розумово, по можливості якнай-всебічніше, і коли кожен буде у змозі використовувати свої сили на добро загалу і на добро своє власне. Ідеал той, правда, ще далекий <...>»²⁴. У наші дні розумові працівники стають основою суспільства знань, яке розбудовують у провідних країнах.

М. С. Грушевський, як і належить людині його фаху, тенденції майбутнього розглядав як продовження історичних тенденцій. У праці «Початки громадянства. Генетична соціологія» (1921) він обґрунтовує доцільність започаткування соціально-політичної прогностики. При цьому покликається на думку французького соціаліста-утопіста К. Сен-Сімона про те, що закони суспільного розвитку діють так же стало й невідворотно, як і закони фізики. «Спеціально політичні події підлягають законності ще більш абсолютній, ніж математичні ряди. Тому тут навіть більше ніж у науках природничих можливе передбачення, виводи на майбутнє з фактів минулих; добра історія минувшини разом буде історією будучини людства»²⁵. Перед

¹⁹ Франко І. Я. Зібр. творів: у 50 т. — Київ: Наук. думка, 1986. — Т. 45. — С. 138.

²⁰ Там само. — С. 139.

²¹ Там само. — С. 404.

²² Там само. — С. 285.

²³ Там само. — С. 284.

²⁴ Там само. — С. 33.

²⁵ Грушевський М. Початки громадянства: Генетична соціологія. — [Відень]: [Укр. соціол. ін-т], 1921. — С. 11.

соціологією вчений ставив завдання «вивести закони соціального розвитку такі ж прості й непохитні, як закони математичні, котрі могли б не тільки об'яснити дотеперішні фази соціального розвитку, але й показати, як буде сей розвиток іти в будучині, які форми політичні й соціальні переходитиме людське громадянство»²⁶.

Власну візію майбутньої України М. С. Грушевський виклав у збірці «На порозі нової України» (1918). Його стратегічні пріоритети: дбати про політичну єдність українського народу, українізувати робітництво, завершити сформування української нації, гарантувати загальне виборче право, будувати соціальну державу. Найближче майбутнє України М. С. Грушевський бачив в образі автономії у федеративній Російській республіці. А у віддаленому майбутньому прогнозував, що ця республіка «ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації»²⁷.

За неодмінне зняття національного життя М. С. Грушевський уважав багатофункційну культурну мову, без якої «не можемо ми й на крок вперед поступити»²⁸. Закликаючи плекати українську мову, він, однак, скептично ставився до можливостей спрогнозувати її стан у майбутньому: «Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, яка буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис, навіть за п'ятдесят літ — як будуть писати й говорити наші внуки». Немає резону конче писати так, щоб запобігти ласки прийдешніх поколінь — той наш спадок, який їм придасться, вони викладуть своїм правописом і своєю термінологією. Отже, «пильнуймо своєї мови, поліпшаймо її», але «не маймо претензії творити для віків», «не затуркуймо голови ані собі, ані людям надмірним перфекціонізмом»²⁹.

У підрадянській Україні футурологію спіткала доля попелюшки. Проблеми майбуття спершу не тільки не досліджували, а навіть не ставили. Це, мовляв, недоцільно, адже прийдешнє людства й так відоме: неминуча перемога комунізму у світовому масштабі. Щоправда, терміни настання цієї перемоги та іншу конкретику радянські ідеологи вкривали густим мороком таємничості. Планували хіба що господарську діяльність — на місяць, квартал, рік, п'ятирічку. А на віддалені суспільні прогнози можна було надібати хіба що в науково-фантастичній літературі, проте її і сприймали саме як фантастику, а не як майбутню реальність.

Західну літературу з футурології в СРСР, як і в інших тоталітарних країнах, не перекладали — вона осідала в «спецхранах». У кращому разі

²⁶ Там само. — С. 35.

²⁷ Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності М. С. Грушевського. — Київ: Веселка, 1992. — С. 92.

²⁸ *Грушевський М.* Твори: у 50 т. — Львів: Світ, 2005. — Т. 3. — С. 215.

²⁹ Там само. — С. 229.

з'являлися її критичні огляди з прорадянських позицій³⁰. Власні розвідки українських учених почали публікувати лише з другої половини 1960-х років, коли партійні керманічі милостиво дозволили розвивати «марксистсько-ленінську прогностику», протиставляючи її «буржуазній футурології»³¹. Відтоді в окремих науково-дослідних інститутах засновувалися відділи й сектори з питань прогнозування, зокрема економічного. 1970–1980-ті роки — час появи в Україні колективних та індивідуальних монографій, присвячених питанням соціального³² й науково-технічного³³ прогнозування. Прогнозисти віддавали данину таким питанням, як рівень виробництва й характер виробничих зв'язків, соціально-класова будова суспільства, спосіб життя, взаємини суспільства та природи тощо. Позитивний бік цих розвідок — апробація футурологічних методів (екстраполяція, моделювання, експертна оцінка). Негативний — крайня заідеологізованість: у теоретико-методологічному плані дослідники спиралися переважно на постулати марксистсько-ленінської філософії та «наукового комунізму», мало зважаючи на доробок тогочасної західної футурології.

Нові життєдайні струмені внесла в українську футурологію Незалежність. Не скуті чавунними догмами марксизму, прогнозисти шукають власне бачення прийдешнього, прагнуть окреслити проблеми, перспективи та завдання, що постануть перед нами завтра, пропонують стратегії розбудови омріяного майбутнього. З'являються футурологічні книжки цілком нового плану³⁴. З 1993 р. у Львові виходить науково-публіцистичний часо-

³⁰ Див., напр.: *Косолапов В. В., Гончаренко А. Н.* XXI век в зеркале футурологии. — Москва: Мысль, 1987. — 238 с.

³¹ Одна з найперших футурологічних книжок в Україні — *Куценко В. І.* Передбачення і життя. — Київ: Політвидав України, 1966. — 126 с.

³² *Методологические проблемы социального предвидения.* — Киев: Наук. думка, 1977. — 346 с.; *Косолапов В. В.* Методология социального прогнозирования. — Киев: Вища школа, 1981; *Вопросы прогнозирования общественных явлений.* — Киев: Наук. думка, 1978. — 194 с.; *Верификация социальных прогнозов (методологический аспект)* / С. Б. Крымский, В. Е. Пилипенко, Ю. В. Салюк. — Киев: Наук. думка, 1992. — 116 с.

³³ *Косолапов В. В.* Информационное обеспечение и прогнозирование науки. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1970. — 226 с.; *Экспертные оценки в научно-техническом прогнозировании* / Г. М. Добров, Ю. В. Ершов, Е. И. Левин и др. — Киев: Наук. думка, 1974. — 160 с.; *Філософські проблеми прогнозування соціальних наслідків науково-технічної революції.* — Київ: Вища школа, 1976. — 264 с.; *Добров Г. М.* Прогнозирование науки и техники. — Москва: Наука, 1977. — 209 с.; *Добров Г. М., Коренный А. А.* Прогнозирование и оценки научно-технических нововведений. — Киев: Наук. думка, 1989. — 276 с.

³⁴ *Кузьменко В. Л., Романчук О. К.* На порозі надцивілізації. Системний аналіз актуальних проблем сучасності. Соціальне прогнозування та футурологія. — Львів: Універсум, 2001. — 152 с.; *Севбо-Белецкая И. П.* У порога иного бытия. — Киев: Пролог, 2008. — 485 с.; *Гарин И. И.* Что ждет Украину: Оптимистические прозрения скептика. — Харьков: Торсинг плюс, 2009. — 288 с.; *Поченцов Г. Г.* Управление будущим. — Харьков: Фолио, 2019. — 470 с.

пис «Універсум», що регулярно порушує теми прогнозування та футурології. В одній з прогностичних статей відомий кардіохірург і письменник М. М. Амосов закликав: «Щоб уникнути в майбутньому великої біди, треба пожертвувати частиною приємного в теперішньому»³⁵.

У недавній публіцистичній книзі «Україна в епоху війномиру» (2019) відомий письменник і дипломат Ю. М. Щербак попереджає про серйозні загрози, що чекають на людство у XXI ст.: клонування людей; поява істот-мутантів, здатних захопити владу; запанування над людиною штучного інтелекту; винайдення вкрай небезпечних видів зброї (мікрохвильової, електронно-магнітної, лазерної). У геополітиці Ю. М. Щербак пророкує агонію США та країн ЄС, піднесення Китаю й Індії, військовий конфлікт між США та Китаєм, повномасштабну війну Росії з Україною (вона, власне, уже триває). Дає автор і обнадійливі прогнози: Україна має шанси утвердитися як регіональна європейська держава, стати членом НАТО, наші православні церкви зіллються в одну потужну церкву, державу очолить впливовий керівник нового типу. Також Ю. М. Щербак — автор художньої трилогії-антиутопії про гіпотетичні події в Україні другої половини XXI ст.³⁶

Попри відчутний прорив двох останніх десятиліть, розвій нашої футурології все ще в зародковому стані. Вітчизняні футурологи охоче переповідають і коментують ідеї зарубіжних колег, але якось несміливо висувають і обґрунтовують власні концепції. Активізації потребує не лише прогностична робота, а й вишкіл кваліфікованих кадрів. Уселяє надію поява навчальних посібників із загальної футурології³⁷ та галузевого прогнозування³⁸, причому не тільки суспільствознавчого³⁹. Це важливо ще й тому, що нині, у добу карколомних суспільних пертурбацій, вища освіта повинна готувати фахівців на випередження — не так для сучасного, як для прийдешнього.

³⁵ Амосов М. М. Світ на порозі XXI століття // Вісн. НАН України. — 1999. — № 10. — С. 5.

³⁶ «Час смертохристів: Міражі 2077 року» (2011), «Час Великої Гри. Фантоми 2079 року» (2012), «Час тирана. Прозріння 2084 року» (2014).

³⁷ Поломошнов Б. Є. Вступ до футурології: Курс лекцій. — Київ: Кафедра, 2013. — 147 с.; Голаннич М. Ю. Футурологія. Філософія майбуття. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. — 539 с.

³⁸ Журавель В. А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. — Харків: Право, 1999. — 303 с.; Матвієнко В. Я. Прогностика. Прогнозування соціальних та економічних процесів: Теорія, методика, практика. — Київ: Українські пропілеї, 2000. — 480 с.; Глівенко С. В., Соколов М. О., Теліженко О. М. Економічне прогнозування. — 3-те вид. — Суми: Університ. кн., 2004. — 208 с.; Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування. — Київ: МАУП, 2005. — 152 с.; Інформаційний вплив: Теорія і практика прогнозування / За ред. П. Д. Фролова. — К.: Міленіум, 2011. — 304 с.; Годзь Н. Б. Вступ до екологічної футурології. — Харків: Савчук О. О., 2017. — 570 с.; Ларченко М. О. Кримінологічне моделювання та прогнозування злочинної поведінки. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. — 358 с.

³⁹ Ковальчук П. І. Моделювання і прогнозування стану навколишнього середовища. — Київ: Либідь, 2003. — 208 с.

Оглядаючи багатовіковий розвиток уявлень про майбутнє, неважко помітити, що проти інших галузей знань наукова футурологія мала довге минуле, але коротку історію. Власне, і в наші дні не всі визнають її повноправний науковий статус, не всі відчувають її важливість і потрібність. І все ж ті глобальні проблеми, які дамокловим мечем нависають над нами, спонукають у пошуках рятунку вдивлятися в неозору далечинь майбутнього. Тож і потреба в міцно опертих на наукову основу передбаченнях як ніколи зростає. А це означає, що роль футурології в Україні й світі так само зростатиме.

Читач, напевно, завважив і те, що в нашому історичному огляді майже не йшлося про розвідки з майбутнього мови. Чи означає це, що мовне питання досі на периферії зацікавлень футурологів? І так, і ні. З одного боку, частина прогнозистів усе ж замислюється над світовою мовою майбутнього. Дехто схильний бачити в цій ролі виключно англійську (про це поговоримо далі). З іншого, у тих футурологічних концепціях, які зажили світової слави, мовний аспект практично не висвітлено. Одне з двох: або мова як засіб взаємодії людей у майбутньому знеціниться, або футурологи не до кінця усвідомлюють її важливості. У будь-якому разі маємо велику німотну прогалину. Власне, наше дослідження й покликане бодай частково її заповнити.

2.4. ІМОВІРНІСНЕ ЗНАННЯ ТА ПРОБЛЕМА ВІРОГІДНОСТІ ПРОГНОЗІВ

Історія футурології — суміш успіхів і невдач. Здавалося б, чимало прогнозів з плином часу майже цілком справдилися. Ідеї роботів, комп'ютерів, цифрового фото, мобільного зв'язку, навігації *GPS*, генетично модифікованих продуктів, сонячних батарей, розумних будинків, електронних газет, електронних грошей, торгівлі онлайн були висловлені задовго до появи відповідних реалій. Збувалися в головних рисах і прогнози щодо майбутніх суспільств різного типу — постіндустріального, інформаційного, знанневого, мережевого (про це вже йшлося). Окремі прогнози справдилися, але в дещо інакшому вигляді. Так, свого часу багато говорено про близьку появу відеотелефонії, але вона практично не поширилася, зате в наші дні її функцію взяв на себе мережевий відеозв'язок з відповідним програмним забезпеченням (*Skype*, *Zoom*, *Microsoft Teams*, *Google Meet* тощо).

Разом з тим у науці про майбутнє виріс уже цілий цвинтар незбутніх пророцтв. Колись футурологи передбачали, що в наші дні реальністю стануть зрошення пустель, управління кліматом, перемога над раком, штучна їжа («обід у пігулці»), колонізація інших планет, масовий космічний туризм, уживляння чипів у мозок і навіть читання думок. Водночас футурологи не зуміли передбачити появу таких новацій, як атомна енергетика, ядерна зброя, розшифрування генетичного коду, методи генетичної

інженерії тощо. Не було завбачено жодної з обвальних економічних криз другої половини ХХ ст. Мало хто сумнівався в повсюдному занепаді релігії (чого не сталося), але ніхто не передбачав, що народні маси знеохотяться до читання книжок.

Одні прогнози виявилися недосить сміливими. Скажімо, футурологи наперед знали про появу комп'ютера, та навіть не уявляли, що він стане настільки дешевим, компактним і багатофункційним, що буквально «підє в народ». Попервах комп'ютерна техніка призначалася для дослідних лабораторій, військових штабів, космічних кораблів, а для потреб звичайної людини її вважали непридатною або, принаймні, комерційно не вигідною. Сьогодні ми носимо комп'ютер у кишені й через нього можемо бути на зв'язку з усім світом.

Другі прогнози, навпаки, виявились аж надто сміливими. Так, передбачалося, що на зламі ХХ—ХХІ століть усю рутинну, нетворчу роботу візьме на себе штучний інтелект, а людині залишиться одне — поринути в солодке неробство. За нашого часу автоматизація та роботизація сягнули небачених вершин, але очевидно, що замінити нас повністю роботи зможуть іще не скоро. Так само футурологи пророкували радикальне подовження життя людини — до 150 років. Завдяки успіхам медицини, поліпшенню соціальних умов, пропаганді здорового способу життя середня життєтривалість у розвинених країнах справді збільшилася, але не набагато — лише до 80–85 років.

Нарешті, треті прогнози правильно завбачали якусь подію, але помилялися в термінах її настання. За часів СРСР на Заході існували численні, щедро фінансовані радянологічні центри, які доводили, що імперія зла рокована на неминучу загибель. Узагалі такий прогноз лежав на поверхні, адже історія вчить: усі імперії, тим більше тоталітарні, рано чи пізно розпадаються. Проте сам розпад радянології відсували на якусь невизначену, дуже туманну перспективу. Хто б міг подумати, що міне якихось десять років і грізна супердержавка з ядерними боєголовками завалиться, наче карткова хатинка?

Як бачимо, в усіх цих випадках футурологія недооцінювала або переоцінювала швидкість настання змін. «Загальний напрям історичного розвитку, — роз'яснював С. Б. Кримський, — можна передбачити з досить великою вірогідністю і науковою точністю, а ось окремі події та терміни їх настання можна передбачити лише з більшим або меншим ступенем імовірності»⁴⁰.

Проте нездійснені прогнози не повинні похитнути довіри до футурології як науки. Їх слід сприймати не як провали, а як непідтверджені гіпо-

⁴⁰ Верификация социальных прогнозов... — С. 17.

тези (у якій науці їх не буває?). Футурологічне завбачення має на меті не декларувати істину в останній інстанції, а радше «намацати» межі пізнаності майбутнього, перевірити дієздатність своїх методів, відповідність моделей. Зрештою, головний результат футурології полягає в тім, що колесо прогресу котиться загалом у тому напрямі, який вона вказала.

І все ж: чому прогнози не влучають у ціль? Як ми вже писали, майбутнє не є явищем жорстко детермінованим, а залежить від багатьох-багатьох чинників, від їх складної, часом суперечливої взаємодії. Вірогідно передбачати її наслідки не так просто, навіть якщо озброїтися математичними методами, комп'ютерним моделюванням. Перебіг будь-якого процесу слід оцінювати на предмет того, чого в ньому більше — чи закономірного, чи ймовірного, чи випадкового. Якщо переважає закономірне, можливий високоточний прогноз, із чіткою вказівкою на час настання події. Якщо ж гору беруть імовірне чи випадкове, коректний прогноз буде не точним, а багатоваріантним.

Неточний прогноз звичайно впливає з інерції мислення. Методом екстраполяції футуролог продовжує в майбутнє сучасні йому тенденції, але при цьому не може передбачити якісних стрибків. І це зрозуміло: вони об'єктивно непрогнозовані. Чим більш довготривалий прогноз, тим імовірніша поява нових чинників і тенденцій, які в момент прогнозування ніяк не давалися взнаки й, відповідно, не могли бути враховані футурологом. Узяти, до прикладу, людський чинник. Більшість доленосних змін у суспільному житті зумовлені науково-технічними відкриттями та винаходами. Завбачити достеменно ці новації саме тому й важко, що вони йдуть у розріз із наявним знанням і зроджуються в ході творчого процесу, який у вченого геть непрогнозований. У творчості більше випадкового, ніж закономірного.

Загалом, роль випадковості у світі — величезна. Напозір здається, випадкова подія трапляється відповідно до якихось невідомих нам законів. Вона мовби оприявнює ту межу, за якою починається незнання. У цьому сенсі гра випадку протистоїть закономірності, виступає проявом нестійкості, невизначеності, неоднорідності, безладдя, хаосу. Проте частіше випадковість спричиняє примхлива взаємодія різноскерованих тенденцій, чинників, передумов. У результаті явище (процес) може потенційно розгортатися за багатьма сценаріями, а зміни — бути як очікуваними, передбачуваними, так і несподіваними, спонтанними. Випадковість символізує самочинність появи нового, свободу вибору, відкритість буття.

Доленосну чи фатальну роль випадковість може відігравати в житті суспільства, надто тоді, коли воно перебуває в стані нестійкої рівноваги. Легесенький поштовх — і ось уже події несуться у бажаному або й небажаному напрямі. Діяння порівняно невеликої, але надзвичайно харизма-

тичної групи революціонерів (ба навіть одного пасіонарія) порушують нестійку рівновагу, визначаючи траєкторію суспільного розвитку на довгі роки та десятиліття.

Випадкові явища та процеси здавна аналізують у різних науках — фізиці, біології, економіці, соціології. Кількісні параметри випадковості досліджуються в таких розділах математики, як теорія імовірностей, теорія випадкових функцій, теорія стохастичних процесів. Як категорію буття випадковість осмислює філософія.

Футурологію випадкові події цікавлять тому, що вони здатні круто змінити перебіг майбутнього, перекресливши всі попередні прогнози. Так, ніхто з футурологів не передбачав стрімкого, планетарного поширення інтернету в його нинішній подобі. За впливом на людство поява інтернету перевершила винахід книгодрукування. Важкопрогнозовані, але масштабні за наслідками події метафорично нарекли *чорними лебедями*. Автор терміна, американський трейдер і статистик Н. Н. Талеб указав три критерії, за якими подію відносять до цієї категорії: неочікуваність, вирішальний вплив на перебіг історії, ретроспективна раціоналізація (заднім числом подію пояснюють як очікувану та закономірну)⁴¹.

В активі Н. Н. Талеба — ще кілька книжок про вплив непередбачуваних подій на економіку, біржову торгівлю, повсякденний побут. Роль випадковості, на його думку, в житті така велика, що людство при всій своїй інтелектуальній самовпевненості заледве спроможне успішно завбачати майбуття. І якщо спробувати спрогнозувати, що з нами буде за 20–30 років, то єдиною резонною відповіддю буде така: «Не те, що ми всі прогнозуємо».

Справді, передбачити точний час «прильоту» чорних лебедів навряд можливо. Хто скаже напевно, коли станеться (і чи станеться взагалі) ядерний апокаліпсис, Третя світова війна, друге пришествя Христа, нашестя інопланетян? Так само й раніше ніхто не зміг учасно передбачити потужні техногенні катастрофи (на кшталт чорнобильської) чи терористичні акти (на зразок нью-йоркського теракту 11 вересня 2001 р.). Біди, нещастя, трагедії трапляються регулярно, та ми знати не знаємо, де й коли нас струсить черговий катаклізм. Через це не маємо іншої ради, крім як завжди бути напоготові.

Хоч ми й прагнемо систематизувати та структурувати світ, у якому живемо, великою мірою він лишається світом невизначеного. Намагатися творити картину стовідсоткової визначеності — означає викривляти дійсність. Щоб адекватно сприймати випадкове, футуролог повинен мислити в категоріях імовірного. Тобто оцінювати майбутні події крізь призму такої градації: майже неможливо, малоімовірно, можливо, доволі ймовірно,

⁴¹ Талеб Н. Н. Чорний лебідь: Про (не)ймовірне у реальному житті / Пер. з англ. — Київ: Наш формат, 2017. — 391 с.

дуже ймовірно, практично неминуче. І бути готовим до того, що найімовірніша подія може не здійснитися, а малоімовірна — стати реальністю.

Отже, картини грядущого, якими оперує футурологія, є, по суті, імовірнісним знанням. Можуть заперечити: хіба знання може бути імовірнісним? Адже знання — це те, що науково доведено, фактично потверджено, що є незаперечно істинним, заслуговує на довіру, не викликає і тіні сумніву. Натомість футурологічний прогноз — те, що може бути, а може й не бути. Він і не доведений, і не потверджений, і не всі йому довіряють. Яке ж це знання?

Знову звернімося по аналогію до історичної науки. В історика ситуація така сама, тільки хронологічно обернена: чим далі в глиб століть, тим менше пам'яток, документів, свідчень, тим менш вірогідна картина минулого вимальовується перед ним. За своєю природою історичні відомості — величина змінна, нестала, нестаточна. Їх можна не тільки поглиблювати чи уточнювати, а й спростовувати, критично переосмислювати. Виходить, відомості ці теж до певної міри здогадні, гіпотетичні, імовірнісні. Та це не перешкоджає нам уважати історію за науку, а здобути нею знання — за наукові.

Супроти історії футурологія має ту перевагу, що імовірнісна інформація, якою вона оперує, з плином часу може справдитися. І коли прогноз стає дійсністю, прогнозна інформація з імовірнісного знання перетворюється на знання беззаперечне, dokonane й доведене. Крім того, знання про те, чого ще немає в дійсності, потенційно міститься в уже наявних передумовах розвитку. Так, об'єктивні відомості про майбутне мови дають її нинішній демографічний потенціал, комунікативна потужність, функційна поширеність, наявність чи відсутність державного статусу, представленість у мережі тощо. Ось чому небезпідставна така думка: наука історія не знає умовного способу, зате наука футурологія знає підрядні умовні речення.

Факти сьогодення футурологія використовує як точки опертя, проте головна її категорія — не факти, а гіпотези. Для кожної науки гіпотеза є дієвим методом здобуття знань, компасом на шляху до можливого розв'язку проблеми. Спочатку гіпотезу висувають як теоретичне припущення, істинність якого можлива або дуже ймовірна. Далі вона проходить емпіричну (експериментальну) перевірку. Якщо гіпотеза потверджується, то перетворюється на знання й на цьому припиняє своє існування. Якщо спростовується — стає хибним твердженням і знов-таки перестає бути гіпотезою.

Гіпотези можуть стосуватися всіляких сторін досліджуваного об'єкта: його існування, причин виникнення, властивостей та зв'язків, його минулого та майбутнього тощо. У футурології гіпотези про майбутні стани досліджуваних об'єктів — основоположні. Футурологічна гіпотеза має давати відповідь на питання про те, що може статися з об'єктом прогнозування на

певному часовому відтинку. Звичайно, вона повинна впливати із законів та закономірностей, підкріплюватися відповідними фактами.

Сама природа прогнозування, особливо довгострокового та віддаленого, така, що передбачає висунення не однієї, а кількох гіпотез (пор. метод сценаріїв). Часто вони не просто альтернативні, а й конкурентні, ба навіть несумісні, взаємовиключні. Більшість футурологічних гіпотез, ясна річ, не витримують суворого іспиту часом. Та навіть будучи помилковими, вони виконують важливу пізнавальну функцію: розбурхують уяву, розворушують думку, ставлять нові проблеми, відкривають нові шляхи та сфери пошуку, являють картину прийдешнього в більш цілісному, розмаїтому та конкретному вигляді. Саме ознайомлення з альтернативними прогнозами сприяє кращому розумінню ситуації.

Постає питання: чи належать футурологічні гіпотези до наукових? Адже гіпотеза в строгому розумінні повинна обов'язково передбачати можливість досвідно підтвердити її або спростувати. Саме цим вона відрізняється від усіляких здогадів, які неможливо ані довести, ані заперечити. І саме цей методологічний критерій, за пропозицією К. Поппера, використовують для відмежування наукових знань від умоглядних спекуляцій та відвертих фантазій. Як же в такому разі перевірити футурологічну гіпотезу? Найбільш очевидний і переконливий спосіб — дочекатися настання майбутнього. Іноді чекати доводиться кілька років, та частіше — кількадесять або й кількасот. Проте можливі й інші способи. Наприклад, критично проаналізувати гіпотезу, виявляти в ній хисткі, уразливі, логічно суперечливі, слабко обґрунтовані місця. Усе це справа комплексної експертної оцінки, про яку вже йшлося вище.

Отже, наші знання майбутнього лише правдоподібні. Складаючи прогноз, особливо довгостроковий, треба зважати на високу ймовірність несподіваних, випадкових подій. І при цьому пам'ятати, що майбутнє не конче розвиватиметься за найвірогіднішим сценарієм і що темпи цього розвитку можуть бути швидшими або повільнішими, ніж очікувалося. Через це адекватний прогноз матиме багатоваріантний характер⁴².

⁴² Мови Європи різняться за тим, чи можлива в них форма множини іменника, що позначає майбутнє. В одних мовах цей іменник уживано лише в однині: укр. *майбутнє*, біл. *будучыня*, болг. *бъдеще*, пол. *przyszłość*, лтс. *nākotne*, ісл. *framtíð*, ірл. *todhchaí*, вал. *dyfodol*. У інших — також і в множині: чеськ. *budoucnosti*, луж. *psichody*, макед. *иднини*, серб. *будућности*, лит. *āteitys*, нім. *Zukünfte*, англ. *futures*, швед., норв. *framtider*, фр. *avenirs*, ісп. *porvenires*, іт. *futuri*, рум. *viitoruri*, н.-гр. *μέλλοντα*, угор. *jövők*. Приклади вжитку в англійській: *Your futures depend on the education; We want to build our futures together*. У давніх мовах множина також була можлива: д.-гр. *μέλλοντες*, лат. *futura*, ст.-сл. *вѣдѣцѣа, градѣцѣа*. Граматика мов другої групи ніби налаштовує своїх носіїв на альтернативність: майбутнє не одне — «майбутніх» може бути кілька. У мовах же першої групи цю множинність можна передати хіба що лексично: *варіанти (сценарії, перспективи) майбутнього*.

Корисним методологічним дороговказом може бути такий постулат: завбачення подій має спиратися на знання тенденцій і ліній розвитку, тоді як прогнозування часу настання цих подій повинне враховувати взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників, які впливають на майбутнє.

2.5. МЕТОДИ ФУТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Як і належить науці, футурологія орудує широким арсеналом дослідних методів. Вони, хоч і не є цілком довершеними, загалом виконують свою місію — бути адекватним засобом пізнання перспектив людства. З багатоманіття методів схарактеризуємо основні — ті, які можуть прислужитися для завбачення мовного майбуття.

Історична аналогія — метод, що визначає майбутнє процесів і явищ на основі порівняння зі схожими процесами та явищами, які відбувалися в минулому. Знаючи, наприклад, що раніше безписемні мови майже завжди занепадали, можна вірогідно спрогнозувати, що й сучасні безписемні мови в майбутньому так само приречені на занепад. Перевага методу історичної аналогії полягає в тому, що прогноз практично не залежить від оцінок і особистих уподобань прогнозиста. Вада — у тому, що результати не завжди вірогідні, бо прийдешнє не зводиться цілком до повторення пройдешнього. Достоту однакових подій не буває: у кожній події можна знайти щось особливе, відмінне, індивідуальне. Не виключено, завтра з'являться чинники й обставини, яких не було в минулому і які здатні кардинально переломити перебіг майбутнього. Отже, застосовуючи метод історичної аналогії, слід робити поправку на сучасність та майбутнє. Щоб підвищити ймовірність висновків на підставі історичної аналогії, потрібно застосовувати її до істотних, головних процесів, а не випадкових чи другорядних.

Близьким до аналогії способом пізнання є *метафора*. В одному предметі метафора виявляє спільну рису з іншим предметом, причому чим більш різноманітні предмети, чим більш віддалена схожість, тим яскравіший метафоричний ефект. Через «поетичне» походження, образність і високу суб'єктивність метафору не вважають за точний засіб наукового доведення. Та все ж пізнавальній метафорі не чужа певна евристичність: вона оголює і влучно удоступнює глибинну суть речей. Чи має вона прогностичний потенціал? До певної міри так. Деколи мову метафорично уподібнюють до річки, рослини, вогню, організму, дому, вмістища, сховища, скарбниці. Усі ці метафори передбачають предикати для вираження станів скінченності або нескінченності в майбутньому (пор. мова *пересихає, засихає, квітне, розквітає, зникає, замовкає, виходить з ужитку, згасає, умирає, гине, виживає, переживає, зберігається, відроджується*).

Метод *екстраполяції* — це змогли подовження на майбутнє певних тенденцій, перебіг яких у минулому та сучасному добре відомий. Метод ґрунтується на індуктивному припущенні про те, що в межах прогнозованого періоду об'єкт розвиватиметься послідовно, закономірно, односкеровано. Якщо ми спостерігаємо певний процес (зростання або спад, розквіт або руїну, розширення або звуження, збільшення або зменшення, прискорення або сповільнення), то є підстави гадати, що за збереження тих самих причин або передумов цей процес інерційно триватиме й далі. Можливість застосування екстраполяції до розвою мови впливає, наприклад, з такої тези Е. Сепіра: «Мовний рух має свій напрям <...>. У загальних рисах цей напрям може бути виведений з історії мови»⁴³.

Екстраполяція — метод досить точний, але застосовний головно до найближчих періодів. З просуванням у віддалене майбутнє, яке мало коли буває незмінним продовженням теперішнього, точність екстраполяції спадає. Крім того, екстраполяція не враховує новопосталих чинників, що можуть одним махом змінити перебіг процесу. Отже, щоб не утривальювати безпідставно в майбутнє відголоси минулого, далекість прогнозування слід обмежувати. Тут можна керуватися так званою формулою Готта: якщо ми спостерігаємо скінченний процес у випадковий момент часу, то імовірніше, що потрапимо в середину його перебігу, ніж у початок чи кінець. Ще більш надійна екстраполяція можлива, якщо далекість прогнозу не перевищує третини тривалості процесу до моменту прогнозування. Наприклад, якщо тенденція діє тридцять років, то напевно можна спрогнозувати, що вона діятиме ще щонайменше десять років.

Удаючись до методу екстраполяції, варт орієнтуватися на тенденції не будь-які, а передусім стійкі, довгочасні, односпрямовані. Важливо також виявляти ієрархію тенденцій розвитку. Провідні більшою мірою визначають майбутнє, ніж другорядні. Тенденція, яка сьогодні є провідною, завтра може стати другорядною, і навпаки. Зрештою, еволюція суспільства не знає вічних, непорушних законів, тож не варто легковажити застереженнями, які з цього випливають.

Крім того, суспільні процеси часом розвиваються не тільки лінійно, а й циклічно, мовби повертаючись «на круги своя». У майбутньому можливе повторення такого коловороту, який мав місце в минулому. Так, в економічній науці вироблено концепцію циклів, що фіксує періодичні коливання (сплески та спади) економічної активності різної тривалості. Американський учений, лауреат Нобелівської премії з економіки С. Кузнець (випускник Харківського комерційного інституту) розробив концепцію економічних циклів тривалістю 15–25 років, а його російський коле-

⁴³ Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014. — P. 166.

га М. Д. Кондратьєв описав цикли тривалістю 45–60 років. Давнозвісна й концепція історичних циклів, відповідно до якої всі суспільства та культури проходять у своєму розвитку ті самі «життєві» цикли: зародження → піднесення → занепад → загибель (М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). Чи існує циклічність у мовному розвитку — питання, що потребує глибших розвідок.

Недолік екстраполяції той самий, що й історичної аналогії: не враховуються новації, зокрема технічні, що можуть докорінно вплинути на майбутнє. Скажімо, нині у світі триває масова агонія «малих» мов, невідворотне, здавалося б, згортання мовного розмаїття. Метод екстраполяції напроваджує на думку: у майбутньому цей процес не тільки не припиниться, а ще й прискориться. Проте якщо з часом виникнуть досконалі технології машинного перекладу (а надія на це небезпідставна), носії «малих» мов уже не конче муситимуть переходити на чужі, більш поширені мови, натомість плекатимуть рідні. Отже, мовне розмаїття світу матиме шанс на порятунок.

Суспільне прогнозування відрізняється від інших його видів (наприклад, технологічного) тим, що не завжди має змогу «зачепитися» за формалізовані параметри. Через це математичний інструментарій застосовується тут досить обмежено. Натомість зростає вага *експертної оцінки*. Цей метод покликаний дати об'єктивний прогноз на основі аналізу та узагальнення суб'єктивних думок окремих експертів. Експерт з великим досвідом наділений розвинутою інтуїцією, яка може підказати правильну картину майбутнього ⁴⁴.

Прикладом індивідуального методу експертних оцінок є інтерв'ю. Проте будь-який експерт, навіть патентований, може схибити, тим паче в такій складній галузі, як прогнозування. Більш вірогідний прогноз може дати група експертів. У груповому експертному інтерв'ю, по суті, відбувається об'єктивізація суб'єктивних оцінок, вони мовби очищаються від «гніву й пристрасті». Крім того, якщо учасники обговорюють проблему гуртом, вони інтелектуально стимулюють одне одного, виникає ланцюгова реакція ідей і прогнозів. Метод передбачає кілька етапів: 1) відбирають групу провідних експертів певної галузі (з певного питання); 2) їм пропонують передбачити майбутні стани певного процесу або явища; 3) експерти міркують і відповідають, причому їхні висновки, природно, різняться, інколи — кардинально; 4) організатор опитування обробляє відповіді, відкидає крайні варіанти й за потреби ставить додаткові, уточнювальні запитання; 5) після погодження експертних думок, оцінки їхньої

⁴⁴ Приклад застосування методу експертної оцінки для прогнозування безконфліктного розподілу функційних сфер у ситуації двомовності: Черненко Г. А. Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання // Мовознавство. — 2011. — № 2. — С. 47–56.

вірогідності складається підсумковий прогноз, що відображає усереднену позицію експертів, а також подаються пропозиції щодо вирішення проблеми, зважені рекомендації.

Успішне застосування методу експертної оцінки залежить від кваліфікації експертів. Тим-то важливо грамотно їх відбирати, зважаючи на рівень їхньої компетентності. Замислимося: у чому вона, ця компетентність, полягає? Як експерта в галузі футурології відрізнити від неексперта? Здавалося б, експерт — це той, хто, маючи достатній науковий багаж, уміє правильно витлумачувати на цій основі дотичні факти (адже істина — не у фактах, а в їхній інтерпретації). Це слушно, але замало. Фаховий футуролог повинен ще знати, які параметри поточної ситуації треба відстежувати. Він підмічає малі події в цільових галузях, уловлює слабкі сигнали, убирає, наче губка, усе те, що дає поживу для прогнозів. Прикладами випереджальних індикаторів, свого роду острівців майбутнього в теперішньому, є наукові відкриття, технічні винаходи та розробки, зареєстровані патенти, тематика нових книжок, сучасні тенденції в передових країнах тощо. Натомість неексперт цих сигналів не вловлює — йому їх заглушують інформаційні шуми. Він не бачить перспективи, не вміє мислити стратегічно, легко попадає в тенета ідеологем і стереотипів, стає навіть заручником конспірології. Загалом же, відбираючи експертів, слід урахувувати всілякі параметри — як об'єктивні (стаж, кількість наукових праць, h-індекс), так і суб'єктивні (науковий авторитет, результати таємного голосування за кожну кандидатуру, взаємооцінка майбутніх експертів за допомогою спеціальних шкал).

Колективна експертна думка, ясна річ, вагоміша за індивідуальну. Якщо позиція всіх або більшості експертів збігається, її визнають як вірогідний прогноз. Однак традиційні обговорення, дискусії, метод «мозкових атак» мають і свої вади: групові впливи, тиск лідерів, різноголосиця, дух суперечності, небажання прилюдно відхрещуватися від власних поглядів тощо. Щоб позбутися цих вад, було запропоновано поліпшений різновид методу експертних оцінок — *метод Дельфі*. Він дає змогу виявити (виготовити) спільну позицію групи незалежних експертів, які не контактують одне з одним. Відкриті дебати замінюються індивідуальними опитуваннями за наперед складеною програмою. Організатори взаємодіють з експертами за допомогою інтернету. Поведінка організаторів регламентована так, щоб унеможливити їхній вплив на думку опитуваних.

Метод Дельфі передбачає кількості етапну процедуру оброблення результатів. Проблему ставлять у загальному плані, експерти розбивають її на конкретніші підпитання, організатори відбирають ті, що були згадані найчастіше, формують з них опитувальник, який надсилають експертам. Ті дають свої прогнози. Далі організатори узагальнюють відповіді й зно-

ву надсилають експертам для зауваг та уточнень. Можлива постановка додаткових запитань, просять також тверезо оцінити крайні погляди, висловлені іншими експертами. Процедура триває кілька турів — аж доки не вдасться згладити гострі кути, усунути розбіжності, досягти консенсусу (або, принаймні, зафіксувати брак спільного бачення). На цій основі виробляють остаточний прогноз і практичні рекомендації.

Практика застосування методу Дельфі в прогнозуванні показала, що «колективна мудрість» не завжди буває перевагою. Адже думка більшості не конче правильна. Нестандартні, творчі рішення, оригінальні прогнози, що їх пропонує меншість, можуть нерозважно відмітатися. Чим більше експертів опитано, тим менш змістовні й більш очевидні прогнози маємо на виході. Взаємоузгодження чи узагальнення розбіжних позицій знебарвлює палітру індивідуальних голосів, «обнулює» особисте бачення. Прогнозування — це наче розвідка, у яку недоцільно ходити всім військом. За крайнебо ліпше вдивлятися на самоті.

Прогнозуючи майбутнє складних суспільних явищ, зокрема й мови, варто пам'ятати, що їхній розвій зазвичай зумовлений сплавом різнорідних чинників — внутрішніх, зовнішніх, об'єктивних, суб'єктивних, регіональних, глобальних, політичних, культурних, демографічних тощо. Чим більше таких чинників ураховує прогноз, тим він точніший. Зважати на співдію різних чинників, сполучати їх у різних комбінаціях допомагає *метод моделювання*. Ґрунтується він на дослідженні не самих об'єктів, а їхніх спрощених, огрублених моделей. З одного боку, в модель бажано запроваджувати якомога більше параметрів реального об'єкта. З іншого — модель не повинна абсолютно точно, у найменших деталях відтворювати оригінал. Вона лише замінює його з метою полегшити дослідникові процедуру прогнозування. Вивчення моделі дає змогу описати очікувані або бажані стани об'єктів у майбутньому, а також з'ясувати шляхи досягнення цих станів. Потім результати досліду переносять з моделі на об'єкт. Отже, метод моделювання дає змогу прогнозувати розвиток суспільного явища з огляду на складну взаємодію чинників, які на цей розвиток впливають.

До недоліків методу належать довготривалість і трудомісткість застосування, необхідність повсякчас коригувати модель, а також неможливість уповні врахувати роль примхливого й не завжди прогнозованого людського чинника. Попри це, моделювання — один з найпоширеніших нині способів завбачення складних і суперечливих суспільних процесів.

Специфічно футурологічним методом є *сценарій майбутнього*. На відміну від екстраполяції, він пропонує не один, а кілька варіантів розгортання подій. Кожен сценарій описує вірогідну причиново-наслідкову послідовність, що від нинішнього стану речей приводить до певних наслідків. Сценарії показують, чи є шанси уникнути небажаного і як можна

досягти бажаного результату. Метод досить поширений. Розроблені прогностами сценарії нерідко оприлюднюються у засобах масової інформації, де вони здобуваються на розголос. Останнім часом, наприклад, опубліковано ймовірні сценарії перебігу коронавірусної хвороби, відновлення світової економіки після пандемії, розгортання російської збройної навали на Україну тощо.

Чим сценарій відрізняється від стратегічного плану або, як тепер модно казати, дорожньої карти? Планування — раціональний і корисний метод діяльності, але працює лише в суціль підконтрольному, керованому майбутньому. У разі чогось непередбаченого будь-який план, навіть ретельно продуманий, починає сипатися. Натомість сценарії враховують такого роду непередбаченості, як і ймовірні науково-технічні прориви, потенційні розвилки та фазові переходи — усе те, що здатне переломити перебіг майбутнього. Завбачення майбутнього таких складних систем, як мова, впливу таких схильних до самодетермінованої поведінки чинників, як носії мови, саме й потребує не однорічного прогнозу, а кількох сценаріїв розвитку.

Метод сценаріїв добре надається для опису близького та середнього майбутнього. Як і моделювання, він ураховує взаємодію всіляких чинників. Сценарії наочні, правдоподібні, непогано відтворюють канву подій, зручні для сприйняття та аналізу. Застосування цього методу дає просторинь для польоту уяви, привчає мислити багатоваріантно (дивергентно) й бути готовим до ситуацій, коли все пішло не так, як очікувалося. Разом з тим метод не застрахований від певного суб'єктивізму: футурологові не завжди легко прокласти вододіл між теоретично ймовірним та практично можливим, між утопією та дійсністю. Крім того, чим докладніший сценарій, тим менше шансів, що він справдиться.

Як бачимо, поряд з незаперечними перевагами розглянуті методи мають і обмеження. Жоден з них не є універсальним і не здатен сам по собі забезпечити високої надійності прогнозу. Щоб підвищити вірогідність прогнозів, надто довготермінових, доцільно застосовувати не один, а кілька методів. Яких саме — треба вирішувати в кожному конкретному випадку. Скажімо, Я. Бодуен де Куртене пропонував поєднувати методи екстраполяції та аналогії: «Вивчивши перебіг розвитку певної мови порівняно з іншими, можна передбачити її внутрішнє майбуття»⁴⁵. Інші шляхи — зіставляти прогнози, отримані різними методами, виводячи «середньоарифметичне», або результати, отримані одним методом, контролювати за допомогою іншого. Такий підхід дає змогу нейтралізувати недоліки окремих методів, забезпечити більшу переконливість прогнозів.

⁴⁵ Бодуэн де Куртене И. А. Избр. труды по общему языкознанию: в 2 т. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — Т. 1. — С. 102.

2.6. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ПРОГНОЗУВАННЯ

Вище вже йшлося про те, що від звичайного передбачення науковий прогноз відрізняється своєю обґрунтованістю. Будучи ймовірнісним знанням про майбутнє, він спирається на об'єктивні закони та закономірності, ретельно вибірає інформацію, прораховує всі можливі варіанти розвитку. Якщо просте передбачення зазвичай малює розпливчасту, аморфну картину, то професійний прогноз указує не тільки конкретну подію, що може статися в майбутньому, а й те, коли її слід чекати і яка ймовірність її настання.

З іншого боку, попереджає В. П. Горбатенко, наукове прогнозування не слід розглядати як беззастережну констатацію того, що щось неодмінно «станеться». Не дає воно й відповідей на пряомолінійні запитання, як-от «Хто стане президентом?» чи «Яким буде курс долара?» Прогнозування працює за формулою «може статися за певних умов», а прогнозист, таким чином, виступає в ролі технолога, що вказує, «за яких саме умов і за допомогою яких засобів може бути досягнутий певний стан бажаного майбутнього»⁴⁶. Знання ймовірних варіантів перебігу подій убезпечує нас від помилки у виборі.

Прогноз поєднує два складники — констатацію та пропозицію. Залежно від того, який з них переважає, прогнози поділяють на пошукові та нормативні.

Пошукові прогнози покликані з'ясувати, у якому напрямі розвиватиметься об'єкт, що з ним станеться завтра. Футуролог аналізує нинішній стан об'єкта, але при цьому не бере до уваги тимчасових і випадкових чинників, які в перспективі могли б змінити поточні тенденції та початкові умови. Приклад пошукового прогнозу — демографічний прогноз загальної чисельності та статеві-вікового розподілу населення України до 2030 (2040, 2050, 2060) року⁴⁷. Демографічні прогнози помічні для лінгвофутурології, бо дають уявлення про кількість носіїв певної мови (її демографічний потенціал) у майбутньому.

Натомість *нормативні прогнози* допомагають визначити, чи можливо досягти бажаних цілей. Ці прогнози будуються мовби навспяк: спочатку футуролог моделює бажаний стан об'єкта, а тоді описує оптимальні умови, шляхи та терміни його досягнення. Як правило, такі прогнози містять практичні рекомендації: що і як слід робити для виконання поставлених завдань. Нормативне прогнозування можливе тільки щодо суспільних процесів, адже природні явища не надто піддатливі до управління. Якщо

⁴⁶ Горбатенко В. П., Бутівська І. О. Значч. праця. — С. 24.

⁴⁷ Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / За ред. Е. М. Лібано-вої. — Київ: Укр. центр соц. реформ, 2006. — 138 с.; Позняк О. В., Шевчук П. Є. Демографічні перспективи України до 2060 року // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 1. — С. 72–84.

взяти демографічну сферу, то тут нормативний прогноз має з'ясувати, яких заходів треба вжити, щоб людність України в майбутньому збільшувалась або, принаймні, не зменшувалася.

Іноді виокремлюють ще один різновид — *прогнози-застереження*, які складають задля того, щоб запобігти в майбутньому всіляким катаклізмам (аваріям, кризам, катастрофам). Це свого роду «шокова терапія», покликана змінити відповідним чином громадську думку та поведінку людей. Прогнози-застереження поширені не так у фаховій літературі, як у засобах масової інформації.

Щоб забезпечити науковість і вірогідність прогнозу, футурологові слід додержувати деяких методичних принципів. Назвемо ті, що особливо важливі для мовного прогнозування.

Принцип системності (комплексності) вимагає зважати на той широкий контекст, у якому функціонує об'єкт прогнозування. Аналізувати майбуття мови неможливо без виходу за межі самої мови. Лінгвофутуролог не повинен забувати: мова — явище суспільне, майбутнє її зумовлює ціла обойма зовнішніх чинників (стан культури, освіти, економіки, техніки, міжмовна конкуренція, масова мовна свідомість тощо)⁴⁸. Крім того, прогнозуючи розвій конкретної мови, треба брати до уваги досвід побутування інших мов, закономірності, які було виведено на цій підставі.

Принцип безперервності передбачає періодичне уточнювання прогнозу — мірою того, як надходить нова інформація (зокрема, статистична), змінюються вихідні показники або настають якісь непередбачені події, істотні для розвитку прогнозованого явища. Процедура уточнення прогнозу має назву проміжного огляду. Гнучке реагування на зміни дає змогу виправляти прорахунки, збільшувати надійність прогнозів, особливо довгострокових, а також своєчасно враховувати уточнений прогноз у поточній діяльності.

Принцип перевірки (верифікації) допомагає підвищувати обґрунтованість і неупередженість прогнозу, переважно на завершальних етапах його розроблення. Основні шляхи: перевірити прогноз повторними дослідженнями; розробити прогноз іншими методами; зіставити з аналогічними прогнозами інших футурологів; виявити можливі помилки; доопрацювати з урахуванням критичної оцінки рецензентів тощо.

Прогностичне дослідження складається з п'ятьох головних етапів. Кожен з них вирішує певні завдання і по-своєму важливий для якості кінцевого результату.

1. *Передпрогнозна підготовка*. Спочатку дослідник має виявити проблемну ситуацію, сформулювати мету й завдання прогнозу (наприклад,

⁴⁸ Картину майбутнього суспільства, у якому функціонуватимуть мови, описано в 3-му розділі.

«Скільки буде активних носіїв української мови у 2040 р.?», «Чи стане китайська мова мовою міжнародного спілкування?»). Далі потрібно визначити межі прогнозування, тип прогнозу (пошуковий, нормативний), його кількісні та якісні характеристики, бажані параметри точності й надійності, обрати підходящі методи та засоби, скласти план дослідних процедур, намітити джерельну базу.

2. *Відбір інформації*. Перш ніж прогнозувати майбутнє об'єкта, слід збирати якнайповнішу інформацію про те, що він являє собою на момент дослідження, який його нинішній стан. Невипадково Л. В. Щерба свого часу відзначав: «<...> Хороший психологічний (синхронний. — П. С.) опис певної мови в певний момент часу сам по собі здатен дати уявлення про найближче її минуле та можливе майбутнє»⁴⁹. Якщо прогнозист планує вдаватися до методів історичної аналогії та екстраполяції, придасться також ретроспективний аналіз. Характеристика об'єкта має бути доповнена відомостями про контекст прогнозування (прогнозне тло) — зовнішні зв'язки об'єкта й чинники, що визначають його майбутнє. Факти бажано фільтрувати: вирізняти справді головні й відмітати другорядні. Бо якщо оперувати випадковими фактами, неперевіреними чутками, мало пов'язаними між собою подіями, матимемо не науково вивірений прогноз, а футурологічне ошуканство. Етап надважливий, адже чим точніші й повніші вихідні дані, тим точніший і сам прогноз.

3. *Аналіз та оцінка інформації*. На цьому етапі назбирану інформацію систематизують і піддають інтерпретації в ключі накреслених завдань. Якщо об'єкт прогнозування досить складний для аналізу, його подрібнюють на елементи, кожен з яких розглядають окремо. Прогнозист виявляє умови, обставини та тенденції, які впливатимуть на майбутнє об'єкта, сприятливі та несприятливі чинники, а також бажані та небажані наслідки їхньої взаємодії. Успіх прогнозування великою мірою залежить від того, чи правильно виявлено та витлумачено всі ці параметри.

4. *Розроблення прогнозу*. Обрані методи та опрацьовану інформацію застосовують для отримання безпосереднього результату. Прогноз повинен узгоджуватися з провідними тенденціями в розвитку об'єкта, ураховувати взаємодію чинників, які визначають цей розвиток. Важливо розпізнати тенденції, які або пригальмовують розвиток, або, навпаки, можуть потенційно прискорювати його, хоч поки що незначні за силою вияву. Якщо якийсь фрагмент картини майбутнього бачиться нечітко, неясно, невиразно, прогнозист висуває гіпотези. При цьому небажано зосереджуватися тільки на тій, що потверджує його інтуїтивні здогади, а інші легковажно відкидати. Варто опрацьовувати всі гіпотези, але ранжувати їх за ступе-

⁴⁹ Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие. — Петроград, 1915. — Т. 1. — С. XIX.

нем імовірності. На основі альтернативних гіпотез складають сценарії та виробляють рекомендації для ухвалення рішень.

5. *Післяпрогнозна корекція.* Розвій суспільних явищ залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників. За нетривалий час їхня дія може істотно змінитися — посилитися або послабитися. Можуть з'явитися нові чинники, які не діяли на момент складання прогнозу. Через це футурологові варто час від часу критично перевіряти, чи не втрачає прогноз своєї точності, обґрунтованості, вірогідності. Якщо втрачає — доцільна корекція або, у разі потреби, побудова нового прогнозу.

Як ми бачили, на стадії передпрогнозної підготовки дослідникові треба намітити період, який він планує охопити прогнозом. Межа прогнозованості — одна зі стрижневих і поки ще не до кінця вирішених проблем теоретичної футурології. Складність у тім, що темпи сучасного життя дедалі наростають, розвиток суспільства стає нелінійним, мінливим, багатоваріантним, а отже, усе менш передбачуваним. Яким же має бути оптимальний термін прогнозування, щоб воно не втрачало своєї вірогідності?

Одні футурологи вважають, що більш-менш реалістичний, годящий для практичних справ прогноз можливий лише на період до 10 років. Другі за прогнозний рубіж беруть час появи наступного демографічного покоління — 25 років. Поза межами цього терміну, гадають вони, завбачати щось досить ризиковано. Треті закликають узуватися на період у 100 років, бо далі починаються вже не передбачення, а фантазії та химери. Нарешті, четверті у своїх прогнозах узагалі не окреслюють часових рамок, указуючи тільки напрям тенденцій.

Насправді єдиної, придатної для всіх випадків межі прогнозування не існує. Усе залежить від галузі. Наприклад, у метеорології з огляду на багатofакторність і слабку передбачуваність атмосферних явищ горизонт деталізованого прогнозу мінімальний — 2–3 тижні⁵⁰. У політиці прогноз можливий на кількарічний термін. Реалістичний економічний прогноз (кон'юнктури ринку) обіймає період до 10–15 років. У сферах демографії, геології, технології, культури прогноз простягається на 20–30 років.

На відміну від інших суспільних явищ мова прикметна тим, що еволюціонує досить інертно, чинники її розвитку загалом стабільні, а тенденції зазвичай довготривалі й односкеровані. Повільність мовного розвитку особливо відчутна на таких «глибинних» рівнях, як звуковий лад і морфологічна будова. Зміни тут полягають у малих, крихітних зсувах, які стають помітними, лише коли нагромаджуються у великій кількості. Загалом же еволюція мови нагадує годинникову стрілку: вона повзе так мляво, що на позір здається нерухомою.

⁵⁰ Васильев А. А., Вильфанд Р. М. Прогноз погоды. — Москва: Гидрометеорол. науч.-иссл. центр, 2008. — С. 51.

Оскільки чим інерційніше розвивається явище, тим надійніший прогноз, то мовні передбачення можуть охоплювати все XXI й навіть виходити в наступне століття. Проте й тут можливості прогнозування не безмежні. Точно передбачити, що станеться з мовною сферою за кілька століть, досить важко. У Західній Європі часів Середньовіччя та Відродження латина посідала на диво міцні, практично непохитні позиції в багатьох комунікативних сферах (церковне життя, освіта, наука, філософія, урядування, дипломатія). Хто б тоді повірив, що за п'ять століть як жива мова вона практично зникне? У XVIII ст. та в першій половині XIX ст. французька мова безроздільно панувала як міжнародна. Ніхто не міг уявити, що мине кілька десятиліть і її потіснить на задній план німецька, а в другій половині XX ст. майже поспіль витисне англійська. А що станеться в наступному столітті з англійською? Хтозна...

Триваліший термін прогнозування зручний тим, що вивільняє футуролога від необхідності перевіряти на практиці свій прогноз. У цьому зв'язку спадає на згадку притча про Ходжу Насреддіна, персонажа східного фольклору. Він зголосився навчити емірового ішака богослов'я — і так, що той осягне премудрість не згірше від свого господаря. Ходжа отримав 5 тис. таньга золотом і двадцять років часу, але з умовою: якщо ішак за цей термін не знатиме науки, не читатиме Корану напам'ять, «учитель» накладе головою. На запитання, як він міг зважитися на такий ризик, Насреддін незворушно відказав: «За двадцять років хтось обов'язково помре — або я, або емір, або ішак. А тоді піди розберися, хто з нас трьох краще знав богослов'я!»⁵¹. Так і у футурології: завбачаючи дуже далеке майбуття, футуролог мовби скидає з себе тягар відповідальності за нездійснений прогноз. То чи не краще обмежитися більш-менш оглядним періодом (10, 20, 30 років), а далі намагатися не зазирати?

На нашу думку, футурологія, якщо звузити їй прогнозні межі, навряд чи сповна виконає покладені на неї функції, заледве дасть усі ті відповіді, яких чекає від неї суспільство. Треба розуміти, що прогнозування в принципі можливе на будь-який період. Але мірою віддаленості від сьогодення точність, конкретність і надійність прогнозу, ясна річ, спадають. Чим далі відходимо від теперішнього, тим більш загальною і розмитою ввижається картина майбутнього. Те саме в історії: чим далі від сучасності, тим менш чіткі й повні наші уявлення про минуле. Але ж це зовсім не привід відмовляти історикам у праві вдивлятися в непроглядну далечинь часу!

Аналогічно до узвичаєної в історичній науці періодизації минулого (первісне суспільство, стародавній світ, середньовіччя, новий час, новітній час) у футурології розроблено періодизацію майбутнього. Вона, ясна

⁵¹ Соловйов Л. В. Повість про Ходжу Насреддіна / Пер. з рос. — Харків: Школа, 2010. — С. 65.

річ, досить умовна, але безперечно корисна, бо дає дослідникам змогу спертися на певний хронологічний каркас. Виділяють такі періоди майбутнього: безпосереднє (до 3–5 років), близьке (до 10–15 років), оглядне (до 30–50 років), віддалене (до 100 років і далі).

Від періодизації майбутнього слід відрізнити типологію прогнозів. У її підмурок також покладено часовий параметр: оперативний прогноз (до 1 місяця), поточний (до 1 року), короткостроковий (до 3–5 років), середньостроковий (до 10–15 років), довгостроковий (до 30–50 років), віддалений (до 100 років і більше).

У практичній діяльності найбільшу роль відіграють оперативні, поточні та короткострокові прогнози. Будучи в міру точними та конкретними, вони допомагають ухвалювати тактичні управлінські рішення, надто тоді, коли треба діяти на випередження. Надійність середньо- та довгострокових прогнозів залежить уже від прийдешніх подій, настання яких передбачити важче. Ці прогнози менш вірогідні, проте дають загальну картину майбутнього, потрібну для стратегічної орієнтації.

Що ж до віддаленої будучини, то це той період, у якому наше незнання явно переважає знання. Тут доводиться мати справу з браком вихідної інформації (першооснови прогнозу). Ми туманно уявляємо собі ті проблеми, які на повен зріст зведуться перед нашими далекими нащадками. Тогочасні процеси та події більше залежатимуть не від того, що існує сьогодні, а від того, що ще має статися. Віддалені прогнози вельми гіпотетичні й можуть бути підґрунтям хіба що для дуже умовних суджень, украй обачних оцінок.

Правда, не слід забувати, що ритми змін безупинно наростають, і ті події, які ми сьогодні відносимо до віддаленого майбуття, можуть наспіти значно раніше. Не виключено навіть, за нашого життя. Тож у пізнавальному плані віддалені прогнози аж ніяк не зайві.

Отже, терміни прогнозування можуть бути різними, але різною буде й точність прогнозу. Чим більш довгостроковий прогноз, тим більша ймовірність неочікуваних подій, тим менш точний сам прогноз. Щоправда, для майбутнього мови чіткі строки прогнозування не дуже принципові. Тут немає резону прив'язуватися до конкретних дат. Куди важливіше розуміти й правильно оцінювати тенденції мовного розвитку, уявляти їхні ймовірні наслідки.

2.7. ГАЛУЗЕВЕ ПРОГНОЗУВАННЯ

Як ми вже писали, майбутнє певного явища зумовлене впливом не лише внутрішніх, а й зовнішніх чинників. Вірогідно спрогнозувати його розвиток заледве можливо, якщо лишатися виключно в межах цього явища. На прикладі будь-якої мови видно, що її доля вирішальним чином залежить від такого позамовного чинника, як наявність державного статусу. Є цей

статус — мова прогресує, нема — регресує. Тим-то професійний прогноз повинен спиратися на відомості з різних галузей знань (соціогуманітарні, природничі, технічні), ураховувати різноманітні аспекти (демографічний, політичний, економічний, культурний тощо). Футурологія, таким чином, належить до комплексних, інтегративних дисциплін.

Чим далі розвивається наука про майбутнє, тим більше галузей потрапляють у поле її зору, тим розмаїтішими стають об'єкти прогнозування. Зустрічний рух спостерігаємо з боку фахівців спеціальних дисциплін: усе частіше вони зацікавлюються футурологічним ракурсом досліджуваних об'єктів. Прикметно, що інтерес цей виникає не відразу. Спочатку дисципліна зосереджена на описах, потім на історії, тоді на узагальненнях і тільки на пізніших стадіях визріває потреба в прогнозуванні. Отже, сучасну футурологію цікавить не лише майбутнє світу та людства в цілому (загальна футурологія), а й перспективи розвитку окремих сфер і галузей (галузева футурологія).

До найрозвиненіших на сьогодні галузей прогнозування належать: загальнонаукове, технологічне, економічне, демографічне, соціологічне, військове, політичне, біологічне, медичне, природниче, екологічне, юридичне, космічне, містобудівне. Побіжно схарактеризуємо деякі з них. Хоч це й не зовсім вписується в тематику нашої розвідки, зате дає змогу показати, навіщо потрібне і який зиск приносить прогнозування в конкретних царинах практичної діяльності.

Мета економічного прогнозування — виявити тенденції розвитку економічних процесів і явищ, очікувані зрушення в економічних взаєминах, оцінити бажані стани економіки майбутнього, запропонувати оптимальні шляхи їх досягнення. Об'єктами прогнозування зазвичай стають такі параметри, як продуктивні сили, національний дохід, валова продукція за галузями економіки, рівень інвестицій, обсяги виробництва, споживання товарів і послуг, продуктивність праці тощо. На підставі аналізу цих параметрів розробляють сценарії, що становлять канву для обґрунтованої економічної політики.

Найчастіше економічне прогнозування застосовують, щоб оцінити кон'юнктуру товарного ринку. Воно може охоплювати ринки всіляких масштабів: міста, регіону, країни, усього світу. Динаміку світового ринку спрогнозувати найважче: на неї впливає сила-силенна різнорідних чинників, їй властиві велика невизначеність і слабка передбачуваність. Ринок окремої країни, регіону чи міста завбачити легше. Тут прогноз спирається на офіційну статистику, висновки з маркетингових досліджень, результати опитувань учасників ринку (анкетування, телефонні та особисті інтерв'ю) тощо.

Короткострокове (до 2 років) економічне прогнозування націлене на передбачення обсягів виробництва, індексу цін, співвідношення попиту й пропозиції, рівня конкурентоспроможності товарів, поведінки спожива-

чів. Середньострокове (до 5 років) і довгострокове (до 10–15 років) прогнозування оцінює кон'юнктуру ринку в цілому, в глобальних масштабах, аналізує перспективи появи на ринку нових товарів і послуг, формування в споживачів нових потреб.

Результати економічного прогнозування на рівні корпорації, підприємства, фірми втілюються в бізнес-планах. Щоб успішно триматися на плаву, підприємець має подумки зазирати в завтрашній день, планувати капіталовкладення, прибуток, виторг, ринкову позицію. Які новітні товари й послуги вивести на ринок? Як краще їх просувати? Які обсяги виробництва доцільні? Як потіснити конкурентів? У яку галузь краще інвестувати? Які перші дзвінки близького настання кризи? Коли краще продати свій бізнес? Чим більше підприємство, тим дальший за строком і ширший за географією має бути прогноз. Недарма при заповненні вакантних посад у бізнесі кадрові служби «промацують» претендентів на предмет стратегічного мислення. Яку ставите перед собою мету? Як збираєтеся її досягати? Які пропонуєте шляхи розвитку бізнесу? Яким бачите кінцевий продукт? Такі запитання допомагають прицільно відбирати кандидатів зі здібностями до планування й відсіювати тих, кому їх бракує.

Отже, планування в бізнесі є, по суті, першим кроком у раціональній організації виробництва й трампліном до успіху. Опертя на прогноз дає змогу ефективно нарощувати збут, а отже, і рівень прибутків.

Невміння прогнозувати у військовій сфері загрожує трагічними наслідками. З історії відомо, що в переддень Другої світової війни її розглядали переважно як повторення Першої світової (пор. вислів, приписуваний британському політикуві Л. Джорджу: «Генерали завжди готуються до минулої війни»). Помилка дорого коштувала країнам-учасникам: Велика Британія, Франція, СРСР, Німеччина, Японія зазнали багатомільйонних втрат. Звісно, завбачати бойові дії в деталях непросто, бо в кожній війні своя логіка, своя стратегія, свій перебіг. І все ж прогнозувати треба, адже, як кажуть, бувалий командувач побороює противника двічі: спершу подумки, тоді — на полі бою.

Військове прогнозування передбачає основні напрями й тенденції розбудови збройних сил, оперативного мистецтва, військово-політичного становища в цілому. Очікувані та бажані зміни оцінюються як у своїй країні (коаліції країн), так і в таборі противника (імовірного чи реального). На цій основі розробляють сценарії війни, потрібні для ухвалення оптимальних рішень. Прогноз дає рекомендації стосовно дальшого зміцнення обороноздатності, створення нових видів зброї, новітньої військової техніки, нагромадження матеріальних ресурсів, необхідних для ведення війни.

Військове прогнозування охоплює досить широку сферу й залежно від об'єкта поділяється на кілька різновидів:

- *військово-стратегічне*: характер майбутніх воєн, перспективи застосування новоявленої зброї (ядерної, хімічної, біологічної, психологічної, комп'ютерної), кількісний склад і якісний стан збройних сил противника, новітні тенденції в керуванні армією, військовому будівництві та навчанні;
- *оперативно-тактичне*: способи ведення війни, співвідношення сил на різних етапах бойових дій, міра успішності виконання бойових завдань, протидія новим видам зброї та іншим засобам масового знищення, шляхи відновлення боєздатності військ;
- *військово-технічне*: поява нових зразків зброї, її бойовий потенціал і тактико-технічні характеристики, перспективи її застосування та вдосконалення;
- *військово-економічне*: ресурси для оснащення війська всім необхідним, оптимальний кількісний і якісний склад збройних сил, раціональна організація оперативних з'єднань, міра бюджетних асигнувань, необхідних для утримання військ під час бойових дій та в мирний час.

Складність військового прогнозування — у тому, що протиборчі сторони глибоко втаємничують свої плани й задуми, застосовують оперативнотактичне маскування, удаються до військових хитрощів і засобів дезінформації. А ще супротивники зловмисні, норовлять обвести один одного круг пальця, скористатися з будь-якої похибки у своїх інтересах. Усе це призводить до несподіваних зигзагів у розвитку подій. Утім, у такому разі потреба в прогнозуванні зростає ще більше. На думку командувача Сухопутних військ ЗС України генерала О. С. Сирського, за умов, коли ворог має кількісну перевагу, запорукою успіху на полі бою, поряд з інтелектом і хитрістю командирів, є також їхнє вміння передбачати дії ворога⁵².

Глибина й точність військового прогнозування прямо залежать від повноти відомостей, зокрема розвідданих, від правомірного застосування методичного інструментарію. Математичні методи та комп'ютерне моделювання дають змогу в стислий строк розробити кілька сценаріїв залежно від змін оперативних обставин. При цьому усувається (або, принаймні, значно обмежується) суб'єктивний чинник. Проте й тут можливі помилки: неправильний вибір математичної моделі, неповна, неточна або й хибна вихідна інформація, висока невизначеність тощо. Через це роль методу експертних оцінок у військовому прогнозуванні аж ніяк не померкне. Досвід та інтуїція фахівців дозволяють дати точніший прогноз тоді, коли це складно зробити математично-комп'ютерними методами. Щоправда, і в першому, і в другому випадках військові передбачення мають не однозначний, а ймовірнісний, варіантний характер.

⁵² Сирський: Ми розуміємо тактичне значення Бахмута для ворога і знаємо його плани на інших ділянках фронту, ситуація динамічна. URL: <https://bit.ly/3ZFHF18>

На сьогодні військове прогнозування стало ужитковою наукою, що дає відчутну користь та економію. Прогнози розробляють генеральні штаби, штаби родів військ, спеціалізовані науково-дослідні інститути. Робота прогнозистів щедро фінансована. Остання тенденція в цій сфері — створення так званого командування майбутнього, яке має на меті прогнозувати загрози завтрашнього дня й мостити ґрунт для розбудови армії новітнього типу. У США таке командування організовано 2018 р. (*United States Army Futures Command — AFC*). Оскільки ймовірні противники (Росія, Китай) уже добре вивчили нинішній стан американської армії й знають, як воювати проти неї, це командування опікується створенням найсучасніших систем озброєнь і військової техніки. Головна мета — зробити армію США здатною до переможної війни з Росією та Китаєм одночасно.

Свого роду сурогатом військових дій виступають спортивні змагання. Здатність діяти з певним просторово-часовим випередженням, уміння думати на кілька кроків уперед тут нерідко є запорукою перемоги. *Спортивне прогнозування* (антиципація) дає змогу бачити ситуацію на полі ще до її виникнення, оцінювати результати дій до їх практичної реалізації, а отже, швидше приймати відповідні рухові рішення й навіть контролювати перебіг протиборства. Найбільше прогностичні ефекти проступають у змагальних іграх: футболі, волейболі, баскетболі, тенісі, боксі, фехтуванні.

Так, у футболі передбачення — це здатність спрогнозувати за початковою траєкторією напрям і швидкість польоту м'яча й заздалегідь опинитися там, де його краще перехопити. Досвідчений футболіст біжить не туди, куди щойно прилетів м'яч, а туди, де він має от-от опинитися⁵³. Передчуваючи, куди в наступному епізоді полетить м'яч, нападникові легше створити гольову ситуацію та взяти ворота суперника. Так само й воротар успішно відбиває атаку, якщо здатен наперед розпізнати замір нападника, відчутти, куди саме той скерує м'яч. Чим довше воротар простежує політ м'яча, тим краще прогнозує і точніше відбиває його від воріт (або бере «мертвою хваткою»). Якщо ж, наприклад, при пенальті м'яч летить в один бік, а воротар метається в інший, то це означає, що він не зміг правильно вгадати дії забивача. Здатністю «передбачати момент», зіграти на випередження щедро надаровані всі великі футболісти. Натренувати її важко, але можливо. Для цього навчаються бачити поле в цілому, аналізують ігрову техніку команди противників, «почерк» окремих її гравців⁵⁴.

⁵³ Напевно, саме це відчуття мав на увазі В. В. Лобановський, коли казав: «Зараз у футболі головне вміти грати без м'яча, а не з м'ячем». Якщо ж футболіст цього не розуміє, тренер радив від таких відмовлятися (Валерий Лобановский. Избранные цитаты. URL: <https://bit.ly/3IuUrEU>).

⁵⁴ Докладніше див.: *Сурков Е. Н.* Антиципація в спорті. — Москва: Физкультура и спорт, 1982. — 143 с.

Кого не цікавить, що чекає на нього в близькому майбутньому: повнокровне життя, виснажлива недуга чи підступна смерть? *Медичне прогнозування* покликане передбачити ймовірність виникнення хвороби, характер її перебігу, можливий результат. Для медичного прогнозу потрібно знати закономірності появи та розвитку патологічних процесів (етіологія, патогенез), характер ускладнень і ступінь їх оборотності, середню тривалість життя й частоту летальних випадків при цій хворобі, вік, стать, спадковість людини, індивідуальні особливості організму тощо.

У статусі хворого завжди є не лише симптоми, які визначають діагноз, а й клінічні ознаки, які виказують, як хвороба розвиватиметься далі. Лікар повинен уміти розпізнати їх. Його прогноз великою мірою спертий на практичний досвід, професійне чуття, медичну інтуїцію.

Головне питання, на яке має дати відповідь медичний прогноз, — чи можливо зберегти життя, відновити здоров'я. Хвороби й травми поділяють на: 1) безумовно виліковні, 2) виліковні на ранній стадії, 3) безумовно невиліковні, 4) всі інші (ті, що більшою або меншою мірою загрожують життю). Перебіг хвороби прогнозується як сприятливий, хороший, сумнівний, несприятливий, дуже поганий, з летальним кінцем. Якщо передбачається збереження життя, бажано конкретизувати, чи настане одужання, буде воно повним чи неповним, чи ставатимуться рецидиви хвороби, чи скоротить перенесена хвороба життєтривалість, чи відновиться працездатність. Крім того, лікар повинен оцінювати ризик побічної дії призначених ліків, згубних наслідків хірургічного втручання. Зважаючи на прогноз, він призначає тактику лікування, рекомендує заходи, які вбезпечують від рецидивів.

Спрогнозувати перебіг хвороби складно. Ще складніше сказати, чи виникне вона в здорової людини. Утім, чим краще вивчено патогенез хвороби, тим точніше можна завбачити її появу. Більшість хронічних неінфекційних захворювань (артеріальна гіпертензія, гастрит, холецистит, ревматизм, цукровий діабет, злоякісні пухлини) розвиваються під впливом успадкованих (внутрішніх) та середовищних (зовнішніх) чинників ризику. Їх наявність і взаємодія визначають більшу чи меншу схильність людини занедужати. Скажімо, головні чинники ризику серцево-судинних захворювань — високий артеріальний тиск, підвищений вміст цукру та «поганих» ліпідів у плазмі крові, замала фізична активність, надлишкова вага й ожиріння, тютюнопаління. Виявляючи ці чинники під час огляду, лікар оцінює імовірність появи хвороби. Якщо вона висока, приписує профілактичні заходи. У майбутньому загрозу захворіти все більше визначатимуть на основі геному. Виявивши «дефектні» гени, лікарі зможуть передбачити, чи розвинеться в людини цукровий діабет, рак шлунка, хвороба Альцгеймера абощо.

Прогноз ризику захворіти потрібен і тоді, коли людина довгі роки перебуває в екологічно небезпечному середовищі або працює за умов екстре-

мальних навантажень (контингент військової, авіаційної, космічної, спортивної медицини). Зазначені чинники здатні зірвати адаптацію організму, розладнати нормальну життєдіяльність. Оцінюючи відхилення в роботі органів та фізіологічних систем, лікар прогнозує, чи зможе людина вести професійну діяльність і наскільки ефективними для неї будуть спеціальне тренування та заходи профілактики.

Особлива сфера медичного прогнозування — передбачення ймовірності народження дітей зі спадковою патологією. Найбільша точність і обґрунтованість тут досягаються, якщо на етапі дородової діагностики робиться генетичне обстеження. Щодо низки хромосомних хвороб прогноз впливає з результатів молекулярно-генетичних і цитогенетичних досліджень. Якщо ризик патології перевищує 25 %, дітонародження не рекомендоване, хоч остаточне рішення — за батьками. У наші дні про можливості генетичного прогнозування довідується дедалі більше людей. В ідеалі через медико-генетичну консультацію мали б проходити всі пари, котрі планують народжувати.

Майбутнє державно-правових процесів, їхніх темпів, термінів і ймовірних результатів досліджує *юридичне прогнозування*. Оскільки законодавчі та інші нормативні акти розраховані на тривалу дію в майбутньому, слід неодмінно передбачати їхні наслідки. Адже будь-який правовий акт не тільки розв'язує низку наболілих проблем, а й потенційно здатен породити нові. Якщо, наприклад, ідеться про закон, на етапі його ухвалення потрібно ретельно прорахувати, наскільки він ефективний, чи добре регулюватиме сферу своєї дії, чи не має він прогалин, чи не містить корупційних, криміногенних ризиків. Отже, практично всі процеси законотворення та правотворчості тісно пов'язані з прогнозуванням.

Залежно від об'єктів юридичне прогнозування поділяють на кілька різновидів:

- *загальнодержавне*: майбутнє державної влади, системи врядування й принципу розподілу влади, зміни у функціях держави, демократизація життя, формування правової держави та громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод людини;
- *правове*: майбутнє правових відносин у цілому, правової свідомості, механізмів здійснення права;
- *галузеве*: майбутнє окремих галузей права (конституційного, адміністративного, фінансового, цивільного, трудового, земельного, екологічного, кримінального тощо);
- *кримінологічне*: майбутнє злочинності в її кількісних і якісних параметрах (поширеність, причини, мотиви, форми, способи скоєння та приховання злочинів), розвиток діяльності з розкриття та профілактики злочинів (стратегія і тактика розслідування, техніко-кримінологічні засоби тощо), випереджальне звуження можливостей для правопорушень.

У межах останнього різновиду розвивається індивідуальне кримінологічне прогнозування, що має на меті завбачити ймовірність скоєння злочину з боку конкретної особи. Тут вивчають чинники індивідуальної протиправної поведінки, обставини, які можуть підштовхнути людину на злочин (попередня судимість, безробіття, алкоголізм, психопатія тощо), профілактичні заходи, здатні запобігти протиправному діянню. Зовсім викоренити злочинність навряд можливо, проте кримінологічне прогнозування дає змогу цілеспрямовано планувати боротьбу з нею, тримати її під контролем, на більш-менш стерпному рівні.

На прикладі розглянутих галузей ми бачимо, чим суспільне прогнозування відрізняється від природничого. Останнє будується виключно на основі наукових законів, адже явища природи строго закономірні. Не може бути так, щоб явища ці відбулися (не відбулися) всупереч закону. Основне завдання природничого прогнозу — вчасно попередити, щоб ми встигли підготуватися до небажаних змін. Проте ні відвернути, ні бодай відтермінувати природні зміни прогноз не в змозі.

Інакше — у суспільному прогнозуванні. Тут виникає явище зворотного зв'язку, завдяки якому передбачення так чи інак впливає на свідомість і поведінку людей. Залежно від того, яке майбутнє очікується, прогноз або заохочує людей наближати бажані зміни, або мобілізує на протидію небажаним змінам, або просто лишає їх пасивно дожидати будучини. Від успіхів астрономії рух планет аніяк не змінюється, від здобутків же соціогуманітарних дисциплін суспільство може перемінитися досить помітно. Ось чому вчасно виявляти больові точки та суперечності, дошукуватись оптимальних шляхів їх подолання, давати надійні, обґрунтовані прогнози й тим самим підвищувати якість соціального управління — насущне завдання суспільних наук.

2.8. НЕЗДІЙСНЕНІ МОВНІ ПРОГНОЗИ: УРОКИ ДАЄ ІСТОРІЯ

Заглибившись у зовнішню історію різних мов, можна виявити непоодинокі свідчення того, як мовознавці, філологи, люди інших професій і заняття намагалися передбачити майбутнє цих мов. Причому не лише своїх рідних, а й чужих. Спливали роки, десятиліття, століття й виявлялося, що одні передбачення справджувалися (сповна або частково), інші — виявлялися хибними. Доля мов складалася геть не так, як гадалося. Сьогодні, з висоти часу, цікаво окинути широкою поглядом ці нездійснені прогнози, порівняти, що саме пророкували мовам і що сталося з ними справді. Спробуємо зробити це на матеріалі української та деяких інших мов з різних сімей.

За нашого часу англійська мова впевнено претендує на статус провідної світової мови. А впродовж XVI–XVII століть самі англійці сприймали її не інакше як «селюцьку», «відсталу», «недосконалу», а отже, й безперспективну. Їм здавалося, що вона от-от безслідно щезне, поступившись місцем універсальній, високорозвиненій латині. Декотрі відомі в той час учені та письменники (Р. Ешем, В. Елдінгтон, Р. Іден, Дж. Пейс) у передмовах до своїх творів перепрошували читача за те, що пишуть не величною латиною, а «варварською» англійською. У 1623 р. титан англійської філософії Ф. Бекон у листі другові повідав: «Мої праці, які я раніше написав і які тепер так добре перекладено латиною, хвалити Бога, увічнено. <...> А ці сучасні мови колись неодмінно збанкрутують»⁵⁵. Поет Е. Воллер у вірші «Про англійську поезію» (1645) закликав: «Поети, що прагнуть безсмертя, повинні закарбовувати свої твори латинською та грецькими мовами. Ми ж пишемо на піску, який поглине морський приплив <...>»⁵⁶. Хто з тогочасних англійців (і взагалі європейців) міг уявити, що за тричотири століття всевладна латина зблякне не лише як міжнародна, а й взагалі як жива мова? І що її роль виконуватиме «відстала» й «недосконала» англійська?

Визначний американський мовознавець і словникар Ной Вебстер у 1789 р. попереджав, що в майбутньому «мова Північної Америки відрізнятиметься від мови Великої Британії так само, як сучасні нідерландська, данська та шведська мови відрізняються від німецької або одна від одної»⁵⁷. 1877 р. цей прогноз повторив засновник англійської фонетичної школи Г. Світ: оскільки в англійському мовленні Великої Британії, США та Австралії розвиваються автономні звукові зміни, за сто років усі три країни говоритимуть взаємно незрозумілими мовами⁵⁸. Обидва вчені, як бачимо, слушно вказали напрям змін, одначе прогноз їхній поки що не справдився. Британський, американський та австралійський варіанти англійської мови досі лишаються взаємозрозумілими. Хоча процес розмежування цих та інших варіантів активно триває.

Нинішні погляди на майбуття англійської мови провіщують її остаточне закріплення як головної, ба навіть єдиної мови спілкування між народами світу. Так, Д. Крістал припускає, що після появи певної критичної маси носіїв англійської як другої розгорнеться її стихійне, не-

⁵⁵ *Bacon Fr.* A Letter to Mr. Tobie Matthew // *The Works of Lord Bacon*: in 2 vols. — London, 1841. — Vol. 2. — P. 254.

⁵⁶ У першотворі: «Poets that lasting marble seek / Must carve in Latin or in Greek; / We write in sand, our language grows, / And, like the tide, our work o'erflows».

⁵⁷ Цит. за: *The Oxford Handbook of the History of English* / Eds.: T. Nevalainen, E. C. Traugott. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — P. 380.

⁵⁸ *Sweet H.* A Handbook of Phonetics. — Oxford: Clarendon Press, 1877. — P. 196.

контрольоване поширення всією земною кулею. Причому на її розвиток і нормування вирішальним чином впливатимуть уже не ті, для кого вона рідна, а ті, для кого вивчена. Через 500 років, не виключає вчений, кожен новонароджений буде прилучатися до англійської від сповитка. Звідси висновок, що поява всесвітньої мови — унікальне явище, підготовлене всією еволюцією людства, і що англійська стане цією мовою мало не до скону віків⁵⁹.

Сьогодні, ясна річ, не перевірити здійсненність цього прогнозу, хоч у світлі нинішніх реалій він і здається вельми ймовірним. Утім, як видно з історії, роль засобу міжнаціонального спілкування в різних регіонах з плином часу переходила від однієї мови до іншої — залежно від політичних, економічних та культурних успіхів їхніх носіїв. Давньокитайська, санскрит, арабська, перська, давньогрецька, латина, іспанська, португальська, французька, німецька — усі ці мови мали свого часу статус мов світового значення. Одні мови почасти зберігають його дотепер, другі безповоротно його втратили, треті втратили не тільки цей статус, а й своє існування. Отже, статус світової мови мінливий і хисткий. Немає ніяких доказів, що англійська утримуватиме його завжди.

У цьому зв'язку незайве навести прогнози, що їх давали колись майбутньому російської мови. Сьогодні вони, крім посмішки, нічого не викликають. У 1934 р. прозаїк О. М. Толстой цілком серйозно пророкував: «Російська мова повинна стати світовою мовою. Настане час (і він не за горами) — російську мову почнуть вивчати на всіх меридіанах земної кулі»⁶⁰. Завбачення такого штибу засвідчували претензії на мовно-культурне місіонерство, якусь всесвітньо-історичну роль: «Російська мова, підносячи культурний рівень інших мов, стаючи для них центром тяжіння, створює умови, які скорочують у майбутньому шлях до єдиної мови всього людства»⁶¹. Нагадаємо: чільним зовнішньополітичним завданням радянської влади було роздмухати в усьому світі «пожежу пролетарської революції». З очікуваною перемогою чи то соціалізму, чи то комунізму прямо пов'язували світле майбутнє російської мови. Партиїний трубадур Д. І. Заславський так зображав стадійну зміну міжнародних мов: «Латина була мовою античного світу й раннього середньовіччя. Французька мова була мовою панівного класу феодальної епохи. Вона тривалий час зберігалася вкупі з феодальними традиціями та навичками в середовищі міжнародної дипломатії. Англійська мова стала світовою мовою капіталізму. Заглядаючи <...> в майбутнє, ми бачимо російську мову як світову мову

⁵⁹ *Crystal D.* English as a Global Language. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 190–191.

⁶⁰ *Толстой А. Н.* Собр. соч.: в 10 т. — Москва: Худож. лит., 1982. — Т. 10. — С. 220.

⁶¹ *Виноградов В. В.* Великий русский язык. — Москва: Гос. изд-во худож. лит., 1945. — С. 163.

соціалізму»⁶². Нарешті, не можна не згадати «прогноз» М. С. Хрущова, який він зробив у Мінську, не втямивши виступ тамтешнього посадовця білоруською мовою: «Чим скоріше ми всі заговоримо російською, тим швидше збудуємо комунізм»⁶³.

Утім, світле майбутнє виявилось безпросвітним. На наших очах ідея комунізму збанкрутувала, а табір соцкраїн безславно розпався. Під його уламками поховано й мрії про світову роль російської мови, дарма що вона досі утримує позиції на теренах колишнього СРСР.

Значно частіше оманливими виявлялися прогнози не про всевітнє поширення, а про близьку загибель тих мов, які зазнавали лінгвоциду й балансували на грані життя та смерті.

У середині XIX ст. Ф. Енгельс безапеляційно прорікав змертвіння «малих» слов'янських народів та їхніх мов. До життєздатних слов'ян класик відносив лише росіян і поляків, а іншим (чехам, словакам, хорватам, словенцям) відмовляв у майбутньому. Вони, мовляв, іще на найнижчому ступені цивілізації підпали під чужоземне ярмо, а тому не виробили здатності жити власним розумом. Чехам Ф. Енгельс пророкував невідворотне понімечення: «Умираюча чеська національність — умираюча, коли судити з усіх відомих в історії останніх чотирьох століть фактів, — у 1848 р. зробила останнє зусилля повернути собі свою колишню життєздатність, і крах цієї спроби повинен, незалежно від усіх революційних міркувань, довести, що Богемія може надалі існувати тільки як складова частина Німеччини, навіть коли б частина її жителів на протязі кількох століть все ще говорила не німецькою мовою»⁶⁴.

У ті часи такий шовіністичний прогноз не викликав подиву, адже свавільне понімечення чехів тривало повним ходом. Власне, трагічні наслідки асиміляції оприявнилися ще раніше, у другій половині XVIII ст. Чеська літературна мова потерпала від згортання суспільних функцій, звуження соціальної бази, неусталеності та некодифікованості норм, що проявлялося, зокрема, й у масовому, неконтрольованому проникненні германізмів. У результаті вона виявилася нездатною задовольняти назрілі комунікативні потреби своїх носіїв. На кінець XVIII ст. мову було загнано в найтемніший закуток суспільного життя. З 1774 р. її не викладали в школах. Міста розмовляли німецькою, а чеська лунала хіба що в глухих селах. Не лише Ф. Енгельсові — деяким діячам національного відродження справа теж здавалася пропашою. Так, Ф. М. Пельцл сумно констатував: імовірно, у майбутньому чехи опи-

⁶² Заславский Д. Великий язык нашей эпохи // Лит. газета. — 1949. — 1 янв. — С. 3.

⁶³ Цит. за: Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций: Дисс. ... канд. филол. наук. — Москва, 2002. — С. 39.

⁶⁴ Енгельс Ф. Революция і контрреволюция в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: у 50 т. — Київ: Держполітвидав УРСР, 1961. — Т. 8. — С. 52.

няться в такому становищі, коли всі «говоритимуть виключно німецькою, а від слов'янської мови не залишиться нічого, крім назв міст, сіл і річок»⁶⁵.

Попри це Енгельсова екстраполяція виявилася хибною. Спалах національного пробудження поплутав оракулові всі карти. Чехи не тільки не дали північно-західному сусідові поглинути себе, а, навпаки, розпочали (ще в пору бездержавності) утверджувати й нормалізувати свою літературну мову, рішуче позбуваючись намулу німецьких впливів. З розпадом Австро-Угорської імперії (1918 р.) вони утворили власну державу, чим практично довели свою національну життєздатність. Сьогодні «вмираюча чеська національність» — самодостатня європейська нація, а мова її — всебічно розвинена й комунікативно повноцінна.

Справдився прогноз не Ф. Енгельса, а Й. Юнгмана — одного з провідних чеських будителів. Попри знегоди, він бачив світло в кінці тунелю, не втрачав віри в майбуття рідної мови та культури, надихав цією вірою сучасників: «Дайте чехам усе, чого вони потребують, і я певен, за 20 років у літературі своїй вони творитимуть дива. Натомість ті 50 років, за які добродчинник нашої нації обіцяв, що вся Богемія понімецьється, уже спливли, і чим далі, тим більше видно, що він помилився»⁶⁶.

Від кінця XIII ст. фінський народ перебував під гнітом шведської корони, фінська мова не мала можливостей для вільного розвитку. Асиміляція швидко набрала обертів із середини XVII ст. Шведську мову насаджували як офіційну, нею викладали в школах та університетах, уся суспільна верхівка (чиновництво, дворянство, духівництво) була шведськомовною. Фінська скніла переважно на селі, нею велися хіба що богослужіння. У XVIII ст. шведська адміністрація і шведська наука констатували безперспективність фінської мови та прогнозували її швидке зникнення. Для потреб філології пропонувалося зберегти кілька фінськомовних повітів десь біля полярного кола, на кордоні з Лапландією — такий собі музей просто неба⁶⁷.

Потому, як 1809 р. Фінляндія з-під влади Швеції перейшла під владу Росії, царський уряд дещо лібералізував мовну політику. Зроблено це було не стільки для розвою фінської мови, скільки для того, щоб спровадити з обігу шведську і взагалі нейтралізувати шведські впливи. Російські колонізатори пішли на це, бо теж не вірили, що «фінська мова зможе коли-небудь дорости до рівня державної»⁶⁸. Власне, і сама фінська інтелігенція у своїй більшості не плекала надій, що рідна мова зможе колись виконувати всі суспільні функції. Навіть думку про перспективу надати їй офіційного

⁶⁵ Цит. за: *Kočí J. České národní obrození. — Praha: Svoboda, 1978. — S. 90.*

⁶⁶ *Jungmann J. Voj o obrození národa. — Praha: Kosek, 1948. — S. 53.*

⁶⁷ Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. — Київ: Вид. дім Д. Бураго, 2007. — С. 9.

⁶⁸ *Мейнандер Г. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти / Пер. зі швед. — Львів: Піраміда, 2009. — С. 105.*

статусу вона вважала занадто сміливою, нереалістичною⁶⁹. Показово, що майже всі усні та друковані заклики до відродження фінської мови спочатку робилися по-шведськи. Не в останню чергу тому, що більшість поборників фінської не володіли нею належно. Навіть гімн Фінляндії спершу було написано шведською.

Починаючи з 1860-х років, завдяки національному рухові фінська мова крок за кроком відвойовувала у шведській сфері вжитку, впевнено набираючи престижу. На початок ХХ ст. фінська вже стала мовою загалу. Нині вона виконує весь спектр суспільних функцій і є однією з офіційних мов Європейського Союзу. Похмурі прогнози щодо її приреченості виявились облудними.

Утім, мовний літопис людства знає приклади, коли марними виявлялися й оптимістичні очікування. Це стається тоді, коли мова починає знатла занепадати через якісь форс-мажорні обставини (війна, депортація, геноцид, природні катаклізми). Скажімо, до 1944 р. кримськотатарську мову використовували в початковій, середній, вищій школі, науці, пресі, діловодстві, правництві, літературі, мистецтві. Після депортації кримських татар її було різко й брутально позбавлено всіх функцій, окрім однієї — побутової. Перервалося передавання мови дітям. За нашого часу вдалося відновити лише деякі функції, і то не в повному обсязі⁷⁰. Середнє покоління кримських татар слабко володіє літературною мовою, молоде — нею майже не розмовляє.

Свого часу ніхто не міг передбачити несподіваного занепаду їдишу — мови євреїв Центральної та Східної Європи (ашкеназі). На початку ХХ ст. він мав 11–12 млн носіїв. Основний ареал — Польща, Литва, Латвія, Словаччина, Білорусь, Україна, Румунія. Справжнього розквіту їдиш досяг у пору між двома світовими війнами: з містечкової говірки він розвинувся в багатофункційну мову, залунавши в усіх сферах єврейського життя, крім релігійної, — її за традицією посідав іврит. В УНР їдиш фактично був однією з державних мов (ним перекладали універсали та інші документи). До кінця 1930-х років Київ лишався вогнищем їдишської культури. Тут широко видавалася художня література, виходили газети, журнали, працювали видавництва, театри, професійні та районні клуби, дитячі садки, школи, технікуми, спеціалізовані факультети у вишах, діяв Інститут єврейської пролетарської культури при Академії наук тощо. Те, що радянська влада захочувала розвій мови та культури їдиш, уселяло великі надії.

⁶⁹ *Хяккінен К., Цеттерберг С.* Финляндия вчера и сегодня: Краткий очерк истории Финляндии / Пер. с фин. — Йошкар-Ола: Марийское кн. изд-во, 1997. — С. 42.

⁷⁰ *Эмирова А. М.* Крымскотатарский язык: Последствия геноцида // Матеріали міжнар. наук. конф. «Кримські татари: Історія і сучасність» (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — Київ, 1995. — С. 50–53.

Трагічний злам стався в роки Другої світової війни. Із 6 млн євреїв, безжально винищених у жорнах Голокосту, близько 85 % були носіями їдишу⁷¹. Упродовж повоєнних десятиліть у СРСР та інших країнах Європи євреї зазнавали швидкої асиміляції, переходячи на мови тих народів, серед яких жили. У результаті вжиток їдишу різко скоротився. По суті, мова втратила свій ареал. Нині має нешироке коло літніх носіїв, розпорошених різними країнами. Їх число довідково джерела оцінюють у 1,5 млн. Оцінка сумнівна. Більш реалістична — 0,5 млн⁷². Розділ Вікіпедії мовою їдиш налічує натеper 15 тис. статей. Така кількість співвідносна з кількістю статей у розділах шотландською (гельською) мовою (100 тис. носіїв) та верхньолужицькою мовою (20 тис. носіїв). Отже, за цим критерієм число активних носіїв їдишу може бути значно меншим, ніж пів мільйона. Як бачимо, за неповне століття демографічна потужність їдишу скоротилась у 22–24 рази. Результат абсолютно непрогнозований!

Ще більш непрогнозованою виявилася життєва одіссея іншої єврейської мови — іврити. Якщо їдиш упродовж ХХ ст. катастрофічно занепав, то іврит за цей час неочікувано здолав зворотний шлях: від напівзмертвілої книжної мови до мови цілковито живої та універсальної.

До кінця III ст. н. е. давньоєврейська мова вийшла з ужитку як розмовна, залишившись переважно у сфері богослужіння і духовної літератури. Сімнадцять століть перебувала вона в приспаному, законсервованому стані. Івритом молилися, писали й читали книжки, але він не був мовою буденного спілкування. Жодна жива душа не розмовляла івритом⁷³. Відродити його як повноцінну усно-розмовну мову спало на думку філологів Е. Бен-Єгуді на хвилі зародження ідеології сіонізму. У 1881 р. він переїхав у Палестину, де заходився енергійно популяризувати іврит як осучаснену версію давньоєврейської мови. Спочатку ця його діяльність викликала скепсис, насмішки, лишала враження якогось дивацтва. Через свою фанатичну впертість він і самим євреям здавався людиною звихненою, близькою до божевілля⁷⁴. Оповідують, коли він одного разу звернувся до письменника й сіоніста М. Л. Лілієнблюма івритом, той відрубав: «Не клей дурня, розмовляй по-людськи!»⁷⁵. Ідею звести сакральну мову до побутового

⁷¹ *Birnbaum S.* Grammatik der jiddischen Sprache. — 4 Aufl. — Hamburg: Buske, 1984. — S. 3.

⁷² *Рибалкін В. С.* Їдиш // Енциклопедія сучасної України. — Київ: Ін-т енцикл. дослід. НАН України, 2011. — Т. 11. — С. 608.

⁷³ Щоправда, за часів Середньовіччя єврейство могло використовувати іврит як криптолект (таємну мову) або як засіб порозуміння між представниками різних діаспор.

⁷⁴ *Ткаченко О. Б.* Українська мова: Сьогодення й історична перспектива. — Київ: Наук. думка, 2014. — С. 128.

⁷⁵ *Шенс Ю. Г.* Теодор Герцль: Человек, проложивший путь политическому сионизму; *Недава И.* Владимир Жаботинский: Вехи жизни. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. — С. 162.

рівня юдейські ортодокси сприйняли не інакше як блюзнірство. Їм навіть удалося звинуватити Е. Бен-Єгуду в підбурюванні до заколоту й на рік запроторити за ґрати.

Як невинного, відірваного від життя мрійника сприймали й іншого борця за іврит — В. Є. Жаботинського (уродженця України). На початку ХХ ст. він об'їжджав єврейські поселення Російської імперії й, виступаючи перед своїми одноплемінниками, запалював їхні серця ідеями сіонізму та відродження івриту. «У кожному місті й містечку, — згадував він, — сіоністи гаряче аплодували мені, а тоді підходили й голосом дорослого, який звертається до пустунчика, казали: фантазія...»⁷⁶. Навіть Т. Герцль, батько політичного сіонізму, і той не дуже вірив у перспективи івриту як мови майбутньої єврейської держави: «Хто з нас знає іврит аж так добре, щоб замовити ним залізничний квиток?»⁷⁷.

Та крапля камінь точить. З першими успіхами відродження скепсис почав помалу спадати. Навіть ті ізраїльтяни, котрі запекло не бажали розмовляти івритом, живучи пліч-о-пліч з його носіями, мимоволі проймалися їхньою вірою, розумінням важливості цієї справи. Два чинники полегшували процес. Єврейські чоловіки, які за традицією відмалку здобували початки релігійної освіти, знали головні молитви, а дехто міг читати Тору в першотворі. У системі єврейських національних святощів іврит посідав одне із чільних місць. І якщо до відроджуваних мов інших народів зазвичай ставилися як до «низьких», «вульгарних», «мужицьких», то іврит, навпаки, сприймався як висока мова духовно-релігійної знаті. Цей історично зумовлений престиж неабияк посприяв його відновленню.

Згодом зусилля ентузіастів були підкріплені на державному рівні. У 1923 р. іврит стає офіційною мовою Палестини (вкупі з англійською та арабською), а з 1948 р. — державною мовою Ізраїлю (власне, відродження івриту було однією з ключових передумов створення цієї держави). За право здобути цей статус іврит витримав конкуренцію з їдишем і ладино, якими спілкувалися в родинях репатріантів. Пізніше були часи, коли за розмови їдишем переслідували, а до спілкування державною мовою приохочували в «добровільно-примусовому» порядку. Зрештою іврит остаточно відтіснив інші мови й став основною мовою ізраїльського єврейства.

Нині івритом розмовляє близько 9 млн осіб. З них понад 5 млн чули його в колісці від матері. За неповне століття із суто літургійної, книжної, напівмертвої мови іврит перевтілюється в гнучкий, універсальний засіб спілкування в усіх сферах сучасної держави. Став мовою, якою, за словами В. Ханіна, не лише моляться чи пишуть богослужбові книги, а й

⁷⁶ Там само. — С. 164.

⁷⁷ *Herzl Th.* Der Judenstaat. — Berlin: Jüdischer Verlag, 1934. — S. 82.

викладають ядерну фізику, віддають команди у війську, оповідають анекдоти, лаються із сусідами і, в разі потреби, посилають неприємну людину якнайдалі ⁷⁸.

Мова забута й незабутня, похована й вічно жива — так писав про іврит В. Є. Жаботинський. Доти воскресіння згаслих мов історія не знала, це вважалося за щось неймовірне. Блискуче відродження івриту стало взірцем цілеспрямованого, масштабного впливу на мову з відновленням її в усьому спектрі комунікативних функцій. Хто б міг повірити, що мову можна вирвати із забуття, та ще й за такий стислий термін? Безпрецедентний феномен! Спрогнозувати щось подібне наприкінці ХІХ ст. ніхто не зважився б. Зате сьогодні цей успіх окриляє надією всіх, хто прагне вернути до життя свої етнічні мови.

Похмурими завбаченнями про безперспективність і остаточний вихід з ужитку рясніє життєпис української мови. Причому прогнози ці лунали з вуст не тільки іноземців, колонізаторів, асиміляторів, а й самих носіїв мови. Прогнозів було стільки, що з них можна злагодити цілу хрестоматію. Ми ж обмежимося лише деякими примітними прикладами.

Власне, ще наприкінці ХVІ ст. проповідник і єзуїт П. Скарга (один з ініціаторів Берестейської унії) прорікав, що слов'яноруська мова, якою пишуть православні, не може стати культурною і не має майбуття. Мовляв, її виражальна сила на тлі величної латини більш ніж скромна. «Ще не було, — кепкував П. Скарга, — на світі академії, де б філософія, богослів'я, логіка та інші вільні науки викладали слов'янською. З такою мовою годі стати вченим. Та й що це за мова, коли тепер ніхто не може втямити написаного нею? Немає нею ні граматики, ні риторики й бути не може» ⁷⁹. Причина темноти й невігластва руського народу одна — слов'яноруська мова, твердив католицький полеміст. Гідну, переконливу відповідь на ці безпідставні закиди дала просвітницька діяльність Л. Зизанія, М. Смотрицького, інших граматистів наступних десятиліть.

У ХІХ ст. одним з мотивів укладання граматик і словників української мови стало побоювання, що в майбутньому зробити це буде вже неможливо: мова реліктова, доживає віку, тож треба поспішати закарбувати для нащадків її риси ⁸⁰. Так, О. П. Павловський, автор першої друкованої граматики розмовної української мови (1805; опубл. 1818), оцінив її в перед-

⁷⁸ Ханін В. Як формувалась ізраїльська ідентичність. URL: <https://zbruc.eu/node/39033>

⁷⁹ Цит. за: *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. — Київ: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. — С. 124.

⁸⁰ Пор. також застереження Л. В. Щерби в його ранній розвідці, присвяченій східнолужицькому наріччю: «Для лужицької діалектології книжка моя має значення як така, що закріплює говір, який імовірно зникне в недалекому майбутньому» (*Щерба Л. В.* Восточнолужицкое наречие. — Петроград, 1915. — Т. 1. — С. XX).

мові як «исчезающее наречие»⁸¹, «ни мертвый, ни живой язык»⁸². У 1828 р. П. П. Гулак-Артемівський у листі до знайомця ділиться наміром укласти малоруський словник, адже не за горами той час, коли «мова стече в могутній потік величного, панівного великоруського слова, і не залишить, напевно, по собі навіть темних слідів свого існування». Зради цього поет ладен навіть переступити через свої честолюбні амбіції й податися в глушину «ловити останні звуки чимдалі вмираючої рідної мови»⁸³. У 1888 р. вчений і громадський діяч В. П. Науменко подав на розгляд петербурзької цензури «Нарис граматики малоруської мови» («Опыт грамматики малороссийского языка»). Цензор зарізав рукопис, навіть не прочитавши: «Малоруська мова, на нашу думку, не повинна існувати, то як же ми можемо допустити до друку граматику такої мови?»⁸⁴. Утім, перехитрити недремну цензуру авторові таки вдалося: наступного року ця граматика вийшла в Києві під назвою «Огляд фонетичних особливостей малоруського мовлення» («Обзор фонетических особенностей малорусской речи»).

Тогочасні поети-романтики теж не бачили для української мови великих перспектив. 1829 р. Л. І. Боровиковський у передмові до публікації своєї балади «Маруся» перепрошує читача за можливу «недоладність» твору, написаного «напівзабутих наріччям моєї батьківщини»⁸⁵. Лейтмотив поезії А. Л. Метлинського — загибель мови своїм високим трагізмом дорівнюватиме настанню вселенської німоти:

*Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі,
 Бо і в мені, і в бандурі вже глас замирає!
 Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
 Пісня в народі, бо вже наша мова конає!⁸⁶*

У передмові до збірки, яка містить цей вірш, А. Л. Метлинський оспівує красу, мелодійність, невичерпну виразність і питомість української мови, проте з гіркотою визнає, що вона «жевріє в могилі презирливої неуваги»⁸⁷, «з дня на день забувається й змовкає — і настане час — забудеться й змовкне». А далі гірко пророкує: «І слова її тільки, можливо, у журливих піснях долинуть до нащадків... і слова її знайдуть нащадки в темних для себе місцях літопису, почудуються цим рідним незнайомцям, назвуть її

⁸¹ Павловский Ал. Грамматика малороссийского наречия. — Петербург, 1818. — С. II.

⁸² Там само. — С. IV.

⁸³ Гулак-Артемівський П. П. Твори. — Київ: Дніпро, 1978. — С. 133.

⁸⁴ Цит. за: Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1919) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 94.

⁸⁵ Українські поети-романтики. — Київ: Наук. думка, 1987. — С. 507.

⁸⁶ Там само. — С. 134.

⁸⁷ Цит. за: Історія української літературної критики та літературознавства: Хрестоматія: у 3 кн. — Київ: Либідь, 1996. — Кн. 1. — С. 141.

недоглядом переписувача — і виправлять»⁸⁸. Щоправда, наостанок не виключає і сприятливого сценарію: «Та може бути й те, що в добу зневаження південноруської мови любов до неї прокинеться. Хто ж збере, як добрий син, прах батьків своїх, зникаючі останки українського слова? Вони розпорошені від Вісли до Кубані»⁸⁹.

На згадки про «здавнїлу малоруську мову», якою тепер уже мало хто розмовляє, надibuємо в передмовах до збірників українських народних пісень, що їх уклали М. А. Цертелев (1818) та П. Я. Лукашевич (1836). Безперспективною мовою для хатнього вжитку та «літературних розваг» здавалася вона й фольклористові М. В. Закревському. У передмові до збірника «Старосвітський бандуриста» (1860–1861) він твердив: «Наріччя малоруське, або українське, не може вдовольнити потреб нинішніх понять і нинішньої освіти. Не вживане в колі людей освічених, воно ніколи не піднесеться до рівня мови виробленої, ушляхетненої класичною літературою. <...> Малороси ніколи не домагались окремої літератури, як це слово розуміють освічені нації. Метою творів цим наріччям є забава <...>»⁹⁰.

Власне, і сам І. П. Котляревський творив «Енеїду» як бурлескнуну пародію, маючи на меті просто потішити себе та близьке коло друзів. І попервах не дуже вірив, що перелицьовану українською народною мовою Вергілієву поему сприймуть як повновартісний твір, а тому й не збирався її видавати. «Енеїда» кілька років ходила в списках, друком вийшла без авторового дозволу й відома (у 1798 р.). І лише за одинадцять років після цього «піратського» видання І. П. Котляревський допевнився в читацькому успіхові поеми, на який заледве розраховував і зваживсь опублікувати її авторизовану версію⁹¹. Основоположником нової української літератури та літературної мови славетний полтавець став завдяки своєму щедрому, іскристому талантові, але всупереч первісним намірам, по суті, волею випадку.

Навіть проукраїнські діячі, котрі писали українською, не дуже вірили в можливість її всебічного використання. М. І. Костомаров відзначав, що «російська мова в малоруському краї, лишаючись мовою врядування, законодавства та високої культури, завжди заохочуватиме народ засвоїти її задля свого практичного зиску». І якщо ж поруч з нею розвиватиметься література українською мовою, то вона, «принносячи свою місцеву користь, без шкоди російській літературі існуватиме для хатнього вжитку <...>»⁹². Разом з тим історик гаряче обстоював рідномовність освіти, бо це «най-

⁸⁸ Там само. — С. 138.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ *Закревский Н.* Старосветский бандуриста: [у 3 кн.]. — Москва, 1861. — Кн. 3. — С. I–II.

⁹¹ *Гудзій М. К.* «Енеїда» І. П. Котляревського та російська травестована поема XVIII ст. // Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. — Київ: Дніпро, 1969. — С. 343–344.

⁹² *Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія: Вибр. праці з фольклористики й літературознавства. — Київ: Либідь, 1994. — С. 336.

зручніша й найлегша форма передачі й вираження думок», закликав перекладати українською наукові книжки. Проте обирати їх слід зважено: «Смішно було б, коли б хтось переклав південноруською мовою “Космос” Гумбольдта або “Римську історію” Моммзена: для такого роду творів іще не зайшов час»⁹³.

Та наступний розвій українського наукового книговидання швидко спростував передбачення М. І. Костомарова. Упродовж другої половини ХІХ ст. попри несприятливі обставини наукові та науково-популярні праці українською писали П. О. Куліш, І. С. Нечуй-Левицький, М. П. Драгоманов, І. Г. Верхратський, С. А. Подолинський, І. Я. Франко, М. С. Грушевський та інші. Ділом вони довели придатність української мови для цілей науки. Першопрохідці мусили долати перешкоди, пов'язані з браком не лише термінології, а й традиції вжитку української мови в царині науки. З 1890-х років українську термінологію цілеспрямовано виробляло Наукове товариство імені Шевченка у Львові. І хоч книжки, що їх назвав М. І. Костомаров, так і не було перекладено, від середини 1870-х років, ще за життя історика, почали з'являтися переклади інших наукових праць, зокрема й самого М. І. Костомарова (у виконанні О. Г. Барвінського).

О. О. Потебня, ще один велет української науки ХІХ ст., досконало володів українською мовою, знав і любив Україну, проте ставився до свого народу гостро критично, його національну дієздатність уважав замалою, а рідну мову — приреченою. Як згадує Д. М. Овсянико-Куликовський, стосовно перспектив українства він зауважував, що в добу від кінця ХVІІІ ст. до першої половини ХІХ ст. українці згаяли слушний момент: «Якби тоді малоруське суспільство виявило бодай дешицю тієї національної ініціативи та енергії, яку виявили, наприклад, чехи та серби, то українство до 80-х років зміцніло б настільки, що жодні заборони вже не могли б спинити його дальшого розвитку»⁹⁴. Проте українство, на його розсуд, виявилось не на висоті свого завдання й тепер дійшло до того, що на ньому вже можна ставити хрест. Сили народні захиріли, тож нині мовно-національне відродження — річ неможлива. На заперечення Д. М. Овсянико-Куликовського, що народність, хай там як, досі існує, мова в народних масах не вимерла, література продирається крізь табу, та й велична постать Шевченка доводить життєвість української нації, О. О. Потебня озвався «тоном, у якому чулись і ноти національної скорботи, і гіркого сарказму: “Шевченко! Життєвість нації! Етнографічний матеріал, а не нація!”»⁹⁵.

⁹³ Там само. — С. 310.

⁹⁴ *Овсянико-Куликовский Д. Н.* Литературно-критические работы: в 2 т. — Москва: Худож. лит., 1989. — Т. 2. — С. 480.

⁹⁵ Там само.

На першу половину XIX ст. припадає становлення ідеології панслов'янзму. У своєму первісному задумі вона утверджувала необхідність національного визволення та культурного піднесення всіх слов'ян, їх тісної взаємодії під знаком етнічної спорідненості та духовної співпричетності. В Україні панслов'янські ідеї сповідувало Кирило-Мефодіївське братство, ратуючи за створення федерації слов'янських народів на засадах рівноправ'я та вільного розвитку кожного з них. Натомість у Росії панслов'янizm одразу виродився в ідеологічне підґрунтя монархічної федерації, у якій, мовляв, повинні були об'єднатися всі слов'яни під берлом Московської імперії (їй приписували месіанську роль «рятівниці слов'янства»). Прогресивну загальною ідею співдружності та співпраці самостійних слов'янських народів було лукаво підмінено ідеєю їх приєднання до Росії, що мало утвердити гегемонію російської мови та культури, а у віддаленій перспективі — призвести до остаточного поросійщення всіх слов'ян. По суті, панслов'янizm у Росії набув подоби панросіянізму.

У світлі цих ідей тогочасна російська інтелігенція будує прогнози про майбутнє слов'ян та їхніх мов, серед них і української. Їх відгомін чуємо, наприклад, у давнозвісних рядках О. С. Пушкіна з вірша «Наклепникам Росії», де питання поставлене руба: «Чи річечки слов'ян зіллються в руськім морі, / Чи висохне воно»⁹⁶. М. В. Гоголь у приватній розмові запевняв, що українцям «треба писати російською, треба прагнути до підтримки та зміцнення однієї, панівної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів повинна бути єдина святиня — мова Пушкіна <...>»⁹⁷. При цьому автор «Тараса Бульби» без ентузіазму поставився до того, що його «земляк-малорос» Т. Г. Шевченко віршує українською, хоч і визнав за ним неабияке обдарування: «Його згубили наші розуми, наштовхнувши на твори, чужі його справжньому таланту»⁹⁸.

Таким же скепсисом просякнуто й прогнози, що їх давав українській словесності В. Г. Белінський. Відколи українське дворянство, твердив він, перейшло на російську мову, а чиста українська лишилася переважно в книжках, «ми маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоруської мови, а є обласне малоруське наріччя»⁹⁹. Через це й потуги творити поважну літературу українською не мають майбутнього: «Літературною мо-

⁹⁶ *Пушкін О. С.* Клеветникам Росії // *Франко І. Я.* Збір. творів: у 50 т. — Київ: Наук. думка, 1978. — Т. 11. — С. 87.

⁹⁷ Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников: Полный систематический свод документальных свидетельств: в 3 т. — Москва: ИМЛИ РАН, 2011. — Т. 1. — С. 303.

⁹⁸ Там само. Пор. думку Ю. М. Мушкетика: «Гоголь не висловив захоплення поезією Шевченка. Мабуть, через те, що десь у глибині усвідомлював Шевченка як докір собі за власне “неукраїнство”. Гонитва за славою була для нього понад усе» (*Мушкетик Ю. М.* Дороги, які нас вибирають: Кн. спогадів. — Харків: Фоліо, 2020. — С. 257).

⁹⁹ *Белінський В. Г.* Полн. собр. соч.: в 13 т. — Москва: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 5. — С. 177.

вою малоросіян, — заявляв він, — повинна бути мова їхнього освіченого товариства — мова російська. Якщо в Малоросії і може з'явитися великий поет, то не інакше як за умови, щоб він був російським поетом, сином Росії»¹⁰⁰. Як невідпорний доказ критик наводив постать М. В. Гоголя, який, «палко люблячи Малоросію, усе-таки писати почав російською, а не малоруською»¹⁰¹, а також постать І. П. Котляревського: він «як розумний і талановитий малоросіянин» нібито зрозумів, що «малоросійським, як і будь-яким іншим окремих наріччям, тільки те й можливо писати, що пародії та простонародні казки й повісті»¹⁰².

Як бачимо, слов'янські мови в тодішній Росії сприймалися або як неперспективні, або взагалі як вигадані, химерні. Повноцінну художню літературу можна творити тільки російською, і саме вона повинна стати спільною літературною мовою слов'ян. Утім, дальший культурний розвій слов'янства показав, що і Пушкін, і Гоголь, і Белінський виявилися горе-пророками. На хибне передбачення першого з них прямо відказав в одному із сонетів (1914) видатний словацький поет П. Орсаг Гвездослав:

*Ти помилився, Пушкіне великий,
в роздратуванні мовивши сліпим,
що в руській морі злитися одним
повинні всі слов'янські наші ріки,
а коли ні, то висохнуть навіки.
Сама природа поглядам твоїм
перечить, барвам даючи земним
дорогу вільну, шлях многоязиковий...
Річки, що з духу людського постали,
у течії не вмістяться одні»¹⁰³.*

Навіть декотрі філологи, що професійно досліджували слов'янські мови, заперечували самостійність української. Професор Київського університету Т. Д. Флоринський видав курс лекцій, де докладно, зі знанням справи проаналізував історію, звукові й граматичні риси західно- та південнослов'янських мов (зокрема й таких, як полабська, кашубська, лужицькі). Українській же мові професор присвятив трактат «Малоруська мова та “українсько-руський” літературний сепаратизм» (1900), де в шовіністичному дусі «доводив» її безперспективність. Мовляв, усі зусилля українців з розбудови літературної мови необґрунтовані, протиприродні й абсолютно марні: «Процес створення особливої “українсько-руської”

¹⁰⁰ Там само. — С. 330.

¹⁰¹ Там само. — С. 177.

¹⁰² Там само. — Москва: Изд-во АН СССР, 1955. — Т. 8. — С. 107.

¹⁰³ Гвездослав (Орсаг) П. З «Кривавих сонетів» // Рильський М. Т. Збір. творів: у 20 т. — Київ: Наук. думка, 1985. — Т. 8. — С. 250.

культурної мови <...> відзначається штучністю і позбавлений життєвості»¹⁰⁴. «Малоросам» автор пропонує єдиний рятунок — літературне єднання на основі добре опрацьованої, багатой російської мови. Ще один цікавий з погляду сьогодення прогноз Т. Д. Флоринського: «Але ж не можна серйозно плекати надій на те, що в близькому чи далекому майбутньому вся Малоросія користуватиметься в школах, адміністраціях, судах, у громадському житті тією новоутвореною мовою, над виробленням якої тепер працює купка львівських учених і публіцистів, що цією мовою читатимуть лекції з усіх галузей знання в університетах та інших вищих навчальних закладах Києва, Харкова та Одеси й що нею, а не спільноросійською мовою друкуватимуть у київських друкарнях наукові книжки з медицини, математики, природознавства та філології»¹⁰⁵. Як бачимо, професорів прогноз справдився з точністю до навпаки¹⁰⁶.

Інший київський професор, І. О. Сікорський, вимудрував «психологічне обґрунтування», чому українська мова приречена на забуття. Виявляється, вона не тільки генетично близька до російської, а й тотожна їй за духом, має ту саму психологію. Ось чому маси українців, глибоко усвідомивши цей факт, безвідмовно долучилися «до справи оброблення та створення спільноруської літературної мови протягом XVIII—XIX століть»¹⁰⁷. І взагалі, побутування двох паралельних мов, уважає професор, — розкіш, яку природа зазвичай не допускає. Він сумнівається, що українська мова залишиться засобом спілкування мільйонів: «Імовірно, не тільки інтелігенція України, а й публіка з невисокою грамотністю поступово, а може, й швидко перейде до користування спільною літературною мовою, як це завжди робилося народами й племенами, як показує

¹⁰⁴ Флоринский Т. Д. Малорусский язык или «українсько-руський» літературний сепаратизм. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 66.

¹⁰⁵ Там само. — С. 90.

¹⁰⁶ Звісно, скепсис щодо української мови та її майбуття поділяли далеко не всі культурні діячі тогочасної Російської імперії. Скажімо, академік Ф. Є. Корш послідовно боронив її права, обстоював самостійний статус, а українському національному рухові пророкував «блискучу, нечувану ще в історії слов'янства історичну місію» (цит. за: *Український В. [Туркало В.] В українській секції при Товаристві слов'янської культури у Москві // Рада. — 1912. — № 31. — С. 1*). Передбачення, мабуть, занадто оптимістичне. Зате прогноз М. Г. Чернишевського, який він дав у рецензії на вихід першого числа «Основи» (1861), виявився суціль реалістичним: «<...> Не якісь там 200 чи 300 років, а бозна скільки століть говоритимуть по-малоруськи люди, що живуть по Дніпру і далі на захід; у такому разі існуватиме й малоруська література бозна скільки століть; а якщо так буде, то немає жодних підстав сумніватися, що рано чи пізно з'являться малоруською мовою всілякі книжки, які пишуть тепер, наприклад, хоча б польською мовою: не самі вірші й повісті, а також учені трактати з усіх можливих наук» (*Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: в 16 т. — Москва: ОГИЗ ГИХЛ, 1950. — Т. 7. — С. 936*).

¹⁰⁷ Сикорский И. А. Русские и украинцы (глава из этиологического катехизиса): Доклад в Клубе русских националистов в Киеве 7 февр. 1913 г. — Киев, 1913. — С. 50.

історія людства. Це закон етнічної психології, який і для південнорусів рано чи пізно увійде у свої права; початок цього повороту вже виразно означився»¹⁰⁸. Абсолютизуючи мовно-національну асиміляцію як нібито закон етнічної психології, І. О. Сікорський не врахував іншого закону — інстинктивного прагнення кожного народу утвердити свою мову, культуру, самобутність, своє національне «я». А саме цей закон і визначив подальшу долю українства у ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. прогнози про «безперспективність» української мови ставали підставою для її заборон, утисків та обмежень, а також для подальшого зросійщення «Південно-Західного краю». Та насправді ці заборони впливали з побоювань, що вільний розвиток української мови збурить сепаратизм, який призведе до постання самостійної держави. Так, появі Емського указу 1876 р. передувала доповідна записка М. В. Юзефовича, де він застерігав: якщо допустити створення літератури українським наріччям, то в майбутньому, хоч може й вельми віддаленому, це викличе тотальне відчуження України від Росії¹⁰⁹. 1881 р. у «Записці про малоруську мову» харківський генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков попереджав, що впровадження української мови в початкову школу згодом призведе до її впровадження й у вищу школу, тоді в законодавство, судочинство, урядування, а це «загрожує незліченними ускладненнями та небезпечними змінами в державному устрої єдиної Росії»¹¹⁰. Журналіст і громадський діяч П. Б. Струве в 1911 р. передбачав, що якщо українську мову вивести «із закапелків селянського побуту», надати їй державної ваги й зробити мовою всеохопної національної культури, вона вижене з України «спільноруську культуру». А це, своєю чергою, призведе до «найбільшого й нечуваного розколу в російській нації, який стане <...> справжнім державним і народним лихом»¹¹¹. Російський монархіст і чорносотенець В. В. Шульгін у газеті «Киевлянин» перестерігав, що «мазепинський рух» може стати джерелом дуже неприємних ускладнень, надто коли «мазепинцям» удасться створити власну культуру. «Якщо провидінням судилося, щоб малоруське наріччя <...> вирросло в справді літературну та культурну мову, то питання буде вирішене саме собою <...>»¹¹².

Київський цензор, публіцист і дослідник «українського сепаратизму» С. Н. Щоголев також належав до табору великодержавних шовіністів, про-

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914): 36. документів і матеріалів. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 116, 133.

¹¹⁰ Там само. — С. 179.

¹¹¹ Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль. — 1912. — № 1. — С. 84–85.

¹¹² Шульгин В. В. Медвежья услуга // Киевлянин. — 1913. — № 10. — 10 янв. — С. 2.

те для української мови малював дещо інакшу перспективу. Бувши певним, що «малоруське наріччя» постало внаслідок польських впливів на російську мову, він прогнозував, що впровадження української мови в освіту та книговидання стане «прямим мостом, який приведе освіченого малороса в обійми польської літератури та розмовної мови». На підкріплення свого прогнозу С. Н. Щоголев проводив паралель зі сфери релігії: «Якщо унія релігійна спрямовувала й спрямовує до Риму, то унія мовна легко пересягне від штучної української мови до культурної польської мови і, поряд з розкладом російської шкільної дисципліни, безперечно, сприятиме польській культурно-етнографічній експансії на Сході»¹¹³.

Фантастичний прогноз С. Н. Щоголева, ясна річ, пішов прахом, однак прогнози його однодумців, хоч як парадоксально, сповна втілилися в життя. У ХХ ст. українська мова стала тією силою, що змусила українців усвідомити себе окремішнім народом, згуртувала їх як націю, а згодом лягла в підмурівок української державності.

За часів перебування України в складі СРСР (1919–1991) асиміляторська імперська політика практично не змінилася, хоч і набула завуальованих, непрямих форм. Українську мову й далі сприймали переважно як безперспективну. Винятком стала хіба що доба українізації (1923–1932). Її перебіг і наслідки загалом відомі, тож наведемо лише деякі прикметні передбачення, що пролунали напередодні її початку у виступі Й. В. Сталіна на Х з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Попри те що українську національність раніше вважали за вигадку німців, вона, заявляв доповідач, безперечно існує, і її розвиток є обов'язком комуністів. Якщо в містах України й досі переважають російські елементи, з плином часу ці міста будуть неминуче українізовані, бо вони зростають за рахунок села. «Село — страж української мови, і вона увійде в усі українські міста як панівний елемент»¹¹⁴. Свої розмисли товариш Сталін підкріплював історичними аналогіями: 40 років тому Рига була суто німецьким містом, нині вона латиська; 50 років тому всі угорські міста теж були німецькими, нині їх мадяризовано.

Та навіть і в цю пору далеко не всі вірили в спроможність української мови. Відома, наприклад, снобістська оцінка російського прозаїка Ф. В. Гладкова. Відвідуючи 1928 р. комуну «Авангард» на Запоріжчині, він заявив: «Пощо відроджувати допетровську епоху, гальванізувати мову, що вже вкрилася порохнею. <...> Це тільки гальмує розвиток соціалістичного будівництва, розпорощує пролетарські сили, тоді як треба будувати одну

¹¹³ Щоголев С. Н. История «украинского» сепаратизма. — Москва: Имперская традиция, 2004. — С. 412.

¹¹⁴ Из заключительного слова И. В. Сталина по докладу «Об очередных задачах партии в национальном вопросе» // Десятый съезд РКП(б). Март 1921: Стеногр. отчёт. — Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1963. — С. 213.

міцну культуру»¹¹⁵. При цьому заїжджий майстер пера насміхався з українських колег та української культури.

Вивчати за писемними джерелами мовні прогнози часів СРСР нелегко через типовий для тоталітарної машини розрив між словом і ділом, коли офіційно декларували щось одне, а робили зовсім інше. Партійний агітпроп вимальовував картину остаточно вирішеного національного питання, повсюдної «дружби народів», «небаченого розквіту» національних мов. На побутовому ж рівні до перспектив цих мов ставилися вельми скептично, адже було очевидно, що російська на правах «старшої сестри» послідовно і, здавалося, необоротно виживає їх з більшості сфер. Проте на відверте обговорення цих процесів було накладено суворе табу. Жодних прогнозів про близький занепад етномов радянська цензура, на відміну від царської, у друк не пропускала.

Один з небагатьох винятків — програмова стаття академіка В. В. Виноградова в московському часописі «Вопросы языкознания»¹¹⁶. Він визнавав, що хоч 130 національних мов СРСР і мають рівні права, надалі їхні долі складуться по-різному — залежно від сфер функціонування. На цій підставі академік розділив їх на три групи: 1) мови з багатою літературною традицією, які посідають усі сфери життя та діяльності своїх носіїв (російська, вірменська, грузинська, латиська, литовська, естонська тощо); 2) мови, суспільні функції яких обмежуються локальною виробничою та родинною сферами; в інших сферах носії цих мов уживають поширеніші мови, головню російську; 3) мови, досить обмежені в перспективах розширення сфер ужитку (як-от: аварська, башкирська, інгуська, кабардинська, комі, мордовська, осетинська, чеченська, чуваська тощо); для носіїв цих мов «другою рідною мовою» стала російська¹¹⁷.

Поміж рядків читаємо: мовам першої групи В. В. Виноградов приписує безхмарне майбутнє, тоді як мови другої та третьої груп, за його прогнозом, приречені на зникнення (хоч прямо про це він не каже). Українську мову в класифікації не згадано й півсловом. Чому? Як мова народу, що утворює союзну республіку, вона мала б потрапити в перший розряд. Проте на час публікації статті її реальний стан і статус були такими, що автор волів би притулити її до другого, коли не до третього, розряду як неперспективну

¹¹⁵ Цит. за: *Гуменна Д.* Листи із степової України // *Плуг*. — 1928. — № 10. — С. 56.

¹¹⁶ XXII съезд КПСС и задачи изучения закономерностей развития современных национальных языков Советского Союза // *Вопр. языкознания*. — 1962. — № 1. — С. 3–9. Стаття вийшла без підпису, проте з прижиттєвої бібліографії В. В. Виноградова, головного редактора часопису, видно, що автором статті був саме він [Список трудов академика В. В. Виноградова (сост. Ф. Ф. Кузьмин) // *Проблемы современной филологии: Сборник статей к 70-летию академика В. В. Виноградова*. — Москва: Наука, 1965. — С. 471]. Правда, не знати, чи були в нього співавтори.

¹¹⁷ Там само. — С. 4.

мову, що має злитися з «єдинокровною» російською. Але не наважився: це зчинило б небажаний резонанс і розплющило б усім очі на справдешні, дуже далекі від розквіту плоди мовної політики в СРСР.

У 1961 р. з трибуни чергового з'їзду КПРС М. С. Хрущов помпезно проголосив витворення в країні «нової історичної спільноти — радянського народу». Цей народ начебто складався з різнонаціональних людей, які мають спільний світогляд, спільну мету (побудова комунізму), спільні риси в психології, культурі та способі життя. Мовою спілкування «радянського народу» офіційно задекларовано російську. При цьому ідеологи та суспільствознавці пророкували в майбутньому комуністичному суспільстві форсоване злиття всіх мов і націй, що «мало психологічно примирити людей з мовною асиміляцією (росіянізацією)»¹¹⁸. У ході творення «радянського народу» українцям, по суті, відводилася роль демографічного добрива.

Не треба пояснювати, що політика асиміляції різко знижувала й без того невисокий престиж української мови, живила міфи про її «бідність», «відсталість», «застарілість», таврувала її в очах українців як непотрібний мотлох. Натомість російську мову розкручували як таку, що відкриває шлях у люди, дає старт успішній кар'єрі. Звідси вкоренився стереотип: українська — мова відсталого села, старожитнього фольклору, російська — мова сучасної міської культури, високих інтелектуальних сфер. Хто швидше перейде на російську, той більш просунутий і перспективний, хто балакати-ме українською, далеко не заїде — так і залишиться затурканим селянином або чорноробом...

У вищій освіті повсюдно панувала російська мова, і, щоб не ускладнювати дітям вступ у виші, усе менше батьків зголошувалися віддавати їх в українські школи. Один із читачів надіслав у газету листа такого змісту: «Мій син закінчив сьомий клас. Усі оцінки з предметів 4 і 5. А з української мови та літератури — 3. Та справа не в трійці. Ідеться про примусове вивчення української мови та літератури. Чимало дітей (зокрема й мій син) не хочуть вивчати цю нікому не потрібну мову. Краще б цей час витратити з користю для справи на російську чи алгебру. Нащо забивати голову дитині тим, що їй у житті ніколи не знадобиться?»¹¹⁹.

Уявлення про безперспективність української мови, прогнози про її неминуче вигасання побутовали чи не до кінця ХХ ст. Життя підтвердило їхню облудність. Наша мова переборола знегоди, перебула лихоліття, пережила всіх тих, хто копав їй могилу, а зі здобуттям Україною незалежності вийшла на новий виток свого розвитку. І хоч сьогодні ми ще не можемо долучити її до мов повного етнічного та функційного поширення (як, на-

¹¹⁸ *Ткаченко О. Б.* Українська мова... — С. 382.

¹¹⁹ Цит. за: Пленум правління Союзу письменників СРСР. 1–2 марта 1988 г. Выступления // Лит. газета. — 1988. — № 10. — 9 марта. — С. 9.

приклад, чеську, польську, німецьку, французьку), її здобутки в останні десятиліття безсумнівні. Престиж її неухильно зростає. Сьогоднішні тенденції дають підстави дивитися в її майбутнє зі стриманим оптимізмом.

Вище вже йшлося про парадокс: острахи російських великодержавників, що плекання української мови кінець кінцем приведе до усамостійнення України, справдилися, тоді як зневіра самих українців у своїй мові виявилася безпідставною. Та чи була ця зневіра даремною? Не завжди. Часто це була не та зневіра, яка розхолоджувала, а та, яка мобілізувала. В. К. Чапленко влучно підмітив: туга за приреченою на смерть мовою «стала психологічною передумовою до <...> рятування від загибелі, до реставрації того, що мало зникнути. Тим-то це романтичне констатування занепаду української мови насправді йшло в цих діячів у парі з досить енергійними заходами щодо творення української літературної мови»¹²⁰.

Дійсно, побоювання за долю української мови, песимістичні прогнози щодо її майбуття спонукали письменників, перекладачів, журналістів, мовознавців, учителів не опускаати рук, а показувати красу й силу «безперспективної» мови, виявляти та шліфувати її виражальні багатства, завзято доводити, що її аж ніяк не слід «здавати в музей». Напевно, у часи русифікації така діяльність справляла враження наївного, безнадійного, безглузлого донкіхотства. Сьогодні ж, оглядаючись назад, ми бачимо, що наївними були саме ці враження, а «безнадійна» й «безглузда» робота з плекання мови насправді виявилася глибоко раціональною, прагматичною та в підсумку результативною. По суті, ця діяльність утвердила функційну повноцінність української мови, що дало підстави надати їй у 1989 р. державного статусу.

Ми проаналізували нездійснені прогнози щодо української та інших мов. Більшість із них здавалися попервах вірогідними, обґрунтованими, цілком переконливими, адже давали їх великовчені діячі, проникливі інтелектуали, професійні філологи. Утім, вічно мінливий процес суспільного розвитку рішуче перекреслював усі їхні завбачення. Ті мови, які безповоротно котилися до загибелі, згодом воскресали, наче фенікс із попелу. Ті ж мови, яким, здавалося б, нічого не загрожувало, знагла й зненацька випадали з ужитку.

Історичні факти дають підстави сформулювати еколінгвістичну рекомендацію: навіть якщо обставини складаються вкрай несприятливо, якщо мова конає під пресом лінгвоциду, якщо все віщує її близький кінець, нізачо не слід зневірятися. Небезпека для існування мови ще не означає її неминучої загибелі. Навіть найзагрозливіший сценарій можна відвернути, якщо мовці цього захочуть. Адже мови хиріють і відроджуються не самі по собі, а внаслідок поведінки своїх носіїв. Якщо носії не шкодують зусиль для збереження мови — ладні говорити нею, навчати

¹²⁰ Чапленко В. К. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). — Нью-Йорк, 1970. — С. 64.

нею дітей, створювати культурні цінності — прогноз лишатиметься відносно сприятливим. Допоки хоч хтось працює на відродження мови, вона не є остаточно втраченою.

Отже, ніколи не слід складати зброї та ховати надії. Практично доцільною і психологічно вигравною є позиція «не здаватися за жодних умов», настанова на відчайдушну, безкомпромісну боротьбу за мовні права. Віра в краще майбутнє, певність у тому, що труднощі тимчасові й що після мороку ночі знову заясніє світанок, допомагають долати відчуття безвиході, гартують волю, додають сил продряпуватися крізь бурю й сніг, переживати темні часи й темні смуги.

Саме на такій позиції стояв, наприклад, П. О. Куліш. Він підбадьорював наприкінці ХІХ ст. зневірених сучасників: «Байдуже і я, що не печатається: аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повинишпорюють і посписують усяку всячину нашу та й дивуватимуться: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому світлі писали?»¹²¹. І далі: «Дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що нам ніхто її не дасть, ніхто не відійме, ніхто ж і не обігріє та й не освітить її так, як ми самі»¹²².

Націленість на майбуття важлива для будь-якої справи, зокрема й для боротьби за мову. Бачачи перспективу, легше перетривати врем'я люте, дочекатися досвітніх вогнів. Віра в перемогу допомагає долати розпуку, зігріває надією, підтримує життєрадісне відчуття. «Я глибоко вірю, — зізнавався С. В. Васильченко, — у велике майбутнє українського слова, у його велику красу і силу і вважаю за велике для себе щастя бути в флангах тих піонерів, які дбають за високий розвиток нашого чарівного слова <...>»¹²³. Тож за будь-якого розвитку подій варто лишатися оптимістом, не занепадати духом, не втрачати життєстійкості. Це урок для носіїв не тільки української, а й усіх мов, надто тих, яким загрожує згасання чи зникнення.

2.9. МОВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ЛІНГВОФУТУРОЛОГІЯ

Об'єктом прогнозування ставали не тільки окремі мови, а й мовна сфера загалом. Скажімо, у 1930–1940-х роках популярною темою для мрій і роздумів була майбутня спільна мова людства. Щоправда, на цю тему мірку-

¹²¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. — Нью-Йорк; Торонто: Укр. вільна акад. наук у США, 1984. — С. 261.

¹²² Там само. — С. 268.

¹²³ *Васильченко С. В.* Твори: у 4 т. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. — Т. 4. — С. 57.

вали переважно немовознавці: письменники, публіцисти, політики, надто марксистського спрямування (К. Каутський, А. В. Луначарський, Максим Горький, Й. В. Сталін, Г. Веллс, А. Барбюс тощо). Роздуми їхні не впливали з вдумливого аналізу мовної ситуації, не були підкріплені поважними доказами — по суті, це були звичайнісінькі спекуляції, видавання бажаного за дійсне, що є симптомом міфологізаторства, а не наукового підходу.

До ідеї єдиної мови людства не був байдужий і академік М. Я. Марр, давнозвісний своїми інтуїтивними осяяннями та пророцтвами. Якщо прибічники порівняльно-історичного методу обстоювали думку, що етномови розвиваються зі спільної прамови шляхом розходження (дивергенції) і їхня кількість збільшується (від одиничності до множинності), то М. Я. Марр стверджував, що мовна сфера, навпаки, прямує шляхом сходження (конвергенції) — від багатьох етномов до єдиної спільної мови (від множинності до одиничності). Утім, прогнозист не надто конкретизував, якою саме буде ця майбутня всесвітня мова. Писав лише, що вона «буде мовою нової системи, особливої, досі не зафіксованої. <...> Такою мовою, природно, не може бути жодна з найпоширеніших живих мов світу»¹²⁴. У її створення внесуть свою лепту всі нині суцї мови — і великі, і малі. Також учений пророкував, що мова ця буде до певної міри штучною: несвідомий момент поступиться усвідомленій участі в її створенні, спадкова пасивність переросте в суспільну активність¹²⁵. Власне, в одному з виступів М. Я. Марр зізнався, що не тільки досліджує єдину мову людства, а й працює над її створенням¹²⁶.

Сьогодні концепція М. Я. Марра про єдину мову людства й особливо шляхи її розбудови бачиться справжнісінькою утопією. Утім, не можна не відзначити, що вчений у принципі резонно вважав мовознавство за науку, яка «повинна вивчати не лише минуле мови, а і її майбутнє, і яка повинна поставити собі завданням усвідомлення й керівництво процесом розвитку людського мовлення, що відбувається вже багато десятків тисяч років <...>»¹²⁷.

Маррівську тезу про майбутню єдину мову людства вполював і «розпіарив» на весь СРСР Й. В. Сталін, бо вона вкладалася в марксистське вчення про «диктатуру пролетаріату», що буцімто не сьогодні-завтра запанує в усьому світі. 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б) вождь народів роз'яснив цю тезу так: «У період перемоги соціалізму в світовому масштабі <...> національні мови неминуче повинні злитися в одну спільну мову, яка, звичайно, не

¹²⁴ *Марр Н. Я.* Избр. работы: в 5 т. — Ленинград: ГСЭИ, 1936. — Т. 2. — С. 25.

¹²⁵ Там само. — С. 26.

¹²⁶ Там само. — Ленинград: ГСЭИ, 1935. — Т. 5. — С. 44.

¹²⁷ Там само. — Ленинград: ГАИМК, 1933. — Т. 1. — С. 12.

буде ні великоруською, ні німецькою, а чимось новим»¹²⁸. На певному етапі «диктатури пролетаріату», коли почне формуватися єдине світове соціалістичне господарство, національні мови та всесвітня мова мирно співіснуюватимуть, коли ж це господарство остаточно сформується, національні мови почнуть згасати, поступаючи спільній світовій мові.

Щоправда, згодом цей свій одіозний прогноз Сталін переглянув. На початку 1950-х років, під час «лінгвістичної дискусії», він уже заявляв: при схрещуванні двох мов не постає якоїсь третьої мови, натомість одна з мов виходить переможницею, зберігає свій граматичний лад та основний словниковий фонд і продовжує розвиватися за своїми внутрішніми законами, а інша мова втрачає свою якість і поступово відмирає¹²⁹.

Окремі недеталізовані передбачення, зроблені століття тому, справджуються вже сьогодні. Так, видатний індоевропеїст і славіст А. Мее прогнозував, що якщо кожен народ у Європі матиме право на самовизначення та самоврядування, національні мови, зокрема й малі, розвиватимуться вільно й безборонно¹³⁰. З іншого боку, учений не виключав, що з плином часу європейські народи дедалі більше тяжитимуть до спільної цивілізації, а «єдність цивілізації потребує єдності мови»¹³¹. Звідси висновок: поряд з національними мовами майбутня Європа для універсальних потреб використовуватиме допоміжну міжнародну мову. У наші дні прогноз А. Мее справдився, хоч учений не гадав, що цією міжнародною мовою стане саме англійська.

Визначний німецький мовознавець Л. Вайсгербер також прогнозував мовну ситуацію в Європі. У його концепції, нагадаємо, чільне місце посідає поняття рідної мови. Це надцінний культурний здобуток, кожен народ має на неї право, а будь-які заміри позбавити його рідної мови є не чим іншим, як мовним імперіалізмом, національним гнобленням. Учений звертає увагу на те, що державні кордони, які деколи проводяться штучно, через історичну випадковість, далеко не завжди збігаються з мовними кордонами. Унаслідок дії «закону мовної спільності» державні кордони рано чи пізно буде приведено у відповідність до мовних кордонів. У праці «Мовне майбутнє Європи» (1953)¹³² Л. Вайсгербер передбачає застосування цього закону щодо німецькомовців, які на середину ХХ ст. опинилися в різних країнах (ФРН, НДР, Австрія, Швейцарія, Італія, Франція). Щоб забезпечити всім німцям право на рідну мову, треба відновити єдиність мовної спіль-

¹²⁸ *Сталин И. В., Каганович Л. М.* Отчёт Центрального Комитета XVI съезду ВКП(б). — Москва: Гос. изд-во, 1930. — С. 90.

¹²⁹ *Сталин И. В.* Марксизм і питання мовознавства / Пер. з рос. — Київ: Держполітвидав, 1951. — С. 28.

¹³⁰ *Meillet A.* Les langues dans l'Europe nouvelle. — Paris: Payot, 1918. — P. 331.

¹³¹ Там само. — P. 332.

¹³² *Weisgerber L.* Die sprachliche Zukunft Europas. — Lüneburg: Heliand Verlag, 1953. — 37 S.

ноти. Усі німецькомовні регіони мають об'єднатися в обширах Німецької держави. Якщо ж утілення «закона мовної спільності» гальмуватиметься, Л. Вайсгербер не виключає з'яви нового Гітлера. Для майбутнього Європи, твердив учений, важливо, щоб різні мовні спільноти могли співіснувати мирно, щоб їхні мови та культури взаємодіяли й взаємозбагачувалися без зверхності та агресії.

Чи збулися мовні прогнози Л. Вайсгербера? Великою мірою так. Наприкінці ХХ ст. НДР і Західний Берлін увійшли до складу ФРН. Інші німецькомовні землі, хоч і лишаються поза Німеччиною, завдяки фактичній відсутності в ЄС державних кордонів утворюють з нею єдину німецькомовну спільноту. Розмаїття мов, багатомовність офіційно визнані культурним надбанням Європи.

Та все ж професійний рівень прогнозування лишає бажати кращого. Лінгвісти активно шукають і шліфують методи аналізу історії та сучасного стану мов, тоді як праць, присвячених методам дослідження мовного майбутнього, практично немає. Більшість мовознавців обминають цю проблему, вважаючи її за ненаукову. Ті ж, хто наважується поміркувати над нею, хоча б у першому наближенні, дають прогнози надто загальні, неконкретні, малозмістовні. Щоб не зачіпати нікого з українських колег, яких ми дуже шануємо, проілюструємо цю тезу на матеріалі виступів мовознавців із сусідньої країни.

Не так давно московський лінгвіст М. О. Кронгауз виголосив на телебаченні лекцію «Російська мова в ХХІ ст.»¹³³. Попри гучну назву, лектор повідав публіці лише про появу та вихід з ужитку окремих слів, тоді як про майбутнє самої мови по суті анічогісінько не сказав.

Журналістів, що беруть інтерв'ю в істориків мови, цікавить не тільки її минуле, а й майбутнє. А істориків сказати щось путнє на цю тему складно — він відбувається загальниками. Приміром, бесіду популяризатора науки С. П. Капиці з поважним академіком РАН А. А. Залізняка «Про минуле і майбутнє російської мови»¹³⁴ практично всю було присвячено минулому. Про майбутнє вчений муж сказав лише те, що англійська повсюдиться нині настільки інтенсивно, що в перспективі все людство розмовлятиме нею як другою мовою, хоч деякі країни, як-от Франція, цьому пручатимуться.

Дещо інакші завбачення в історика мови академіка РАН В. В. Іванова, який теж був співрозмовником С. П. Капиці¹³⁵. На підставі кількості носіїв академік спрогнозував, що у світі майбутнього домінуватиме не англійська мова, а китайська, гінді, урду. Натомість англійська ділитиме четверте міс-

¹³³ Максим Кронгауз. Русский язык в XXI веке. URL: <https://bit.ly/3C4A4g9>

¹³⁴ О прошлом и будущем русского языка. Беседа С. П. Капицы с А. А. Залезняком. URL: <https://bit.ly/3DMGO38>

¹³⁵ Смешение языков. Беседа С. П. Капицы с В. В. Ивановым. URL: <https://bit.ly/3eTRItC>

це з іспанською. Що ж до російської мови, то вона, на думку В. В. Іванова, не тільки не занепаде, а, навпаки, наростить м'язи завдяки великій діаспорі й тим, хто володіє нею як другою. Вірогідність цього висновку хай читач оцінить сам, а про те, чи коректно передбачати майбутнє мови лише на підставі демографічної потужності, ми поговоримо згодом.

Перехресні стежки мовного розвитку, з одного боку, та апріорні, непрофесійні передбачення, з другого, призвели до того, що в науці про мову до прогнозування багато хто ставиться недовіркою, насторожено, як до невдячної справи. У мовознавстві, пише В. Д. Радчук, майбутній час оголошено єретичним, відлучено від діла й зацитькано¹³⁶. Безапеляційну думку Е. Косеріу про те, що прийде не є предметом пізнання, а завбачення — проблемою науки, ми вже наводили. Ось іще кілька скептичних оцінок від західноєвропейських учених.

Британський соціолінгвіст Р. Белл уважав, що мовлення як відкрита система прямо залежить від зовнішнього середовища. На відміну від мовного коду, що має високий рівень передбачуваності, у мовленні безперервно взаємодіють його елементи й контекст їх використання. Тим-то спроби передбачити майбутні стани мовлення, твердить Р. Белл, — справа марна, за винятком деяких загальних тенденцій, на підставі яких можна сформулювати гіпотетичні передбачення¹³⁷.

На думку німецького мовознавця Р. Келлера, мовний розвиток на основі законів пояснити можна, а спрогнозувати неможливо. Не тому, що бракує законів, а тому, що важко передбачити здійснення передумов, відповідно до яких еволюціонує мова. «Виконання передумов ми здебільшого констатуємо заднім числом, коли пояснюване вже існує. Інакше кажучи, ми відтворюємо передумови, знаючи пояснюване й знаючи закони»¹³⁸. Мовний розвиток, гадає Р. Келлер, годі спрогнозувати ще й тому, що він не телеологічний, тобто не спрямований на досягнення заздалегідь поставленої мети. Щоправда, на окремих ділянках, допускає вчений, екстраполяції все ж можливі, бо розвиток мови частково спрямований¹³⁹.

Прогнозування в мовній царині — справа ризиківана, ба навіть безглузда, стверджував французький лінгвіст Р. Шоденсон. І давні, і недавні прогнози виявлялись однаково хибними. Майбуття мови передбачити складно, бо залежить воно від цілої низки чинників: економічних, суспільних, політичних, психологічних, технічних тощо. Як показує досвід, той,

¹³⁶ Радчук В. Укруслиш — мова майбутнього? Взаємодія мов і переклад // Універсум. — 2006. — № 9–10. — С. 12.

¹³⁷ Bell R. T. Sociolinguistics: Goals, Approaches, and Problems. — London: B. T. Batsford, 1976. — P. 41.

¹³⁸ Keller R. On Language Change: The Invisible Hand in Language. — London; New York: Routledge, 2005. — P. 72.

¹³⁹ Там само. — P. 140.

хто прогнозує впевнено й без вагань, часто помиляється, тогó ж, хто дає передбачення обережні, але більш реалістичні, мало хто не слухає¹⁴⁰.

Щоправда, крім скептиків і маловірів, були в нашій науці й більш проникливі вчені, які відчували важливість пізнання майбутнього мови й заклика́ли зрушити справу з мертвої точки.

Уже О. О. Потєбня розумів, що наука повинна не просто досліджувати свій предмет, а й прогнозувати його дальший розвиток: «Усяке пізнання, по суті, історичне й має для нас значення лише стосовно до майбутнього»¹⁴¹. А пізнавати майбутнє предмета можливо тільки тоді, коли пізнані його минулі стани: засадниче питання будь-якого знання — «звідки і, наскільки можна судити за цим, куди ми йдемо»¹⁴². Цей принцип О. О. Потєбня поширював на аналіз кожного слова й кожної граматичної форми, хоч мовознавство тих часів, за його словами, лише малою мірою сприяло вирішенню цього вузлового завдання. Учений замислювався над майбутнім не тільки окремих мовних явищ, а й національних мов загалом: «Розглядаючи мови як глибоко відмінні системи прийомів мислення, ми можемо чекати від передбачуваної в майбутньому заміни відмінності мов однією загальнолюдською лише зниження рівня людської думки»¹⁴³.

Потреби в мовному прогнозуванні не заперечував і Я. Бодуен де Куртене. Сучасне мовознавство, писав він, уже достатньо розвинуте, щоб, дослідивши попередній розвиток конкретної мови, підмітивши появу нових тенденцій і спираючись на аналогію з іншими мовами, передбачати її внутрішнє майбуття. Звісно, передбачення в мовознавстві не такі точні, як, наприклад, в астрономії: «Вони лише загалом указують на майбутнє явище, на майбутній факт, не даючи змоги точно визначити окремі моменти його появи»¹⁴⁴. Утім, саме ця можливість, на думку вченого, доводить спромогу методу прогнозування, крок за кроком наближає мовознавство до мети індуктивних наук з перспективою застосування дедуктивного методу. Лінгвопрогноз стає можливим тому, що в мові загалом і серед одиниць певного рівня зокрема зміни тривають з різною швидкістю: «Одні йдуть рівномірно, другі припізнюються, а треті випереджують загальну ходу. Завдяки цьому в кожному мовному стані ми констатуємо пережитки

¹⁴⁰ Chaudenson R. On the futurology of linguistic development // Globalization and Language Vitality: Perspectives from Africa / Eds.: C. B. Vigouroux, S. S. Mufwene. — London; New York: Continuum Press, 2008. — P. 185.

¹⁴¹ Потєбня О. О. Естетика і поетика слова: Зб. / Пер. з рос. — Київ: Мистецтво, 1985. — С. 266.

¹⁴² Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. — Москва: Просвещение, 1968. — Т. 3. — С. 503.

¹⁴³ Потєбня А. А. Мысль и язык. — Киев: Синто, 1993. — С. 163.

¹⁴⁴ Бодуэн де Куртенэ И. А. Знач. праця. — С. 70.

й ознаки майбутнього»¹⁴⁵. Практику прогнозування польський дослідник поширив і на саму науку про мову. У статті «Мовознавство, або Лінгвістика ХІХ ст.» (1901) він узагальнив її здобутки й разом дав розгорнуте завбачення її розвитку у ХХ ст. Виявилося: із сімнадцяти Бодуєнових прогнозів цілком справдилися дев'ять, частково — п'ять, не справдилися — три¹⁴⁶. Відсоток «потрапляння» досить поважний.

Один з найбільших вдумливих мовознавців ХХ ст. Є. Д. Поливанов був певен, що фаховий лінгвіст повинен виступати в чотирьох іпостасях: 1) «будівничого сучасних мовних культур»; 2) «мовного політика», що прогнозує майбутнє; 3) «загального лінгвіста»; 4) історика культури¹⁴⁷. Прогнозуючи мовну еволюцію, треба зважати, що на неї впливають чинники не лише власне мовні, а й позамовні, зокрема економічна кон'юнктура. З іншого боку, безглуздим спрощенством було б передбачати майбутні стани мови, конкретний її склад на підставі суто економічних та інших позамовних впливів, нехтуючи при цьому внутрішні закони мовного розвитку. Звуковий склад певного слова, писав Є. Д. Поливанов, неможливо пояснити ні національною психологією, ні економічною кон'юнктурою¹⁴⁸. У 1931 р. вчений прогнозував: «За два-три покоління ми матимемо цілковито змінену (у фонетичному, морфологічному та інших відношеннях) спільноросійську мову, яка відобразить зсуви, зумовлені переливанням людського моря — носіїв спільноросійської мови революційної доби»¹⁴⁹. Щоправда, проноз цей не справдився: завдяки сталості норм російська мова, хоч і змінилася, але не настільки сильно, щоб говорити про мову геть інакшу.

Український мовознавець Л. А. Булаховський був чи не найпершим, хто присвятив мові майбутнього невеликий підрозділ у посібнику із загального мовознавства. Учений застерігав: уявляти майбутнє мови виключно на підставі сучасних тенденцій, внутрішніх чинників мовного процесу, іманентно притаманних йому зсувів — справа легкодумна. Треба враховувати ще й такий чинник мовної еволюції, як «різноманітні процеси схрещення, іншомовні впливи, що раз у раз міняють, іноді кардинально, обличчя пев-

¹⁴⁵ Там само. — Т. 2. — С. 308. Пор. також тезу Й. Вахека: «У будь-якій синхронно розглядуваній частині мовної системи співіснують і усвідомлюються елементи минулого стану, сучасного стану й майбутнього стану, що саме формуються» (*Вахек Й.* Лінгвістический словарь Пражской школы / Пер. с фр., нем., англ. и чеш. — Москва: Прогресс, 1964. — С. 196).

¹⁴⁶ *Алпатов В. М.* Сто лет спустя, или Сбываются ли прогнозы? // *Вопр. языкознания.* — 2003. — № 2. — С. 114–121.

¹⁴⁷ *Поливанов Е. Д.* За марксистское языкознание: Сб. попул. лингв. статей. — Москва: Федерация, 1931. — С. 26.

¹⁴⁸ *Поливанов Е. Д.* Статьи по общему языкознанию: Избр. работы. — Москва: Наука, 1968. — С. 181.

¹⁴⁹ Там само. — С. 190.

них мов»¹⁵⁰. Як і Є. Д. Поливанов, він закликав зважати також і на вплив усіляких суспільних сил, причому «передбачити їхні дії, і при тому лише невеликою мірою, може лише соціологічний аналіз загалом»¹⁵¹. Л. А. Булаховський сумнівався, що колись постане єдина мова людства: «Було б серйозною помилкою виходити з припущення, ніби кінець кінцем органічно виробиться якась найдосконаліша з усіх відомих мова і ніби саме вона через свої внутрішні переваги стане мовою далекого майбутнього»¹⁵². Спираючись на історичні аналогії, він припускав більш імовірний сценарій — поглинання одних мов іншими.

Уже в наші дні понурий сценарій масового поглинання мов пропонує В. О. Плуґян¹⁵³. Світ невідворотно глобалізується й об'єднується, постає один осередок впливу, а кількість мов на земній кулі стрімко скорочується. Носії «малих», функційно бідних мов воліють переходити на мови «великі», з універсальним спектром функцій. Провідною мовою людства стає нині англійська — перед нею безсило відступають навіть високорозвинені мови. Це дає підстави гадати, що в майбутньому на Землі запанує одна-єдина мова. Хоч і не конче англійська: це може бути і китайська, і гінді, і арабська. Загалом, визнає В. О. Плуґян, прогнозувати напевно тут складно. Якщо глобалізація триватиме, мов на Землі дедалі меншатиме, але одна мова на всю планету — це таки точно не завтра, підсумовує вчений.

Не таким однозначним майбутнє англійської мови бачив і британський лінгвофутуролог Д. Греддол. З одного боку, упродовж ХХІ ст. кількість її носіїв як другої, безперечно, зростатиме. З іншого, зростатиме вага й інших мов — претенденток на світове лідерство: китайської, гінді / урду, іспанської, арабської. На середину століття англійська за кількістю її носіїв як рідної може потрапити лише на п'яте місце (після арабської)¹⁵⁴. Д. Греддол передбачав також розпад літературних норм англійської мови. Уже сьогодні її носіїв як другої у три-чотири рази більше за тих, для кого вона рідна. Нерівновага ця буде наростати й далі, роздрібнення мови на варіанти триватиме. У близькій перспективі вона може остаточно розпастися на територіальні різновиди («New Englishes»), у віддаленій — започаткувати сім'ю англійських мов¹⁵⁵ (подібно до того, як народна латина стала праматір'ю романських мов). Крім того, Д. Греддол дав розгорнутий футурологічний аналіз таких демографічних гігантів, як Індія та Китай, їхньої ролі в май-

¹⁵⁰ Булаховський Л. А. Вибр. праці: у 5 т. — Київ: Наук. думка, 1975. — Т. 1. — С. 228.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само. — С. 230–231.

¹⁵³ Плуґян В. А. Когда в мире останется только один язык? URL: <https://bit.ly/3DC0YNt>

¹⁵⁴ Graddol D. The Future of English? A Guide to Forecasting the Popularity of the English Language in the 21st Century. — London: The British Council, 2000. — P. 8, 49.

¹⁵⁵ Там само. — P. 3, 49.

бутньому поширенні англійської мови¹⁵⁶. Новаторство вченого полягало в тім, що у своїх прогнозах він широко спирався на позамовні дані. Скажімо, у праці «Англійська мова завтра»¹⁵⁷ змодлював спільнодію демографічних, економічних, технологічних та соціальних чинників розвитку мови, таких, наприклад, як розвиток підряду (аутсорсингу) в підприємництві, повселюдний доступ до інтернету, розростання середнього класу, посилення впливу ЗМІ тощо. До праць Д. Греддола ми ще вернемося при аналізі майбутнього англійської мови.

У прогнозі «Мови світу через сто років»¹⁵⁸ П. Б. Паршин передбачає такі зміни у світовій лінгвосфері: посиляться роль електронного різновиду мовлення, збільшаться його відмінності від усного різновиду, з ускладненням професійної структури суспільства активніше розвиватимуться соціолекти. Національних мов, навпаки, ставатиме все менше й менше: носії «малих» мов переходитимуть на більш поширені й життєздатні. Доля «великих» мов буде залежати від позамовних чинників (демографічних, економічних, політичних, культурних), а також від перебігу процесів глобалізації. Англійська мова й через століття збереже світовий статус — як через відносну простоту засвоєння, так і через провідне становище англомовних країн. Поширеність китайської мови зростатиме, та зазедве вона зможе побороти англійську: більшості народів світу нелегко буде досягти тонову систему та ієрогліфічну писемність, а китайці навряд чи згодяться перейти на звуколітерне письмо. Певні перспективи П. Б. Паршин бачить за іспанською мовою (зростання кількості носіїв, економічний злет латиноамериканських країн, багата культура, популярність мови у світі), натомість майбутнє російської мови як світової не таке осяйне (демографічна криза, економічне відставання Росії, мала привабливість культури, складність опанування мови, її екзотична графіка). Французька, німецька, арабська мови, за прогнозом П. Б. Паршина, також не зможуть утримати світового статусу.

Дещо інакше мовні горизонти людства оцінював визначний український соціолінгвіст О. Б. Ткаченко. На його думку, уявлення про те, що в майбутньому кількість мов буде скорочуватися, а людство прийде до злиття націй і однієї-єдиної мови, потребує критичного перегляду. Адже багатомовність і поліетнічність — явища не випадкові, а закономірні: вони впливають з розмаїття природного середовища, господарства, духовної та матеріальної культури в різних куточках Землі. Так само закономірним є процес мовної диференціації людства: «Процес цей навряд можна зупи-

¹⁵⁶ *Graddol D. English Next India: The Future of English in India. — London: The British Council, 2010. — 130 p.; Graddol D. Profiling English in China: The Pearl River Delta. — Cambridge: Cambridge English Language Assessment, 2013. — 112 p.*

¹⁵⁷ *Graddol D. English Next. — London: The British Council, 2006. — 128 p.*

¹⁵⁸ *Паршин П. Б. Языки мира через сто лет. URL: <https://bit.ly/3rGCQRW>*

нити, тим більш надати йому протилежного напрямку від множинності до однинності»¹⁵⁹. Заледве якась одна національна мова спроможеться в майбутньому витиснути всі інші національні мови.

З іншого боку, людству все ж потрібна допоміжна мова, що нею всілякі народи могли б злагоджено взаємодіяти, співпрацювати, не зрікаючись при цьому рідних мов. На таку роль, уважав О. Б. Ткаченко, могла б претендувати: 1) найпоширеніша національна мова; 2) екстериторіальна постетнічна мова, наприклад латинська; 3) планова (штучна) мова. Перші два варіанти видаються вченому недоцільними й нереальними. По-перше, досі жодна з національних мов, які претендували свого часу на всесвітнє поширення, не змогла закріпитися в цій ролі. Натомість рано чи пізно мусила поступатися новій претендентці. Панування однієї мови без кінця-краю неможливе — так переконує історія. По-друге, бажано, щоб міжнародна мова була абсолютно нейтральною щодо всього різномовного людства. Вона має належати не якомусь одному народові, а всім народам рівною мірою. Вочевидь, ні жива етнічна, ні мертва постетнічна мова цієї вимоги не вдовольняє. По-третє, міжнародна допоміжна мова повинна бути скількимога простою, необтяжливою для вивчення. Тим часом кожна з національних мов має свої складнощі, особливо для носіїв мов з інших сімей. Лишається третій варіант — планова, свідомо створена мова. За оцінкою О. Б. Ткаченка, з усіх планових мов найбільше цим вимогам відповідає есперанто. До його переваг дослідник залічує милозвучну фонетику, простий правопис, нескладну граматику, інтернаціональність лексики, її відкритість до поповнення, прозорість і регулярність словотворення¹⁶⁰.

Поширення у світі нейтральної допоміжної мови здатне цілком задовольнити потребу в єдиному міжнародному засобі спілкування. Оскільки ж мовне майбутнє людства вимальовується як множинність, є підстави дивитись оптимістично й на долю національних мов. «Кожен народ, що цінуватиме і розвиватиме свою мову, зможе її зберегти і вдосконалити, звичайно, якщо він сам від неї не схоче відмовитися»¹⁶¹. Це вповні стосовне й української мови: її завтрашній день залежатиме від волі українців до життя, їхнього прагнення утвердити рідну мову в усіх сферах спілкування.

Серед небагатьох праць, у яких порушено тему мовного прогнозування, варто згадати й розвідки В. Д. Радчука. Дослідник закликає розширити арсенал евристичних засобів мовознавства за рахунок прогностичного мислення. Умовний спосіб, як і взагалі модальна логіка, здатні збагатити людське пізнання, зробити його результативнішим. Учений звертає увагу на парадокс: термін *діахронічна лінгвістика* попри буквальне значення

¹⁵⁹ Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 210.

¹⁶⁰ Там само. — С. 235.

¹⁶¹ Там само. — С. 262.

(«часова лінгвістика») зазвичай використовують обмежено — лише щодо минулого. Він ніби повертає наш погляд назад, але не вперед. Тим часом діахронічна лінгвістика мала б охоплювати не тільки мовну історію, а й мовну футурологію, не тільки минулі, а й майбутні стани мови ¹⁶². У низці статей В. Д. Радчук прогнозує фатальні наслідки нинішньої взаємодії української, російської та англійської мов, передбачаючи постання гібридно-макаронічних варіантів (українізована російська, росіянізована українська, українізована англійська, англійзована українська, англійований українсько-російський суржик, українсько-англійський суржик тощо) ¹⁶³.

Отже, погодьмося: якщо ми залічуємо поняття розвитку мови до засадничих, то незрозуміло, чому ми обмежуємо цей розвиток лише сучасним і минулим. Мовознавство не повинне бути наукою тільки двох часових вимірів — поняття розвитку мови має бути поширене й на майбутнє. Недарма найбільш проникливі мовознавці-мислителі, як видно з нашого огляду, від пояснення сучасного стану мови та відтворення її минулих станів закономірно переходили до завбачення її прийдешнього. Як виявилось, зроблені мовознавством узагальнення та висновки, установлені закони та закономірності мають не лише ретроспективне, а й проспективне значення, тобто дають ключ до прогнозування. На розвинених стадіях перехід будь-якої наукової галузі від пояснення до передбачення закономірний і неминучий. Науку, власне, саме й поцінують за прогностичний потенціал. Одна з ознак її вдосконалення — посилення прогностичної спроможності.

Звісно, мовні прогнози, як ми бачили, у кращому разі збуваються лише частково, а частіше зовсім не збуваються. «Коло можливостей розвитку мови, — зауважував С. В. Семчинський, — таке широке, їхнє здійснення дуже факультативне, а сама еволюція мовних систем така повільна, що все це надзвичайно ускладнює прогностичні потенції мовознавства»¹⁶⁴. Чинники розвитку мови загалом відомі, урахувати їх нескладно. Проте вони безперервно взаємодіють, і їхня складна взаємодія дає важкопередбачуваний або й зовсім непередбачуваний результат. Не завжди напевно скажеш, котрий саме чинник візьме гору, котрим саме шляхом піде мовний розвиток.

Мова еволюціонує відповідно до закономірностей, що мають не обов'язковий (як закони), а факультативний характер. Подеколи складно передбачити не лише ймовірність певної зміни, а й можливість зміни взагалі.

¹⁶² *Radchuk V.* On verbal tools to open our past and future wider // Мовні і концептуальні картини світу. — 2013. — Вип. 46 (3). — С. 280.

¹⁶³ *Радчук В.* Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери // Українська мова. — 2002. — № 3. — С. 3–14; *Радчук В.* Українська мова в колі інших на зорі третього тисячоліття: перспектива розвитку // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наук. конф. (28–29 трав. 2001 р.). — Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. — С. 150–161; *Радчук В.* Укруслиш — мова майбутнього? Взаємодія мов і переклад // Універсум. — 2006. — № 9–10. — С. 12–16.

¹⁶⁴ *Семчинський С. В.* Загальне мовознавство. — 2-ге вид. — Київ: Око, 1996. — С. 390.

Не скидаймо з рахунку й роль випадковості. Як відзначав Д. Греддол, тривкі стани складних систем (до яких, безперечно, належить і мова) здатні зненацька перетворюватися на нетривкі: «Стала напозір тенденція до використання англійської мови по всьому світові в майбутньому може урватися під впливом якоїсь напрочуд незначної події»¹⁶⁵. Так само й Д. Крістал уважає, що рівновага між необхідністю порозумітися зі світом і зберегти рідну мову доволі хистка: «Її можуть легко зруйнувати соціальні чинники, як-от розворот в імміграційній політиці, створення політичних альянсів, нова політика уряду в демографічній сфері»¹⁶⁶.

Не додає точності прогнозам і той факт, що мова в різні періоди змінюється з різною швидкістю. Прогнозні терміни, розраховані за одного темпу змін, виявляються хибними, якщо темпи пришвидшуються або, рідше, пригальмовуються. Усе це знижує надійність і достовірність передбачень. «Прогнозувати розвиток, а особливо розвиток мови, — пише В. Д. Радчук, — діло надзвичайно складне і мислиме тільки в найзагальніших рисах на підставі пізнаних законів. Планувати розвиток мови — можна, однак, знову ж таки, не “всебічний”, а тільки обережно поправляючи ті тенденції, які вже стали очевидними й отримали зважену оцінку»¹⁶⁷.

Як бачимо, мовне прогнозування нагадує задачу з багатьма невідомими. Навіть у кращому разі прогноз матиме ймовірнісний, багатоваріантний характер. Прогнозист не застрахований від помилок. Утім, якби пізнавати майбуття мови було легко, тоді й лінгвофутурологія була б не потрібна. Та все ж мовне прогнозування — справа не марна. Воно може не вгадати окремих деталей, неправильно визначити час настання змін, проте головні тенденції мовного розвитку передбачає досить точно.

Огляд літератури дає достатньо підстав констатувати: у мовознавстві сформувалась окрема галузь — мовна футурологія (лінгвофутурологія). Її мета — прогнозувати майбутнє мовної сфери загалом та конкретних мов зокрема. Головні завдання: передбачати стан мов у близькій, середній і віддаленій перспективі; моделювати суспільні процеси, які до цього стану можуть при(з)вести; розпізнавати загрозливі тенденції в житті мови, особливо на ранніх стадіях, коли мовна спільнота їх ще не відчуває, але вже могла б їм протидіяти; розробляти сценарії мовної політики, спрямовані на оздоровлення мовної ситуації, краще функціонування та збереження національних мов.

Оскільки мова належить до суспільних явищ, лінгвофутурологія є суміжною дисципліною — частиною як мовознавства, так і соціального прогнозування (мовна прогностика). За проблематикою лінгвофутурологія

¹⁶⁵ *Graddol D.* The Future of English?... — P. 21.

¹⁶⁶ *Crystal D.* English as a Global Language... — P. 190.

¹⁶⁷ *Радчук В.* Українська мова в колі... — С. 151.

близька до соціо- та еколінгвістики: вона вивчає ті самі процеси, але з акцентом не на теперішнє, а на майбутнє. Загалом, зосередженість на поточному стані стосується мовної політики, на найближчій перспективі — мовного планування, на віддаленій перспективі — мовного прогнозування.

Теоретична лінгвофутурологія узагальнює та осмислює конкретні мовні прогнози, розробляє їх типологію, виявляє чинники, тенденції та закономірності, що визначають майбутнє мови, опрацьовує методологію та інструментарій мовного прогнозування. До її цілей належить і сформування загальної картини мовного майбутнього людства. Натомість практична лінгвофутурологія фактично змикається з мовним плануванням. Вона прогнозує функціонування конкретних мов і мовну діяльність суспільства на певну часову перспективу.

Методи лінгвофутурології — ті самі, що й загальної футурології: історична аналогія, екстраполяція, експертна оцінка, зокрема метод Дельфі, моделювання, створення сценаріїв майбутнього. При прогнозуванні мовної ситуації особлива увага звертається на зовнішні чинники життя мови, стан масової мовної свідомості, готовність носіїв мови підтримувати її повнокровне функціонування тощо.

Залежно від об'єкта мовне прогнозування поділяють на внутрішнє (структурне) та зовнішнє (функційне).

Внутрішнє прогнозування виявляє майбутні стани конкретної мови в цілому, з'ясовує, як вона зміниться на своїх структурних рівнях: фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному, стильовому, текстотвірному, а також у сферах правопису й орфоєпії.

Найлегше прогнозувати зміни на таких динамічних рівнях, як лексичний і фразеологічний. Більш-менш імовірно можна передбачати зростання частотності актуальної лексики, появу неологізмів у певних сферах, спад уживаності або й вихід з ужитку застарілих слів, розширення чи звуження лексичних значень, зміни у співвідношенні активного та пасивного словництва, фразеологізацію та утворення інших сталих словосполучень тощо.

Якщо відстежувати мовні тенденції за більш-менш тривалий період, можна спрогнозувати також характер і напрям деяких звукових змін, переміщення наголосу в словах, збільшення або зменшення продуктивності словотвірних типів, дальший розвій окремих граматичних категорій, збагачення чи збіднення функцій відмінків, постання або занепад певних стильових явищ. Рясний матеріал дає спостереження за динамікою літературної норми, за конкуренцією варіантів і дублетів (фонетичних, акцентуаційних, лексичних, словотвірних, граматичних). Спираючись на частотні словники, корпуси письмових та усних текстів, нескладно передбачити, який з варіантів виявиться вживанішим, а який стане кандидатом на ви-

лучення, бо тримається в літературній мові лише за інерцією, як прослідок минулих часів. Влучну рекомендацію давав І. І. Срезневський: «Уважай за минуле те, що утримують силою, штучно; уважай за майбутнє те, що дедали більше пробивається в життя мови, хоч іноді частинами, дрібницями»¹⁶⁸.

Для внутрішнього прогнозування важливо враховувати закладений у мові потенціал. Як відомо, у ході історичного розвою мовна система розкриває тільки частину своїх можливостей. Ті, що лишаються нерозкритими, становлять резерв, здатний реалізуватись у майбутньому. Найкраще це видно на рівні словотвору. Тут існує поняття потенційного слова, тобто слова, можливість утворення якого в мові закладена, але ще не здійснена. Свого часу Н. Ф. Клименко зіставила теоретично можливі афіксальні слова, для творення яких у мові існує продуктивний зразок, з реальними словами, засвідченими в мовленні. Пор. нереалізовані *наслід (при реалізованих дослід, обслід), *дослідок, *обслідок (наслідок), *обслідний, *наслідний (дослідний), *обслідництво, *наслідництво (дослідництво). У такий спосіб мовознавиця виявила «порожні клітини», за рахунок яких розвивається словотвірна система, з'ясувала міру реалізації її афіксального потенціалу¹⁶⁹. Потенційні одиниці зафіксовано й на інших мовних рівнях — фонологічному¹⁷⁰ та синтаксичному¹⁷¹. Вивчати їх можна на матеріалі як однієї мови, так і групи мов (у порівняльному ракурсі).

Мета зовнішнього прогнозування — передбачати функціонування мови як суспільного явища, а також майбутнє світової лінгвосфери загалом. До уваги беруть кілька аспектів:

- як зміниться соціальний і правовий статус конкретної мови; чи буде вона й далі побутувати як мова державна (міждержавна, міжнародна, регіональна, локальна); як слід планувати її розвиток, щоб вона набрала силу або, щонайменше, не втратила цього свого статусу; як будуть розвиватися територіальні діалекти та національні варіанти мови, чи не загрожує їй у цьому зв'язку розпад;
- розвій суспільних функцій мови: у яких комунікативних сферах і в якому діапазоні її вживатимуть (державне врядування, діловодство, освіта,

¹⁶⁸ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. — Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1959. — С. 26.

¹⁶⁹ Клименко Н. Ф. Язык как единство реализованного и потенциального // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. — Киев: Наук. думка, 1981. — С. 85–101; Клименко Н. Ф. Потенциальные и реализованные слова // Клименко Н. Ф. Вибр. праці. — Київ: Видавн. дім Д. Бураго, 2014. — С. 504–517; Клименко Н. Ф. Про невикористані можливості словотвору української мови // Там само. — С. 526–534.

¹⁷⁰ Вербенко И. Ю. Интерпретация возможного и действительного на фонологическом уровне // Система и структура языка... — С. 115–128.

¹⁷¹ Критская В. И. Соотношение реализованного и потенциального в синтаксисе // Там само. — С. 147–156.

наука, культура, церква, ЗМІ, інтернет, побутове мовлення тощо); чи не загрожує їй втрата функційності, чи є перспективним розширення функцій тощо;

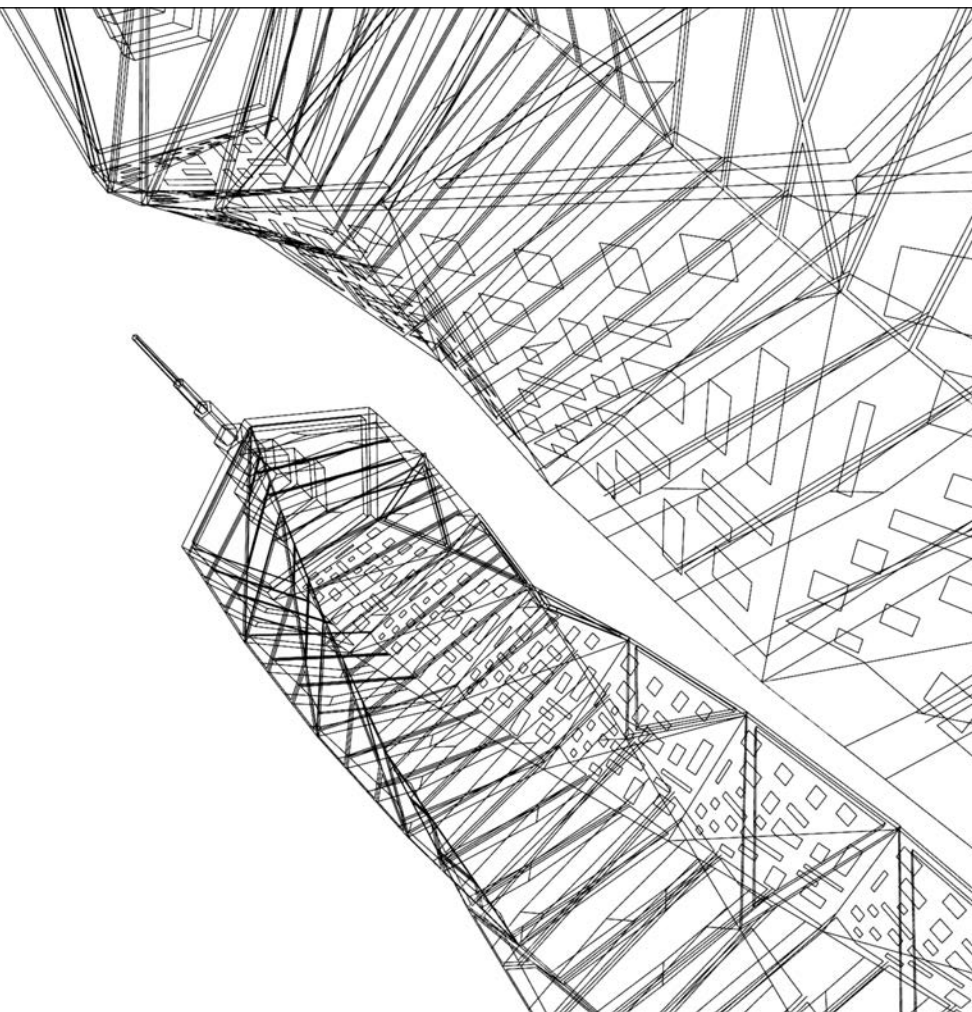
- зрушення в мові як знарядді інформаційного впливу; чи зросте її суспільна ефективність; чи буде комунікація цією мовою на рівних конкурувати з комунікаціями інших типів;
- оцінюють потенційну життєспроможність, довговічність мови, урахувуючи такі параметри, як прогнозована кількість носіїв, їхню вікову структуру, характер територіального поширення мови (повний, частковий), стан масової грамотності та мовної свідомості, оцінки престижу мови, характер державної мовної політики тощо.

Що ж до прогнозування світової лінгвосфери, то тут у центрі уваги — процес взаємодії мов і його наслідки. Серед іншого з'ясовується: як і якою мірою вироблятимуться спільні риси на різних мовних рівнях (завперш у лексиці, термінології); чи зростатиме кількість мовних універсалій; як триватиме конкуренція і перерозподіл функцій між мовами; які мови в майбутньому лишатимуться міжнародними; які мови найбільше вивчатимуть як іноземні; які перспективи дво- й багатомовності; як зміниться мовна карта світу з огляду на занепад і відмирання «малих» мов; яке майбуття штучних мов.

Між внутрішнім і зовнішнім прогнозуванням існує засаднича відмінність. Мовна структура досить-таки інертна, змінюється неспішно. Оновлюється дрібними, малопомітними зсувами, що не порушують її наступності. На суспільні зміни реагують хіба що лексичний, фразеологічний і почасти стильовий рівні, тоді як кістяк мови — звуковий і граматичний лад — практично не підвладний зовнішнім чинникам і мало змінюється навіть у масштабі століття. Через це внутрішнє прогнозування більш точне й обґрунтоване, ніж зовнішнє. З іншого боку, майбуття мови мало залежить від внутрішніх чинників. *Мова занепадає не тому, що її граматична будова чи лексична бідність перешкоджають повноцінно спілкуватися, а тому, що несприятливі суспільно-політичні та культурні обставини змушують носіїв переходити на інші мови.* Тим-то суспільна вага внутрішнього прогнозування не така значна — воно цікавить переважно самих лінгвістів. Натомість ширший загал більше зацікавлений у прогнозуванні зовнішньому. Саме воно показує, як може скластися майбутнє мови з огляду на ті чи інші суспільні обставини.

Розділ 3

СВІТ НАШОГО ЗАВТРА ОЧИМА ФУТУРОЛОГІВ

-
- 3.1. Зміни прискорюються
 - 3.2. Глобальні проблеми людства
 - 3.3. Тенденції, що визначають майбутнє

3.1. ЗМІНИ ПРИСКОРЮЮТЬСЯ

Неможливо по-науковому спрогнозувати майбуття мови, якщо не знати, як зміниться світ, у якому ця мова функціонуватиме. Так само неможливо вірогідно передбачити долю мови у відриві від долі її носія — народу. Життя мови — це життя суспільства й народу, який нею розмовляє. Що станеться з українською мовою в наступні 50, 100, 200 років? Це прямо залежить від того, що буде з українцями, Україною, світом і взагалі людською цивілізацією та культурою.

Дотеперішні мовні прогнози зазвичай не справджувалися, тому що жоден із численних позамовних факторів, від яких залежить майбуття мови, не входив у сферу традиційної лінгвістики¹. Сьогодні вже очевидно: передбачати на підставі суто мовних даних — означає виявляти вузький, одномірний, непрофесійний підхід. Реалістично спрогнозувати майбуття мови виключно в межах лінгвістики ледве чи можливо. Натомість системний підхід до прогнозування не вичерпується аналізом складників об'єкта, а передбачає їх розгляд у ширшому контексті — на суспільно-політичному, економічному, науково-технічному, культурному тлі. Тим-то лінгвофутуролог повинен не лише вловлювати тенденції розвитку самої мови, а й знати, куди рухається світ загалом, яким він буде в майбутньому.

Справді, що станеться з мовою, залежить від багатьох зовнішніх чинників: майбутнього держави й законодавства, народонаселення й демографічних процесів, інтенсивності міжнародних відносин, стану економіки й виробництва, перспектив цифрової економіки, розвитку технологій, ролі інформації та знань у житті суспільства, впливу електронних комунікацій і ЗМІ, загального стану науки, освіти, духовної культури. Тож і майбутнє кожної етномови крім власне лінгвістичного має і низку інших вимі-

¹ Chaudenson R. On the futurology of linguistic development // Globalization and Language Vitality: Perspectives from Africa / Eds.: C. B. Vigouroux, S. S. Mufwene. — London; New York: Continuum Press, 2008. — P. 177.

рів: політичний, правовий, демографічний, економічний, технологічний, інформаційний, науковий, освітній тощо.

Аналізувати вплив цих рушійних сил не так просто. По-перше, можна по-різному оцінювати, які з них провідні, а які другорядні. Які впливають більше, а які менше. Які треба враховувати в першу чергу, які в другу, які в третю... Відповідь великою мірою залежатиме від спеціалізації науковця. Скажімо, економісти та соціологи економічного спрямування на чільне місце ставитимуть вплив виробничих відносин (глобалізація, діяльність транснаціональних корпорацій, розвиток цифрової економіки тощо). Для юристів запорука безхмарного майбуття мови — її сильний правовий статус, юридичне регулювання вжитку. Філософи, політологи розглядатимуть питання передусім крізь призму теорії «зіткнення цивілізацій». Культурологи, інші гуманітарії будуть наголошувати на впливовості та притягальності культури, що створена цією мовою.

По-друге, чинники можуть впливати на функціонування мов різноскеровано, з неоднаковими наслідками. Так, з погляду інтересів міжнародної комунікації (світова економіка, торгівля, наука, дипломатія) зручніше мати якнайменше мов для спілкування, а найзручніше — одну. Зрозуміло, що за такого підходу практично всі національні мови, зокрема й «великі», приречені коли не на вигасання, то на різке згортання суспільних функцій. З погляду ж культури, розмаїття мов — не перешкода, а благо. Багатомовність дає шанс кожному народові (і великому, і малому) самоствердитися, самовиразитися, збагатити духовну скарбницю людства. І не лише в таких сферах, як література, мистецтво, фольклор, а й освіта, наука, філософія тощо.

По-третє, не завжди можна вірогідно передбачити тяглість і силу дії певного чинника. Нині, наприклад, життя національних мов отруює глобалізація, яка наразі тільки набирає обертів. Та чи триватиме вона вічно? Не виключено, що глобалізація, як і інші суспільно-економічні процеси, має циклічну природу й за певний час піде на спад. У такому разі національні мови набули б нових імпульсів для розвитку. Так само важко спрогнозувати появу в майбутньому нових чинників, які вже наче мерехтять на обрії, але про які ми ще не можемо сказати нічого певного. Приміром, удосконалений машинний переклад, що набагато перевершував би можливості людини-перекладача й притому давав би якісніший продукт. Або генетичне чи фармакологічне поліпшення роботи нейронів головного мозку, щоб доросла людина була здатна опановувати мови так само легко, як у ранньому дитинстві. Чинники такого роду, якби вони оприсутнилися, ґрунтовно змінили б нинішні мовні прогнози, сприятливо вплинули б на збереження мовного розмаїття.

Отже, щоб вірогідно спрогнозувати стан української мови майбутнього, потрібно уявляти, хоча б у загальних рисах, якими вони будуть — людина та

світ майбутнього. У цьому розділі ми спробуємо прокреслити найімовірніші лінії розвитку суспільних сфер, значливих для функціонування мови. Не плекаючи рожевих ілюзій, але й не загрузаючи в чорному песимізмі. Спробуємо по змозі обійтися без конспірології, залякувань та дешевих сенсацій.

Ще дві зауваги стосовно динаміки суспільних процесів у майбутньому.

Частота, з якою в різні часи відбувались етапні, поворотні події, була різною. На світанку історії приблизні проміжки між такими подіями становили десятки тисяч років. Пізніше — кілька тисяч років, потім — тисячу років, відтак — сто років. У наш час революційні зміни й епохальні відкриття трапляються за життя одного покоління. І це ще не межа. Нинішні темпи розвитку — просто фантастичні. Світ змінюється швидше, ніж ви встигаєте читати цей текст. Історичний час чимдалі ущільнюється. За насиченістю значущими подіями кожен рік XXI ст. можна умовно прирівняти до десятиліття у XX ст., до пів століття у XVII–XIX ст., до століття в середньовіччі й античності, до тисячоліття в доісторичні часи.

Чому ритми історії аж так пришвидшуються? Причини різні. Кількість населення у світі зростає по експоненті. У своїй масі люди стають більш освіченими, розкріпаченими, діяльними, схильними до плідної творчої праці. Жвавішає обмін її результатами, наростає науково-технічна могутність людства. Чимраз ширше коло людей і націй залучається до інтенсивної міжнародної взаємодії. Кажучи загалом, зв'язок усього з усім стає дедалі тіснішим.

І виходить, що уявне майбутнє може наспіти значно раніше, ніж ми очікуємо. У найближчі кілька десятиліть наукових проривів, технічних винаходів, радикальних суспільних перетворень, резонансних культурно-мистецьких подій може статися більше, ніж за все минуле століття. Не виключено, за наступні 50 років людство зміниться більше, ніж за минуле тисячоліття.

Друга заувага: темпи розвитку набирають ходи, але як довго це триватиме? Чи має зростання свою стелю? Представники футурологічного «Римського клубу» вважали: так, має. Якщо нестримний економічний розвій і заподіяне ним забруднення планети не спинити, природні ресурси швидко вичерпаються й ми докотимося до екологічного лиха вселенських масштабів.

Однак обмеженість природних ресурсів — не привід зупиняти поступ людства. Історія прогресу саме в тому й полягає, що людина віднаходила способи долати всілякі межі та перешкоди. Завдяки науковим відкриттям, технічним винаходам, удосконаленню знарядь праці й технологій виробництва вона перетворювала на виробничі ресурси те, що раніше ними не було. І в цьому сенсі наявність меж — не гальмо, а, навпаки, стимул до розвитку. Якби не було обмежень для мисливства та збиральництва, наші далекі предки ще нескоро перейшли б до землеробства та скотарства. Якби

не бракувало деревного вугілля, людина не навчилася б замінити його мінеральним паливом. Якби ми могли легко запам'ятовувати все потрібне, хтозна, чи виникли б писемність, друкарство, засоби масової інформації. Якби складні розрахунки могли вестися суто в голові чи на папері, невідомо, чи винайшли б рахівниці, калькулятори, комп'ютери.

Нині багато говорять про обмежену здатність людини «перетравити» нескінченну лавину інформації, осягти огром нововідкритих знань, безболісно призвичаїтися до модерних новацій. Проте з історії відомо: людина завжди шукала — і знаходила! — способи дедалі більший обсяг знань укласти в дедалі щільніші інформаційні одиниці, доповнюючи при цьому внутрішню природну пам'ять «зовнішньою» (нотатки, книги, комп'ютер, інтернет, хмара). Зважмо й на те, що пам'ять свою ми завантажуюмо аж ніяк не вщерть. Резерви її — колосальні. Якщо в майбутньому навчимося залучати їх більшою мірою, це не тільки покращить наші пізнавальні здібності, а й дасть змогу краще та швидше опановувати чужі мови. У будь-якому разі про жодне вичерпання розумових можливостей людини не йдеться. Мова йде про потребу навчитися застосовувати їх більш доцільно, розважливо, «по-господарському».

Футурологи часто аналізують прийдешнє крізь призму глобальних проблем. Ми можемо не знати конкретних подій завтрашнього дня, але знаємо напевно: глобальні проблеми — це те, що нам неunikно доведеться вирішувати в майбутньому. Проблеми ці вийшли на авансцену ще в минулому столітті й відтоді чимдалі загострюються. Одні з них зумовлені біологічною чи суспільною природою людини, другі — навальним зростанням народонаселення, треті — безмірним нарощуванням виробництва й агресивним впливом на довкілля, четверті — різкими відмінностями в економічному та культурному розвитку окремих регіонів світу.

Глобальними ці проблеми називають тому, що вони набули загальносвітових масштабів, зачіпають життєві інтереси всіх народів і держав, безвідносно щодо їхньої цивілізаційної належності чи рівня розвиненості. Якщо проблеми ці вчасно не вирішити, вони загрожуватимуть змести з лиця Землі нашу цивілізацію, людство загалом. До останку знищеними виявляться й духовна культура, численні етномови. Специфічна властивість глобальних проблем — їх не розв'язати в межах окремих країн чи регіонів. Потрібна широка міжнародна співпраця, узгоджені, невідкладні зусилля всього світового співтовариства.

До ключових глобальних проблем належать: 1) запобігання третій світовій війні та іншим збройним конфліктам, забезпечення миру для всіх народів; 2) подолання суспільно-економічного розриву між високо- та слаборозвиненими країнами, боротьба з бідністю; 3) регулювання неконтрольованого зростання людності, подолання демографічного вибуху;

4) запобігання варварському забрудненню довкілля, боротьба з хижацьким ставленням до природи.

Розгляньмо ці проблеми докладніше.

3.2. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА

3.2.1. Збройні конфлікти

Попри міжнародну систему контролю за ядерними технологіями та зброєю масового знищення, існує ризик їх дальшого поширення. Звідси небезпека термоядерного апокаліпсиса, зокрема переростання локальної ядерної війни у світову. Глибинна причина воєн та інших збройних конфліктів — егоїзм, егоцентризм, інстинкт домінування. Закладені в людині генетично, вони проступають і на рівні цілих країн та народів. Що ж до конкретних приводів, то ними часто виступають боротьба за ресурси (спірні території, поклади сировини, енергоносії) та світоглядні розбіжності. Якщо за нашого часу війни нерідко спалахують через родовища нафти, то в майбутньому їх побудниками можуть стати брак продовольства та питної води. Міжетнічні уособиці, релігійні чвари, ідеологічні тертя також ризикують розростися до вселенських протистоянь. З метою налагодити торгівлю зброєю та наркотиками то тут, то там виринають різношерсті терористичні угруповання, борються з якими вкрай важко.

Що визначає місце держав у ієрархії за престижем і могутністю? Спроможність вести й вигравати війни. Держава, що нападає, намагається утвердити своє «право» нав'язувати іншим народам власну волю, диктувати їм власні норми, правила, уявлення про те, як треба жити, яким богам молитися, якою мовою розмовляти. Держава, що обороняється, захищає право на існування, право на незалежність, право бути визнаною і шанованою у світі. Крім нинішньої російсько-української війни, інспірованої жаданням імперського реваншу, на сучасній мапі світу тліють й інші точки напруги, здатні в майбутньому перерости в криваві збройні протистояння. Лише деякі приклади.

На теренах Західної Європи спостерігаємо поступову й, мабуть, уже незворотну зміну національно-релігійного складу населення. Якщо нинішні тенденції триватимуть, до кінця XXI ст., за прогнозами, у Франції, Австрії, Швеції, Німеччині, Великій Британії мусульман житиме більше ніж немусульман. Зміни ці криють у собі неабиякий конфліктогенний потенціал, пов'язаний з проісламським та протиісламським екстремізмом.

У найближчій перспективі внутрішні дезінтеграційні процеси загостряться в Російській Федерації. Головні передумови: розгул шовінізму та ксенофобії («Росія для росіян»); національно-конфесійна строкатість регіонів, прагнення підкорених народів Росії перетворити свої автономні рес-

публіки (краї) на незалежні держави; разюча прірва між регіонами за рівнем доходів, яка підсилюватиме їхню економічну, а згодом і політичну відрубність. Катализатором розпаду може стати безславний програш у нинішній загарбницькій війні, якою Росія сама себе заганяє в могилу. Війна вже заподіяла економічний занепад, суспільну напруженість, зовнішню ізоляцію. У підсумку країна-агресорка розпадеться на такі, наприклад, регіони: Північ Росії, Південь Росії, Північний Кавказ, Урал, Сибір, Далекий Схід (окремі околиці відійдуть до поближких країн). Щоправда, у такому разі розосереджена по всій Росії стратегічна ядерна зброя може опинитися в руках керманів новопосталих держав з потенційно небезпечними наслідками.

Амбіцій на світове лідерство не приховує сучасний Китай. У наступне десятиліття китайська економіка за рівнем ВВП, цілком певно, залишить позаду американську. Сьогодні країна претендує на акваторію Південно-китайського моря та його багатющі природні ресурси (риба, сира нафта, природний газ). Це одна з головних судноплавних артерій світу: щороку нею проходить світова торгівля на суму \$ 3,37 трлн (третина світової морської торгівлі)². Зазіхання Китаю на цей стратегічно важливий шлях здатне загострити конфронтацію із сусідами. Якщо ж у суперечку втрутяться США, для яких свобода судноплавства — наріжний камінь зовнішньої політики, наслідком може стати війна двох ядерних держав. Китай, окрім того, має спірні території з іншим членом ядерного клубу — Індією (Південний Тибет тощо). Китайсько-індійський кордон досі остаточно не делімітовано. Ще одна вибухонебезпечна ситуація.

Світова термоядерна війна, якщо спалахне, матиме наслідки воістину катастрофічні. Фахівці попереджають: після застосування навіть децимі нагромадженого натепер ядерного арсеналу від спопелілих міст і лісових пожеж в атмосферу здійметься таке громадиво сажі, що утвориться непроникний для сонячного проміння товстелезний щит і навіть у тропіках запанує вічна зима. Загине не тільки людство, а й усе живе на Землі.

Здавалося б, що може бути гіршим за термоядерну зброю? Сьогодні окремі країни розробляють зброю ще небезпечнішу — генетично-молекулярну. Власне, біологічну зброю винайшли не сьогодні. Раніше в цій ролі планували використовувати спеціальні штами таких важких захворювань, як сибірка, чума, лихоманка Ебола, туляремія. Збудники цих хвороб були стійкими до антибіотиків і мали потужну нищівну дію. До противника їх збиралися доправляти за допомогою міжконтинентальних ракет і розпилювати над великими містами.

Генетично-молекулярна зброя (молекулярна нанозброя) — біологічна зброя нового покоління, винайдена завдяки розшифруванню людського

² How Much Trade Transits the South China Sea? URL: <https://bit.ly/40SHOM1>

геному. Сторонні гени, потрапляючи в організм, зрощують там шкідливі білки, які агресивно атакують на молекулярному рівні його системи (серцево-судинну, імунну, нервову, травну, репродуктивну тощо). Наслідки враження моторошні: смерть, інвалідність, нервово-психічні розлади, дебілізація, стерилізація. Дія може бути як миттєвою, так і відтермінованою. Лише одного грама речовини достатньо, щоб повинищувати мільйони людей, адже кожна з активних молекул патогену, потрапляючи в організм, починає розплоджуватися й заражати інших особин (саме цим біологічна зброя відрізняється від хімічної). Приборкати молекулярну епідемію практично неможливо: ураження діагностувати складно, ліків немає. На відміну від інших різновидів біологічної зброї генетично-молекулярна здатна діяти вибірково. Якщо при її створенні враховано генетичні особливості рас, націй, народностей, вона вражатиме лише конкретну популяцію.

Небезпека генетично-молекулярної зброї підсилюється її дешевизною, компактністю, простотою виготовлення. Все, що треба, — зменшка фахівців і лабораторія, оснащена сучасною апаратурою, яку цілком законно можна придбати на ринку біотехнологічного обладнання. Володіння такою зброєю досі не регламентовано жодними міжнародними угодами чи зобов'язаннями. Ясно, що вона може стати легкою здобиччю терористів.

Щоб гарантувати біологічну безпеку людства, треба вивчити механізми дії генетично-молекулярної зброї, знати, як від неї захиститися, уміти практично застосовувати ці знання в конкретних ситуаціях. Отже, достатнє фінансування фундаментальної науки — неодмінна умова протидії біологічним загрозам у сучасному світі.

У майбутньому молох війни, на жаль, і далі лишатиметься зловісним супутником людства. На цьому трагічному тлі стає ще зрозумілішою соціальна цінність миру, злагоди, безкровного, ненасильницького розвитку. Досягати їх варто через погодження інтересів різних держав і народів, взаємних поступок, духу обопільної довіри, взаємовигідної співпраці, уселюдської солідарності. Потрібен також авторитетний суддя (країна чи міжнародна організація), який би ухвалював справедливі рішення в конфліктних ситуаціях.

3.2.2. Економічна нерівність і бідність

Якщо порівняти сучасність і давнину, можна бачити, що проблема бідності та майнової нерівності поступово розв'язується або, принаймні, стоїть уже не так гостро. Сьогодні більшість людей на Землі живуть загалом краще, ніж учора. І все ж проблема нерівномірного розвитку цивілізації ще далека від вирішення. Сумне провалля між заможними країнами та країнами третього світу розглибочується й далі. Глобалізація, новітні технології

не пом'якшили, а, навпаки, посилили фінансове розшарування. Країни-лідери мерщій вириваються вперед, відсталі ж немічно плентаються у хвості й, здається, не мають ані найменшого шансу надолужити їх.

Склалася парадоксальна ситуація: вісім мільярдів, що залюднюють планету, з формального погляду існують в одному часі, а з погляду міри цивілізованості перебувають мовби у віддалених історичних епохах. Дві третини землян і досі живуть на межі бідності. Сівши на реактивний літак у котромусь зі світових фінансово-економічних центрів, лише за кілька годин можемо потрапити в такий глухий закуток, який, здається, донині перебуває на родоплемінному рівні. Голод, злидні, неписьменність — реалії країн Тропічної Африки. Нерівномірність розвитку спостерігаємо не тільки між окремими державами, а й у межах однієї держави (багата столиця — бідні регіони).

Утім, економічна нерівність між країнами така ж природна, як і майнова нерівність між людьми. Як правило, заможними стають люди освічені, тямущі, енергійні, працьовиті, амбітні, вольові; злидненими — недалекі, мляві, кволі, ледачі, збайдужілі, убогодухі. Основу ВВП розвинених країн становить продукція високотехнологічного, інноваційного виробництва з великою доданою вартістю. В основі ж ВВП бідних країн — продукція переважно аграрно-сировинна, з невисоким ступенем переробки та низькою доданою вартістю. Відлученість від світових фінансово-торговельних потоків, брак інвестицій і технологій, допотопна промисловість, мала продуктивність праці, жебрацькі зарплати, масове безробіття — на все це нездужає економіка відсталих країн.

За прогнозами футурологів, бідні країни збідніють іще більше через очікувані зміни клімату. Глобальне потепління спричинить неврожай, насамперед — у тропічних і субтропічних країнах Африки та Азії. Якщо середня температура підвищиться хоча б на 2–4 °С, наслідки для сільського господарства та довкілля будуть катастрофічні. Це і постійна нестача продовольства; і зміни в характері опадів, коли одні ділянки суходолу затоплюватимуться, а інші виродяться в непридатні для землеробства пустелі; і деградація та втрата рифів у Південно-Східній Азії, що призведе до скорочення вилову риби, тощо. Власне, від глобального потепління потерпають й інші макрорегіони. Так, у Європі вже тепер через люту спеку врожаї пшениці падають на третину. Якщо до кінця XXI ст. така погода стане нормою, половина людства ризикує залишитися без шматка хліба.

Отже, проблема подолання або, принаймні, зменшення розриву між високо- та слаборозвиненими країнами ще довго стоятиме на повен зріст. Забезпечити засобами існування багатомільярдну людність Землі, здолати голод, злидні, безкультур'я, створити кожному гідні умови життя та праці, дати змогу найповніше розкрити свій потенціал — вирішити ці завдання

цілком реально, хоч і не легко. Людство має для цього достатньо фінансових, економічних, науково-технічних ресурсів та інтелектуальних можливостей. Ще більше ресурсів і можливостей з'явиться в майбутньому (про це йтиметься далі).

3.2.3. Перенаселеність Землі

Поміж країн поглибитися нерівновага не лише економічна, а й демографічна — в обсягах і темпах народжуваності. Розвинений Захід потерпає від демографічної кризи, країни ж третього світу — від демографічного вибуху. Загалом населення Землі стрімко зростає. Зростають і темпи приросту. Якщо кількості 2 млрд осіб людство досягло впродовж 10 тис. років (у 1930 р.), то подвоїлося це число вже за наступні 40 років. Загалом за ХХ ст. населення збільшилося в 3,7 раза. Демографи прогнозували, що поріг у 8 млрд ми перейдемо у 2025 р., проте сталося це раніше — у листопаді 2022 р.³ Схоже, населення планети зростає нестримно й безконтрольно.

Лева частка приросту (близько 95 %) припадає на найвідсталіші регіони Африки, Південно-Східної Азії, півострова Індостан. Зазвичай це ті країни, що б'ються з нуждою, недоїдають, потерпають від хвороб і воєн. Через високу дитячу смертність сім'ї масово втрачають малюків. Розтерзані горем батьки, щоб компенсувати втрату, народжують потомство «із запасом». Так, у більшості африканських країн, південніших за Сахару, пересічна родина заводить 5–7 і більше дітей. Але це тільки поглиблює бідність, адже рівень безробіття в цих країнах перевищує 50 %.

Перенаселеність Землі загострює низку колізій. Кількість «голодних ротів» зростає в рази швидше, ніж можливості забезпечити їх харчами, прісною водою, засобами гігієни, робочими місцями. З іншого боку, через нарощування обсягів виробництва стрімко вичерпуються невідновлювані паливно-сировинні та енергетичні ресурси, виснажуються сільгоспугіддя, біоресурси морів та океанів, забруднюється довкілля, наростають небажані зміни клімату. Рятуючись від безробіття та безгрошів'я, мігранти масово наводнюють країни «золотого мільярда». Проблема в тому, що в переселенців своя віра, своя мова, свій триб життя. І замість прилашуватися до європейських традицій і цінностей, вони намагаються приладити їх під себе, а це, ясна річ, ставить західні суспільства на грань мовно-культурних антагонізмів.

Заселеність Землі зростає і через те, що завдяки успіхам медицини, поширенню навичок гігієни та здорового способу життя люди стали жити довше. Нині середня очікувана тривалість життя становить 72,8 року (безвідносно до статі чи регіону). В окремих країнах цифри ще більші: у Японії,

³ Worldometer. Current World Population. URL: <https://bit.ly/2UKMS7c>

наприклад, чоловіки живуть пересічно 83,7 року, жінки — 86,6 року⁴. Це ті вікові орієнтири, досягти яких у принципі реально для більшості країн. Адаже з погляду фізіології всі люди незалежно від раси чи національності, як кажуть, зіплені з одного тіста, а максимально можливу тривалість життя геронтологи оцінюють у 110–120 років. Однак майбутнє утривалення життя означатиме, що в популяції збільшиться й частка осіб, старших за 65 років (нині вони становлять близько чверті населення).

Що ж до демографічної кризи на Заході, то її причина — низький рівень народжуваності. Більшість родин мають по одній дитині. Цього, ясна річ, замало для відтворення популяції. Життєві плани молоді (18–35 років) з дітонародження змістилися в бік навчання, кар'єри, професійної самореалізації. Дається взнаки й урбанізація: переїжджаючи в місто, людина вже не так гостро відчуває потреби в продовженні роду. Демографічна криза загрожує стрімким постарінням європейців з наступною депопуляцією. Падіння народжуваності в розвинених країнах Заходу нарекли навіть «колективним самогубством». Та навряд чи людність цих країн скоротиться — уже тепер її рівень підтримують багатомільйонні лавини переселенців з Азії та Африки. У майбутньому вони до невпізнанності змінять мовно-етнічне обличчя Європи. Декотрі автори вже сьогодні б'ють на сполох через початок вимирання її корінної людності. Недалекий той час, коли проблема ця торкнеться й України, про що поговоримо далі.

Загалом перенаселеність оцінюють як негативне явище, адже світ утрачає змогу розвиватися гармонійно. Потрібне розумне, науково обгрунтоване регулювання кількості населення. Мета — вивести його на стабільні, оптимальні для природних можливостей Землі величини. Демографи та футурологи прогнозують: з огляду на дальшу урбанізацію, емансипацію жінок, поширення засобів контрацепції, зростання рівня життя та освіти сім'ї народжуватимуть менше дітей (як це вже сталося в Європі). У такому разі темпи зростання населення, імовірно, сповільняться, а в другій половині XXI ст. воно взагалі припиниться. Кількість людей на Землі стабілізується на рівні 10–11 млрд осіб⁵. Це багато, але ще стерпно для природи. В ідеалі, звичайно, бажано довести це число до певного оптимуму. Якого саме — предмет обговорення фахівців. Головним мірилом мали б стати такі обсяги життєдіяльності, які б не донищували біосферу Землі.

⁴ В Україні середня очікувана тривалість життя при народженні у 2018 р. становить 71,7 року (66,9 року для чоловіків і 76,7 року для жінок) (Міграція в Україні: Факти і цифри. — Київ: Міжнар. організація з міграції, 2019. — С. 3).

⁵ За середнім прогнозом ООН, у 2100 р. населення світу становитиме 10,875 млрд [United Nations. Population Division. World Population Prospects 2019. Total population by region, subregion and country, annually for 1950–2100 (Estimates, 1950–2020; Medium fertility variant, 2020–2100). URL: <https://bit.ly/315W11c>].

3.2.4. Хижацьке ставлення до природи

Із завзяттям, гідним кращого застосування, людство робить свою планету непридатною для власного існування. Те, що коїться нині з довкіллям, інакше як екоцидом не назвеш. Щоб наростити обсяги виробництва, потрібні природні ресурси — продовольство, сировина, джерела енергії. Не всі вони відновні. Що станеться, якщо в майбутньому населення Землі подвоїться, а поклади нафти, газу, інших корисних копалин вичерпаються?

Наш варварський наступ на біосферу загрожує лихом. Відходи виробництва й транспорту густо забруднюють повітря, ґрунти, водоймища. Зіщулюються площі лісів, маліють запаси прісної води, вимирають біологічні види, підвищується температура повітря, розповзаються пустелі, зяють «озонові діри» — усе це занапашає природне середовище для існування людини, тваринного та рослинного світу. Так, лише за останні 50 років популяції диких тварин на планеті скоротилися загалом на 69 %, а в деяких регіонах — до 94 %⁶. Якщо нинішні темпи зростання людності, промислового виробництва й споживання збережуться, то до кінця XXI ст. наше довкілля настільки деградує, що стане негодящим для життя, й людство як біологічний вид вимре.

Волає захисту природа. Як перебороти зневажливе, паразитарне ставлення до неї? Як покласти край шаленій експлуатації її ресурсів? Адже незабруднене повітря, незасмічена вода, незагиджені ґрунти, незатруєна їжа — органічна потреба людини.

У 1980-х роках набула поширення концепція сталого (довгочасного) розвитку. Вона закликає узгоджувати суспільно-економічний розвій країн з потребами та можливостями природного середовища, пильнувати розумного балансу між задоволенням потреб поколінь нині сухих і грядущих, зокрема й потреби в безпечному довкіллі. Кожен має зятати: природні багатства ми не успадкували в батьків, а позичили в дітей. Жити треба так, щоб плоди нашої кипучої діяльності не отруювали нащадків, не позбавляли їх змоги вдовольняти свої власні життєві потреби. Країни повинні розвиватися не стихійно, а продумано, не хаотично, а узгоджено, не егоїстично, а з турботою про наступні покоління. Це головна запурука виживання людства, доконечна умова його збалансованого розвитку, тривалого прогресу.

Проте реалізація цієї концепції (здавалося б, глибоко продуманої, важеної) наразилася на труднощі. Далися взнаки розбіжні погляди заможних і бідних країн на шляхи її втілення. Світова економіка живе головно за своїми ринковими законами, мало зважаючи на інтереси довкілля. Тож безконтрольне, недалекоглядне марнотратство природних ресурсів три-

⁶ *Spyro St.* Our disappearing wildlife is pushing life on Earth into critical condition. URL: <https://bit.ly/3xcbV3U>

ває і триває, а концепція сталого розвитку сприймається поки що як суто декларативна.

Тепер порятунку шукають у передових технологіях, які зменшують відходи виробництва, покращують їхню переробку й утилізацію. Агротехніка та нові біотехнології обіцяють компенсувати ущільнення посівних площ більшою врожайністю, що дасть змогу нагодувати бідні країни. Сьогодні ми краще уявляємо механізми впливу на клімат. Уже розроблено методи, як виклика́ти живодайні дощі чи запобігати руйнівним торнадо. Скоро, зовсім скоро розпочнеться екологічно доцільне управління погодою. Дощові зливи можна буде скеровувати туди, де вони потрібніші: одні регіони будуть урятовані від нищівних повеней, а в інших посушливі пустелі перетворяться на тіняві ліси. У другій половині XXI ст. людство, імовірно, повністю перейде на відновні природні ресурси: водну, сонячну, вітрову, геотермальну енергію. Щоб знизити антропогенне навантаження на екологічно проблемні зони, тамтешніх жителів переселятимуть у більш благополучні регіони.

Проблема проблем в екології — глобальне потепління. Виникло воно через масоване викидання парникових газів у багатих країнах, а наслідки найдужче відчувають найбідніші регіони (країни Центральної Африки, південно-східний Пакистан, північно-західна Індія, південний Іран тощо). Схоже, що Африка, ця колиска людства, у майбутньому взагалі стане непридатною для життя. Улітку температура тут тижнями тримається близько +50 °С. У результаті наступають пустелі, пересихають річки й озера. Наприклад, у центрі континенту практично висохло величезне колись озеро Чад — джерело води та їжі для десятків мільйонів африканців. Через аномальну спеку змінюються кількість і характер опадів, накочуються хвилі екстремальних погодних явищ (посухи, зливи), вимирають біологічні види, спалахують лісові пожежі. А тим часом у полярних краях тануть льодовики — підвищується рівень Світового океану.

В окремих країнах екваторіального та субекваторіального клімату влітку стоїть таке пекло, що його годі витримати фізично. Тіло потіє, але це не забезпечує втрати теплоти. Організм розігрівається й фактично вариться живо. Урятуватися можна хіба що в приміщеннях з кондиціонером. В Африці та Азії жахливі посухи спричиняються до епідемій і масового голоду. Це загрожує конфліктами, тероризмом, війнами за доступ до питної води та їжі. Люди боронитимуть своє головне право — на життя. Про яке економічне зростання тут може йтися?

За прогнозами, в оглядному майбутньому спекотнява не відступатиме, середня температура зростатиме й далі. Сотні мільйонів людей не зможуть жити там, де живуть нині. Варто вийти на відкрите повітря — і ти вже спікся. Злидні, голод, хвороби поженуть велелюдні потоки мігрантів з країн Африки, Близького Сходу та Центральної Азії в заможний Євросоюз. По

суті, розпочнеться нове велике переселення народів, спинити яке буде практично неможливо. Своїми масштабами та наслідками воно, імовірно, не поступатиметься переселенню народів у V–VI ст., яке призвело до руїни Римської імперії. Так само й неконтрольована навала кліматичних біженців ризикує занурити майбутню Європу в трясовину суспільно-економічної кризи, у вир мовно-культурного протистояння.

Футурологи також прогнозують хронічну нестачу прісної води: не лише з огляду на глобальне потепління, а й через дальше зростання людності та невиситимі водні «апетити» промисловості. Хрестоматійний приклад: щоб виготовити один-єдиний гамбургер, треба виростити худобу, зерно, овочі, засмажити чи спекти складники продукту, виробити упаковання, — на все це йде близько 2500 л води (!). Для вирішення проблеми пропонують скорочувати витрати води, зокрема за допомогою технологій повторного використання, знесолювання морської води, пошуку нових джерел. Країни з обмеженими водними запасами повинні будуть переорієнтуватися на виробництво менш водомістких товарів.

Якщо проблемою легковажити, «водна криза» загострюватиметься далі й на середину XXI ст. (як не раніше) від браку питної води потерпає половина землян. У зоні ризику — країни Африки, Південної Азії, Латинської Америки. Скажімо, людність Китаю неспинно зростає, китайська економіка безперервно нарощує оберти, а водних ресурсів на душу населення в країні менше ніж у середньому на планеті. Сьогодні нестача води гальмує економічний розвій Китаю, а в перспективі загрожує загострити тертя, що можуть перерости в повномасштабні «водні війни» із сусідами. І якщо справу не буде залагоджено полюбовно, Китай, як і Індія, можуть удатися до такого «аргументу», як брязкіт ядерною зброєю.

3.2.5. Як вирішити глобальні проблеми?

Аналізуючи гострі проблеми світового масштабу, доходиш висновку: ми за два кроки від того вузлового, переломного моменту, коли питання «бути чи не бути» постане руба. Чи маємо ми шанс вижити? Чи зможемо вберегти нашу планету? Чи стане наша цивілізація тривкою та безпечною? Відповідей на ці запитання дошуковуються найкращі уми людства.

Песимісти схильні вважати, що глобальні проблеми загалом нерозв'язні, що попереду на нас чекають спустошливі кризи, ходіння по муках і що світ наш кінець кінцем докотиться до екологічного колапсу. Натомість оптимісти покладають надії на те, що людство наділене достатнім інтелектуальним потенціалом, матеріальними ресурсами й що глобальні проблеми можливо розв'язати завдяки поступу науки та технологій. Задля власного виживання ми мусимо також переглянути нашу систему

цінностей: позбутись агресивності, зажерливості, споживацтва, марнотратства на користь гуманізації життя, культурної діяльності, творчої самореалізації — усього того, що наставляє людину на досягнення найвищих цілей буття.

Здавалося б, який стосунок глобальні проблеми мають до нашої теми? Який вплив війни, злидні, перенаселеність, забруднене довкілля можуть справити на мовне майбутнє людства? Відповідь проста: зuboжілій, зголоднілій, нездоровій і невлаштованій у житті людині не до того, щоб доглядати сад своєї мови. Думки її зайняті зовсім іншим — як вижити. Їй потрібен не словник, а окраєць хліба.

Можуть заперечити: а коли в давнину люди не були змушені виживати? Коли народні маси почувалися ситими, заможними, здоровими, щасливими? Адже війни, голод, злидні — невідлучні супутники людства. «Золотих часів», сприятливих для розвитку мов, було в історії не так і багато. Та попри всі лихоліття мови у своїй більшості не в'янули, а розквітали: збагачували словництво, відточували граматику, різноманітили стилі, усталювали літературні норми.

Це справді так. Проте нинішні реалії інакші. Щоб у наші дні національна мова твердо стояла на ногах, не животіла, не хиріла, потрібно створювати нею нові й нові знання, культурні цінності, інформаційні потоки, насичувати нею інтернет, робити її поширеною, багатофункційною, престижною. Це потребує фінансового ресурсу, і чималого. По-справжньому дбати за мову можуть сьогодні лише народи заможні або, принаймні, небідні. Народи, які знаходять кошти на освіту, науку, духовну культуру, які тягнуться до плідної життєтворчості та саморозвитку. Ось чому не буде натяжкою сказати: розв'язання глобальних проблем людства — запорука процвітання національних мов.

3.3. ТЕНДЕНЦІЇ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ МАЙБУТНЄ

Осягати день завтрашній можна крізь призму не лише глобальних проблем, а й тих провідних тенденцій, які з великою імовірністю формуватимуть наше майбутнє. Деякі з цих тенденцій тривають уже не одне століття, очевидні в історичних масштабах і загалом не викликають сумнівів. До них належать: дальша демократизація громадського життя, розширення меж свободи особистості, зміцнення правопорядку та законності, зростання ролі людського потенціалу, бурхливий науково-технічний поступ, незворотне піднесення суспільства від нижчих форм організації до вищих. Ці та інші суспільні тенденції є предметом жвавого обговорення футурологів. Далі ми розглянемо ті, котрі прямо чи опосередковано впливатимуть на мовне майбуття людства.

3.3.1. Глобалізація — локалізація

Чи не найбільш визначальна тенденція, що активно змінює наше життя сьогодні й ще активніше змінюватиме його завтра, — глобалізація. Усю світову історію можна, по суті, уявити як довготривалий процес взаємозближення народів і формування єдиного людства. Схоже, з винаходом інтернету цей всесвітньо-історичний процес наблизився до кінцевої мети, і нам випало на долю бути свідками його завершальних етапів. Відрубні гілки роду людського віднині й довіку сплітаються в одну велику родину.

Політичні, економічні, культурні відносини між країнами набувають небаченої досі насиченості. Ніколи раніше народи світу не обмінювалися так інтенсивно матеріальними, інтелектуальними, духовними цінностями. Товари, послуги, капітали, робоча сила, виробничі ресурси, технології, інформація, ідеї долають нині кордони швидше й вільніше, ніж будь-коли в історії. У масштабах планети відбувається неминуче злиття підприємств, торгівлі, енергетичних і транспортних мереж, засобів комунікації в єдину систему, у якій усе взаємопов'язане й взаємозалежне. Вийти за її межі тепер уже заледве можливо. Жодна країна світу не може нині існувати без розгалужених зовнішніх зв'язків, варячись у власному соку.

Не лише економіка — саме людство поступово перетворюється на єдиний організм. У його межах широко взаємодіє безліч національних, мовних, культурних, конфесійних, професійних, політичних спільнот та угруповань. І чим більше вони взаємодіють, тим більше виникає спільного в поглядах, ідеологіях, цінностях, нормах і способах поведінки. Зароджується прошарок «громадян світу» — тих, хто не відчуває міцної прив'язаності до своєї країни, національної культури, а взувається на єдину планетарну культуру, на цінності, спільні для всього світу. Сам феномен нації дехто трактує нині не як природний витвір, а як штучний конструкт, вислід ідеологічних маніпуляцій. Світ майбутнього увижається не національним, а «постнаціональним», його житель — носієм не національної свідомості, а «глобальної ідентичності».

Глобалізація — процес історично зумовлений, закономірний і неунікний. Однак ставлення до неї далеко не однозначне, бо несе вона народам світу не лише позитиви.

Серед безумовно сприятливих наслідків — нищення бар'єрів, що стримують вільний обіг капіталів, товарів, інформації. Завдяки інтернету ми дістали практично необмежений доступ до найновіших знань, передових ідей, інтелектуальних звершень, культурних надбань, корисної інформації та іншої всячини. Із цієї скарбниці кожен відбирає те, що співзвучне його потребам і запитам. Під впливом глобалізації незмірно поширився світовий інформаційний простір, поживавішала мовно-культурна взаємодія.

Глобалізація употужнює роль мислення та знань як стратегічного ресурсу цивілізації, висвічує нові інтелектуальні обрії, дає змогу кожному розкритися всіма своїми талантами й здібностями.

У глобалізованому світі менше підстав для розбрату, чвар, ворожнечі. Спільний ринок, уніфіковане законодавство різних країн, вагоміша роль міжнародного права та міжнародних організацій, налагоджені канали дипломатичних зносин — усі ці чинники якщо не усувають, то, принаймні, суттєво знижують імовірність вибуху руйнівних, виснажливих воєн. Незгоди, суперечності, конфлікти гасяться не на полі бою, а за столом переговорів або в міжнародному суді. Спільними зусиллями легше давати відсіч хворобам, епідеміям, загрозам довкіллю. Глобалізація забезпечує самовиживання нашої цивілізації, створює надійні передумови для миру, співпраці, добробуту.

Світ стає настільки тісним, що скидається на одне «велике село». Дедалі більшу популярність здобуває міжнародний туризм. Будь-хто може хутко дістатися будь-куди, навіть у найбільш віддалені й екзотичні куточки Землі. Стає легше популяризувати власні традиції, цінності, культури далеко за межами своїх країв і країн. Глобалізація осучаснює національні мови, робить їх більш гнучкими й придатними для актуальних потреб сьогодення. Усі ці переваги ми відчуваємо вже сьогодні, а завтра вони стануть іще відчутнішими.

Утім, негативу глобалізації теж не бракує. Так, можливості зростають, але не для всіх держав, а впереваж для провідних. Це добре видно у сферах економіки, фінансів, торгівлі: високорозвинені країни набувають іще більшої потуги, тоді як економічно відсталі, не витримуючи тягара конкуренції, відстають іще більше. Результат — глибшає майнова прірва між народами, що загострює суспільну напругу. Найбільший зиск від глобалізації мають міжнародні фінансові мегакорпорації, проте, як влучно підмітив І. М. Дзюба, міжнародними вони є «швидше за розмахом діяльності, ніж за представництвом інтересів»⁷.

Нерівноправність панує не лише в економічних зв'язках, а й у культурних взаєминах. Незайве нагадати, що самé поняття культури передбачає розмаїття, поліфонію, плюралізм. Вона обіймає строкату мозаїку ідей, поглядів, концепцій, теорій, вірувань, традицій, стереотипів, канонів, стилів, напрямів, течій. Безконечна багатоманітність — спосіб буття культури, незглибиме джерело її поступу. Тим-то в ідеалі всі національні культури мали би бути рівноцінними, рівноправними, жодна не мала б домагатися якоїсь винятковості чи монополії. Найкращий принцип співжиття культур — єдність у розмаїтті.

⁷ Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети. — Київ: Україна, 2006. — С. 120.

На практиці ж бачимо: основний струмінь масової культури плине фактично від кількох потужних виробників, головно американських. Озброєні передовими технологіями, оснащені солідним фінансовим ресурсом, вони продукують товар, що агресивно заповнює культурні ринки різних країн, не лишаючи тамтешнім творцям і найменшого шансу на конкуренцію. Глобалізація грає на руку потужним культурам-монстрам, які безцеремонно відтісняють слабші національні культури або й поглинають їх з головою. Суспільства, що історично не належать до західнохристиянської цивілізації, переорієнтовуються на соціокультурний розвиток за західним зразком. Європейські цінності, будучи цивілізаційно-локальними, претендують на статус загальнолюдських, як нібито найкращих, універсальних, придатних для всіх народів. За таких обставин улюблений багатьма термін *діалог культур* стає порожнім звуком: глобалізація в культурі — це не діалог, а монолог, не обмін, а одностороння трансляція, не взаємозбагачення, а гра в одні ворота.

Глобалізована культура розтиражовує по всьому світу той самий набір матеріальних і духовних цінностей, нерідко позбавляючи споживача права на альтернативу. Мільярди людей, де б вони не жили, призвичаюються до стандарту: їдять ту саму їжу, носять той самий одяг, дивляться ті самі фільми, слухають ту саму музику, читають ті самі книжки. Уніфікується все: від умов життя та побуту до бажань, смаків, поглядів, думок, ідеалів. Глобалізаційна монокультура витворює одноманітний світогляд, що не сприймає ідей, які перечать його вузьким канонам і стереотипам. Чим швидше народ потрапляє в цупкі лабеті глобалізованої культури, тим скоріше забуває власні корені, рідну мову, спадщину, звичаї, традиції — усе те, що надає людству барвисто-неповторного розмаїття. Навальне поширення стандартизованих зразків слушно прирівнюють до забруднення культурного середовища.

Глобалізація ставить на карту етнічне багатоманіття. Коли чуже стає для спільноти важливішим за своє, розмиваються опорні підвалини її національної свідомості. Народи ризикують утратити власне єство, без останку розчинитися в океані глобалізації. Постає гранично зденаціоналізований світ, де стирається різниця між народами, де немає місця регіональним відмінностям.

Під замашний удар глобалізації потрапляють і національні мови. Для сучасної комунікації мовне розмаїття не багатство, а шлагбаум на шляху до єдиного інформаційного середовища. У розвої більшості етномов провідною тенденцією стає не плекання самобутності, а збіднення, спрощення, уподібнення до міжнародних мов з високим комунікативним рангом. Навіть «великі» мови вимиваються з окремих функційних сфер, а що вже казати про «малі» — доля їхня взагалі висить на волосині. Такі руйнівні наслідки глобалізації. Докладніше ситуацію розглянемо в наступному розділі.

Зі сказаного випливає: глобалізацію у сферах мови, культури, національних відносин з таким же успіхом можна було б означити й іншими термінами: стандартизація, уніфікація, гомогенізація, нівелювання, ба навіть мовно-культурний імперіалізм чи гегемонізм. Побуває також думка, що процеси ці точніше називати не глобалізацією, а вестернізацією або американізацією. Адже суть явища зводиться фактично до поширення на інші народи американської культури, американського світобачення, американських настанов, цінностей, моделей суспільства. Інакше кажучи, відбувається маніпулятивна, не всім помітна підміна понять. Згадаймо, до речі, що Московська імперія також провадила експансію під доброзвучним гаслом «слов'янської єдності», а мовно-національна асиміляція в СРСР тривала за зовні привабливим фасадом «формування радянського народу».

Думається, однак, що явища глобалізації та американізації все-таки слід елементарно розрізняти. Глобалізація, про що вже йшлося, — прикінцева стадія всесвітньо-історичного процесу згуртування людства. Цей процес об'єктивний і неминучий. Натомість американізація — лише один з напрямів глобалізації, який через ряд історичних причин набрав найбільшої потужності, переваживши альтернативні напрями. Якщо в майбутньому обставини зміняться й США втратять провідну роль, глобалізація може піти зовсім іншим шляхом.

Чи триватиме глобалізація, зокрема у своїй нинішній іпостасі, вічно? Чи можливо її спинити? Чи може взяти гору зворотна тенденція? Сьогодні ясно одне: «скасувати» чи «заборонити» глобалізацію нереально. Проте зробити так, щоб вона набула інакших, не руйнівних для національних мов і культур форм, — справа цілком досяжна.

Нині все більше людей у світі, відчуваючи загрози з боку глобалізованої культури, заявляють про небажання бути її пасивними споживачами. Наростає опір глобалізації, визрівають протиглобалістські настрої та рухи. Усвідомивши незамінність власної самобутності, народи заходжуються дбайливіше леліяти національні культурні цінності. О. Б. Ткаченко писав: «Поширення засобами масової інформації т. зв. масової культури однією з “наймасовіших” мов, переважно англійською, після деякого буму і популярності починає викликати внутрішню протидію. Людина починає шукати чогось найбільш їй співзвучного і в цих пошуках приходиться до найглибших джерел своєї індивідуальності, що криється часто в напівзабутих або й зовсім забутих культурах і мовах, якнайтісніш пов'язаних з її землею, природою, духовністю»⁸.

Справді, будь-яка агресивна дія породжує протидію. У майбутньому рівнобіжно з процесом глобалізації набиратиме силу зворотно спрямова-

⁸ Ткаченко О. Б. Українська мова: Сьогодення й історична перспектива. — Київ: Наук. думка, 2014. — С. 219.

ний процес — локалізація. У його основі лежатиме «вибух етнічності»: пробудження національної свідомості, природне прагнення народів боронити свої мови та культури, шукати шляхів творчого самовияву (на противагу споживанню чужого). У царині культури локалізація матиме, вочевидь, три основні вияви: децентралізація, регіоналізація, індивідуалізація.

Децентралізація полягатиме в тому, що нинішня вертикальна модель взаємодії зміниться на горизонтальну. Визначні культурні надбання (книжки, фільми, спектаклі, наукові відкриття тощо) на периферії з'являтимуться так само часто, як і в столицях. Ієрархізоване суспільство з однібічно-бюрократичними зв'язками від вищого до нижчого поступиться місцем суспільству деієрархізованому, де переважатимуть гнучкі, тимчасово-ситуативні зв'язки, подібні до зв'язків, що виникають між нейронами головного мозку. Якщо ж удатися до граматичної термінології, у світовій культурі запанує не підрядність, а сурядність. Незахідні культури цінуватимуться так само, як і західні. «Малі» культури стануть урівень з «великими». Виробництво й поширення культурних продуктів уже не так залежатимуть від бізнес-моделей і «грошових потоків».

Замість очікуваного стирання регіональних відмінностей триватиме їх збереження та підсилення. Прокотиться нова хвиля інтересу до малих етносів, місцевих культур, історичного спадку, відродження призабутих традицій. Ширше й повніше розкриються культуротворчі потенціали регіонів, усіх, навіть найменших, людських спільнот. Ми знову почнемо сприймати світ у всьому його культурно-географічному багатоманітті.

Стандартизація та уніфікація під один шаблон (у виробництві, споживанні, літературі, мистецтві, моді, політиці, релігії, формах співжиття тощо) відійдуть у минуле. Народи прагнутимуть самоствердитися, любовно плекаючи джерела самобутності. У результаті індивідуалізації ми почнемо спиняти увагу не лише на спільному, а й на відмінному. Несхожість несе додаткову інформацію. Інші народи саме тим і цікаві, що чимось відрізняються від нас, що знають і вміють щось таке, чого не знаємо й не вміємо ми. Так само посилиться особистісний індивідуалізм. Ми станемо більше шанувати свободу та духовний суверенітет кожної людини, визнавати її право бути інакшою, право на власні погляди, вірування, цінності (хоч би якими специфічними вони були), на розвиток своїх неповторних здібностей та обдарувань.

Якщо різноспрямовані процеси глобалізації та локалізації триватимуть далі, з'являться підстави говорити про стан глокалізації⁹. Він дасть змогу,

⁹ Англ. *glocalization* утворене в першій половині 1980-х років унаслідок контамінації слів *globalization* і *localization* за зразком японського *dochakuka* «глобальна локалізація». Первісно слово означало економічну діяльність, що враховує як світові тенденції, так і місцеву специфіку.

не перекреслюючи цінних набутків глобалізації, опиратися її згубним уніфікаторським впливам. Та головне навіть не це. У майбутньому глокалізація дозволить жити дух самостійності національної культури, дбати за її самодостатність, саморозвиток, саморозквіт. «Досі універсальні художні цінності, — писав І. М. Дзюба, — творилися в межах національних культур і літератур, здатних — кожна — дати своє неповторне й збагачувальне бачення спільного світу людства. Досі розмаїття культур залишається джерелом творчих спроможностей людства й підставою його самоповаги»¹⁰. Отже, національне не тільки не вичерпало своїх можливостей, а навіть не розгорнуло їх на повну силу.

Як прогнозує вчений, доля національного залежатиме від того, чи глобалізація пристосується до багатокультурної реальності, чи, навпаки, глобалізація «з'їсть» багатокультурну реальність¹¹. Гадаємо, успішна, безконфліктна мовно-культурна політика майбутнього повинна спиратися на засади глокалізації, тобто має підтримувати розумну рівновагу двох протилежних тенденцій. З одного боку, ладнати мости між народами задля створення спільних матеріальних і духовних цінностей, що стали б надбанням усього людства. З іншого — сприяти законному прагненню народів світу вихувати свої мови та культури, піклуватися про власну своєрідність і самобутність.

3.3.2. Розмивання національної державності

У майбутньому впливу глобалізації зазнають не лише національні культури, а й національні держави — тема, яка не сходить з вуст футурологів і глобалістів. Переважає думка, що до кінця ХХІ ст. національна державність утратить сенс як застаріла форма співжиття, що вичерпала свій історичний ресурс.

Як і у випадку з культурою, причина — непогамовний наступ економічної глобалізації. Світова торгівля та ринок праці, хоч і не руйнують міждержавних кордонів, роблять їх практично прозорими. Прикордонний контроль тепер уже не такий доскіпливий, як раніше. У пошуках кращої роботи люди вільно роз'їжджають світом, самі дають собі раду, вже не потребуючи такої, як колись, опіки своїх держав. Чимдалі ширшає практика подвійного громадянства. Загалом присутність держави в нашому житті стає все менш помітною.

Рівнобіжно з послабленням державної влади відчутно посиляться вплив великих міждержавних (транснаціональних) корпорацій. Маючи виробничі потужності в різних куточках Землі, вони втрачають прив'язаність

¹⁰ Дзюба І. М. Глобалізація і майбутнє культури // Слово і час. — 2008. — № 9. — С. 28.

¹¹ Там само.

до конкретних країн. Ринок збуту для них — увесь світ. Національні держави вже не контролюють пильно їхньої виробничої та фінансово-торговельної діяльності. Ринкова вартість великої корпорації перевищує річний бюджет країни середніх масштабів, а капітал однієї з найбільших корпорацій дає навіть змогу «купити» кілька країн. Сучасні корпорації, ясна річ, мають власні інтереси, які можуть заходити в суперечність з інтересами держави. Деякі з корпорацій «одержавлюються» — заводять власні служби охорони, своїх розвідників, дипломатів тощо.

За прогнозами, функція управління економічними процесами від національних держав поступово перейде до позадержавних суб'єктів. У більш віддаленій перспективі світові фінансово-промислові клани переберуть на себе й інші урядові функції, що означатиме остаточне стирання меж між державою та приватним сектором. Громадянство людини визначатимуть не за країною, де вона народилася чи живе, а за компанією, на яку вона працює.

Поряд із цим зростатиме вплив людей, які думають і діють незалежно від держави. Проти недавніх часів можливості державної машини підминати під себе громадянське суспільство вкрай звузилися. Заледве знайдемо ми тепер народні маси, ладні безвідмовно виконувати волю «вождів». У демократичних країнах, зокрема і в Україні, успішно долаються надмірні централізація, бюрократизація, субординація. За центром лишаються тільки основні функції управління, інші — делегуються місцевому самоврядуванню, наприклад, екологічна та культурна політика. У майбутньому соціальне управління більшою мірою спиратиметься на спонтанні сили суспільства, а до наказів і примусу вдаватиметься лише в крайніх випадках. Осередками ухвалення й виконання рішень усе частіше ставатимуть приватні, корпоративні, громадські спільноти та мережеві структури.

Не треба пояснювати, що всі ці процеси різко похитнуть суверенітет національних держав. Суверенітет, як найважливіший атрибут держави, завжди означав самоврядність у внутрішній політиці й невіддільність у зовнішній. Головними суб'єктами міжнародних відносин традиційно були саме національні держави. Сьогодні ж про повну свободу дій не лише на міжнародній арені, а й у внутрішніх справах вже не йдеться. Обсяг суверенітету невмолимо звужується за рахунок зовнішніх зобов'язань. Країни добровільно передають свої повноваження міжнародним організаціям. Міжнародне право має першість перед національним. Взаємозалежність країн пересилює їхню незалежність, надто в політичній та фінансово-економічній сферах. Можна припустити, що впродовж ХХІ ст. за сильну державу вважатимуть уже не ту, яка диктує свою волю слабшим країнам, а ту, яка збереже спроможність самочинно ухвалювати стратегічні рішення, лишаючись невідкладною зовнішнім впливам.

Всюдисущі інформаційні технології, інтернет як планетарна комунікативна система мовби заохочують нас переходити від мислення в категоріях національних держав до сприйняття світу як єдиного цілого. З розвитком надшвидкісного транспорту це сприйняття посилиться ще більше завдяки легкій досяжності географічно віддалених місць: до Праги, Відня, Берліна дістатися з Києва можна буде швидше, ніж сьогодні ми дістаємося до Чернігова, Житомира, Черкас.

Наскільки ймовірно, що в майбутньому країни остаточно відімруть як політично-адміністративні одиниці, а натомість виникне єдина всесвітня держава без національних кордонів? З огляду на глобалізацію припущення не таке вже й фантастичне. Створення цієї держави фактично вже триває. Пригляньмося уважніше до ООН, її органів, установ, інстанцій — і перед нами постане прообраз майбутнього світового уряду. Рада Безпеки ООН буде правити за міністерство оборони, МВФ — за міністерство фінансів, ЕКОСОП (Економічна і соціальна рада ООН) — за міністерство економіки, ВООЗ — за міністерство охорони здоров'я, ЮНЕСКО — за міністерство освіти, науки й культури. Функцію парламенту виконуватиме Асамблея ООН, Верховного суду — Міжнародний суд ООН. Народи Землі матимуть один спільний уряд і спільні державні органи. Конфедерації та федерації за зразком Європейського Союзу — перехідна віха на шляху до народження світової держави. У ній буде впроваджене громадянство планети Земля, яке наділятиме людину тими самими правами й обов'язками незалежно від місця її проживання. Єдине людство утвориться не лише де-факто, а й де-юре.

Єдина світова держава матиме безсумнівні переваги. З руйнацією кордонів непотрібними стануть зовнішня політика, зовнішня розвідка, митна та прикордонна служби. Відпаде потреба й у національних арміях, адже не залишиться держав, які воліли б піти війною одна на одну. Міжнародні збройні сили як гарант безпеки існуватимуть, але можливі усобиці будуть залагоджувати не так силою зброї, як силою слова та законів, тобто перемовинами або в судовому порядку.

Щоправда, негативні наслідки постання світової держави теж очевидні. Адже зі зникненням національних держав позникають, хоч і не відразу, і самі нації. Не стане країни, не стане народу, згаснуть почуття патріотизму, любові до рідної землі, зблякне «чуття єдиної родини». Зденаціоналізована еліта не схоче обстоювати інтереси своїх народів. Зростання міграційних потоків стиратиме відмінності між носіями місцевої культури та представниками іншокультурних діаспор. Поступово кристалізується строкатий постнаціональний загал з єдиною «вселюдською нацією». Звісно, він розпадатиметься на окремішні спільноти, та чи будуть вони етнічними? Імовірно, групова самосвідомість поставатиме на професійній основі або на основі певного роду вподобань, зацікавлень.

Сценарій трагічний, однак поділяють його далеко не всі. Дехто вважає прогнози про кінець національної державності перебільшеними. Так, цей інститут буде змінюватися, еволюціонувати, але без останку не відіме. Цілковита денационалізація, принаймні в оглядній перспективі, людству аж ніяк не загрожує. Формуватиметься не «глобальний етнос», а «глобальний етос» — спільні для різних народів і культур ціннісні орієнтири, моральні норми, правила поведінки, потреби, мотиви, інтереси. І постануть вони не замість національного, а поряд з ним. Вони не витискатимуть національне, а доповнюватимуть його.

Як ми вже писали, не виключено, що впродовж ХХІ ст. триватиме не розпад, а, навпаки, відродження націй. Зростатиме цікавість до джерел національної самобутності: її будуть плекати й зміцнювати. Звідки така впевненість? Річ у тім, що розвій технологій, зокрема інформаційних, має одним з наслідків ширше розгортання культуротворчої діяльності. Сучасні канали масової комунікації (інтернет, соцмережі, месенджери, телебачення, радіо) дають національній спільноті кращі можливості гуртуватися, ефективніше розвивати свою мову та культуру. Виходить, замість очікуваного стирання відмінностей між народами відбувається геть протилежне — національна мобілізація, піднесення етнічної свідомості, зміцнення етнокультурної солідарності. Одне слово, гряде новітня весна народів. І якщо в майбутньому державна машина самоусунеться від підтримки національного, за неї це робитиме етноспільнота за допомогою сучасних цифрових технологій. Звичайно, якщо сама буде в тому зацікавлена.

Тим-то правити заупокійну національній ідеї, мабуть, зарано. Як писав І. М. Дзюба, баєчки про кінець історії, кінець ери націй і національних культур придумали ті, хто вже здолав свою історичну дистанцію і гадає, що цього досить для всіх. «Про кінець націй і національних культур не спитали ні в японців, ні в поляків, ні у французів, ні в нас з вами. <...> А насправді історія триває і триватиме, і в неї завжди попереду більше ніж позаду. І в розумінні обсягу історичного часу, і в розумінні його насиченості»¹².

Підбиваючи підсумок, ще раз підкреслимо: цілковита державна незалежність стане в майбутньому примарною. Та чи потрібна вона? Самостійність і потужність країни виявлятимуться не в ізоляції від зовнішнього світу, а в здатності бути успішною, заможною, конкурентоспроможною, а отже, привабливою — і для своїх громадян, і для чужоземців. Така країна позитивно впливатиме на інші як еталон кращого облаштування співжиття. Взаємодія країн матиме форму добровільного, взаємовигідного об'єднання у формах федерації чи конфедерації. В одних сферах країни

¹² Дзюба І. М. Україна у пошуках... — С. 124.

житимуть за спільними правилами, в інших — матимуть широку автономію та самоврядування. У своїх політичних, економічних, правових, технологічних аспектах світ буде єдиним, а в мовно-культурному плані зберігатиме розмаїття та різнобарвність.

3.3.3. Наддержави майбутнього

Прогнози про неминуче послаблення державного суверенітету значною мірою спираються на досвід постання в другій половині ХХ ст. Європейського Союзу, а також на дедалі впливовішу діяльність міжнародних інституцій. Щоправда, цим прогнозам суперечить практика держбудівництва в США, КНР, Російській Федерації: ці країни прагнуть закріпити суверенітет у жорстких правових формах, спираючись при цьому на міцний політичний курс та військові «аргументи». Що це означає? Як поряд з глобалізацією в майбутньому розгортатиметься зворотно спрямований процес — локалізація, так і поряд з розмиванням державності одних країн триватиме зміцнення державності інших.

Держава, що сягнула найбільшої політичної ваги, економічної та військової потужності, справляє відчутний вплив на інші країни, переходить у розряд світових лідерок — наддержав. За силою впливу на світовий розвиток наддержав не знає собі рівних. Сфера її інтересів — уся земна куля. Критеріїв, за якими визначають наддержаву, кілька: демографічний (кількість населення), економічний (розмір і темпи зростання ВВП, якість людського капіталу), військовий (обсяг видатків на збройні сили, наявність ядерного щита), геополітичний (заміри на світову гегемонію), культурний (вплив на всі національні культури).

На сьогодні єдиною країною, що цілком відповідає критеріям наддержави, є Сполучені Штати Америки. Майже утвердився в цьому статусі Китай: політично, економічно, військово він уже наддержава, але на міжнародні справи поглядає наче десь із віддалі. До потенційних наддержав, які з різним ступенем імовірності можуть закріпитися в цій ролі впродовж ХХІ ст., відносять Європейський Союз, Індію, Бразилію, Російську Федерацію. Стисло проаналізуємо їхні шанси.

Європейський Союз має досить численне населення (близько 450 млн осіб); розвинену економіку; стабільну, низькоінфляційну валюту; поважний науково-технічний рівень; високу якість життя. Можливості ЄС багатократно перевищують потенціал окремих країн, що входять до його складу. Приваблива й перспективна культурна політика Євросоюзу: країни мають змогу безперешкодно розвивати свої мови, культури, жити самобутність без загрози національної асиміляції. Усі основні мови країн ЄС є його офіційними мовами.

Нині Європейський Союз перебуває в статусі конфедерації (об'єднання незалежних держав), а в перспективі, очевидно, наблизитиметься до федеративного устрою, коли країни позбавлені суверенітету, але наділені широкими повноваженнями у внутрішній політиці. У ближчому майбутньому ЄС поширає на Західні Балкани (Чорногорія, Північна Македонія, Сербія, Боснія і Герцоговина, Албанія) та на Схід (Україна, Молдова, Туреччина, Грузія, Білорусь). Розширення збільшить як демографічну, так і економічну потужність ЄС.

Слабким місцем ЄС лишається розбалансована зовнішня політика. З деяких ключових питань дипломатам ЄС важко узгодити спільну позицію. Бракує також сильної військової політики, Союз не використовує збройних сил як важіль впливу в міжнародних відносинах. Небезпеки долають іншими методами: ультраісламістів і терористів вистежують за допомогою розвідки, знешкоджують силами поліції; мусульман-переселенців інтегрують у суспільство за допомогою різнопланових соціальних заходів; згубний вплив Росії нейтралізують, залучаючи в ЄС країни з її колишньої орбіти впливу. Утім, без чіткої зовнішньої політики, без можливості розгортати збройні сили по всьому світу Євросоюз навряд зможе стати повноцінною наддержавою.

У наші дні країни Заходу все ще грають першу скрипку у світовій політиці, економіці, культурі. Проте в майбутньому, як припускають футурологи, вони поступляться лідерством на користь розвинених країн Азії. Маючи високі темпи зростання ВВП, Китай та Індія стають локомотивами світової економіки. Не так давно великі західні корпорації, принаджені дешевою робочою силою, почали переносити туди свої виробничі потужності. Хоч проектування високотехнологічної продукції вони зазвичай лишали на своїх територіях, східні країни охоче копіювали їхні розробки (нерідко шляхом промислового шпигунства). Результатом став випуск власних аналогів, які становлять гідну конкуренцію товарам західного походження. Сьогодні, наприклад, смартфони компанії *Huawei* небезуспішно посунули з ринку смартфони *Apple* та *Samsung*. Звісно, економічні успіхи Сходу зумовлені не тільки дешевою робочою силою, а й традиційними моральними чеснотами регіону — працелюбство, прагматизм, колективізм, відповідальність, дисциплінованість. Зі зростанням промислової потужності Китаю та Індії зростатиме і їхня політична вага на міжнародній арені.

У тому, що центр світової економічної активності найближчими десятиліттями зсуватиметься із Заходу на Схід, немає нічого дивного. В історії вже бували періоди, коли творча першість належала незахідним народам. Безцінними надбаннями збагатили і духовну, і матеріальну культуру людства єгипетська, вавилонська, іранська, шумерська, хетська, індійська, ки-

тайська цивілізації. Останні п'ять століть перед вели народи Західної Європи та Північної Америки — їхні здобутки в мистецтві, філософії, науці, технологіях, розбудові держави та громадському житті ми добре знаємо.

Та схоже, золотий вік Заходу добігає кінця. На обрії — нове піднесення Азії. Вона стане вже не отримувачем, а джерелом фінансово-економічних і науково-технологічних потоків. З відродженням великих східних культур творчий центр людства також переміститься в Азію. Наші внуки та правнуки стануть свідками поширення в усьому світі філософських, етичних, релігійних, художніх цінностей східних народів. Відповідно, зросте статус і комунікативна потужність східних мов (китайської, гінді, японської тощо). ХХІІ-ге і кілька наступних століть, імовірно, стануть століттями Азії.

Китай фактично вже є повноцінною наддержавою. За розмірами території він посідає третє, а за кількістю населення (1,41 млрд) — друге місце у світі. У країні бум економічного, інфраструктурного й технологічного зростання. Карусель змін така швидка, що відчутні вони не лише за 10 років, а буквально за кожні пів року.

Ще на порозі 1980-х Піднебесна належала до озлиднілих країн, а сьогодні за паритетом купівельної спроможності це перша економіка світу. За номінальним обсягом ВВП Китай поки що на другому місці (після США), проте, за прогнозами, не пізніше 2030 р. вийде на перше. Китай — світовий лідер з виробництва багатьох видів продукції — сільськогосподарської (рис, пшениця, просо, ячмінь, картопля, помідори, яблука, арахіс, чай, бавовна, олійні культури) та промислової (бетон, цемент, кольорові метали, автомобілі, мотоцикли, кораблі, текстиль, телекомунікаційне та комп'ютерне обладнання). Країна налагодила не лише регіональну, а й всеохопну світову торгівлю. Сьогодні це експортер номер один. В активах Китаю — найбільші трудові ресурси та найбільші золотовалютні запаси (\$ 3 379 млрд).

Доки скептики за звичкою сприймають Китай суто як «складальний цех», країна встигла здійснити найшвидшу в історії науково-технічну революцію. Сума, яку Пекін вкладає в розбудову цієї сфери, становить 20 % світових витрат на науку й технології¹³. Китай випереджає США за кількістю вчених, наукових статей¹⁴, за патентною активністю¹⁵. Рік у рік китайці нарощують число поданих заявок і на сьогодні реєструють патентів утричі більше від американців. Так, за 2021 р. компанії *Tencent*, *Baidu*, *Pingan* (КНР) значно випередили *IBM* і *Microsoft* (США) за кількістю отриманих

¹³ Уровень расходов на НИОКР в странах мира. URL: <https://bit.ly/3BCi37s>

¹⁴ Рейтинг стран мира по уровню научно-исследовательской активности. URL: <https://bit.ly/3SAKH9>

¹⁵ World Intellectual Property Organization. World Intellectual Property Indicators Report. URL: <https://bit.ly/3Urv63W>

патентів у галузі штучного інтелекту¹⁶. Інтелектуальна власність, між іншим, — той барометр, за яким можна визначити, яка країна в майбутньому виграє битву за технологічну першість.

Від піратського копіювання західних продуктів Китай перейшов до створення власних проривних технологій, які дозволяють виробляти товари з високою доданою вартістю. Нині виконується довготермінова, щедро фінансована програма «Зроблено в Китаї 2025». Її мета — через упровадження інновацій унезалежити країну від іноземних технологій та інвестицій, перетворити її на світову економічну лідерку. Заплановано досягти домінування Китаю в ключових галузях промисловості майбутнього: інформаційних технологіях, робототехніці й штучному інтелекті, надсучасному обладнанні (залізничному, судноплавному, аерокосмічному, енергетичному, медичному), енергоощадних технологіях, біофармацевтиці. Скажімо, створенням технологій штучного інтелекту опікуються такі технологіанти, як *Baidu* (безпілотні автомобілі), *Alibaba* (штучний інтелект у міській інфраструктурі), *Tencent* (штучний інтелект у медицині), *iFLYTEK* (голосові технології).

Китай — постійний член Ради Безпеки ООН. Китайська армія найчисленніша у світі (2 млн осіб), має всі види збройних сил, стратегічну ядерну зброю, величезні мобілізаційні можливості. Серед космічних держав Китай за своїм потенціалом посідає третє місце. Космічна програма націлена на створення власної багатомодульної постійно пілотованої орбітальної станції, а у віддаленій перспективі — багаторазових транспортних космічних систем з можливістю пілотованих польотів на Місяць.

Щоб остаточно закріпити статус найвпливовішої країни, Китаю доведеться залагоджувати в майбутньому низку гостро пекучих проблем: небезмежні запаси енергії та сировини, нестача прісної води (надто в північних краях, великих містах), метастази корупції, забруднювання довкілля. Потрібно буде й звужувати розрив у доходах різних прошарків населення, долати соціальну нерівність між жителями заможних мегаполісів (Шанхай, Шеньчжень) і нужденних сільських регіонів, забезпечувати перехід більшості китайців у середній клас. Країні потрібна більша привабливість для кваліфікованої робочої сили з-за кордону (науковців, винахідників тощо).

Нарешті, Китаю треба буде визначатися: зберігати однопартійну автократію чи прямувати в бік більшої демократизації, відкритості, дотримання прав і свобод людини, зокрема в користуванні інтернетом. Як ми вже зазначали, зовнішня політика Китаю все ще лишається надто обачною, «відстороненою», побудованою на засадах невтручання. Хоча дедалі більше інвестиції Китаю в економіку інших країн (зокрема, Латинської Аме-

¹⁶ *Buchholz K.* The Companies with the Most AI Patents. URL: <https://bit.ly/4GEo0b>

рики, Африки) підказують: він плекає геополітичні амбіції та готується до великого «виходу в світ». Потужні інфраструктурні проекти Китай використовує як інструмент розширення своєї економічної та політичної присутності у світі. Так, стратегія розвитку інфраструктури «Один пояс, один шлях» охоплює інвестиціями понад 70 країн і має на меті утвердити Китай як одноосібного світового лідера.

Мало хто сумнівається, що ХХІ ст. мине під знаком змагання або й протистояння США та КНР. Суперництво розгортатиметься за першість у всіх головних сферах — економіка й торгівля, збройні сили, наука, технології, зовнішній вплив. Футурологи впевнені: якщо нинішні темпи зростання збережуться, Китай обжене США за номінальним обсягом ВВП і стане найбільшою економікою світу, а потому здобуде військово-технологічну перевагу. Вибившись у лідери, Китай, імовірно, вестиме більш активну й наступальну зовнішню політику. При цьому не виключена конфронтація зі США, яким у разі поразки доведеться розпрощатися з роллю світового лідера й звикати до ролі лідера регіонального.

І навіть якщо сценарій цей не справдиться, упродовж ХХІ–ХХІІ століть Китай у будь-якому разі збережеться на політичній мапі світу (на відміну від більшості нинішніх країн, які кануть у небуття). У Піднебесної — багате минуле й не менш багате майбутнє.

Непогані шанси стати наддержавою має **Індія**. З населенням у 1,42 млрд вона вже позбавила Китай пальми першості й стала світовою рекордсменкою за кількістю жителів. Країна не знає собі рівних і за темпами зростання ВВП — близько 7 % на рік. Військо оснащено стратегічною ядерною зброєю та міжконтинентальними балістичними ракетами. Трудові ресурси — це не тільки успішний професійний клас, а й 10–15 млн молодих людей, які щороку поповнюють внутрішній ринок праці. Індійська молодь у своїй більшості непогано розмовляє англійською, що дає їй конкурентні переваги над китайськими однолітками в плані працевлаштування та міжнародних зв'язків.

З іншого боку, негараздів у Індії поки що більше ніж досягнень. За соціоекономічним розвитком, рівнем життя вона значно відстає від Китаю: сотні мільйонів індійців ледь зводять кінці з кінцями. Убогі села, міські нетрища, перебої з електрикою, брак водогонів і каналізаційних мереж, відстала медицина, висока дитяча смертність, жахлива корупція — усе це реалії сучасної Індії. Як і Китай, вона не надто приналежить до себе трудових мігрантів. Навпаки, самі індійці охоче тікають з країни, створюючи їй реноме постачальниці «дешевих мізків». Загрозу національній безпеці та внутрішній єдності становлять тероризм і сепаратизм.

Індія слабо представлена на міжнародній арені. Вона не прагне зовнішнього впливу, намагається не вступати у війни та революції поза

своїми межами. Здається, країна не має геополітичних амбіцій, які відповідали б розмірам її території, кількості населення, темпам зростання. Загалом, індійській зовнішній політиці бракує довгострокових цілей і стратегічного планування.

Усі ці перепони неабияк гальмують рух Індії до статусу наддержави. Схоже, рух цей буде тривалим, та все ж не безконечним. Попри злидні й соціальну нерівність, Індія має всі можливості, щоб перетворитися на високоефективну, потужну, привабливу країну. Це означає, що гінді / урду й деякі інші поширені в Індії мови (бенгалі, телугу, маратхі, тамільська) також не позбавлені перспектив.

Ще один реальний претендент на статус наддержави у XXI ст. — **Бразилія**. За територією та кількістю населення (210 млн) це найбільша країна Південної Америки, її регіональний лідер. Мирно, без воєн і катаклізмів Бразилія розвивається вже понад століття. Успіхи не в останню чергу зумовлені величезними природними й трудовими ресурсами, просунутою економікою, відданістю демократичним цінностям.

Завдяки Амазонці та іншим річкам Бразилія посідає перше у світі місце за запасами прісної води. На її території — найбільший на планеті тропічний ліс. Країна багата на цінні мінерали, нафтові родовища, ресурси для сонячної енергетики та гідроенергетики. Будучи поки що індустріально-аграрною державою, Бразилія виготовляє і високотехнологічну продукцію (автомобілі, літаки, комп'ютери). За обсягами виробництва металів, автомобіле- та літакобудуванням, нафтохімією, фармацевтикою входить у десятку світових лідерів. Країна — активний учасник міжнародної торгівлі, чимдалі збільшує присутність на світових ринках. Основні статті експорту: залізна руда, сира нафта й нафтопродукти, автомобілі, авіатехніка, електроапаратура, м'ясо, кава, соя, апельсиновий сік, цукор.

Каменями спотикання на шляху до статусу наддержави для Бразилії все ще лишаються соціальне розшарування (у містах казкова розкіш сусидить з безпросвітними злиднями) та висока злочинність, зокрема наркоторгівля. Оскільки країна тривалий час не знала зовнішніх загроз, її військо не надто могутнє (як для такої великої держави). Не маючи потужних збройних сил, Бразилія не матиме й достатнього впливу на світову безпеку, а отже, не відповідатиме критеріям наддержави.

Утім, вага Бразилії на світовій арені помалу зростає. Стрімке економічне піднесення, схоже на китайське, уселяє в бразильців упевненість, надихає робити свою батьківщину впливовою і без ядерної зброї. Тож не виключено, що до кінця XXI ст. Західна півкуля матиме дві наддержави. Додаткових імпульсів для розвитку набуде й португальська мова. У Бразилії її носіїв майже у 20 разів більше ніж у Португалії (200 млн проти 10,5 млн). Імовірно, у майбутньому саме бразильці стануть законодавцями

її літературних норм. Наближення національних варіантів португальської мови до бразильського почалося вже тепер.

Серед потенційних наддержав подеколи називають і **Російську Федерацію**. Власне, вона вже була нею в другій половині ХХ ст., аж доки не прогала холодної війни. Про заміри вернути цей статус свідчать її войовнича риторика на адресу США і НАТО, розпалювання загарбницьких воєн із сусідами, гордості за те, що після анексії українських земель вона стала першою у світі країною, яка у ХХІ ст. наростила свою територію. Та чи має Росія шанси вдруге стати наддержавою?

Навіть утративши (унаслідок розпаду СРСР) окуповані землі, Росія лишається територіально найбільшою країною світу. До її переваг належать найбагатші на Землі мінерально-енергетичні ресурси — як загалом, так і за окремими видами (природний газ, деревина, алмази, нікель, цинк, паладій, торф тощо). Дві третини суходолу РФ вкриває вічна мерзлота. Якщо через глобальне потепління вона відтане, для видобування удоступняться ще більші поклади нафти, газу, дорогоцінних металів. До того ж ширшає зона, сприятлива для проживання людей, вирощування сільськогосподарських культур. Майже половину теренів Росії вкрито лісом, що становить близько чверті всіх запасів деревини на планеті. Як аргумент на користь статусу наддержави самі росіяни висувають свої збройні сили, зокрема другий за обсягом ядерний арсенал у світі, а також статус однієї з космічних держав.

Однак самих лише природних багатств, роздутих амбіцій та військових м'язів для геополітичного лідерства замало. Достатньо нагадати, що РФ має занижений ВВП — лише 8 % ВВП США. Та річ навіть не в цифрах. Сировинна за характером, російська економіка є заручницею коливання цін на енергоресурси. Демографічний потенціал Росії, на відміну від Індії та Китаю, теж не блискучий: людність старішає, а її чисельність за останні 20 років практично не змінилася (143 млн). Інші больові точки — авторитаризм і недемократичність політичного ладу, клептократія, тотальні корупція та казнокрадство, брак незалежного правосуддя, хистка валюта, злиденність регіонів, порівняно низька життєтривалість, еміграція кваліфікованих кадрів (відтік мізків). На Північному Кавказі та в інших мусульманських регіонах висока небезпека дестабілізації та сепаратизму. Не додає Росії стабільності й те, що це країна яскравих фасадів, суцільної показухи та хронічної брехні. Повсюдно культивують не чесну роботу, а імітацію роботи, не реальні справи, а балачки про ці справи. Головне не якісно зробити, а справно відзвітувати, а там хоч трава не росте. Усе це в підсумку дає тотальну неефективність — як на окремих ділянках, так і в державі загалом (пор. міф про непереможну «другу армію світу»).

Ми не знаємо достеменно, що станеться з Росією, коли відгримить війна, та знаємо закономірність світової історії: воєнна експансія, територі-

альні загарбання — зовсім не ознаки зростання, а передвісники занепаду й розпаду¹⁷. Відомо ж бо: хто взяв меч, від меча й загине. За нашого часу спроби щось завоювати тим більше сприймаються як ознака слабкості, а не міцності. Усе це суттєво знижує шанси Росії вернути собі статус наддержави. Схоже, він назавжди в минулому. Імперія сходить зі світового кону, і саме нам випала історична місія вгатити останній цвях у її труну¹⁸. Якщо впродовж ХХІ ст. вона остаточно не розпадеться, то в кращому разі залишиться країною регіонального впливу. Історик Дж. Хоскінг так оцінив її перспективи: «Росія не щезне. У формуванні світу ХХІ ст. вона й далі відіграватиме важливу роль. Безперечно, роль негативну»¹⁹.

Політичне майбуття світу можна прогнозувати крізь призму не лише наддержав, а й цивілізаційного поділу. У давнину більшість епохальних подій завжди розгорталися довкола центрів великих цивілізацій (культурно-історичних ареалів). Є підстави очікувати, що в майбутньому ці центри відіграватимуть не меншу роль. Малих незалежних центрів практично не залишиться — усі країни більшою чи меншою мірою будуть «умонтовані» в якусь велику цивілізацію, об'єднану спільною культурою, релігією, ідеологією, спільними інтересами.

Узвичаєний поділ сучасного людства на цивілізації такий: індійська (1,4 млрд осіб), китайська (1,4 млрд), ісламська (1,1 млрд), західноєвропейська (900 млн), африканська (800 млн), латиноамериканська (600 млн), буддистська (480 млн), російсько-православна (160 млн) та японська (126 млн). Наявність дев'яти цивілізацій говорить про те, що майбутній світ, імовірно, буде багатополярним, тобто складатиметься з великих, хоч і неоднакових за своїм потенціалом, осередків впливу. Взаємини їхні також складатимуться по-різному. Не виключена боротьба за геополітичне лідерство, протистояння, ба навіть виснажлива конфронтація (якщо скористатися терміном уже згаданого С. Ф. Гантінгтона, — зіткнення цивілізацій). Найімовірнішими суперниками сьогодні видаються західноєвропейський та ісламський світи.

З іншого боку, багатополярність — світоустрій більш справедливий, ніж одно- чи двополярність. Запорука того, що жодна цивілізація не зможе диктувати, зокрема грубими силовими методами, свою волю іншим, монополюючи вирішувати нагальні світові проблеми й узагалі майбуття Зем-

¹⁷ Тойнбі А. Дослідження історії: у 2 т. / Пер. з англ. — Київ: Основи, 1995. — Т. 1. — С. 561.

¹⁸ Пор., що писав Ю. І. Липа в 1940 р.: «Україна — це могильник російської імперії. Не можемо уявити собі інше майбутнє. Знищення Росії — як центру наднаціонального розподілу земель над Волгою, Печорою і Білим морем — відповідно до їхнього національного й історичного змісту — це передумова сильної України» (*Луна Ю.* Геополітичні орієнтири нової України. — Київ: [б. в.], 1999. — С. 12–13).

¹⁹ *Hosking G. A. Russia and the Russians: A History.* — 2nd ed. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2011. — P. XII.

лі. Це шанс унеможливити тотальне домінування однієї чи кількох наддержав, знизити небезпеку роздмухування воєн за світову гегемонію. Між цивілізаціями, хоч які вони відмінні, цілком можливі мирні, неагресивні, добросусідські стосунки, коли обопільно визнаються сфери та межі впливу, виключається втручання у внутрішні справи, а кожна конкретна країна лишає за собою право вибору цивілізаційної належності. Будучи суверенною, кожна цивілізація облаштовує своє суспільно-політичне та культурне життя на власний розсуд, у дусі власних уявлень і традицій, без непроханої «допомоги» ззовні. При цьому зберігається можливість здорової конкуренції, взаємовигідної торгівлі та культурної співпраці. Цей сценарій передбачає далі утворення як засобів міжнародного спілкування не однієї світової, а кількох регіональних (зональних) мов.

Одна заувага насамкінець. Вище, аналізуючи шанси різних країн стати наддержавами, ми виходили з їхнього територіального, демографічного, ресурсного, економічного, військового потенціалу. Ці параметри справді важливі, та в майбутньому вага їхня, напевно, змаліє.

Згадаймо, що історично найпершими чинниками впливовості країни були територіальні обшири та військова потуга. У добу аграрних суспільств, коли земля становила чи не єдине джерело багатства, уважали, що країна живе доти, доки здатна приростати новими територіями. Якщо не приростає, вона приречена на загибель. Щоб довести свою велич, країні треба гострити мечі, удаватися до загарбництва, розширювати за рахунок сусідів свій «життєпростір».

Після промислової революції «збирання земель» перестало бути основним джерелом статків. Країни почали зростати не екстенсивно, а інтенсивно, за рахунок не кількості, а якості. На чільне місце вийшов фактор економіки. Нацистські керманічі не сумнівалися, що Третій рейх процвітиме, якщо прихопить чужинні землі. І жорстко прорахувалися. Повоєнні часи довели: ключ до національного добробуту дають не кровопролитні воєнні походи, а вища продуктивність праці. Це одна з причин, чому колишні імперії (Велика Британія, Франція) повідмовлялися від своїх численних колоній: утримувати їх стало не тільки дорогим, а й сумнівним задоволенням.

Нині ж, у першій половині XXI ст., гегемонія держави проявляється вже не в територіальних обшарах, не у військовій потужності й навіть не в потужній економіці, а у великому науково-технічному та культурно-ідейному потенціалі. Світ завойовують сьогодні не збиранням земель, а «збиранням мізків». Виграє та країна, яка, перенадивши з інших країн світлі голови, надає їм можливість безперешкодно зреалізувати свої творчі здібності. Плоди цієї реалізації стають надбанням і окрасою всієї країни.

Не засоби знищення, не засоби виробництва, а цінні відкриття, винаходи, передові технології, сміливі ідеї, шедеври мистецтва — ось що нині

є ефективним засобом зовнішнього впливу. Без цього навіть розвинена в усьому іншому країна не зможе стати наддержавою (хіба регіональною лідеркою). СРСР утратив статус наддержави зокрема й через те, що вичерпала себе, звелася нінащо комуністична ідеологія, на якій він тримався. Китай доти не стане справжньою наддержавою, доки не почне відігравати провідної культурної ролі поза своїми межами, доки не запропонує світові власної системи ідей та цінностей, здатної на рівних конкурувати із західною.

Отже, щоб вибитись у світові лідери, розширюватися слід не географічно, а культурно, не територіально, а інформаційно, не силою зброї, а силою думки. «Захоплення фізичного простору, — твердить Г. Г. Почепцов, — надто витратне, зате захоплення інформаційного або віртуального — вигідне як фінансово, так і політично. Фільми й телесеріали не тільки несуть прибуток їх творцям, а й просувають ті чи інші політичні й економічні ідеї. <...> Серіали теж закладають те чи інше бачення майбутнього»²⁰. Наддержава — це та країна, чії технології ми купуємо, чії новини читаємо, чії фільми дивимося, чию музику слухаємо, чий спосіб життя наслідуємо, чию мову опановуємо. Стане країна наддержавою чи ні — залежить від того, наскільки інтенсивну культурно-інформаційну експансію вона провадитиме в масштабах усїєї планети.

Зі сказаного зрозуміло: найціннішим ресурсом і мотором будь-якої країни сьогодні є (і завтра буде) не фінансовий, а людський капітал. Причому важлива не кількість, а якість — частка творчих осіб, які народжують ідеї, винаходять усе нове, прогресивне, проривне. Підвищувати якість людського капіталу, примножувати віддачу від нього, сприяти талантам, вливати «свіжу кров» — таку надмету повинна ставити собі кожна країна, якщо прагне бути впливовою на світовій арені. Людський капітал — запорука могутності у XXI-му та всіх наступних століттях.

3.3.4. Економіка та ринок праці

У найближчі десятиліття перебіг економічного життя визначатиме ціла низка тенденцій. Підприємництво буде розширюватися й різноманітнітися, податковий тиск слабшатиме, збільшаться можливості для вільної торгівлі, з'являться нові джерела сировини та ресурсів, важливішою стане роль телекомунікацій у діловому житті, сфера послуг зростатиме за рахунок сфери матеріального виробництва, сама праця набуватиме все більш творчого характеру.

Національні економіки невідворотно зливатимуться в єдину світову економіку. Держави назавжди «підуть» з господарського життя, усунуться

²⁰ Почепцов Г. Г. Що чекає на нас завтра? URL: <https://bit.ly/3xDp5Yp>

від виконання функцій власників, хоч і збережуть за собою право регулювати цю сферу. Виробництво остаточно втратить прив'язаність до певної країни й стане територіально розосередженим. Промислово-господарські структури будуть існувати у вигляді спільних підприємств і наднаціональних корпорацій. Їхні підрозділи працюватимуть у різних куточках земної кулі й взаємодіятимуть за допомогою налагоджених каналів технологічного й інформаційного зв'язку.

Якщо сьогодні нижча собівартість товарів і послуг усе ще досягається визиском дешевої робочої сили з країн третього світу, то завтра продуктивність праці зростатиме завдяки збільшенню наукомісності виробництва, упровадженню досконаліших технологій, прийняттю кращих управлінських рішень, оптимізації фінансових інструментів. Двигунами економіки майбутнього стануть штучний інтелект, тотальна роботизація, хмарні технології, нові способи обробки великих масивів інформації, краудсорсинг, економіка спільної участі, біотехнології.

Коли нафтогазодобування стане нерентабельним, промисловість і транспорт відмовляться від нього на користь альтернативних енергоносіїв, нешкідливих для довкілля. Європа злізе нарешті з російської енергетичної голки, зникне залежність і від інших країн-постачальниць. Нафтові війни залишаться в минулому. Широке впровадження на виробництві ресурсощадних технологій істотно знизить енерговитрати. Дедалі частіше будуть удаватися до відновлюваних ресурсів — вітрової й особливо сонячної енергії. Уже сьогодні на дахах звичайних будинків працюють мільйони сонячних батарей. У теплих краях Землі, на островах і в пустелях запрацюють «ферми» з виробництва сонячної енергії. За допомогою розгалуженої кабельної інфраструктури вона надходитиме споживачам, зокрема й у Європу. У більш віддаленій перспективі її доправлятимуть на Землю з космосу.

Ще один, мабуть, ефективніший спосіб вирішити енергетичну проблему — створення термоядерних електростанцій. У 2022 р. фізикам зі США вперше вдалось одержати від термоядерного реактора енергії більше, ніж витрачено на його роботу. У лабораторних умовах було відтворено термоядерний синтез — саме ця реакція живить енергією Сонце та інші зірки. За прогнозами, з появою промислових термоядерних реакторів з'явиться джерело дешевої, безпечної, екологічно чистої та практично невиснажної енергії. Людство зможе задовольнити чи не всі свої енергетичні потреби. Утім, щоб такі реактори запрацювали в промислових масштабах, потрібні ще десятиліття додаткових дослідів, технологічних доопрацювань. Головна складність полягає в тому, що реакція повинна самовідтворюватися, тобто відбуватися не одноразово (як у лабораторії), а повсякчас (як у Сонці).

У сільському господарстві порядкуватиме штучний інтелект. Роботи поратимуться коло рослин, автоматично регулюватимуть температуру й воло-

гість, мірою потреби зволожуватимуть ґрунт, боротимуться зі шкідниками, збиратимуть урожай. Тваринництво й птахівництво, вочевидь, утратять значення: будуть вирощувати не тварин, а відразу м'ясо «у пробірці». Завдяки застосуванню ГМО воно не лише збереже смак оригіналу, а й матиме вищу харчову цінність. Аргументи «проти» відпадуть, тільки-но ми відчуємо переваги цих продуктів: генетично запрограмована опірність до хвороб, відсутність «проблемних» властивостей (наприклад, знижений вміст холестерину), додаткові корисні характеристики (поліпшують роботу печінки, серця, мозку, очей тощо). Самих харчових продуктів стане більше. За допомогою генетики з недоїданням і голодом на Землі буде покінчено навіки.

Економіка товарів і послуг оперативно реагуватиме на зміни в поведінці споживача, пропонуючи нові й нові засоби вдоволення його потреб. На транспорті, в освіті, медицині, житлобудівництві поглибитиметься поляризація на елітарну складову та економклас — усе залежатиме від платоспроможності клієнта. Товарне виробництво візьме курс на дрібні партії. У крамницях, а згодом і в помешканнях з'являться тривимірні принтери, що виготовлятимуть товари за індивідуальним замовленням. Скажімо, дизайнер одягу продаватиме лише дизайн, а сукню, костюм чи сорочку покупець друкуватиме на принтері в себе вдома, указавши розміри й особливості фігури. Тому, хто не матиме принтера, виробник надішле замовлену річ дроном-кур'єром. Фактично замість фабрики працюватиме один-єдиний 3D-принтер.

Монети й банкноти вийдуть з ужитку — усі розрахунки вестимуться віртуально, гроші матимуть вигляд цифр на екрані без паперового еквівалента. Банки у своєму класичному вияві позникають. Той, хто захоче взяти кредит, і той, хто згодиться його надати, знаходитимуть одне одного у віртуальних банках. Позикодавець сам визначатиме відсоткову ставку. Її розмір залежатиме, по-перше, від рівня ризику, на який ладен піти позикодавець, по-друге, від кредитного рейтингу позичальника, розрахованого на підставі його кредитної історії. У разі невиконання зобов'язань автоматично запускатиметься процедура стягнення боргу. Сховатися боржникові буде нікуди, адже всі фінансові операції стануть прозорими для відстежування.

На середину XXI ст. у світі, очевидно, залишиться кілька регіональних валют і одна світова валюта. До кінця століття вона стане єдиною. Зовсім не факт, що це буде долар США. Адже, як засвідчує історія, головні валюти світу всякчас змінюються залежно від того, яка країна домінує на світовому ринку. З іншого боку, не виключено, що монополію держав на гроші похитнуть альтернативні (крипто)валюти, які даватимуть змогу обминати державний контроль за рухом капіталу.

Ми назавжди розпрощаємося з фізичною, механічною, монотонною роботою — її виконуватимуть роботи, причому безперебійно, безвідмовно,

бездоганно. Коли з'явиться новий сучасний завод, робочих місць він не додасть. Виробничі лінії діятимуть самостійно, з мінімальною участю людини. В усіх галузях економіки триватиме інтелектуалізація, буяння творчої ініціативи. На вагу золота цінуватимуть фахівців, котрі володіють сучасними технологіями й здатні створювати нове. Найвигіднішими стануть інвестиції не в дороги, транспорт чи будівництво, а в людський капітал, у кваліфікацію працівників. Вищі прибутки отримуватимуть не продавці сировини, а розробники технологій, за допомогою яких із сировини виробляється товар. На зміну торгівлі готовою продукцією прийде торгівля інноваційними технологіями та ліцензіями на право виробництва. Різко зросте в ціні інтелектуальна власність, захист авторського права перетвориться на один з найбільш запотребованих напрямів правничої діяльності.

Комп'ютеризація стане магістральним шляхом економічного розвитку. Не лише матеріальне виробництво, а й держуправління, освіта, медицина, безпека, армія — усе, що може бути цифровізовано, буде цифровізовано. Масштабна комп'ютеризація повивільняє величезні маси працівників. Свої переваги людина збереже хіба що там, де й далі будуть потрібні розумова праця, живе спілкування, ухвалення складних, нестандартних рішень. Утім, головним активом компаній стануть програмне забезпечення та цифрові платформи.

Радикальних змін зазнає ринок праці. Фіксований робочий день, коли треба вісім годин відсидіти на одному місці, відійде в історію. Типовими стануть часткова зайнятість, можливість трудитися на двох-трьох роботах, суміщати кілька професій і занять. Фахівці працюватимуть за угодами в невеликих групах, що гуртуватимуть сили для виконання певних завдань. Коли завдання буде виконано, групу розформуватимуть, а фахівці подаватимуться на конкурс для отримання наступного робочого місця. Найбільші шанси матимуть добре освічені професіонали, достатньо мобільні й адаптивні, щоб діяти в кількох групах одночасно. «Полюватимуть» на них доти, доки роботу їхню не зможе впорати штучний інтелект.

Бездротові високошвидкісні лінії зв'язку значно поліпшать умови для дистанційної роботи. Власне, віртуальна робота стане основною, офісиприміщення взагалі позникають. Виробничі наради, інші види взаємодії працівників перейдуть в онлайн. Повноцінно працювати можна буде не лише з дому, а й у дорозі (з безпілотної автівки, поїзда, лайнера, літака) або навіть перебуваючи на відпочинку десь за тридев'ять земель.

З глобалізацією ринку праці втратить значення географічне розташування робочої сили. Роботодавці набиратимуть працівників з усього світу, а працівники шукатимуть по всьому світу вигідніших пропозицій. Типовою стане ситуація, коли робоче місце існуватиме в одній країні, а той, хто його займає, житиме в іншій. Український фахівець (не лише програміст)

зможе працювати на компанію з Німеччини, Китаю, США, Бразилії. Щоправда, за своє робоче місце доведеться конкурувати з усією планетою. Тут є свої плюси й мінуси. З одного боку, якщо хтось у світі зможе виконувати вашу роботу так же добrotно, але за нижчу плату, робочого місця вам не зберегти. З іншого, якщо за рівнем кваліфікації вам немає рівних, за вас змагатимуться роботодавці з різних країн.

Більшість працівників будуть зайняті в нематеріальному виробництві та сфері обслуговування — освіта, наука, медицина, соціальна робота, мистецтво, індустрія розваг. Бурливо розвиватимуться фармацевтика та фармакологія, генетика та біотехнології (створення мікроорганізмів з наперед заданими властивостями), матеріалознавство (створення матеріалів з потрібними якостями), аерокосмічна промисловість, мікроелектроніка, інформатика, робототехніка.

Серед запотребованих у майбутньому професій:

- біоінженер / біотехнолог — методами генетичної інженерії створюватиме нові харчові продукти, ліки, живі тканини;
- інженер-робототехнік — розроблятиме спеціалізованих роботів для заміни людей у всяких професіях;
- майстер з обслуговування домашніх роботів (роботів-кухарів, роботів-прибиральників, роботів-садівників, роботів-нянчок, роботів-вигулювачів хатніх тварин тощо);
- фахівець із цифрової безпеки — захищатиме від хакерських атак, витоку комерційних таємниць, коштів, особистих даних, несанкціонованого стеження тощо;
- комп'ютерний педагог — навчатиме нових програм і мов програмування;
- архітектор / дизайнер віртуальної реальності;
- психолог з адаптації до нових реалій;
- фахівець зі змін клімату й управління погодою;
- тренер із творчості — допомагатиме клієнтам виявляти, розкривати та застосовувати їхній творчий потенціал;
- особистий педагог — виявлятиме здібності дітей і розроблятиме для них індивідуальні освітні програми.

Багато нових професій повиникає в тих секторах і галузях, що пов'язані зі створенням та обслуговуванням систем штучного інтелекту, як-от комп'ютерна інженерія. Загалом цифровізація економіки, суцільна автоматизація та роботизація фактично створять новий ринок, позбавивши мільйони людей робочих місць. Найбільше постраждають ті країни, де відмову від проривних технологій звикли компенсувати дешевою робочою силою. Залишаться професії, які не піддаються автоматизації і потребують суто людських якостей: уяви, інтуїції, творчого мислення, ініціативи, лідерства, винахідливості — усього того, чого бракує роботам.

У найближчі 20–40 років відіме більша частина професій, пов'язаних з ручною або рутинною працею: робітник, шахтар, ремонтник, фермер, будівельник, продавець, касир, вантажник, кур'єр, вахтер, консьєрж, диспетчер, оператор кол-центру, поліціант, охоронець, кадровик, секретар, справочинець, банківський службовець, брокер, маркетолог, кухар, перукар, прибиральник, бібліотекар, екскурсовод, синоптик²¹.

Відживе своє ремесло водія: провідні автовиробники вже тепер розробляють власні моделі безпілотного транспорту. Усі пересядуть на безпілотні автівки, водійські права стануть анахронізмом, аварійність і смертність на дорогах зведуться внівець. Так само пощезнуть інспектори дорожньої поліції: спершу їх цілком замінять системи відеоспостереження, які фіксуватимуть порушення на дорогах, а з безпілотниками й вони стануть непотрібними.

Істотно скоротяться, а згодом практично позникають посади держслужбовців і муніципальних чиновників. У добу електронного врядування взаємодія громадян з усією вертикаллю влади переміститься на електронні майданчики. Документи опрацьовуватимуть роботи-бюрократи, людина ж буде потрібна тільки для вирішення складних завдань і ухвалення рішень.

Більшість юристів, нотаріусів, рієлторів, страхових агентів, туроператорів, інших виконавців посередницьких функцій будуть замінені штучним інтелектом. Спеціальні програми вже сьогодні заступають правників у окремих функціях (оформлення заяви, скарги, юридичне консультування тощо), допомагають проводити операції з нерухомістю, формують маршрути мандрівок, бронюють готелі тощо. Довше збережуть зайнятість судді, адвокати й оцінювачі інтелектуальної власності, хоч і ці професії колись буде роботизовано. Програмне забезпечення залишить без роботи бухгалтерів, аудиторів, податківців. Суцільна цифровізація обліку зведе до нуля порушення у сферах фінансів і оподаткування.

Значно скоротиться персонал лікувальних закладів. Спочатку завдяки появі таких, наприклад, професій, як онлайн-медик і оператор віддаленої хірургії. Згодом брати аналізи, ставити діагнози, призначати лікування й навіть оперувати будуть медичні роботи. І робитимуть вони це краще й точніше за живих лікарів, бо матимуть постійний доступ до електронної бази протоколів, інших медичних знань, до лікарського досвіду з усього світу.

Не при справах залишаться перекладачі — як усні, так і писемні. Поки що машинний переклад не суціль досконалий, одначе невпинно поліпшу-

²¹ У відмиранні професій нема нічого дивного. Це тривало завжди: чумак, кожум'яка, водовоз, шмаровоз, візник, ліхтарник, сажотрус, бурлак, лимар, бондар, гончар, решетар, сплавник, винокур, коновал, коногін, шуролов, свинопас, ціпов'яз, кушнір, чистильник взуття, міняйло, мостовий, писар, телефоністка, друкарка, шрифтоливарник, відеопрокатник — усі ці професії поглинув час.

ється, а електронні бази перекладів чимдалі зростають. Найдовше триматиметься художній, зокрема поетичний, переклад, але й у цій тонкій сфері комп'ютери рано чи пізно потіснять живих людей²². Нейромережі, які вже тепер здатні генерувати стандартні тексти та малюнки, чимдалі більше перебиратимуть на себе роботу журналістів, редакторів, аналітиків, рекламистів, копірайтерів, художників, дизайнерів.

Зросте армія безробітних серед викладачів середньої та вищої школи, церковних проповідників, кіноакторів, телеведучих — їх усіх позаміняє комп'ютерна графіка. Створені нею живі образи буде складно відрізнити від живих істот. Штучний інтелект допоможе нам опанувати чужу мову: з ранку до ночі він буде терпляче спілкуватися з нами, виправляти помилки, роз'яснювати правила.

Парадокс, але деякі програмісти теж ризикують лишитися без роботи: їхній хліб відберуть програми, які вони самі ж і створюють. Звісно, ідеться не про повний цикл програмування — лише про написання базових, нескладних ділянок коду, що їх можна автоматизувати. Загалом же професія програміста має порівняно непогане майбуття й годуватиме своїх носіїв ще довгі десятиліття.

У близькій і віддаленій перспективі провідна тенденція на ринку праці лишатиметься та сама — заміна людей роботами. Кінець кінцем три чверті, коли не більше, працездатних осіб опиняться на вулиці, ставши жертвами «технологічного безробіття». У царстві роботів право людини на працю, схоже, обернеться на фікцію, а зайнятість стане привілеєм обраних. Єдиний шанс не стати зайвою людиною — навчитися робити те, що буде не до сили роботам. Зважте на це, юнаки та дівчата, обираючи професію!

Різко поглибиться суспільне розшарування. Позаяк роботи не потребують зарплат, бізнес почне приносити своїм власникам космічні прибутки. З іншого боку, безробітні, яких, нагадаємо, буде більшість, не зможуть купувати товарів, виготовлених роботами. Тотальна комп'ютеризація парадоксальним чином викличе не добробут, а злидні, не економічний розквіт, а економічну кризу. Світ опиниться на межі соціального вибуху.

Можливо, проблему буде залагоджено через оподаткування роботів або більших (аж до 90 %) податків на прибуток. Зібрані кошти пускатимуть на соціальні виплати, які стануть повселюдними та постійними. Отже, не виключено, що майбутнє роботизоване суспільство — це суспільство, члени якого будуть отримувати гроші задарма.

Поки що це скидається на утопічну мрію, проте в окремих заможних країнах (США, Канада, Німеччина, Фінляндія тощо) паростки такої форми соцзабезпечення прокльовуються вже сьогодні. Ідеться про гарантова-

²² Докл. див. у розділі «4.7. Як зберегти мову?».

ний мінімум доходів: кожен громадянин регулярно отримує від держави (або місцевої влади) певну суму коштів без необхідності виконувати якусь роботу й узагалі без жодних умов чи зобов'язань. Кошти ці можуть бути або додатком до іншого доходу, або єдиним джерелом доходу.

До виплати грошей без необхідності працювати можна ставитися по-різному. Песимісти побоюються, що гарантований безумовний дохід знеохотить людей до труда, буде зроджувати безпробудні лінощі, психологію патерналізму й утриманства. Без щоденної роботи життя наше втратить сенс, культура почне розкладатися, а рід людський остаточно зникне.

Та все ж, гадаємо, підстав для оптимізму більше. Масове увільнення людей від монотонної, примусової праці, упровадження гарантованих виплат вивільнить час для освіти, творчості, саморозвитку. Дасть змогу кожному робити не те, чого потребує ринок, а те, до чого лежить душа. Сенс життя ми почнемо вбачати не в матеріальному збагачуванні, а в особистісному зростанні, самовираженні, якнайповнішому розкритті наших задатків, схильностей, талантів. Сфери найрізноманітніші: громадське життя, волонтерство, художня творчість (література, театр, музика, танець, малярство, декоративно-ужиткове мистецтво), техніка, спорт, активність у соцмережах і на відеохостингах тощо. Більше часу зможемо приділяти рідним (краще опікувати дітей і стареньких) та й собі (наприклад, власному здоров'ю).

Тож є підстави вірити, що в майбутньому, хоч і не найближчому, людство нарешті втілить свою споконвічну мрію — забезпечить собі заможне, гідне, цікаве та радісне життя.

3.3.5. Знання, освіта, інформація

Упродовж історії провідну роль в економічному поступі відігравали такі різнопланові чинники, як природні ресурси (земля, вода, корисні копалини), людські ресурси, знаряддя праці, фінансовий капітал, підприємництво. У минулому столітті на перший план вийшла інформація: стратегічного значення набули сектори економіки, пов'язані з її виробленням та поширенням. У XXI ст. і, мабуть, у всьому III тисячолітті найважливішим економічним активом стануть фундаментальні знання, науково-технічні новації. Ці чинники, на відміну від попередніх, не є обмеженими — вони невичерпні. Саме цей ресурс даватиме в майбутньому найбільший прибуток і спромогу керувати світом. Розпочнеться новітня доба цивілізаційного розвитку.

Якщо К. Маркс узалежнював прогрес суспільства від зміни способів виробництва та форм власності (первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм), то американський соціолог Д. Белл запропонував натомість триетапну схему розвитку суспільства: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне. На доіндустріальному етапі ключовою

сферою економіки є сільське господарство, на індустріальному — промисловість, на постіндустріальному — виробництво інформації та знань.

Постіндустріальна економіка надефективна, бо заснована на наукових розробках, винаходах, інноваціях, високих технологіях. Головна її рушійна сила — професіонали, високоосвічені працівники, носії креативного мислення й творчої ініціативи. Знання стають важливішими, ніж фінансовий капітал. Виробляти їх вигідніше, ніж товарну продукцію. Інтелектуальна власність цінніша, ніж власність матеріальна.

У постіндустріальному суспільстві знання плідно використовують у будь-якій царині, а освіченість і творчий підхід до справи виявляються стратегічними перевагами й у підсумку — формулою життєвого успіху. Щоб виконувати поточні завдання, створювати нові види товарів і послуг, ми постійно потребуватимемо нових знань. Ось чому кошти, які раніше інвестували в матеріальне виробництво, перерозподілятимуть на користь науки, освіти, виховання, вишколу кадрів — усього того, що покликане відтворити й примножити людський капітал, підвищувати його якість і продуктивність. Кожна держава життєво заінтересована мати чимбільше освічених осіб. Уже сьогодні у високорозвинених країнах питома вага людського капіталу становить до 80 % їхнього національного багатства.

Нині у світі триває перехід від індустріального суспільства до постіндустріального. Країни рухаються різновеликими темпами: одні вибиваються в лідери, інші пасуть задніх. Власне, *за ставленням до знань, умінням виробляти їх і раціонально застосовувати оцінюємо ступінь розвиненості країни*. Навіть у відсталих країнах знання стали як ніколи доступними. Сьогодні вони надходять до нас найрізноманітнішими каналами, нема для них ані перешкод, ані бар'єрів. Комп'ютерні мережі доносять їх швидко, звідусіль і про все на світі. З безкрайого океану інформації кожен може «вивудити» те, що суголосне його запитам, потребам, зацікавленням. Вільний доступ до знань став реальністю.

Разом з тим, оскільки практичне застосування знань потребує широкого розумового й культурно-освітнього горизонту, вони будуть породжувати новий тип суспільної нерівності. Найвищі сходинки посідатимуть не політики, не підприємці, не спортсмени, не діячі попкультури, а ті, хто творить і поширює знання — науковці, викладачі, винахідники, інженери, програмісти, інші кваліфіковані фахівці. Провідна суспільно-економічна роль належатиме не фірмам чи промислово-фінансовим корпораціям, а університетам, лабораторіям, дослідним центрам.

Відповідним чином докорінно зміниться природа влади. Е. Тоффлер виокремлював три її різновиди:

- низькоякісна влада — сперта на силу, загрозу її застосування (від ножа грабіжника до ядерної бомби), брутальний примус і покарання;

- середньоякісна влада — сперта на багатство; дає змогу верховодити людьми, впливаючи на їхню мотивацію (штрафами або заохоченнями);
- високоякісна влада — сперта на знання; вона найбільш багатобічна й ефективна: знання дозволяють знаходити найкращі рішення, уникаючи марнотратства сил і засобів²³.

Природа знань така, що вони здатні побільшувати і силу, і багатство. Тому третій тип влади підпорядковує собі перші два, які історично своє віджили. У постіндустріальному суспільстві саме знання даватимуть усю повноту влади. Люди, спільноти, країни, озброєні багажем передових знань, отримують величезні політичні, економічні, культурні переваги, а отже, зможуть легко скоряти своїй волі інших людей, інші спільноти та країни.

У постіндустріальному суспільстві основна боротьба розгорнеться не за матеріальну власність, а за інтелектуальні ресурси, за «мізки» — за тих, хто здатен виплоджувати нові ідеї, пропонувати інновації, збільшувати ВВП. Стратегічна роль перейде не лише до науки, а й до освіти, яка покликана формувати людський капітал. Успіх суспільства залежатиме від того, наскільки ефективно працюють у ньому інститути творення та передавання знань.

Освіта майбутнього — якою вона буде? Сучасні діти звикають до цифрових пристроїв чи не з пелюшок. Інформацію їм легше шукати в мережі, ніж у книжках. Писати зручніше в планшеті, ніж на папері. Через це вся освіта рано чи пізно перейде в онлайн. Школи й університети у звичному для нас розумінні практично позникають — їх замінять онлайн-школи й онлайн-університети. Штучний інтелект вестиме уроки, читатиме лекції, пильнуватиме дисципліну, перевірятиме домашні завдання, прийматиме іспити, усні та письмові. На відміну від живого викладача він не буде помилятися, стомлюватися, упадати в суб'єктивізм (а от чи зможе «серце віддавати дітям» — питання...).

Освіта демократизується. Інтернет удоступнить усі знання для всіх охочих. Бідні, інваліди, біженці, жителі відсталих країн і глухих закутків зможуть гризти граніт науки дистанційно й безплатно. Вища освіта стане такою ж звичною, як і вміння читати. Успішно вирішиться проблема нестачі місць в університетах, адже сісти за парту можна буде, не вступаючи в якийсь заклад. Провідні університети втратять монополію на високоякісну освіту, дипломи їхні знеціняться. Навчання перестане бути «елітарним», «унікальним», «ексклюзивним». Щоб здобути освіту оксфордського рівня, не треба буде їхати в Оксфорд. Онлайн-лекції найкращих викладачів світу матимуть практично необмежену аудиторію. Продуктивність освіти різко зросте.

²³ *Toffler A. Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century. — New York: Bantam Books, 1990. — P. 19–21.*

Навчальний процес триватиме у віртуальному середовищі — воно дає змогу яскраво унаочнювати матеріал майже з усіх предметів. Віртуальні заняття та мультимедійні підручники вражатимуть своєю видовищністю. Студентство зможе проходити онлайн наукову практику в найвідоміших лабораторіях світу, вести індивідуальні та групові дослідження. Класичний формат занять, коли викладач щось розповідає, а студент механічно, наче робот, записує, відійде в минуле як неефективний. Освіта стане глибоко інтерактивною: постійна взаємодія студента з викладачем дозволить не тільки підтримати мотивацію до навчання, а й розвинути навички творчого підходу.

Освіта майбутнього — це індивідуалізований підхід до особистості кожного. Не секрет, що в різних дітей різні здібності, різні зацікавлення, різна швидкість навчання. Штучний інтелект проаналізує, скільки часу дитина виконує завдання, що дається їй легше, що важче, де вона відповідає безпомилково, а де часто помиляється. На цій основі будуть формувати індивідуальні навчальні плани, які враховуватимуть час, потрібний учневі, щоб подужати матеріал, необхідну кількість повторювань, певну послідовність завдань, відповідний рівень складності тощо. Індивідуалізоване навчання продуктивніше, бо дає змогу краще засвоювати матеріал і притому не знеохочуватися до самого процесу.

Ще одна тенденція освіти майбутнього — ігрофікація. Оригінально розроблені навчальні ігри, наприклад з детективним чи пригодницьким сюжетом, роблять заняття більш захопливими. В ігрових перипетіях можна застосувати, а отже, і закріпити теоретичні знання, почерпнуті на уроці. Коли учень успішно впорався із завданням, він отримує високі бали й переходить на новий рівень. З іграми діти жваво втягуються в навчальний процес і наступного разу охочіше вертаються до занять, щоб дізнатися про щось нове.

Знаменням часу стане альтернативне навчання. Сьогодні освіту можна здобути не лише в державних, а й у приватних навчальних закладах. У майбутньому свої освітні установи матимуть і великі міжнародні корпорації. За юними талантами вони «полюватимуть» так само, як нинішні тренери «полюють» за спортивно обдарованими дітьми. Спеціально навчені педагоги діагностуватимуть здібності молодших школярів, після чого найперспективнішим пропонуватимуть перейти в корпоративні школи та університети з хорошою стипендією та наступною високооплачуваною роботою в компанії.

Економіка майбутнього потребуватиме фахівців, які органічно сполучають спеціалізацію та всебічність. Вузька спеціалізація сама по собі цінна й корисна, адже дозволяє досконально, до дрібниць розумітися в темі, бути першокласним фахівцем у своїй ділянці. Та без загальної культури, широкого погляду на світ вона радше вадить, бо звужує обрії мислення, стримує політ думки, позбавляє евристичних порівнянь і аналогій. Даю-

чи змогу глибоко зосередитися на чомусь одному, спеціалізація водночас мовби затуляє, затінює цілісність і неоднозначність світу. Вузкий фахівець, замкнувшись у колі цехових інтересів, починає глядіти на багатогранну дійсність і не менш багатогранну науку наче крізь шпарину своєї спеціалізації (професійна деформація)²⁴. Тим-то вища школа повинна по змозі випускати різнобічно ерудованих фахівців, чиїм надбанням була б не тільки якась одна спеціальність, а вся палітра духовно-інтелектуальної культури людства. Нікому не завадить обізнаність, хоч би й загальна, у таких галузях, як історія, географія, економіка, соціологія, право, філософія, психологія, біологія, медицина, культурологія, література, мистецтво та, зрозуміло, мовознавство. Віриться, рано чи пізно наша освіта, здолавши смугу псевдореформ, повернеться нарешті до випробуваної часом настанови «знати все про дещо й дещо про все».

Та, мабуть, найцінніша риса освіти — націленість на прийдешнє. Вона повинна не тільки озиватися на поточні запити суспільства, а й діяти на випередження, готувати своїх підопічних до завтрашнього дня, плекати в них ті особистісні й професійні риси, що будуть запотребовані в майбутньому. Власне, ще І. Кант наставляє: «Дітей потрібно виховувати не для теперішності, а для майбуття, можливо, кращого стану роду людського»²⁵. Те, що дітям знадобиться завтра, освіта повинна давати вже сьогодні. У цій справі, ясна річ, не обійтися без футурології. З аналізу ринку праці ми вже знаємо, люди яких професій завтра будуть замінені роботами. Готувати тих, кому не загрожуватиме конкуренція з боку штучного інтелекту, — ось на чому мала б зосередитись освіта. Ідеться завперше про фахівців, чия діяльність пов'язана з креативним мисленням, програмуванням, науково-технічною та мистецькою творчістю.

Крім творчого підходу цінуватиметься вміння працівника ефективно взаємодіяти зі штучним інтелектом, ставити його собі на службу, залучати до виконання поточних справ, успішно використовувати всі його переваги. Фактично він замінить нам нинішню роботу з комп'ютером (з операційною системою, програмами, пошуковиками, мережевими ресурсами). Щоб з'ясувати якийсь питання, не треба буде відвідувати 10 сайтів чи перечиту-

²⁴ Серед учених професійна деформація може набирати форм наукового снобізму, коли свою галузь уважають за єдино наукову й навіть єдино можливу, а іншим узагалі відмовляють у праві на існування. Пор. відомий вислів Е. Резерфорда: «Науки поділяються на дві групи — фізику та збирання марок» (цит. за: *Birks J. B. Rutherford at Manchester*. — London: Heywood and Company, 1962. — P. 108). Тим часом не зайве нагадати: «Розуміння не тільки сили, а й слабкості своєї науки, правильна оцінка її можливостей, сфери застосування — показник методологічної та загальнопрофесійної зрілості вченого» (*Лосев І. В. Некоторые особенности преподавания этики в вузе // Проблемы философии*. — Киев, 1989. — Вып. 80. — С. 81–82).

²⁵ *Кант И. Трактаты и письма / Пер. с нем.* — Москва: Наука, 1980. — С. 451.

вати 20 статей — відповідь з потрібною мірою глибини й деталізованості миттєво дасть штучний інтелект. Наша взаємодія з ним буде значно більш функційна, з куди ширшими можливостями й вагомішими результатами. Продуктивність праці зросте в кілька разів. Інтелектуальну роботу, що її сьогодні виконують десятки й сотні працівників, завтра виконає один-єдиний працівник — штучний інтелект. Швидше, легше, дешевше. Щоправда, ефективність роботи залежатиме від того, наскільки добре ми знатимемо його плюси та мінуси, наскільки грамотно ставитимемо йому завдання.

Є ще одна досить вагома причина, чому загальнокультурний вишкіл та універсальна ерудиція знадобляться кожному. Не завжди можна достоту вгадати, у якому саме стані завтра буде галузь, з якої готують фахівця. Вона може розвиватися в міждисциплінарному напрямі з появою нових підгалузей на перетинах двох різних сфер. А може, вона не розвиватиметься, а, навпаки, зникне, — доведеться терміново опановувати інший фах, щоб знайти місце під сонцем в інших сферах. Перекваліфікація триває значно легше, якщо людина ерудована, усебічно підкута, надарована широкосяжним кругозором.

Не за горами час, коли завершиться перехід освіти від інформативного навчання до творчо-пошукового. Згадаймо минуле століття: фахівця готували «на все життя» — так, щоб після інституту він міг сходити кар'єрними щаблями без необхідності поповнювати, осучаснювати багаж своїх знань. Тепер така модель не працює. Отримані у виші знання посутньо оновлюються не за 30–40 років, як раніше, і навіть не за 15–20, а за 5–10 років, а в окремих швидкозмінних галузях — за рік-два. Навіть «консервативні» спеціальності потребують регулярного підвищення кваліфікації. Від освіти життя владно вимагатиме фахівців нового типу — тих, хто вміє навчатися самотужки, постійно оновлюючи знання. Сучасна освіта не знає вікового порогу. Кожен з нас повинен відчувати себе «вічним учнем».

Щоправда, класичну освіту як сіяча знань уже сьогодні перевершують ЗМІ та соцмережі. Для звичайної людини важливіше не те, що вона засвоїла зі школи та вишу, а те, що побачила, почула, прочитала в інтернеті. Його інформаційні потужності куди більші за традиційні джерела знань. Наприклад, якщо раніше для підвищення кваліфікації треба було подаватися на спеціальні курси чи їхати куди-інде на стажування, то тепер нові знання, новий досвід можемо запросто почерпнути онлайн. І дітям, і молодим, і дорослим до вподоби короткі навчальні ролики, розміщені в соцмережах, на відеохостингах. Перевага інтернету в тому, що він полегшує прицільний пошук потрібної інформації. Вада — її кількість тут явно за рахунок якості, на жаль. Відомості сприймаються не планово, а хаотично, не послідовно, а уривчасто, не цілеспрямовано, а навмання. У результаті наші світорозуміння й світовідчуття формуються, по суті, не науково вивіреними, систе-

матизованими знаннями, а поверхово-одноденною інформацією, до того ж тенденційно підбраною та упереджено прокоментованою. Результат — ми стаємо всезнайками та верхоглядами...

За десяток років паперова преса стане раритетом: коло її читачів доне-змоги звужиться, друк стане нерентабельним. Пальму першості на ринку вже перехопила мережева журналістика. Згодом вона стане єдиним різновидом журналістики. Щоб упоратися з шаленою конкуренцією, принади-ти інформаційно переважану аудиторію, їй доведеться шукати нових, виграшних форм подавання інформації. Напевно, поява ефективніших протоколів шифрування та онлайн-оплата доступу зроблять мережеві ЗМІ не лише самоокупними, а й комерційно вигідними.

Продукція мережевих ЗМІ ще більше врізноманітиться. Споживачі самі регулюватимуть наповнення з огляду на власні побажання й запити. Будуть читати, дивитися й слухати те, що хочуть, коли хочуть і як хочуть (на похватному для себе пристрої). Хіба ж не тому, наприклад, уже нині відеохостинг «Ютуб» значно популярніший за традиційне телебачення?

Споживачі будуть потребувати якіснішої інформації. Медійники на-магатимуться скоряти розум і серця не лише багатомільйонних, а й мало-чисельних аудиторій. Відбудеться сегментація споживачів за інтересами. ЗМІ будуть орієнтуватися на запити кожної конкретної людини. Поряд з потужними універсальними масмедіа працюватимуть і ті, що задовольня-тимуть рідкісні захоплення, екзотичні зацікавлення та погляди включно з поширеними забобонами та «теоріями змови».

Кваліфікація мережевого журналіста значно поширшає. Він не тільки автор текстів, а й сам собі редактор: не очікує редакційного завдання, а сам формулює його; аналізує події в контексті, оцінює інформаційну картину загалом; сам визначає, як краще збирати, розносити та дозувати новини; уміє подати матеріал з прицілом на певну аудиторію; робить світлини та ві-део професійної якості; знає, як відстежувати реакцію аудиторії й оцінюва-ти власну ефективність; уміє дискутувати з відгуками на матеріал. Саме такі універсальні медійники будуть запотребовані на ринку ЗМІ в майбутньому.

Чи витіснять журналістів рóbоти? Витіснять, але не з усіх жанрів. Ро-ботизація торкнеться передусім новин, типових і простих за будовою по-відомлень, у яких змінюються лише фактичні дані (курси валют, спортивні результати, прогноз погоди, картина заторів). Рóbоти зможуть підготувати дайджест новин, підсумувати інформаційну картину дня, зважаючи при цьому на запити й зацікавлення кожного конкретного споживача. Та не все можна запрограмувати: штучному інтелекту не до снаги статті аналі-тичні, коли треба знайти нестандартну тему, народити ідею, зорієнтувати-ся в контексті, провести розслідування, словом, скрізь, де потрібне творче начало. Саме для таких матеріалів і вивільняться «живі» журналісти.

Ще більший вплив на читачів справляють соцмережі. Навіть порівняно з електронними ЗМІ вони оперативніші, мають більшу сегментацію змісту, більше розмаїття цільових і спеціалізованих матеріалів, а головне — більшу інтерактивність. Традиційна грань поміж автором і читачем у соцмережах фактично щезає. У перспективі все більше люду долучатиметься до спільного творення та відбору дописів. Щоправда, рядові користувачі нечасто здатні створити щось таке, що хоч трохи вартувало б масового прочитання. Тож попит на справді якісні дописи зростатиме.

Соцмережі дихають свободою думки та слова. Одначе тут яскравіше проступає і зворотний бік медалі. Самодіяльна публіцистика (блогерство) не завжди фахова й компетентна. Вона не так інформативна, як суб'єктивна. Будь-хто може войовничо наполягати на власній думці попри слабку обізнаність у темі. Часто це навіть і не думка, а лише фонтан емоцій без найменших спроб докопатися до суті. «Диванні» експерти до хрипоті сперечаються з фахівцями. Пишуть плутано, нелогічно, без ладу й складу. Спрацьовує простий рефлекс: не встиг про щось подумати — відразу викладаю «подумане» в мережі (а думка ж сира й незріла мало надається для оприлюднення — бажано її обґрунтувати, відшліфувати, ущільнити, увиразнити, причепурити). У результаті фейсбук-балачки не надто різняться від того, що можна почути в маршрутці, на вулиці, на базарі. По суті, соцмережі й перетворилися на один великий «цифровізований базар». Дехто, воліючи заявити про себе світові, довести собі та іншим цінність власного існування, наводнює соцмережі дописами, світлинами, роликами про маловажливі, суспільно незначущі події (прокинувся, поснідав, почитав новини, похвалив себе й не забув подякувати за похвали іншим...).

Парадокс: хоч інтелектуальна міць людства загалом зростає, розумовий рівень мільярдів пересічних обивателів або занепадає, або в кращому разі лишається на тому ж рівні. Попри повну інформаційну забезпеченість, досяжність різноманітних знань, легку можливість перевірити сумнівні відомості ми часом не відаємо елементарних речей, не бачимо причинового зв'язку явищ, далеко не завжди виявляємось обізнанішими за наших батьків, які зростали на книжках. Поінформованість з комп'ютера замінює фундаментальні знання. Лунають голоси про те, що інтернет, соцмережі не розвивають інтелекту, а, навпаки, притуплюють його, ба навіть призводять до його спустошення, здрібніння, деградації, інволюції.

Реалія нашого часу — кліпове (клаптикове) мислення. Через надлишок інформації, її суперечливість і фрагментарність носій такого мислення не в спроможності знайти правильні логічні зв'язки. Певний факт він пов'язує з іншим лише на тій підставі, що їх повідомлено один за одним. Звідси — один крок до помилки *post hoc ergo propter hoc* (після цього, отже, унаслідок цього). Кліповому мисленню складно не те що досягнути, а на-

віль утримати повідомлення в полі уваги, адже його притьмом змінюють інші повідомлення. Конгломерат випадкової, безструктурної, несистематизованої інформації розпорошує увагу, потьмарює розум, притлумлює здатність відбирати головне й відсівати другорядне. Кліповій свідомості, яка звикла без упину перемикатися з одного смислового шматка на інший, важко сприймати довгі тексти на одну тему, зокрема книжні. За останні роки через зростання популярності платформ коротких відео (на зразок ТікТок) клаптиковість мислення посилилася ще більше. Мабуть, діти наші повиростають носіями вже не кліпового, а «тіктокового» мислення.

Оскільки суспільна роль інтернету зростатиме й далі, у навчальних закладах запровадять курс інформаційної гігієни — як грамотно працювати з інформацією, як убезпечити мозок від непотрібних повідомлень і безглузких мудрувань, як не потонути в каламутних потоках маніпуляцій та дезінформації, як не стати жертвою феєричних дурниць і небилиць (пор.: «Патріотично налаштовані дослідники вже давно довели, що санскрит сягає корінням української мови, але офіційне мовознавство...»). Наживку дезінформації зазвичай ковтає неуважний, невибагливий, легковірний сприймач. Варто перевірити повідомлення — одразу спливають неув'язки, нестиківки, невідповідності. При маніпуляціях замість системного аналізу істотних фактів загострюють увагу на якомусь одному, тенденційно підбраному фактику, як правило, негативному, роздимаючи його до рівня тривкої тенденції. Дрібні, другорядні події штучно підтягають до категорії епохальних і подають за першим розрядом. Здоровий скепсис і критичне мислення відразу виводять на чисту воду зловмисних маніпуляторів, некомпетентних чи заангажованих авторів.

Варто налаштувати своє цифрове середовище так, щоб відвіювати половину й вилущувати зерна цінної інформації. У перспективі більш популярними стануть сайти, канали, чат-боти, які не просто вибірають матеріали на певну тематику, а ще й гарантують їхню перевіреність, достовірність, неупередженість. Нарешті, щоб не марнувати часу на інформаційне сміття та рекламний непотріб, бажано чітко уявляти мету роботи в мережі. По змозі не змішувати різнорідних відомостей, не легковажити систематизацією знань. Пам'ятати, що новинний формат, який висвітлює події «тут і тепер», і формат соцмереж, де нуртують не так думки, як пристрасті, пропонують головно повідомлення зі швидкоплинною, «одноденною» вартістю²⁶. За об'єктивними, структурованими відомостями, вивіреном часом

²⁶ Пор.: «Людство стає інформаційним наркоманом, посадило себе на “голку” новин. Носієм світової мудрості став телеведучий. Основною цінністю стала новизна, тобто скороминущість, доля якої — прогрімівши сьогодні, завтра опинитися на звалищі відпрацьованого матеріалу. Така ж доля і літературних та мистецьких явищ, які орієнтуються на новизну як основну цінність» (*Дзюба І. М.* Україна у пошуках... — С. 121).

знанням краще звертатися до книжок — вони подають глибше й повніше занурення в тему. Якщо новини відповідають лише на запитання «що?» і «як?», то в книжках знаходимо відповіді й на запитання «чому?».

Таким чином, перша заповідь інтелектуального саморозвитку — менше новин, більше книжок. Культурна політика майбутнього повинна плекати культуру книгочитання, яка нині помітно підупала. А чи не зникнуть книжки взагалі? — питає читач. Ні, не зникнуть, але формат їхній таки зміниться. Ясно, що на ринку переважатимуть е-книжки. Наклади паперових упали вже тепер, а в майбутньому вони стануть предметом розкоші, їх друкуватимуть хіба що на замовлення покупця. Видавництва зійдуть зі сцени, натомість поширяться «авторський самвидав». За допомогою спеціальних програм, що пропонують набір типових макетів і гарнітур, будь-який автор зможе зверстати своє дітище самотужки. Мовні огріхи, стильові невірності повиправляє комп'ютерний редактор. Доточити ілюстративний ряд також буде нескладно. Кінцевий продукт матиме подобу справжньої книги. Продаватимуть її в інтернет-книгарнях. За бажанням читача нову книгу автоматично перекладуть іншою мовою або й озвучать (для «аудіалів», яким зручніше користуватися звукокнигами).

Отже, формат і процес видання книжок зміняться, а їхній зміст, будемо сподіватися, залишиться таким же багатим і глибоким, як раніше.

3.3.6. Медицина та генетична інженерія

Усю свою історію медицина боролася з хворобами, прагнучи повернути пацієнтам, бодай частково, занедбане здоров'я. Медицина майбутнього буде не так лікувати хвороби, як створювати умови, за яких вони або з'являтимуться пізніше, або не виникатимуть зовсім. Зі зцілення хворих медики переорієнтуються на те, щоб підтримувати здоров'я здорових, робити їх іще здоровішими. Медицина стане не реактивною, а превентивною, не лікувальною, а запобіжною. Фахівці зможуть не просто відстежувати патологію на ранніх стадіях, а й виявляти її передумови на генному рівні, запобігатимуть хворобам іще задовго до їх появи.

Поліпшиться співпраця лікаря та пацієнта. Останній з об'єкта лікування перетвілиться в суб'єкта, активного, зацікавленого учасника процесу. Він матиме сталу мотивацію до здорового способу життя, до постійного відстежування стану свого організму. Деякі поширені нині хронічні захворювання зійдуть нанівець, бо люди почнуть правильно харчуватися, більше рухатися. Поряд з лікарями, які завжди були й досі є фахівцями з хвороб, з'являться фахівці зі здоров'я: вони стежитимуть за станом здорового організму, консультуватимуть, як його зміцнити.

Медицина майбутнього персоналізується, тобто візьме курс на лікування не хвороби взагалі, а конкретного хворого. Ідеться не лише про комбінацію певних ліків у певних дозах, а й про створення індивідуальної схеми харчування. Так, на основі вивчення спадковості, обміну речовин, біохімії, стану всіляких органів і систем, залежно від віку, харчових звичок, забезпеченості вітамінами та мінералами пацієнту буде призначатися певний раціон, націлений на оздоровлення організму, зменшення або збільшення маси тіла, корекцію тих чи інших захворювань. Технології дозволять варіювати вміст певних речовин у продуктах залежно від потреб конкретного споживача. У перспективі харчова та фармацевтична промисловості випускатимуть «спільну продукцію», що матиме як підвищену поживну цінність, так і лікувальні властивості. Одні продукти будуть знижувати артеріальний тиск, другі — підживлювати розумову діяльність, треті — тамуватимуть головний біль, четверті — усуватимуть відчуття втоми, п'яті — допомагатимуть краще висиплятися тощо.

Буде розроблено вакцини проти тютюнопаління, алкогольної та наркотичної залежності, самогубства. З'являться нові дієві засоби проти безсоння та переїдання. Поряд з ліками для хворих випускатимуть «ліки» для здорових. Сьогодні це, наприклад, мультивітамінні препарати, а завтра — таблетки, які без шкоди для організму омолоджують різні його системи, підвищують фізичні та розумові можливості. Споживання таких ліків стане буденною справою всіх, хто піклується про здоров'я та довголіття.

Діагностика з лабораторій і поліклінік перенесеться в наші оселі. З'являться домашні сенсори, які за виділеннями знімуть біохімічні та метаболічні показники, а тоді надішлють їх в електронну медичну картку, до якої матиме доступ лікар. Згодом сенсори вживлятимуться безпосередньо в тіло людини: відомості про стан організму вони будуть збирати й передавати в режимі реального часу. Діагностика стане цілодобовою і фіксуватиме найменші перебої в роботі організму на молекулярному рівні. Про насування хвороби будемо дізнаватися задовго до появи перших симптомів. Це дасть змогу викоринювати патологію ще на зародковій стадії або від самого початку брати її під невисипущий контроль.

У найближчі десятиліття не зникне практика медичного туризму: заможні пацієнти мандруватимуть у країни з високоякісною і дорогою медициною, а небагаті, навпаки, обиратимуть країни, де служба здоров'я не така передова, але в рази дешевша. Щоправда, майбутнє не за медичним туризмом, а за дистанційною терапією (телемедициною), коли медики лікуватимуть на відстані, за допомогою каналів бездротової комунікації. Як це відбуватиметься? Пацієнт, не виходячи з дому, надсилає лікареві результати аналізів та інших діагностичних процедур, відповідає на його запитання по відеозв'язку. Лікар аналізує симптоми, звіряється з історією

хвороби, ставить діагноз, призначає курс лікування, надсилає електронний рецепт на ліки. За потреби запровадить відстежування тих чи інших параметрів роботи організму. Навіть у глухих селах, за тисячі кілометрів від цивілізації люди зможуть дістати кваліфіковану допомогу. І не лише зі своєї країни — хоч з усього світу. Звісно, можливість фізично відвідати лікаря залишиться. Але до неї вдаватимуться або в складних, нетипових випадках, або тоді, коли пацієнт зможе дозволити собі це фінансово.

Людей у білих халатах поступово витіснятимуть роботи. Один з перших зразків уже створено компанією *IBM* — робот Ватсон (*IBM Watson Health*). Це система штучного інтелекту, здатна вибирувати й обробляти великі масиви різноманітної медичної інформації. Ватсон ретельно вивчає симптоми й історію хвороби пацієнта, його генетичний статус, записи та коментарі лікарів, на основі чого ставить діагноз і пропонує схему лікування. На відміну від живого терапевта робот може присвятити хворому більше часу, зібрати повнішу інформацію, урахувати найновіші медичні дослідження за цією темою.

Роботів чимдалі ширше використовують і під час проведення операцій (роботизована хірургія). Сидячи за комп'ютером, хірург бачить оперовану ділянку в тривимірній проекції з 20-кратним збільшенням. За допомогою надчутливих сенсорів рухи лікаревих пальців робот переводить у мікроскопічні рухи всередині тіла. На Заході вже виросло покоління хірургів, котре не знає, як орудувати скальпелем.

Операції, що їх проводять створеним у США хірургічним роботом Да Вінчі, мають безперечні переваги порівняно з класичними порожнинними операціями:

- точність: апарат дає змогу збільшувати й краще масштабувати операційне поле, усувати ефект тремтіння рук, здійснювати маніпуляції складніші та розмаїтіші, ніж здатна рука хірурга;
- безпечність: знижується ризик інфікування пацієнта, немає ризику зараження хірурга;
- безболісність: операція лапароскопічна — проводиться крізь кілька малих отворів («замкових щілин»), не вражаються м'які тканини та великі судини, звідси малі крововтрати, відсутність післяопераційних болів;
- короткий реабілітаційний період: через низьку травматичність він триває не більше за тиждень.

Сьогодні роботом Да Вінчі проводять операції на серці, судинах, легенях, шлунку, нирках, сечовому міхурі, жіночій і чоловічій репродуктивних системах. Послуга поки що недешева, адже в ціну включено високу вартість робота, технічне обслуговування, навчання лікарів. Та з часом вартість знизиться, а вправність роботів-хірургів, навпаки, зросте. У перспективі їх навіть можна буде взяти напрокат, щоб провести операцію у звичних хатніх

умовах. Уможливиться й масове проведення дистанційних операцій: хірург зможе невідкладно прооперувати пацієнтів, які фізично перебувають в інших містах чи країнах (телехірургія).

Іншим різновидом медичних роботів стануть уже згадувані мікроскопічні нанороботи, що вживлятимуться в тіло після народження. Вони не тільки контролюватимуть стан організму, а й у разі потреби будуть проводити лікувальні процедури: очищувати кров, видаляти токсини, надлишки жирів, інші метаболіти, лікувати вражені органи зсередини, винищувати ракові клітини, лишаючи здорові неушкодженими. Ці апарати будуть здатні проникати в капіляри й виправляти ушкодження клітин на рівні ДНК. Також нанороботи прицільно доправлятимуть до потрібних клітин лікарські речовини, регулюючи дозування, розміреність і тривалість їх застосування. Не виключене також керування функціями органів і систем за допомогою вживлених мікропроцесорів (на зразок нинішніх кардіостимуляторів і слухових імплантів). Це знаменуватиме новітню добу в медицині.

Якщо лікування органів і тканин виявиться неефективним, їх замінитимуть на нові (як запчастини в автівці). Традиційне донорство стане надбанням минулого. Методами регенеративної медицини будуть вирощувати тканину або прямо на місці ушкодження, або поза організмом пацієнта з наступною трансплантацією. Уже сьогодні цілком реально виростити зі стовбурових клітин серце, судини, трахею, легені, шлунок, печінку, кишківник, нирки, сечовий і жовчний міхури, статеві органи, підшлункову залозу, тимус тощо.

Також органи й тканини друкуватимуть на біологічних 3D-принтерах. Натепер у практику вже впроваджено друк шкіри, хрящів, судин, невеликих фрагментів печінки та нирок. «Чорнилом» при цьому слугують клітини жирової тканини пацієнта, які перепрограмовуються в потрібні типи клітин, а «папером» — спеціальний гідрогель. Оскільки друк відбувається за наперед визначеними параметрами, орган отримує структуру потрібної форми. Далі його кладуть у біореактор для поділу та зростання клітин, а коли він остаточно виріває, пересаджують пацієнтові. За кілька десятиліть технології регенеративної медицини задовольнять більшу частину потреб в органах для трансплантації.

В окремих випадках у тіло людини будуть вживляти біопротези та імпланти. Злучені з нервовою системою, вони сприйматимуться як свої власні. Біопротезами-кінцівками можна буде керувати силою думки, у мозок вони передаватимуть відчуття від пальців. Паралізованим та іншим особам з обмеженими можливостями вільно пересуватися допоможуть екзоскелети, які підсилюють кінцівки, дозволяючи навіть переносити кількапудові вантажі. Серед інших винаходів майбутнього — штучна кров та біонічні очі (система для відновлення втраченого зору).

Нейрофізіологи вже провели перші небезуспішні досліді з впливу на пам'ять. За допомогою вживлених у головний мозок мишей оптоволоконних дротів, якими передавалися лазерні синапси, удалося стерти реальні спогади, записати хибні, а також перелицювати неприємні спогади на приємні. Так, після створення «спогадів» про те, що неприємна ділянка кліті насправді приємна, миші не цуралися цього місця, як раніше, а, навпаки, прагнули потрапити в нього.

Ці досліді провіщують приголомшливі перспективи — у майбутньому можна буде лити бальзам на душевні рани: зцілювати фобії, стирати психічні травми, болючі спогади тощо. Напевно, стане можливим і «паketне завантажування» знань у пам'ять людини. Це допоможе швидко опанувати те, що потребує запам'ятовування безлічі даних, зокрема чужоземних мов. Не виключена й імовірність запису в мозок посилювачів деяких його інтелектуальних функцій (калькулятор, перевіряльник правопису тощо).

Складніше сказати, чи зможуть нейрохірурги пересаджувати головний мозок в інше тіло або завантажувати його вміст на цифровий носій. Якщо зможуть, фактично це означатиме квиток у безсмертя, адже субстратом нашого «я» є не тіло взагалі, а саме мозок. Звісно, ці та інші досліді поставляють на порядок денний цілий клубок правових та етичних проблем, адже відкриваються можливості для зловживань — аж до масового поневолення людей. Проте матимемо надію, що людство спроможеться дати собі раду із цими викликами.

Якщо питання про безсмертя ще довго лишатиметься відкритим, то збільшити середню тривалість життя цілком реально вже сьогодні. Доведено, що максимальна життєтривалість людини як біологічного виду становить 110–120 років. Це та межа, до якої ми могли б доживати, якби нас не обсідали хронічні хвороби. Завдяки успіхам медицини натеper створено передумови для того, щоб прості смертні дотягували до 90–100 років (звичайно, якщо вони самі того захочуть і не вкорочуватимуть собі віку згубними звичками). Так само зросте середня тривалість здорового життя: люди не тільки житимуть довше, а й довше уникатимуть тих захворювань, що погіршують працездатність і якість життя.

Описані зміни, ясна річ, позначаться на віковій структурі населення. У майбутньому побільшає людей похилого віку, зокрема й довгожителів. Зміниться типова структура захворюваності: зросте питома вага «старечих» хвороб. Відповідно, зростуть і видатки на лікування літніх осіб, догляд за ними.

Чимало можуть зарадити сучасна медицина та правильний спосіб життя нашому оздоровленню. Та навіть їхні можливості блякнуть проти того, що провіщує в майбутньому генетична інженерія.

Генетика ще в 1970-х роках навчилася читати гени людини (визначати нуклеотидні ланцюжки ДНК і РНК). У наші дні генотерапія вже починає

редагувати їх, тобто методом маніпулювання молекулами ДНК і РНК доцільно змінювати спадковість, викоринювати пошкоджені й приживляти здорові гени. Це відкриває просто-таки фантастичні можливості. Генотерапія подужає те, що досі над силу медицині, — радикально знизити відсоток інвалідів і хронічно хворих. Річ у тім, що медицина навчилася більш-менш успішно лікувати симптоми спадкових захворювань, але не здатна викорчовувати їхню першопричину — дефектні гени. У результаті в генофонді людської популяції поступово назбируються шкідливі гени, а це загрожує виродженням людства в майбутньому. Ось чому його очищення — життєво важлива (у прямому сенсі) необхідність. Мине кілька десятиліть, і генотерапія докорінно змінить нинішні методи медицини. Найменші перебої в організмі будуть учасно виявлятися та виправлятися ще на молекулярно-генетичному рівні, що не лишатиме патології жодних шансів.

На ринку медичних послуг уже сьогодні доступні генетична діагностика та генетичний прогноз. На основі ДНК лабораторія виявляє генетичні порушення, за якими генетик-консультант оцінює ризик розвитку спадкових захворювань (артеріальна гіпертензія, цукровий діабет, атеросклероз, різновиди раку, хвороби Паркінсона, Альцгеймера тощо). Відомості заносять у генетичний паспорт особи. Знаючи про схильність до певної патології, їй легше запобігти або, щонайменше, відтермінувати її початок. Це дешевше, ніж воювати з нею на зрілих стадіях.

Завдяки новим методам запліднення батьки зможуть обирати генетичні особливості своїх дітей. Власне, це відбувається вже тепер: у спеціалізованих клініках практикують генетичний аналіз і селекцію запліднених ембріонів. Батьки мають право відмовитися від народження, якщо стане відомо, що дитина матиме тяжкі фізичні або психічні вади. Природний добір, який завдяки успіхам медицини в минулому столітті фактично зійшов нанівець, тепер замінюється штучним відбором. Перевага останнього — можливість уникати як дитячої смертності, так і інвалідизації населення.

Якщо генетична модифікація ембріонів успішно прогресуватиме, за кілька десятиліть з людських зародків у масовому порядку можна буде вилучати всі патологічні гени, замінюючи їх на нормальні. У результаті народжуватимуться практично здорові діти, позбавлені будь-яких спадкових патологій. Штучне запліднення цілком замінить природне, усунувши його вади. На наступному етапі генетична інженерія запропонує батькам можливість «конструювати» майбутню дитину, тобто обирати ті чи інші її риси — стать, зріст, колір очей, колір волосся, здібності, таланти... Людина стає творцем самої себе не лише в соціальному, а й у біологічному сенсі. Технологія «дизайнерських малюків», ясна річ, повинна ще пройти численні випробування, щоб упевнитися в її безпеці. А тим часом у листопаді 2018 р. в місті Шеньчжень (Китай) народилися перші у світі генетично-

дифіковані люди — близнючки Лулу́ й Нана́. У них було відредаговано ген CCR5, відповідальний за взаємодію з ВІЛ. Припускається, що діти матимуть уроджену опірність до цього вірусу, а отже, зможуть уникнути СНІДу. У досліді використано надперспективну технологію редагування геному CRISPR-Cas9, яка дозволяє змінювати структуру ДНК — вирізати з людського геному мутації, відповідальні за спадково зумовлені захворювання. У майбутньому очікується масове застосування цієї технології.

Теоретично можливе створення клітин, стійких і до інших небезпечних вірусів, а також раку, холоду, радіації, навіть старіння. У підсумку людина сильно зміниться генетично. Не виключено, уже наприкінці цього століття співіснуюватимуть два різновиди *Homo sapiens* — звичайний, генетично немодифікований і покращений, модифікований. Останній матиме не лише вроджений імунітет до хвороб, а й виняткові дані, фізичні та психічні, необмежений творчий потенціал. Натомість «генетично традиційні» особи (як от ми з вами) переродяться на замшілу, примітивну, недосконалу версію людини. Генетично модифіковані люди перевершуватимуть нас десь так само, як ми перевершуємо неандертальців або й людиноподібних мавп.

Утім, це справи надто далекої перспективи. Технологію ще чекає довга дорога випробувань. Масовому її застосуванню перешкоджатиме дорожняча, неприйняття з боку консерваторів. Треба буде залагоджувати непрості проблеми біобезпеки, затуляти лазівки для зловживань, недобросовісного маніпулювання спадковістю. З'ява генетично модифікованих людей, їх співжиття з немодифікованими потребуватиме й нової шкали етичних цінностей. Адже це так сумно й прикро — не належати до найрозумніших істот на планеті.

Якщо ХХ ст. лишилося в пам'яті людства як доба фізики, то ХХІ—ХХІІ століття увійдуть в історію як доба біології та генетики. Генетична інженерія замінить собою біологічну еволюцію і докорінно перетворить природу людства.

3.3.7. Технології, роботизація, штучний інтелект

Взаємодія людини з технікою і далі лишатиметься першорядним чинником суспільного поступу. Прийдуть часи, коли з мови інженерів і програмістів шезне слово *неможливо*. Головними технологіями ХХІ і, напевно, ХХІІ століть будуть нанотехнології та цифрові технології. Їхнього впливу зазнають усі галузі промисловості, усі сфери матеріального та духовного життя людства.

Нанотехнології передбачають створення виробів через цілеспрямоване маніпулювання атомами, молекулами, наночастинками (об'єктами

розміром від 1 до 100 нанометрів). Нанооб'єкти, особливо за розмірів від 2 до 30 нанометрів, виявляють нові, унікальні властивості, радикально відмінні від властивостей того тіла, до складу якого вони входять. Сфери використання нанотехнологій — медицина, фармацевтика, біотехнології, оптика, мікроелектроніка, інформаційні технології, енергетика, сільське господарство, охорона природи, збройні сили тощо. Нанодослідження вже сьогодні дають блискучі результати, та головні відкриття в цій галузі ще попереду. Очікується, наприклад, що нанотехнології дадуть змогу створювати молекулярні дублікати будь-яких предметів і речовин, виробляти предмети з програмованої матерії та предмети, що змінюють свою форму за нашим бажанням.

Передбачити, які саме науково-технічні відкриття та винаходи чекатимуть на нас в оглядному майбутньому, не так складно. Складніше визначити, бодай приблизно, час або хронологію їх появи. Для кращої орієнтації нагадаємо, що успішні технічні новації зазвичай проходять три стадії: 1) визрівання ідеї; 2) дослідна реалізація; 3) масове впровадження. У минулому ці стадії могли тривати десятиліттями, у майбутньому на це йтиме все менше часу. Стисло розповімо про деякі проривні новації, які або вже починають впливати на наше життя, або рішуче змінять його в ближчому майбутньому.

Безпілотні літальні апарати (дрони) первісно розроблялися для військових: отримані з повітря розвіддані рятують життя бійців. Тепер дрони застосовують і в мирних цілях. Передусім — для автоматичного доправлення в режимі «день у день» покупок, посилок та інших вантажів у віддалені, важкоприступні райони, особливо туди, де нема ні поштових відділень, ні крамниць. Також дрони оперативно доставлятимуть кров, ліки, вакцини, інші медичні матеріали, зокрема на місця аварій і катастроф. Ніхто не здає так пильно, як дрони, оглядати Землю з висоти пташиного польоту. Їх будуть широко застосовувати для виявлення та гасіння пожеж, боротьби з браконьєрством, свавільною вирубкою лісів, у пошуково-рятувальних операціях. Угрупування дронів допоможуть контролювати в режимі реального часу вулиці та інфраструктуру міст, сільськогосподарські поля, заповідники, трубопроводи. Прислужаться дрони в геодезії, картографії, метеорології, видобувній промисловості, фото- та відеозйомці. Безпілотники здатні роздавати інтернет уздовж залізниць та автотрас, відновлювати зв'язок після стихійних лих, фарбувати фасади й мити вікна хмарочосів. Проти літаків і гелікоптерів дрони коштують копійки, їх обслуговування не потребує ні вартісної наземної інфраструктури, ні великого персоналу. Скоро на покрівлях наших будинків повиникають посадкові майданчики та зони підзарядки для дронів. Запобіжану сьогодні професію оператора дронів рано чи пізно замінить штучний інтелект.

Не менш інтенсивно розвиватиметься безпілотний транспорт на землі. Кілька років тому на вулиці виїхали перші автівки, що керують самі собою, з мінімальною участю людини. Пересуваються вони завдяки програмному забезпеченню (яке керує всіма системами машини — кермо, газ, гальма, зміна передач) та сенсорам (відстежують ситуацію на дорозі). Безпілотні автомобілі їздять з математичною точністю, обмінюючись один з одним сигналами про стан доріг, затори, найкращий маршрут до місця призначення. Необхідну інформацію їм надсилає і навколишня інфраструктура: дорожній покрив, зупинки, ліхтарі, вуличні знаки. Оскільки самокеровані автівки педантично дотримують правил дорожнього руху, показник аварій, людських жертв наближається до нуля. Вартість перевезення пасажирів і вантажів нижча за рахунок економії на зарплаті водія. Чим більше з'являтиметься зручних самокерованих таксі, тим менше ми потребуватимемо особистого транспорту. Упродовж найближчих десятиліть автівок без водіїв на наших дорогах стане більше ніж з водіями. З другої половини ХХІ ст. весь повітряний транспорт також літатиме автономно, без пілотів. Відбудеться масовий перехід від особистих автівок до особистих безпілотних літальних апаратів.

Майбутнє залізничного транспорту далекого прямування — це високошвидкісні вакуумні поїзди. Передбачається, що вони будуть пересуватися методом магнітної левітації, що підвішує, скеровує й урухомлює транспорт усередині вакуумних труб-тунелів. Завдяки відсутності тертя, опору повітря досягаються швидкості значно вищі, ніж у будь-якого колісного транспорту (1000 км/год і більше). З Києва до Одеси чи Львова вакуумний поїзд домчить за пів години. Нині в різних країнах, передусім Китаї та США, тривають активні випробування. Є надія, що вже в середині ХХІ ст. вакуумні поїзди стануть повсякденною реальністю.

Попри невпинний науково-технічний прогрес заледве хтось візьметься надійно гарантувати вічні мир і спокій на Землі. Нашій цивілізації загрожують природні катаклізми (наприклад, чергова пандемія, падіння астероїда), війни за невідновні та продовольчі ресурси, боротьба за «життєвий простір», термоядерна та молекулярно-генетична зброя, інші смертоносні небезпеки, про які ми ще сном-духом не відаємо. На випадок глобального лиха бажано мати якийсь «запасне летовище». Ним міг би стати космічний простір. Його дальше освоєння — запорука виживання людства. Якщо ми почнемо заселяти інші планети, виникне новий ареал поширення «земних» мов.

У майбутньому розвиватимуться такі, наприклад, напрями, як відстежування з космосу життєдіяльності Землі, створення мережі супутникового інтернету, управління кліматом, освоєння Місяця, Марса, деяких інших планет. У космічних польотах чи не найскладніше — вивести ракету з гравітаційного поля Землі. Натомість гравітація Місяця вшестеро слабша, тож справжня його цінність полягає в можливості використання як трампліна

для польотів на інші планети. На Марсі людина висадиться, імовірно, ще до 2050 р. Місія ця складна технічно й затратна фінансово, тому відбудеться завдяки співпраці кількох країн. Пересягнути ж межі Сонячної системи, долетіти до екзопланет — завдання поки що нереальне. Можливо, доведеться створювати багатофункційний космічний корабель, який дозволить би підтримувати життя кількох поколінь. Та ймовірніше, що і на Марс, і на інші планети посылатимуть не космонавтів, а роботів. Це безпечніше, дешевше, технічно ефективніше. Людям же запропонують послугу космічного туризму. Хоч вона й недешева (близько \$ 40 млн), охочих не бракує.

Та основне використання роботів буде, ясна річ, на Землі. Як уже йшлося, через повсюдне впровадження автоматизованих комплексів роботи позаміняють нас ледь не в половині нинішніх професій. Промислові роботи будуть не тільки виконувати одноманітно-рутинні дії, а й керувати небезпечними для людини механізмами, працювати з отруйними речовинами. На відміну від нас роботи працюють і вдень, і вночі, без сну й перепочинку. Не хворіють, не страйкують, не потребують пенсії. Продукція, яку вони випускають, незмінно високої якості.

У війську роботи будуть задіяні в розвідці, бойових діях, розмінуванні. У містах нестимуть службу роботи-поліцейські та роботи-пожежники. Хатні роботи митимуть посуд і підлогу, охоронятимуть оселю від непроханих гостей, приносять закупи з крамниці. Дітьми опікуватимуться роботи-вихователі, пенсіонерами — роботи-доглядальники, хворими — роботи-медсестри. Чи зможе штучний інтелект повноцінно спілкуватися з нами, поки що неясно, але відповіді на типові запитання йому цілком до снаги. Хоч роботи досі лишаються дорогим задоволенням, їх виробництво в майбутньому здешевиться, стане серійним і прибутковим.

Провідною промисловою технологією стане тривимірний друк (3D-друк), за якого виріб створюється внаслідок пошарового надрукування. За координатами цифрової 3D-моделі голівка тривимірного принтера випорскує на певні точки спеціальну рідину, яка склеює порошок у потрібних місцях. Коли один шар закінчується, починає друкуватися наступний. І так шар за шаром видруковується весь виріб. Як сировину найчастіше використовують метал (порошкову сталь), полімери, пластик, а також віск, глину, гіпс, рідке скло, дерево.

Тривимірний друк знімає обмеження традиційних технологій, адже здатен відтворювати форми чи не будь-якої складності, зокрема й недосяжні для машинного виконання. Проектувати й виготовляти можна будь-що. Тривимірний принтер — це, по суті, багатопрофільна мініфабрика. Уже тепер ним орудують в автомобільній та аерокосмічній промисловостях (друк частин, деталей), легкій промисловості (виготовлення одягу та взуття, особливо під індивідуальні замовлення), меблевому та ювелірному

виробництвах. Зроблено перші кроки в тривимірному друкуванні будинків. Про використання цього методу в медицині йшлося вище.

У результаті наш побут зміниться до невпізнанності. Інтернет-крамниці продаватимуть не вироби, а цифрові файли, вироби ж ми будемо отримувати в пунктах 3D-друку коло дому. Дехто матиме 3D-принтери вдома. Друкуватимуть вони не лише побутовий дріб'язок, а й одяг, меблі, велосипеди, запчастини для техніки. Будь-хто зможе самотужки розробляти й друкувати власні продукти. Серед плюсів тривимірного друку — швидкість, безвідходність, нижча собівартість продукції (скорочуються витрати на логістику, транспорт, складські приміщення, продаж тощо). Головним товаром стане не сам виріб, а сировина для 3D-друку.

Поки що моделі 3D-принтерів не зовсім досконалі, та з часом надійність їхньої роботи і якість виробів покращаться. Щоб виготовляти обсяжніші предмети, промислові принтери будуть нарощувати свої габаритність і функційність. Поширшає спектр матеріалів для друку. Зросте попит на домашні 3D-принтери, а ціна їхня, навпаки, знизиться. Масова комерціалізація технології очікується впродовж 2030-х років. З'явиться ринок тривимірного моделювання. Стандартні моделі буде виставлено в мережі безплатно або за символічну плату. Індивідуальні ж замовлення доведеться оплатити, але через велику конкуренцію ціни не будуть зашкалювати.

Револьюційні зміни зачеплять навіть таку, здавалося б, приземлену сферу, як одяг. Предмети нашого гардероба шитимуться з поліпшених тканин, які не рвуться, не мнуться, не брудняться. Це буде багатофункційний розумний одяг зі зворотним зв'язком. Значно вдосконаляться його теплопровідні властивості: завдяки вшитим термовузлам він залежно від погоди слугуватиме або обігрівачем, або кондиціонером. У тій самій куртці буде не холодно взимку й не жарко влітку. Непромокальна тканина захистить від опадів, а її протиударні властивості — від травм та інших небезпек.

Розумний одяг працюватиме і як акумулятор: визбируватиме сонячну енергію, енергію від наших рухів, тепло, що його виділяє тіло протягом дня. Накопичений заряд ітиме на зігрівання, підзарядку смартфона та самого одягу. Завдяки приляганню до тіла одяг зможе відстежувати стан організму в режимі реального часу, приміром, періодично знімати кардіограму й передавати її в електронну медичну картку. Оскільки ЕКГ здатна вловити передвісники інфаркту міокарда ще задовго до його настання, ця функція може врятувати життя. Набуваючи відповідної анатомічної форми, одяг привчатиме нас сидіти в правильному положенні, без шкоди для хребта. Біотехнології дадуть змогу тканині самовідновлюватися — так само, як це робить шкіра. Власне, одяг і стане нашою другою шкірою.

У світі цифрових технологій очікується поява комп'ютерів принципово нового класу — квантових. Якщо класичний комп'ютер оперує бітами,

здатними набувати значень або «0», або «1», то квантовий оперує кубітами, які можуть бути в станах «0» і «1» одночасно. Класичному комп'ютерові важко даються ті завдання, де треба «перелопачувати» безліч варіантів, можливих і неможливих. Їх він опрацьовує по черзі, а це потребує і тривалого часу, і великих потужностей. Натомість квантовий комп'ютер перебирає варіанти не по чергово, а паралельно, що фантастично пришвидшує роботу. Теоретично на ньому можна запустити необмежену кількість рівнобіжних обрахунків з майже одномоментним отриманням результату. Трудомісткі операції, що їх класичний суперкомп'ютер виконуватиме кілька років, квантовий виконає за лічені хвилини.

Завдяки швидкодії квантових комп'ютерів ми зможемо обробляти колосальні масиви даних: точніше передбачати погоду, миттєво розшифрувати геном, створювати нові ліки, мікросхеми, лінії зв'язку, інші матеріали із заданими властивостями, визначати оптимальну аеродинаміку для повітряних суден тощо. Потужні квантові обчислення будуть здатні зламувати супернадійні криптографічні системи. Практично всі нинішні методи захисту даних доведеться здати в архів. Щоб забезпечити інформацію, доведеться, очевидно, шифрувати її методами квантової криптографії.

Та головне, квантовий комп'ютер — це потужний прорив у галузі штучного інтелекту, зокрема у створенні досконаліших нейромереж. Саме кубітний принцип роботи комп'ютера дає змогу якнайближче до оригіналу моделювати роботу нейронів (нервових клітин) головного мозку з їхніми незліченними зв'язками²⁷. Нині в розроблення квантової техніки ІТ-гіганти вкладають мільярди доларів. Експериментальні моделі існують поки що лише в лабораторіях. Утім, фахівці впевнені: створення повноцінного квантового комп'ютера, здатного виконувати практичні завдання будь-якої складності, — справа близького часу.

Штучний інтелект відкриє для людства безліч можливостей, неабияк полегшить наше життя. Незамінний помічник на роботі та вдома, він дасть юридичну довідку, зробить фінансовий аналіз, порекомендує, у які активи краще вкластися, проведе нараду, назбирає інформацію з будь-якого питання, напише чорновий варіант статті чи листа, намалює потрібне зображення, допоможе дитині впорати домашнє завдання, дасть медичну пораду, приготує сніданок, прибере в хаті. Штучний інтелект у нинішній по-

²⁷ Щоб уявити, наскільки це складне завдання, достатньо нагадати, що в головному мозку дорослої людини міститься близько 90 млрд нейронів. Кожен із них має від 1 до 10 тис. сполучень з іншими нейронами (синапсів). Загальна кількість синапсів може сягати 100 трильйонів. Чим легше виникають синапси, тим легше нам думати, запам'ятовувати, навчатися. Чим більше виникло синапсів, тим розвиненіша людина, тим вища якість її життя. З віком нові синапси утворюються все важче й важче. Ось чому в немолоді літа так важко вивчати чужі мови, опановувати все нове, як-от роботу з комп'ютером. «Учнівські» здібності 60-річної людини приблизно відповідають рівневі 10-річної дитини.

добі аж ніяк не відображає всього його потенціалу — це лише малюк проти майбутнього велета. Ми тільки на початку шляху.

Змін зазнає і система зв'язку людини з комп'ютером. Коли вдасться створити справжній нейроінтерфейс, комп'ютером можна буде керувати силою думки. До органів чуття будуть доєднані спеціальні сенсори, які забезпечать доступ до ресурсів комп'ютера. Наприклад, зображення проектуватиметься безпосередньо на сітківку ока. Потреба в моніторах, клавіатурі, навушниках, сенсорних екранах відпаде. У кожного з'явиться особистий бот-секретар. Мережу супутників для інтернет-зв'язку буде розгорнуто в космосі — ним зможе скористатися будь-хто, незалежно від місцеперебування. Послуги наземних провайдерів, як і цензурні рогатки, залишаться в минулому.

Чи несе поява штучного інтелекту якісь небезпеки? Багато хто побоюється: це гра з вогнем, адже рано чи пізно він стане настільки розумним та все-сильним, що поставить людство на коліна. Що ж, у деяких сферах він справді перевершує нас інтелектуально: швидше лічить, краще грає в шахи, а тепер ще й підтримує розмову, відповідає на запитання, створює тривіальні тексти (вірші, пісні, сценарії), пише музику, незле малює. Проте штучний інтелект запрограмовано лише на виконання певних алгоритмів, на рівні шаблонів та асоціацій. Так, він уміє вдосконалюватися, «самонавчатися», щоб краще виконувати свої функції, проте лишається обмеженим колом тих даних, на яких навчався. Тим-то поки що він не здатен до самочинної поведінки, не кажучи вже про ініціативу, вибір мети, індивідуальний підхід, власну думку, творчий неспокій, породження ідей, інтуїцію, чуття прекрасного, самооцінку та самокритику тощо. Він може «компетентно» розповісти про останні наукові відкриття, однаке зробити власні йому не до снаги. Може миттєво зібрати й узагальнити завбачення футурологів, а от дати свій прогноз, точніший і докладніший, — зась. При всіх своїх дивовижах робота штучного інтелекту — не так мислення, як його імітація, не так творчість, як її сурогат. Отож, зловісна «тиранія роботів», якою постійно лякають голлівудські бойовики, нам точно не загрожує (принаймні в оглядному майбутньому).

Що справді тривожить, так це наступ на сферу приватності. Цифрова техніка тепер і тут, і там. Лишилося не так багато місць, вільних від спостереження. Світ майбутнього стане ще більш прозорим і контрольованим. Не виключено, виродиться навіть у «цифровий ГУЛАГ». Технічні засоби будуть тримати на оці буквально кожен наш крок від першого крику до останнього подиху. Вуличні відеокамери, гаджети з геолокацією, IP-адреса в інтернеті, записи телефонних розмов, архіви е-листів, банківські картки — усе, що ми говоримо, пишемо, робимо, буде скрупульозно реєструватися. Здається, не сьогодні-завтра техніка добереться до «сканування» наших думок. Приватність у багатьох своїх виявах відійде в минуле.

Можливість сховатися від недремного цифрового ока стане примарною. Песимісти пророкують, що з часом уряд почне розглядати кожного громадянина не інакше як потенційного злочинця й електронне стеження стане тотальним. У кожного буде вживлено датчик, за яким легко виявити, де він перебуває, що поробляє, з ким спілкується, що хоче вчинити.

Те, що побоювання ці небезпідставні, засвідчує, наприклад, система соціальних рейтингів, яку саме запускають в авторитарному Китаї. За громадянами встановлюється спостереження з використанням технології аналізу великих даних: що людина пише в соцмережах, з ким спілкується, як сплачує податки та кредити, чи не порушує правил дорожнього руху абощо. За все це програма автоматично нараховує бали. Хто не грішить супроти законів, здає донорську кров, жертвує на благодичність, добровільно виконує громадські роботи, той підвищує власний рейтинг. Благонадійного китайця з високим рейтингом швидше обслужать у держустанові, краще полікують у лікарні, дадуть знижку в готелі, запропонують вищу посаду. Той же, хто невчасно сплачує рахунки, не гребує фінансовими махінаціями, орудує чужими посвідченнями, резервує місця в ресторанах, але не з'являється, гучно вмикає музику, не сортує сміття, — той знижує свій соцрейтинг. Санкції «низькорейтинговим» китайцям серйозні: їм не дають кредиту, забороняють працювати на керівних посадах, відмовляють у соцзабезпеченні, прискіпливіше перевіряють на митниці, не продають квитка на поїзд і літак, не поселяють у зручний готель.

Та суть не тільки в обмеженні прав. Низький рейтинг плямує репутацію, яка відіграє в конкурентному світі аж ніяк не останню роль. Соціальний рейтинг — це, по суті, індикатор надійності людини. На цій основі ми вирішуємо, чи варто мати з нею справу (так само як на підставі відгуків інших покупців зважаємо, чи варто купувати той чи той товар). Відомості про рейтинги людей у Китаї загальнодоступні. Вибратися з «чорного списку» не так просто: це потребує зусиль і може забрати до п'яти років.

Утім, сподіваймося, що переваги техніки з нами залишаться, а всі ці нашарування змиє потік часу. Щоб обмежити потенційно необмежене всемогуття техніки, запобігти можливостям зловживання нею, зберегти недоторканність особистого життя, потрібно намацати баланс між правом на приватність і гарантіями правопорядку, знайти розумне співвідношення інтересів кожної окремої людини та суспільства загалом.

3.3.8. Культура майбутнього

Наскрізна тенденція світової культури — збільшення її інноваційності. Упродовж століть культура була у своїй основі глибоко традиційна. Понад усе її носії цінували звичність, стабільність, наступність, спадкоємність,

прогнозованість. Задивлялися передусім на минувшину, а на все нове позирали зі скепсисом і недовірою. Дорогу в життя новації пробивали собі повільно й з муками тяжкими.

Та поступово картина змінювалася. З розквітом вільнодумства й початком урбанізації суспільним ідеалом стає особистість діяльна, цілеспрямована, талановита, яка «робить себе сама» й життєві вершини штурмує виключно власними зусиллями. Саме такі люди творять нове й саме з ними пов'язаний культурний прогрес. Хоч матеріальна та духовна культура зростають унаслідок взаємодії старого й нового, прориви в ній зумовлені не даниною традиціям, а впровадженням новацій. У результаті загал уже по-іншому ставиться до творчої діяльності. Вихід за межі освячених віками норм, канонів, стереотипів, стандартів, регламентів, нормативів сьогодні нікого не дивує, не вражає, не обурює.

XX ст. минуло під знаком непогамовних пошуків нового. За цей час інноваційний тип культури став на Заході провідним. Власне, завдяки орієнтації на новаторство західні країни й вибилися в безперечні світові лідери. Згадана тенденція, безумовно, триватиме й у XXI ст.: наша робота набуватиме ще більш творчого характеру, у науці й техніці побільшає винаходів та відкриттів, у мистецтві посиляться розмай художніх стилів і жанрів, повсякденний побут також буде постійно оновлюватися, в усіх сферах раз по раз з'являтимуться вдосконалення та новації. Темпи й розмах змін тільки наростатимуть. Культурне життя минатиме як безперервна модернізація.

З духом новаторства пов'язана й інша тенденція майбутньої культури — до більшого розмаїття. Цінуватимуть усе відмінне, несхоже, самобутне, те, що несе в собі додаткову культурну інформацію, вабить свіжістю і новизною. Заміна стандарту багатоманіттям, однодумства плюралізмом, монотонності поліфонією триватиме скрізь: на виробництві, у споживанні, політиці, релігії, літературі, музиці, архітектурі, театрі, кіно. Освоюючи місцеву специфіку, незужиті резерви національних культур, світова культура набуватиме нових життєдайних імпульсів для поступу та збагачення.

Як ми вже писали, у добу глобалізації жоден народ, жодна країна не в змозі плекати свою культуру осторонь, затулившись залізною завісою від інших культур. Завдяки інтенсивним зв'язкам і впливам національні, регіональні, місцеві культури дедалі тісніше зближуються, потрапляючи в обопільну залежність. Звісно, обмін культурними цінностями тривав і раніше. Проте за нашого часу зближення набуває таких масштабів і такої щільності, що кількість переходить у якість — відкривається перспектива формування єдиної загальносвітової культури людства. Щоправда, в оглядному майбутньому відмінності між національними культурами цілком не зітруться. Адже крім тенденції до зближення та зодноманітнення

культур діє і протилежна тенденція — до збереження їхнього унікального, самобутнього обличчя.

Уже згадуваний процес децентралізації приведе до того, що столиці та периферія зрівняються в статусі. Хоч традиційні столиці й далі зберігатимуть свій потенціал, у невеликих містах і містечках також зануртує культурне життя. Ідеться не так про відкриття університетів, театрів чи музеїв, як про повноправну участь провінціалів у віртуальному культурному житті. Мережевий зв'язок уможливорює участь у творенні духовних цінностей практично для всіх, незалежно від того, хто де живе. Загальнодоступні культурні зв'язки по-новому структуруватимуть наше суспільство. До спільнот на територіальній, національній, релігійній, професійній основах широко долучаться спільноти за інтересами, смаками та вподобаннями.

Творити, зберігати, освоювати культурні цінності будуть на принципово нових технологічних засадах. Якщо до кінця ХХ ст. виробництво паперу в усьому світі безупинно зростало, то надалі воно пішло на спад. Молоді покоління, а вслід за ними й люди середнього віку віддають перевагу електронним носіям. Розпочалось оцифрування світової культурної спадщини. Книжки, журнали, картини, фільми, вистави, пісні — художні цінності всіх часів і народів будуть приступні в електронному форматі. Паперову книжку майбутні покоління зможуть побачити хіба що в музеї, і то віртуальному. Перемагає те, чим зручніше користуватися.

Текстову культуру, яка впродовж кількох останніх століть була провідною, вочевидь, потіснить екранна (аудіовізуальна). Остання створюється тепер засобами комп'ютерних технологій, часто зрозуміла без перекладу, знаскоку долає національні кордони. Щоправда, дається взнаки голод на свіжі ідеї. Створити щось нове, незатерте, незаяложене в масовій культурі досить-таки складно. Здається, не лишилося вже тем і сюжетів, які не були предметом художнього осмислення раніше. Звідси хвиля набридливих переспівів, переказів, переробок і підробок, що мало коли перевершують першотвір і вже встигли за довгі десятиліття набити оскому.

Напевно, подальші новації в масовій культурі будуть пов'язані з можливостями віртуальних технологій, які здатні впливати на всі органи чуття сприймача (а не тільки зір і слух). Порівняно з традиційним кінематографом комп'ютерна графіка відтворює декорації більш детально й реалістично, а віртуальні актори, що достеменно імітують голос, міміку, жести живих людей, «грають» управніше за професійних. На наше замовлення стрічки буде фільмувати штучний інтелект практично «з нічого».

Віртуальна реальність («метавсесвіт») потіснить звичайну не лише в мистецтві: віртуальними стануть наша свобода та мобільність. Стомлені від прісних буднів і сірого одноманіття, ми надягнемо шоломи віртуальної реальності й помандруємо гамірними вулицями Парижа, буддійськими

храмами Індії, тропічними лісами Бразилії, а найсміливіші з нас — неходженими стежками Марса. Віртуальна (доповнена) реальність змоделює за нашим бажанням будь-що: владу, славу, статки, щасливе життя. Ми зможемо безперешкодно літати в космосі, ставати олімпійськими чемпіонами, виборювати Нобелівські премії, вигравати на Євробаченні, керувати великими корпораціями, їздити на найдорожчих автівках, брати шлюб з улюбленими співаками, зводити порахунки з ворогами, перемагати у війнах, створювати цифрові копії будь-яких речей... Віртуальне життя виявиться куди цікавішим за реальне.

Утім, ідеться не тільки про розваги. Скажімо, віртуальні технології в освіті реалістично занурять школярів у те середовище, яке вони вивчають: на уроці історії — у часи Київської Русі, на уроці географії — у країни Близького Сходу, на уроці іноземної мови — у відповідну живомовну стихію, на уроці біології — у найвіддаленіші куточки нашого організму. У медицині віртуальна реальність допоможе відвернути увагу хворих від лікувальних незручностей. Під час гастроскопії пацієнт, надягнувши спеціальний шолом, перенесеться на блакитне морське узбережжя, де зачаровано слухатиме ласкавий шум прибою. Щоб розщедрити благодійника, йому віртуально змоделюють ситуацію, у якій він на власній шкурі відчує ті самі знегоди, що й той, хто потребує допомоги.

Та найглибші зрушення в культурі будуть пов'язані зі зміною режиму праці. Уже сьогодні завдяки цифровізації виробництва, новітнім технологіям звичними стають віддалені форми роботи. Сиплеться графік «з дев'ятої до шостої». У перспективі робочий день і тиждень скоротяться, а час дозвілля, навпаки, зросте. Щонайменше половину дня ми зможемо віддавати особистим справам та відпочинку. Це означає, що культурна індустрія перетвориться на один з найрозвиненіших секторів економіки й запропонує значно ширший вибір послуг для дозвілля. Не факт, що процвітатиме сама лише попкультура — цілком можливе прилучення народних мас до високого мистецтва. У такому разі на нас очікує відродження повнокровного художнього життя. Зросте відвідуваність (ясна річ, віртуальна) театрів, музеїв, виставок, концертів класичної музики тощо.

Як ми вже згадували, автоматизація і цифровізація виробництва приведуть і до різкого скорочення зайнятості. Праця стане привілеєм інтелектуальної еліти — тих, хто здатен винаходити щось незамінне й унікальне, тобто виконувати роботу, непідсильну штучному інтелектові. У цій діяльності вони зреалізують свої таланти й здібності. А що робити іншим? Як вони, безробітні, зможуть довести свою потрібність, цінність, спроможність? Як їм здобутися на високу самооцінку, суспільну пошану? Як не стати пропащим поколінням? Чи не єдиною сферою їхнього самоствердження залишиться культура. Для одних ареною самовираження

стане художня творчість, для других — техніка й винахідництво, для третіх — спорт, для четвертих — допомога ближнім, для п'ятих — активність у соцмережах. Навряд усі вони стануть професіоналами, проте робота на соціокультурній ниві буде для них психологічно значливою, приноситиме душевну втіху, надаватиме їхньому життю глибинного сенсу. У результаті культура ще більше демократизується, подрібниться на невеликі, строкаті за формами та цінностями сегменти, які вдовольнятимуть культуротворчі запити всіх прошарків.

І якщо в минулому масова людина зростала, лише сприймаючи культурні цінності, то в майбутньому буде зростати, ще й творячи їх. Згодьмося, одна справа — просто слухати музику, інша — виконувати її, зовсім інша — писати музичні твори. Храм культури поставатиме перед нами не лише як спадок чи скарб, а як сучасний інструмент, що розвиває нашу особистість, розкриває здібності, духовно збагачує, сприяє творчому самоздійсненню. У культурі переважатиме спрямованість не на вчорашній день, а на день завтрашній.

3.3.9. Людина майбутнього

У футурології обмірковують можливості вдосконалення не лише конкретної людини, а й людини як виду, людства загалом. Як ми писали, немає ніяких підстав уважати людину в її нинішній іпостасі кінцевою точкою еволюції. Це хоч і високоорганізована, та все ж незавершена, не дуже досконала істота, перехідна ланка до істоти більш довершеної. Сучасна людина — свого роду ембріон майбутньої «надлюдини», яка, на думку філософів і футурологів, утілюватиме справжню природу людини.

Як біосоціальне створіння людина невпинно еволюціонує. Сьогодні стало зрозумілим, що процес цей не визначений наперед якимись неопитними законами, а багато в чому залежить від нас самих. Якщо досі еволюція відбувалася великою мірою внаслідок випадкових мутацій у геномі, то нині досягнення генетичної інженерії, біо- та нанотехнології дають змогу свідомо впливати на еволюцію, робити її до певної міри керованою. Стосовно людини це означає можливість уносити корективи в її біологічну природу: підсилювати розумові та фізичні здібності, викорінювати вади та хвороби, віддаляти старіння та смерть, «програмувати» на тривале й комфортне життя. Саме такі ідеї обстоює трансгуманізм — світогляд і водночас міжнародний рух, що прагне за допомогою науково-технічних здобутків сприяти перевтіленню сучасної людини в «постлюдину». Це умовна назва людини «нового виду», яка стоїть на вищій, ніж *Homo sapiens*, еволюційній сходинці й непомаму перевершує його своїми вдатностями.

Якою ж вона буде, людина майбутнього? Серед футурологів, ясна річ, одностайних уявлень немає. Спробуємо й ми намалювати портрет, дуже

загальний, її найтипівіших рис. Будемо виходити з того, що риси ці повинні, з одного боку, відповідати вимогам суспільства до людини майбутнього, а з іншого — не суперечити її власним потребам. Відразу застережемо: це радше жаданий образ, високий ідеал, якого хотілося б досягти. Заледве йому достоту відповідатиме якась конкретна людина. Хоча більша чи менша досяжність цієї вершини цілком можлива.

Серед психічних якостей відзначимо насамперед духовну зрілість, інтелектуальну розвиненість, широкий культурний обрій, не просто різнобічні знання, а й уміння практично застосовувати їх. Ці люди матимуть науковий світогляд, самостійність у судженнях, критичне й самокритичне мислення. Внутрішньо вони будуть більш розкутими, вільними, прагматичними, але при цьому розумітимуть необхідність пильно додержувати норм і законів того суспільства, у якому живуть. У роботі виявлятимуть старанність і заповзятливість, у громадському житті — небайдужість, готовність до боротьби і, якщо треба, до самопожертви. Вони не боятимуться робити вибір, брати відповідальність за те, що роблять у житті. Скромність, порядність, сміливість, принциповість, життєрадісність, оптимізм — такими будуть їхні моральні чесноти. Будучи гуманістами, вони терпляче ставитимуться до культурних відмінностей, примхливості людської природи, поважатимуть право інших бути інакшими. Чи матимуть люди майбутнього вади вдачі? Так, матимуть — куди ж без них! Проте будуть їх або компенсувати своїми чеснотами, або контролювати вольовими зусиллями, або жувати самовихованням і самовдосконаленням.

Новою якістю стане більша життєздатність та адаптивність. Людині майбутнього буде легше звикати до безперервних і шалених змін, витримувати великі нервово-психічні перевантаження в динамічному, нестабільному світі. Без істотної шкоди для здоров'я вона долатиме труднощі, не губитиметься за найскладніших обставин, даватиме собі раду в екстремальних ситуаціях.

Її успіхи на життєвій шляху будуть зумовлені й такою цінною рисою, як цілеспрямованість. Спираючись на стратегічне мислення, людина майбутнього ставитиме собі значущі, далекосяжні цілі, складатиме реалістичний план їх досягнення, який послідовно, крок за кроком утілюватиме. Досягати бажаного буде чесною, сумлінною, самовідданою працею, а не крутійством, ошуканством, комбінаторством. Переїнята важливими справами, вона просто не матиме часу плести інтриги, чинити підступи, копати ближньому яму. Як зріла особистість, вона матиме, за словами І. Канта, мужність користуватися власним розумом, поводитиметься незалежно від диктату зовнішніх впливів, а деколи й усупереч їм. Взоруватися буде на власні цінності, а не на те, що їй нав'язують інші. Діяння її матимуть переважно активний, а не реактивний характер.

Посилиться і її націленість на продуктивну працю, особливо з використанням штучного інтелекту. Це будуть люди великої творчої наснаги, що розвиватимуть усе найкраще, створене людством до них. Об'єктом докладання творчих зусиль стане й сама людина. Маючи потяг до самовираження та самовдосконалення, потребу розсувати межі своєї особистості, вона наполегливо шліфуватиме власні навички, уміння, здібності, нагромаджуватиме більший духовний потенціал.

Та, мабуть, найбільше, чим люди майбутнього відрізнятимуться від нас, — це по-інакшому сформована система потреб і ціннісних пріоритетів.

Не секрет, для мільйонів сучасників першорядне місце в житті посідають матеріальні блага. Настирна реклама розкручує культ речей, розпалює споживацькі апетити, утягує в нескінченну гонитву за новими закупами, викривлюючи тим самим наші потреби. А ми парадоксальним чином сприймаємо ці потреби не як накинуті зовні, а як власні, природні, усвідомлені. Модні, коштовні, «брендові» речі слугують уже не стільки для комфорту, скільки для самоствердження, стаючи засобом вивищитися над іншими («ти не маєш, а я маю»). Престижне споживання фактично перетворюється на самоціль, мало не на сенс існування. Людина не споживає, щоб існувати, а навпаки — існує, щоб споживати. Багато хто просто не здатен уявити собі інакший, не заснований на пожадливому збагаченні спосіб життя. Таку картину споглядаємо скрізь: і в заможних країнах, і в країнах третього світу. Сучасні суспільства — це суспільства марнотратного споживання.

Що ж, власність і справді забезпечує фінансову стабільність, дарує свободу та незалежність. Не треба сушити голову над тим, як прожити день суціль. Людина без власності — раб. Та чи завжди власність ошчасливорює? Далеко не завжди. Щасливий не той, у кого багато грошей, а той, кому їх вистачає. Якщо ж усі наміри й бажання сходять лише на те, щоб збивати майно, тоді не людина володіє майном, а, навпаки, майно володіє людиною²⁸. І вона так само стає рабом — своєї власності. «Багатство, — повчав Любомир Гузар, — не гріх, але дуже велика спокуса, якій небагато людей уміє опертися. Не дати спокусі здолати себе може тільки людина, котра вміє бути багатою — тобто здатна стати над грішми, не даючи їм над собою запанувати <...>»²⁹. Зрештою, утіха від статків — річ мінуща. Коли в очі заглядає смерть, думаєш уже не про статки (мішок з грошвою на той світ не забереш!), а зовсім про інше³⁰.

²⁸ Пор. максимум Ф. Ніцше: «Власник сам стає власністю», у першотворі: «Wer besitzt wird besessen» (*Nietzsche Fr. W. Werke: Kritische Gesamtausgabe: in 19 Bd. / Hrsg. von G. Colli und M. Montinari. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1968. — Bd. 2, Abt. 6. — S. 372*).

²⁹ Блаженніший Любомир (Гузар). Багатство не гріх, але дуже велика спокуса, якій небагато людей уміє опертися. URL: <https://bit.ly/3a1Jmu1>

³⁰ Американець П. Дракер замолоду працював управителем активів, йому світила кар'єра успішного інвестиційного банкіра. Утім, юнак швидко збагнув, що служіння мамоні не дасть йому змоги лишити в історії помітного сліду. Він вирішив змінити кар'єру й пішов у

Орієнтація на постійне збагачування не має перспектив — хоч би тому, що природні ресурси не безмежні. Рано чи пізно людству доведеться покласти край зростанню матеріальних потреб і перейти до розумних, науково обґрунтованих норм індивідуального споживання. Не виключено, у майбутньому обсяг приватної власності буде обмежений законодавчо — щоб поставити її на службу всьому суспільству, а не тільки окремим багатіям.

А спитати б: наскільки це можливо? Адже потяг до наживи непереборний, має глибоку біологічну вкоріненість і зумовлений трьома головними інстинктами, що керують нашою поведінкою: самозбереженням, розмноженням, домінуванням. Чим ми багатші, тим у більшій безпеці відчуваємося, тим кращі умови для продовження роду, тим більші можливості диктувати свою волю іншим.

Утім, потреби людини мають історично змінний характер і не зводяться лише до матеріального. Згадаймо багаторівневу ієрархію потреб, що її розробив А. Маслоу³¹. На нижчих щаблях він розташував первинні, уроджені потреби — фізіологічні й матеріальні, на середньому щаблі — соціальні, на вищому — духовні (пізнавальні, естетичні), на верхівці — потребу у творчій самореалізації (самоактуалізації). За законом ієрархії, потреби вищого рівня пробуджуються (переважно, але не виключно) тоді, коли задоволено потреби нижчого рівня. У здорової, зрілої особистості, уважав А. Маслоу, потреби різних щаблів завжди врівноважені. Задовольнивши першочергові матеріальні (для нормальної життєдіяльності організму) та соціальні (для підтримування належного статусу) потреби, вона природно переходить до задоволення духовних: розвиває особистість, розкриває таланти й здібності, виражає себе через творчість. Власне, стислу формулу цього закону донесла до нас Біблія: не одним хлібом живе людина!

Як бачимо, досягнення добробуту має приглушити спонукальну силу матеріальних потреб і прокласти шлях до вдоволення потреб вищого рангу. І хоч у більшості наших сучасників такого переходу не відбувається (це радше виняток, ніж правило), є підстави сподіватися, що в майбутньому їхні ціннісні орієнтири таки зміняться. Ідеал людини майбутнього — осо-

цілком нову на той час сферу — управлінське консультування. У підсумку став засновником і провідним теоретиком менеджменту, науки про управління виробництвом. На схилі життя ніскільки не шкодував за свій вибір: «Люди для мене були найбільшою цінністю, і я не бачив жодного сенсу в тому, щоб виявитися найбагатшим чоловіком на цвинтарі» (The Peter F. Drucker Reader: Selected Articles from the Father of Modern Management Thinking. — Boston: Harvard Business Review Press, 2017. — P. 148).

³¹ Maslow A. Motivation and Personality. — 2nd ed. — New York: Harper & Row, 1970. — 369 p. Мало хто знає, що батьки всесвітньо відомого американського психолога (Самуїл Маслоу і Роза Шиловська) походять з Києва. У США вони емігрували на початку XX ст., незадовго до народження сина.

бистість, яка не тільки має різноманітні потреби, а й уміє керувати ними. Ієрархія А. Маслоу, на нашу думку, важлива не стільки для систематизації потреб сучасної людини, скільки як дороговказ для розвитку мотиваційної сфери в майбутньому.

Зрештою, перші ластівки змін у ціннісних пріоритетах людства бачимо вже сьогодні. Їх зафіксував американський соціолог Р. Інглехарт — автор теорії постматеріалізму³². Цінності наших сучасників він розділив на дві категорії — матеріалістичні (безпека, гроші, споживання) і постматеріалістичні (незалежність, взаємодопомога, самореалізація). Соціологічні розвідки показали: якщо в 1970-х роках у всьому світі за пріоритетними цінностями переважали матеріалісти, а постматеріалістів була меншість, то через 30 років у країнах Північної Європи почали вже переважати останні. З'явилося багато тих, хто зроду не бився з нуждою, хто не звідав ні голоду, ні холоду, ні злиднів. Тож і стіл у достатку не видається їм річчю аж такою важливою, як їхнім батькам. Молоді європейці починають розуміти: щастя й самоповага залежать не від того, скільки ти заробляєш і споживаєш, а від того, хто ти є, що ти робиш, як допомагаєш ближнім, чи несеш у собі іскру Божу, чи спроможний запалити її, чи здатен гідно проявити своє «я». Постматеріалісти можуть розкошувати, але не вбачають у гонитві за золотим телям мети життя. Сродна праця та свобода самовияву — ось що цікавить їх найбільше. Добробут вони розглядають не як самоціль, а лише як одну з умов досягнення цілей вищого порядку. Таким чином, ці молоді люди переростають межі суто матеріальних потреб і наближаються до вершини ієрархії А. Маслоу.

Багаторічне дослідження Р. Інглехарта «Усесвітнє обстеження цінностей» (1981—2020)³³ виявило чітку закономірність: чим бідніша країна, тим більше в ній панують матеріалістичні цінності. І навпаки: чим країна багатша, тим більше вона сповідує цінності постматеріалізму. До перших належать, наприклад, Туніс, Марокко, Зімбабве, Нігерія, до других — Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія. Що ж до України, то вона, за оцінкою Є. І. Головахи, належить до країн перехідного типу: переважна більшість — матеріалісти, постматеріалістів — лічені відсотки й значний прошарок людей мішаного типу. «Якщо в нас, — передбачає вчений, — буде ще нормальних 30—40 років, ми будемо теж постматеріалістичним суспільством»³⁴.

Отже, за прогнозами соціологів, зі зміною поколінь і мірою зростання добробуту постматеріалістичні цінності будуть ширитися далі. Цьому сприятиме й той факт, що постматеріалісти — люди вищої освіти, більш діяльні

³² *Inglehart R. F.* The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1977. — 496 p.

³³ World Values Survey site. URL: <https://bit.ly/3f5Vj7T>

³⁴ Соціолог Євген Головаха: 3 проблемою «Росія» нам жити довго. URL: <https://bit.ly/3ouJpDH>

й цілеспрямовані, а тому мають більше, ніж матеріалісти, шансів змінити ціннісні домінанти людства. Сподіваймося, колись більшість жителів Землі почнуть відмовлятися від крамарства, обмежать матеріальні потреби розумним мінімумом і зосередяться на всебічному розвитку своєї особистості.

Останній процес має кінцевою метою глибоке розкриття закладених у людині здібностей, схильностей, задатків до рівня їх творчої реалізації. Тільки так (і ніяк інакше!) здатна вона по-справжньому виразити й утвердити свою особистість. Потреба в самоздійсненні — побудник настільки могутній, що може значно переважити інші нагальні мотиви (статки, кар'єра, престиж). Свідомо або несвідомо кожен з нас прагне якнайповніше зреалізувати себе. Якщо ця діяльність відображає наші нахили й таланти, вона стає легкою, приємною, необтяжливою, приносить вагоміші результати, а тому й подобається більше. Отак і виходить, що щаслива людина — не та, яка байдикує, а та, яка працює, утілюючи в плодах праці власне ество. У майбутньому праця із засобу для життя перетвориться на мету й сенс життя. Найпершим стимулом до праці стане не матеріальна потреба, а наша психофізіологічна природа. Людину майбутнього приваблюватиме не так споживання благ, як творення цих благ. У підсумку її життя набуде внутрішньої гармонії, наснажиться глибинним змістом.

Напозір такий прогноз здається малоімовірним. І це зрозуміло: за весь час існування людства вільна творча праця була привілеєм небагатьох — більшість потерпала від примусової, підневільної, каторжної праці. У такій праці робітник, за словами класика, «не утверджує себе, а заперечує, почуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух»³⁵. Звідси й звичка сприймати працю не як радість, а як прокляття, не як Божий дар, а як Божу кару, не як самореалізацію, а як самокатування. Тяжка, монотонна, нетворча робота може вдовольнити матеріальні потреби, але не потребу в розкритті своїх обдарувань. Щойно відпаде необхідність у заробітку, людина поспішає здихатися такої праці. Тож і сенс життя вбачається їй не в тому, щоб сумлінно працювати, а в тому, щоб безжурно ледарювати.

Якщо ж головним мотивом праці стає самореалізація, відпадає необхідність у контролі та принуці. Праця перетворюється на щоденну приємну звичку, найпершу потребу, добровільну самодіяльність. Не такими нагальними стають і матеріальні стимули: зі способу заробітку праця переростає в спосіб самовираження, сферу докладання здібностей і талантів. Не оплата за працю, а сама праця вабить людину, дарує їй радість і віху. Працівника починає більше цікавити зміст і якість роботи, висока оцінка її плодів, гордість за те, що вдалося вдіяти щось корисне, краще за те, що

³⁵ Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. — Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1973. — С. 524.

роблять колеги та конкуренти, що його діяльність важлива для ближніх, країни, людства загалом. Коли праця стає засобом самоздійснення та самоствердження, дехто навіть відмовляється від вигіднішої, але нудної та рутинної роботи на користь низькооплачуваної, але більш цікавої та творчої. Таку роботу сприймають не як насильство над собою, а як засіб досягнення суспільно корисної, особистісно значущої мети. Як винагороду людина сприймає власну співпричетність до втілення цієї високої мети.

Перетворення праці на найпершу потребу й головний засіб самореалізації людини — процес тривалий і складний. Утім, нема сумнівів, що з подальшою автоматизацією та цифровізацією виробництва будь-яка праця неминуче сповниться творчо-інтелектуальним змістом. Наші суспільствознавці дуже резонно вбачають головну мету цивілізаційної стратегії України в гідній самореалізації її громадян³⁶. Чим більше українців зможуть найповніше звершити себе в житті, тим швидше розквітне Україна. Отже, відкриття шляхів для самореалізації своїх громадян повинне стати одним з ключових завдань Української держави.

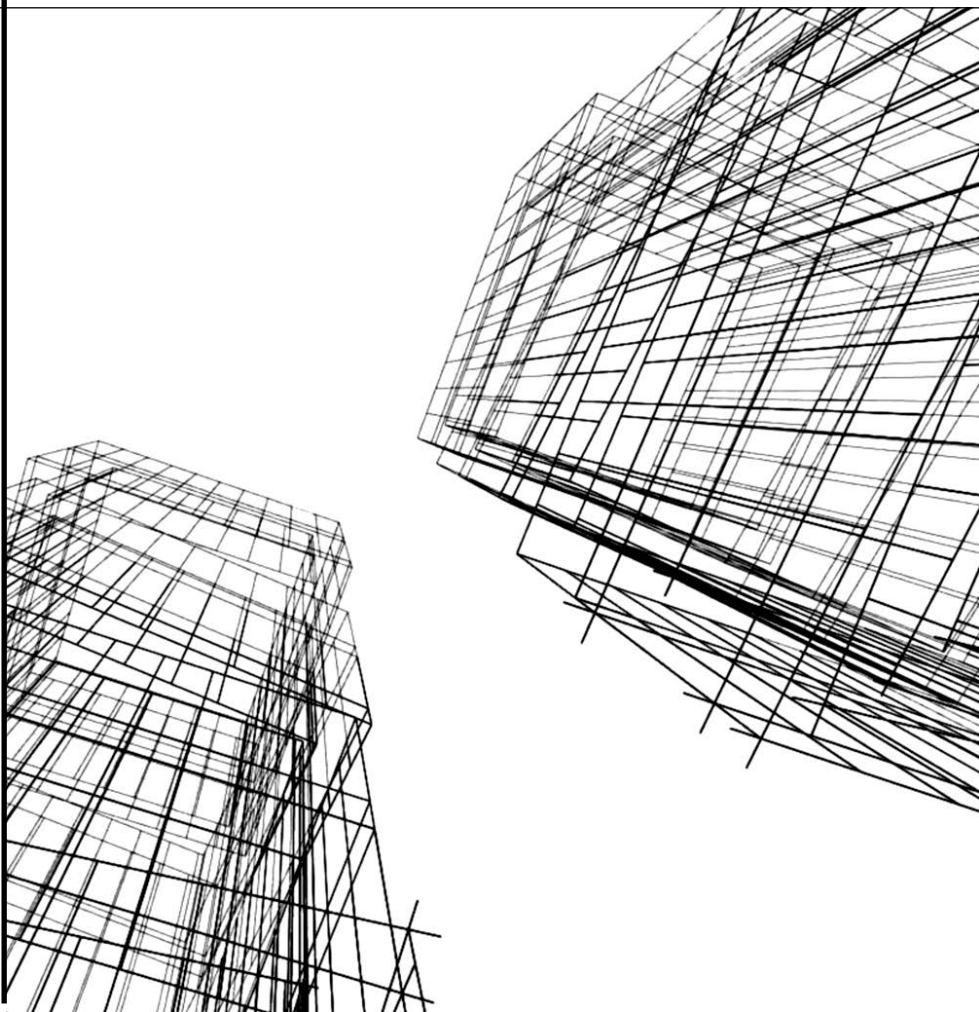
...Чимало з наведених у цьому розділі прогнозів, особливо технічних і біологічних, можуть здатися фантастикою, якщо не утопією. Та хіба не здавалися в минулому фантастикою багато передбачень, які сьогодні вже справдилися? Якби в середині ХХ ст., коли ще скребли чорнильними ручками, хтось сказав, що телебачення, комп'ютер, інтернет, дистанційний відеозв'язок, дрони, безпілотні автівки, 3D-друк скоро стануть буденною реальністю, то хто б у це повірив? Та й ми самі — хіба могли ще 30 років тому помріяти, що звичайнісінький телефон еволюціонує в багатофункційний мінікомп'ютер? Ці приклади пересвідчують: у найближчі десятиліття описані прогнози (як не всі, то більшість) з високою мірою імовірності здійсняться. А оскільки розвій технологій має тенденцію прискорюватися в геометричній прогресії, передбачення можуть стати реальністю навіть раніше ніж очікуємо. Самі ж відкриття та новації будуть робитися швидше, ніж ми встигатимемо осягти їхній вирішальний вплив на наше життя.

Сьогодні ми бачимо не повну картину прийдешнього — лише маленький фрагмент. Багато винаходів іще недосконалі, багато майбутніх технологій і новацій ще на стадії ідей, пропозицій, гіпотез. Швидко втілити їх перешкоджають дорожнеча, брак інвестицій. Та з часом вони, без сумніву, теж стануть реальністю. Ми лише відсуваємо завісу можливостей, які незабаром увірвуться в наше життя й змінять його до невпізнанності. Тож маємо всі підстави сказати: майбутнє — прекрасне!

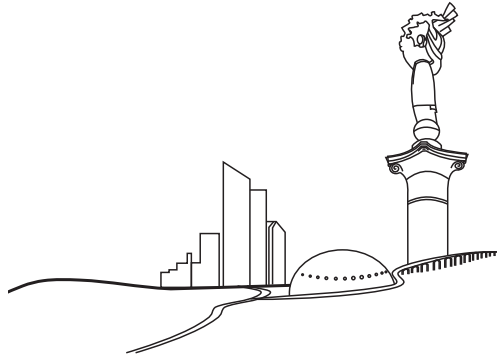
³⁶ Цивілізаційний вибір України. Парадигма осмислення і стратегія дії: Національна доповідь / Ред. кол.: С. І. Пирожков та ін. — Київ: НАН України, 2016. — С. 135.

Розділ 4

**СВІТОВА
МОВОСФЕРА:
ПРИСМЕРКИ
ЧИ ДОСВІТКИ?**

-
- 4.1. Міжмовна конкуренція та функційна неповнота мов
 - 4.2. Міжнародні та «світові» мови: критерії, рейтинги, прогнози
 - 4.3. Англійська мова: три сценарії майбутнього
 - 4.4. Мови — конкурентки англійської
 - 4.5. Проблема всесвітньої мови
 - 4.6. Мовне розмаїття в небезпеці
 - 4.7. Як зберегти мову?

4.1. МІЖМОВНА КОНКУРЕНЦІЯ ТА ФУНКЦІЙНА НЕПОВНОТА МОВ

Якщо IV–VII століття увійшли в аннали історії як доба великого переселення народів, то XXI ст. запам'ятається як період небувалої мобільності людей. Планета Земля скидається нині на величезний розворушений мурашник. Робітники, службовці, підприємці, інженери, учені, викладачі, студенти, представники широкого кола професій і прошарків невтомно мігрують з однієї країни в іншу в пошуках кращої долі, кращих умов для роботи, життя, навчання. Україна входить до десятки головних країн-постачальниць робочої сили в Європу. Станом на 2019 р. кількість емігрантів з України становила 5,9 млн осіб, а кількість іммігрантів в Україну — 4,9 млн осіб¹. Можна без вагань прогнозувати, що з плином часу міграційні потоки у світі наростатимуть.

У результаті сотні мільйонів людей потрапляють у чужинне мовне середовище й змушені жити в атмосфері постійної кількомовності. У колі родини чи земляцтва вони розмовляють рідною мовою, а на роботі переходять на іншу — ту, яка домінує в країні їхнього перебування, або на міжнародну (світову чи зональну) мову. Та навіть якщо людина й не полишає батьківщини, але працює на зарубіжного працедавця, вона так само мусять раз у раз перемикатися з однієї мови на іншу.

Ситуація масової неодномовності склалася сьогодні в багатьох країнах світу, причому не лише постколоніальних. В освічених, елітарних верствах одномовність радше виняток, ніж правило. Її можуть собі дозволити лише ті, чия рідна мова — англійська. Решта змушена бути дво- або тримовцями. Наприклад, більшість громадян України активно чи пасивно володіють другою мовою — російською або українською. При цьому багато хто знає, хоч і різною мірою, ще якусь іноземну мову — польську, англійську,

¹ Міграція в Україні: Факти і цифри. — Київ: Міжнар. організація з міграції, 2019. — С. 10.

німецьку тощо. У Євросоюзі політику тримовності проводять офіційно: кожному європейцеві поряд з рідною бажано знати ще дві мови, одна з яких — англійська, а друга — та, що відповідає мовній ситуації в країні. Що ж до нацменшин, котрі прагнуть не забувати отчого слова, то їм деколи доводиться бути носіями не лише трьох, а й чотирьох мов.

Як бачимо, формула «одна країна — одна мова» натеper уже не працює. Це швидше релікт минулого, ніж реалія сьогодення. Більшість сучасників, залежно від ситуації, послуговуються то однією, то другою, то третьою мовою. Як норма сприймається не одномовність, а кількомовність.

Саме явище двомовності соціолінгвісти трактують по-різному. Багато хто гадає, що двомовність не загрожує мовному розмаїттю, коли вона гармонійна, збалансована. Так, фінська соціолінгвістка, фахівчиня із захисту мовних прав Т. Скутнабб-Кангас твердить: якщо носії малих мов вивчають панівну мову *додатково* до своїх рідних мов, вони підтримують мовне розмаїття. Якщо ж панівну мову вивчають *замість* рідної, то перша фактично стає вбивцею другої, а це не що інше, як лінгвоцид².

Уявлення про гармонійну двомовність передбачає, буцімто дві мови мають рівноправний статус, однаковий престиж, уживані паралельно в тих самих сферах, при цьому не конкурують і не конфліктують між собою. Та чи буває таке в житті? Дуже рідко. Практично ніколи. Якщо зрівноважена двомовність колись і виникає, вона завжди має нетривкий, скороминущий характер, адже дві мови намагаються виконувати ті самі функції, конкуруючи за сфери поширення³. Мирне співіснування двох мов в одній спільноті заледве досягне: «<...> Забезпечити дійсно рівноправне функціонування всіх державних мов на всій території країни, попри включення їх до шкільних програм як обов'язкових предметів, рідко видається можливим»⁴. Отже, конструктор «гармонійна двомовність» не відбиває реальних мовних ситуацій, а є радше псевдотеоретичною абстракцією, якщо не фікцією.

Двомовним суспільствам насправді властива вертикальна двомовність, тобто диглосія, коли в престижних комунікативних сферах послуго-

² Цит. за: Words and Worlds: World Languages Review. — Clevedon; Buffalo; Toronto: UNESCO Etxea and Multilingual Matters, 2005. — P. 217.

³ Із цього погляду не можна не визнати, що в 10-ту статтю Конституції України закладено суперечність. Держава, з одного боку, забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, з іншого — гарантує вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України. Як поєднати це? Якщо державна мова посідає всі комунікативні сфери в усіх куточках України, зрозуміло, що вжиток меншинних мов у цих сферах уже проблематичний, а отже, гарантія їхнього вільного розвитку лишається не більше ніж декларацією про добрі наміри.

⁴ Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. — Київ: Видавн. дім Д. Бурого, 2007. — С. 170.

вуються однією мовою, а в не надто престижних — іншою. Стани диглосії стабільніші, здатні зберігатися століттями, та все ж і вони не можуть тривати повік. Хоч можливості головного мозку й дозволяють нам опановувати по кілька мов, більш звичним і комфортним для нас є стан одномовності. Невипадково для кількамовця одна мова завжди буде першою, основною, домінантною⁵, а всі інші — другими, вторинними, недомінантними. Диглосія саме й суперечить природній потребі людини в усіх ситуаціях спілкуватися своєю першою мовою⁶. Позаяк мало хто володіє кількома мовами однаково добре, необхідність навіперемінно орудувати ними потребує додаткових зусиль і викликає психічну втому. «Мовна ситуація в суспільстві, — слушно відзначає Г. В. Зимовець, — здебільшого сприяє використанню переважно однієї мови за рахунок іншої»⁷. Дві мови на одній території не можуть бути функційно тотожними. І кожна людина, і кожне суспільство стихійно тяжіють до одномовності.

Свого часу А. Мартіне добачав рушійну пружину мовних змін у суперечності між комунікативними потребами людини та її прагненням мінімізувати розумову та фізичну напругу. Під час мовлення ми докладаємо зусиль лише тією мірою, якою це необхідно, щоб досягти комунікативної мети⁸. Закон заощадження мовної енергії діє також і при виборі мови спілкування в ситуаціях дво- та багатомовності. Якщо мови виконують ті самі функції, це сприймається як надлишкова витрата розумових зусиль і спонукає послуговуватися лише однією з них. У світлі цього закону двомовність (диглосію) можна розглядати як нетривалий, тимчасовий стан, проміжну ланку в процесі переходу від первинної одномовності до вторинної. Справді: звичайно людина стає двомовною через необхідність ефективно взаємодіяти із чужомовним оточенням. Чим довше вона перебуває в цьому оточенні, тим імовірніше, що надалі остаточно перейде на другу мову з метою уникнути втомливих міжмовних перемикачів. Перехід цей може відбутися протягом життя людини, але частіше триває поступово, упродовж кількох поколінь, «після чого засвоєна друга мова стає природним засобом спілкування, тобто фактично рідною мовою, і двомовність перетворюється на нову одномовність»⁹. Отже, «усякий білінгвізм завжди тимчасовий і закінчується зникненням однієї з двох мов,

⁵ Часто це мова, засвоєна змалку, але не завжди: буває, у зрілому чи старечому віці нерідною мовою володіють краще, ніж рідною.

⁶ Алпатов В. М. Глобализация и развитие языков // Труды Отделения историко-филологических наук РАН. — Москва: Наука, 2005. — Вып. 2. — С. 333.

⁷ Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. — Київ: Видавн. дім Д. Бурого, 2007. — С. 179.

⁸ Мартіне А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. — Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. — Вып. 3. — С. 533.

⁹ Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. — Киев: Вища шк., 1974. — С. 46.

хоча процес може розтягтися на століття»¹⁰. Це обов'язковий і неминучий наслідок двомовності.

Наведений сценарій потверджується й розвитком мовної ситуації в Україні за колоніальних часів. Якщо розглянути українсько-російську двомовність хронологічно, стане очевидним, що вона була не стабільним станом, а проміжною віхою на шляху до повного витиснення з ужитку української мови й наступним переходом на російську. «Двомовність українців як масового етносу є наслідком тривалого процесу мовно-культурної асиміляції, тимчасовим перехідним містком, по якому людність рухалася від української до російської одномовності. Здобуття державної незалежності спиноло рух десь на середині між супротивними берегами»¹¹.

Яка доля спіткала б українську мову, якби держава не взяла її під свій захист? Гляньмо на гіркий досвід нашої північної сусідки. Білорусь також здобула незалежність, та оскільки державний статус у ній надано двом мовам, радянська політика асиміляції білорусів фактично продовжилася. Наслідки її плачевні. Хоч етнічні білоруси становлять 84,9 % населення країни, рідною білоруську мову називають лише 48 % громадян, а в повсякденному житті нею стало спілкуються всього-на-всього 3 % опитаних¹². Середню освіту білоруською здобувають тільки 9,4 % учнів¹³ (у Мінську ще менше — 2,1 %¹⁴). Частка нововиданих білоруськомовних книжок становить 12–13 %¹⁵. В усіх без винятку сферах життя білорусів домінує російська мова.

Як бачимо, перехід «первинна одномовність → двомовність → вторинна одномовність» — неминучий наслідок перемоги комунікативно сильнішої мови над комунікативно слабшою. Якщо мовно-культурна глобалізація в її нинішній іпостасі триватиме далі, не виключене постання функційної диглосії у світовому масштабі. Міжнародні мови необмежено поширяться в суспільно значущих сферах (політика, економіка, діловодство, торгівля, наука, освіта, культура, ЗМІ), тоді як національні животітимуть хіба що в побуті. На роботі, навчанні — міжнародна мова, у колі сім'ї та друзів — національна. Ця уявна картина нагадує типовий розподіл комунікативних сфер між літературною мовою та народними говорами. Перша обов'язкова для офіційних стосунків, державного та громадського життя,

¹⁰ Тищенко К. М. Основи мовознавства: Системний підручник. — Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2007. — С. 57.

¹¹ Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. — Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010. — С. 103.

¹² Республика Беларусь в зеркале социологии: Сборник материалов социологических исследований. — Минск, 2018. — С. 45–47.

¹³ Образование в Республике Беларусь: Статистический сборник. — Минск, 2019. — С. 67.

¹⁴ Там само. — С. 82.

¹⁵ Национальная книжная палата Беларуси. Книгоиздание Беларуси в 2020 году: Аналитический обзор. URL: <https://bit.ly/3BVYus4>

другі ж побутують виключно на місцевому рівні, у сімейному, неформальному спілкуванні.

Передумови для такого сценарію складаються сьогодні в германськомовних країнах Європи (Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Німеччина). Тривалий час вони були етнічно однорідними країнами, що сприяло не лише збереженню, а й домінуванню національних мов. За останнє пів століття ситуація змінилася: позиції титульних мов помітно ослабли, з багатьох сфер їх крок за кроком виштовхує англійська. Як робоча мова вона лунає на великих підприємствах і міжнародних заходах, панує в економіці та фінансах, науці й техніці, зокрема в ІТ-секторі. Чимало оголошень про вакансії на ринку кваліфікованої робочої сили містять умову про добре знання англійської: без неї претендент обнулює свої шанси на працевлаштування. Істотно зросла її присутність у масовій культурі, спорті, моді, рекламі. На телебаченні не рідкість недубльовані англійськомовні програми (іноді із субтитрами місцевою мовою). Експансія англійської набирає темпів завдяки інтернету та збільшенню кількості іммігрантів. У великих містах її використовують не лише на професійному, а й на побутовому рівні. Дехто вдається до неї, щоб підвищити свій престиж, показати свою «сучасність».

У школьництві як іноземну вивчають передусім англійську, часто за рахунок інших європейських мов. Не бракує шкіл, особливо приватних, де окремі немовні предмети викладають англійською. Ще міцніші позиції посідає вона в університетах: чим вищий ступінь освіти, тим частіше її вживають. На природничих, медичних, технічних факультетах англійська вже давно стала основною, а часто і єдиною мовою викладання. У багатьох науках (фізика, хімія, біологія, математика) національними мовами практично нічого вже не видається. Раніше освітній процес відбувався в переваж рідною мовою, тепер же вона відіграє радше допоміжну роль. Її сприймають не інакше як перешкоду для застосування здобутих знань на міжнародному рівні.

Нині в країнах Північної Європи англійська настільки поширена, що стає фактично другою мовою — не так для спілкування з іноземцями, як для внутрішнього вжитку. І чим більше вона побутуватиме в цій ролі, тим швидше сформується диглосія із закріпленням «високих» сфер за англійською, а «низьких» — за місцевими мовами. Маючи вищий комунікативний статус, англійська порушує «табелі про ранги», у якому провідна, об'єднавча роль у житті суспільства належить національній мові. Міцно вкоренившись у певних сферах, англійська загрожує витиснути її звідти. У. Аммон прогнозує, що незабаром у галузях політики, економіки та науки німці остаточно перейдуть на англійську, німецька ж залишиться засобом спілкування в так званих F-галузях: родина (Familie), коло друзів

(Freundekreis), розваги (Freizeit) та фольклор (Folklore)¹⁶. Калатає в тривожні дзвони й літературознавиця Р. Тенненбаум: «Еліта розмовляє англійською, решта суспільства — зангліщеною німецькою. Німецька мова стає чимось на кшталт простолюдної говірки, якій інші прошарки доручають брудну роботу. Вона перероджується в мову побуту, ніяк не пов'язану з вибором майбутнього. Національна мова втрачає роль сполучної ланки (Brückenfunktion) між суспільними прошарками та науковими дисциплінами, деградує до рівня наріччя»¹⁷.

Процес може стати незворотним і призвести у віддаленій перспективі до глибокої корозії національних мов як функційно слабших і суспільно непрестижних. Напевно, вирішальним чинником тут стане вища та середня освіта, адже навчання іншою мовою — найлегша й найкоротша стежка до зміни мови. І тоді не виключено, що перехід на вторинну одномовність частіше триватиме не впродовж кількох поколінь, як раніше, а протягом життя однієї людини.

Розвинена диглосія в сучасних германськомовних країнах, по-перше, спростовує тезу, буцімто англійська мова «не заміняє і не витискає національних мов там, де вони самодостатні»¹⁸, по-друге, дає нам зразок, як за умови збереження нинішніх глобалізаційних тенденцій може розвинути мовна ситуація в інших країнах Європи.

Картину на більш просунутій стадії являє нам диглосія в сучасній Ірландії. Як відомо, після англо-нормандського поневолення (кінець XII ст.) ірландська мова не мала можливостей для повноцінного розвитку. Наприклад, 1616 р. її було затавровано як «основну причину тривалого дикунства й невігластва»¹⁹. Ще на початку XIX ст. нею розмовляла понад половина населення, проте всілякі катаклізми (злидні, голод, масова еміграція) неабияк підірвали її демографічну базу. Освічені ірландці переходили на мову загарбників, а ірландська лишалася мовою малограмотної злидоти²⁰. Коли ж у першій половині XX ст. Ірландія виборола незалежність, державною мовою поруч з ірландською було вирішено залишити й англійську. Наслідки виявилися фатальними. Хоч титульна мова здобула державний захист,

¹⁶ Ammon U. Die Stellung der Deutschen Sprache in der Welt. — Berlin; München; Boston: Walter de Gruyter, 2015. — S. 105.

¹⁷ Tennenbaum R. "After" Deutsch: Sprachenvielfalt oder amerikanisierte Einfahtssprache. URL: <https://bit.ly/3cCTY3R>

¹⁸ Медведев Р. А. Непрерывное развитие языков: Их влияние друг на друга и конкуренция // Наука и жизнь. — 2006. — № 5. — С. 43.

¹⁹ Цит. за: Межъязыковые отношения и языковая политика. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 25.

²⁰ Ф. Енгельс «діалектично» пояснював, буцімто як народ ірландці збереглися саме завдяки своїй мовній гнучкості: «Чим більше [вони] засвоювали англійську мову й забували свою власну, тим більше ставали ірландцями» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори: у 50 т. — Київ: Політвидав України, 1963. — Т. 16. — С. 501).

трохи загніздилася в окремих сферах (діловодство, середня освіта, ЗМІ), багаторічні, щедро фінансовані заходи з відновлення її статусу бажаного результату не дали — ірландці й далі віддають перевагу англійській. За переписом 2016 р., ірландську мову знають 39,8 % громадян країни, 17,4 % використовують її раз на тиждень або й рідше, щодня ж нею спілкуються всього-на-всього 1,7 %²¹.

Більшість природних носіїв ірландської мови — обтяжені літами люди, що живуть у глухих селах на західному та північно-західному узбережжі (гелтахтах). Оскільки села ці віддалені й територіально розкидані, ареал мови не становить єдиного масиву, що сприяє консервації говіркових відмінностей, перешкоджає усталенню спільних літературних норм. Що ж до містян, то вони опановують ірландську як другу — у закладах освіти, без занурення в живомовну стихію. Знання ці звичайно пасивні: мову розуміють, але ні вільно розмовляти, ні тим більш писати нею містяни здебільшого не можуть. Свою мову ірландці сприймають не в усій повноті функцій, а переважно в одній — символічно-декоративній. Вона як валіза без ручки: і нести незручно, і кинути шкода. Коло природних її носіїв катастрофічно вужчає. Не виключено, за кілька поколінь як жива мова вона згасне взагалі. Досвід Ірландії неспростовно засвідчує: «Надання мові державного статусу не гарантує їй виживання, якщо поруч з нею функціонує як офіційна мова колишнього суверена, що зберігає соціально потужні позиції»²².

Чи слушно порівнювати диглосію в Білорусі й Ірландії, з одного боку, і германськомовних країнах, з другого? Адже в першому випадку йдеться про колишні колонії, а в другому — про країни з більш-менш тривалим досвідом незалежності. Утім, гадаємо, спосіб постання диглосії тут великої ролі не відіграє. І там, і там суть одна — суперництво двох мов, у якому перемагає комунікативно потужніша. Зрештою, у сучасному світі стратегія «м'якої сили» (вплив засобами мовно-культурної гегемонії) дає значно більший ефект за менших витрат зусиль і ресурсів, ніж стратегія «грубої сили» (колонізація збройними засобами).

Мовна ситуація в згаданих країнах повинна стати для всіх європейців застереженням на майбутнє. Це закономірний наслідок браку сильної мовної політики, спрямованої на захист національних мов, закріплення їх у всіх функційних сферах сучасної держави.

Усталений термін, яким позначають процеси співжиття та взаємодії мов, — *мовні контакти*. Однак, якщо оцінити суть цих процесів соціолінгвістично, точнішим варто було б визнати термін *мовна (міжмовна) конку-*

²¹ Census 2016. Summary Results. — Ireland: Central Statistics Office, 2017. — Part 1. — P. 66–67.

²² Ажнюк Б. М. Уроки двомовності: Ірландія // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнар. конф. — Київ, 2000. — С. 17.

ренція. Термін поки що маловживаний²³, а проте саме до конкуренції зводиться взаємодія мов з функційного погляду.

Доречно згадати, що не так давно з подачі французького соціолога П. Бурдьє мови почали розглядати в економічних категоріях — як предмет попиту та споживання, як товар, що має ринкову ефективність і певну символічну вартість. Якщо мова сприяє успіху в житті (допомагає будувати кар'єру, приносить більший зиск, забезпечує гідне місце в суспільстві), вона має більший попит, починає домінувати на «мовному ринку», виграє конкуренцію в інших мов, менш «успішних»²⁴. Отже, життя мов до певної міри підвладне законам ринкової економіки.

Ще раніше Л. А. Булаховський порівнював мову з валютою: кожна мова, як і грошова одиниця, не тільки має обіг у певних колах людей, а й оцінюється ними, має свій «курс», подібний до курсу валют на світовій біржі²⁵. З погляду функційних можливостей мови, справді, не мають стабільної вартості: можуть або зростати в ціні, або, навпаки, знецінюватися. Одні мови схожі на вільно конвертовану валюту, бо поширені в різних куточках Землі. Інші — на неконвертовану валюту, адже прив'язані лише до однієї країни чи місцевості, мають обмежене використання. То хіба ж не цими критеріями керуються, обираючи для вивчення іноземну мову з якнайбільшою економічною вартістю?

Нині на Землі — близько семи тисяч етномов²⁶. З об'єктивних підстав (кількість носіїв, структурні можливості, комунікативна потужність, фінансовий ресурс) підтримувати їхній розвиток у всіх напрямках і на однаково високому рівні ледве чи можливо. Суперництво між мовами виникає

²³ У літературі частіше йдеться про конкуренцію варіантних мовних одиниць.

²⁴ Докладніше див.: *Calvet L.-J. Le marché aux langues. Les effets linguistiques de la mondialisation.* — Paris: Plon, 2002. — 220 p.

²⁵ *Ткаченко О. Б. Українська мова. Сьогодення й історична перспектива.* — Київ: Наук. думка, 2014. — С. 84.

²⁶ Точна кількість етномов досі не відома. І навряд чи можливо її встановити. Не завжди просто визначити, чи перед нами близькі, але різні мови, чи наріччя однієї мови. 26-те видання «Етнолог» (2023) — найвідомішого довідника мов світу — наводить цифру 7 168 мов (*Ethnologue: Languages of the World. Statistics.* URL: <https://bit.ly/3mtTLZD>). Критерієм для упорядників була взаємозрозумілість: мови вважаються окремими, якщо їхнім носіям важко зрозуміти одне одного без попередньої підготовки. Утім, критерій цей не абсолютний. Скажімо, носії турецької, азербайджанської та кримськотатарської мов легко порозуміються між собою, тоді як носії венеційського та сицилійського наріччя італійської мов можуть і не збагнути одне одного. Більшість українців зрозуміють сказане по-білоруськи, та заледве втямлять сказане закарпатським говором. Через це не всі розцінюють підрахунки «Етнолог» як реалістичні. Найбільш консервативна оцінка — 2 500 етномов (*Тущенко К. М. Основи мовознавства...* — С. 32–33). Інші джерела вказують верхню межу в 5 000 мов (*Іванов В. В. Языки мира // Лингвистический энцикл. словарь.* — Москва: Сов. энциклопедия, 1990. — С. 609), у 6 000 мов (*Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language.* — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — P. 287).

через те, що вони не розподілені раз і назавжди за певними сферами, не прив'язані на весь час до певного кола мовців. По суті, мови безперервно змагаються за місце під сонцем — за носіїв, території, сфери вжитку, комунікативні функції.

Одні конкурують за поширеність на світовому рівні, другі — на міждержавному, треті — на рівні окремої держави, четверті — на рівні окремих регіонів, районів, спільнот. Сувора правда життя полягає в тім, що мови завжди зміцнюють свої позиції за рахунок інших. Коли одна мова розширює зону свого вжитку, це означає, що інша виходить із цієї зони, «звільняє місце», а отже, скорочує сферу застосування. Сильніші мови прагнуть не тільки втриматися в орбітах свого впливу, а й пересягнути їх, увійти в ареал слабших конкуренток: спочатку як іноземна мова, а тоді як «друга рідна». Слабші мови в такій ситуації борються за виживання, намагаючись захистити свою традиційну територію від «чужачок», закріпити за собою важливі комунікативні ніші. «Конкуренція мов, — відзначає Н. Б. Мечковська, — неопзбувна так само, як і людське суперництво, змагання, конкуренція, конфлікт»²⁷. Переможницями виходять ті мови, котрі здатні якнайкраще, якнайповніше вдовольнити комунікативні потреби сучасників.

Візьмімо, до прикладу, статус міжнародної мови. Чому за нього точиться така затята боротьба? Бо носіям відповідної мови статус цей дає неабиякі вигоди, привілеї, переваги:

- доступ до сучасних науково-технічних знань, важливих інформаційних потоків;
 - змогу налагоджувати ділові взаємини з носіями цієї мови по всьому світу;
 - кращі можливості для працевлаштування;
 - більші шанси на успіх у підприємництві, політиці, науці, мистецтві, спорті;
 - можливість вести більш заможне, насичене, повнокровне життя.
- Країна, мова якої набуває світового статусу, отримує:
- привабливу репутацію за кордоном як держава-лідер;
 - просування разом з мовою власної культури, ідеології, шкали цінностей, способу життя;
 - відчуття гордості в громадян за всесвітнє поширення своєї мови та культури;
 - економічні переваги від експорту знань та інших культурних продуктів своєю мовою;
 - зиск від «мовної індустрії» (навчальні курси, прийняття іспитів, продаж підручників тощо).

²⁷ Мечковская Н. Исторические типы двуязычия и типология языковых конфликтов // Языковой контакт: Сб. науч. ст. — Минск: РИВШ, 2015. — С. 129.

Сьогочасна експансія англійської мови як єдиної світової, її запанування в найпрестижніших сферах комунікації (бізнес, торгівля, дипломатія, наука, техніка, вища освіта, спорт, маскульт) призводять до того, що інші мови поступово вимиваються із цих сфер, маргіналізуються й зрештою знецінюються. Конкуренцію програють мови не лише суто національні (українська, польська, литовська, грузинська), а й наднаціональні, що претендують на світовий (французька, іспанська) або мають міждержавний (арабська, португальська, німецька, російська) статус. Наприклад, французьку мову англійська вже витиснула з країн колишнього Французького Індокитаю (Лаос, Камбоджа, В'єтнам), а нині потісняє з інших традиційних країн франкофонії (Руанда, Туніс, Ліван, Республіка Конго, Габон, Марокко, Мадагаскар), російську — з усіх країн колишнього соцтабору й майже з усіх пострадянських країн.

З двох мов-суперниць перемагає комунікативно потужніша. Слабшу мову вона витісняє «прямо пропорційно до обсягу інформації, яка нею подається, і обернено пропорційно до структурної диференціації цих мов»²⁸. Явище, за якого мова втрачає сфери свого поширення, позначають терміном *утрата функційності*. Мову, що не виконує всіх тих функцій, які належить виконувати сучасній розвиненій літературній мові, слід визнати неповнофункційною. Саме такою і була українська мова за колоніальних часів. Її неповнофункційність полягала не лише в тому, що вона втрачала певні комунікативні сфери (початкова й середня освіта, література та культура, ЗМІ), а й у тому, що не могла залунати у сферах, захоплених російською (професійно-технічна та вища освіта, наука, діловодство, виробництво, міське усне мовлення тощо).

Сьогодні свою функційність швидко втрачають літературні мови Європи. Вище про це вже йшлося на матеріалі германських мов. Тепер розгляньмо, як мови світу програють конкуренцію англійській у таких надважливих сферах, як виробництво, наука, вища освіта, інтернет.

Якщо внаслідок перерозподілу фінансових капіталів управління місцевим підприємством (фірмою) переходить до іноземних власників²⁹, воно стає міжнародним. На різних його рівнях з'являються працівники, що спілкуються різними мовами. Якою мовою проводити наради, зустрічі, збори? Якою видавати накази, інструкції, технічну документацію? Якою підписувати угоди, вести ділове листування? Подеколи в цій ролі використовують мову тієї країни, де містяться центральний офіс або основні виробничі потужності. Проте якщо підприємство велике, охоплює не одну країну, застосовує передові технології, майже завжди мовою спілкування

²⁸ Масенко Л. Т. Знач. праця. — С. 99.

²⁹ Можливі також початок спільного виробництва з іноземними партнерами або угода про отримання технології.

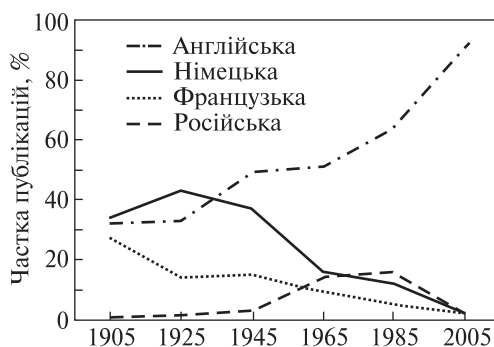

Рис. 1. Зміни в співвідношенні мов наукових публікацій упродовж XX ст.

Джерело: *Montgomery S.L. Does Science Need a Global Language? English and the Future of Research.* — Chicago: University Press, 2013. — P. 90.

обирають англійську. Коли ж їй офіційно надають статус мови підприємства (*company language*), вона поширюється на всі різновиди комунікації (зовнішня та внутрішня, письмова й усна), на всіх рівнях (дирекція, виробництво, відділ збуту, відділ кадрів, фінансовий відділ, упровадження інновацій), стає обов'язковою для всіх працівників незалежно від їхньої рідної мови. У такий спосіб підприємства фактично запроваджують у себе мовний режим, відмінний від режиму тієї країни, де вони розташовані.

Через гегемонію США практично в усіх галузях науки й техніки англійська закріпилася як провідна мова науково-технічної інформації. Інші мови (німецька, французька, російська) відчутно здали свої позиції в цій сфері (рис. 1). Не тому, що їхні носії втратили інтерес до науки, а тому, що у світі цінують і читають головно публікації англійською. Тоді як статті й монографії національними мовами мало кого цікавлять, їх сприймають як анахронізм. Чи не всі провідні наукові часописи та видавництва — англомовні. Уряди багатьох країн, зокрема й України, спонукають учених друкуватись англійською мовою в іноземних виданнях. Такі публікації цитують незмірно частіше за публікації національними мовами, навіть якщо ті вищої наукової якості. По-англійськи подають заявки на гранти, ведуть документацію міжнародних досліджень, виступають на наукових заходах. Повідомляють про трагікомічні випадки, коли організатори конференції «Майбуття німецької мови» відхиляють доповіді самою німецькою мовою³⁰. Або коли на норвезькій конференції, присвяченій творчості Г. Ібсена, дозволяють доповідати лише англійською; цитують уславленого драматурга також переважно цією мовою³¹.

Дисципліни різняться ступенем проникнення англійської мови. Ущерть «англізовані» математика, природничі (фізика, хімія, біологія) та

³⁰ *Tennenbaum R.* Зазнач. праця; Матеріали конференції видано у збірнику: *Globalization and the Future of German* / Eds.: A. Gardt, B. Hüppauf. — Berlin: Mouton de Gruyter, 2004. — 374 p.

³¹ *Greiner U.* Ist Deutsch noch zu retten? Englisch ist die Weltsprache. Aber wir können verhindern, dass unsere Muttersprache weiter erodiert. URL: <https://bit.ly/3DFhrAl>

медичні науки. У деяких галузях суспільствознавства (філософія, соціологія, психологія, економіка) англійською виходить близько половини публікацій, решта — національними мовами. У гуманітарних (мовознавство, літературознавство), а також окремих суспільствознавчих (історія, археологія, правознавство) дисциплінах, де предмет дослідження щільно пов'язаний з мовою та культурою країни, поки що більшість праць традиційно друкують національними мовами, хоч і тут проглядається тенденція до англізації. Загалом, англійська поширена тим більше, чим вужчою є галузь знання або чим новішим і перспективнішим є напрям досліджень.

Переваги оприлюднення наукових праць по-англійськи очевидні. Праці стають приступними в усьому світі. Зростає імовірність, що іноземні колеги не залишать їх непоміченими: прочитають, процитують, використають у своїх дослідках. Це не тільки пришвидшує обмін ідеями, а й побільшує авторові шанси на міжнародне визнання, отримання грантів, премій чи якихось інших винагород.

Щоправда, втрати також очевидні. Кожній літературній мові, щоб бути здатною передавати сучасні знання, бути знаряддям культурно-інтелектуального обміну, потрібно розбудовувати відповідну термінологію, абстрактне словництво. Вигнання мови з наукової сфери ускладнює або й заморожує цей процес. Якщо в мові бракує термінів, нею важко обговорювати нові наукові ідеї та напрями — із цього погляду вона стає інтелектуально збідненою, функційно неповновартісною. З іншого боку, ученим, звиклим читати й писати зі свого фаху виключно англійською, нелегко формулювати й викладати думки рідною мовою. Це аж ніяк не сприяє популяризації знань, вони й далі лишаються надбанням вузького кола фахівців. Суспільство, яке фінансує науку, не може ні контролювати перебіг досліджень, ні користатися з їхніх результатів. З огляду на титанічні зусилля, що їх свого часу було докладено для розбудови національних терміносистем, зокрема й української, легковажна відмова від них видається не інакше як варварством. Отже, мова наукових публікацій — питання не тільки вигоди чи прагматизму. Це й питання національної безпеки, національної гордості, історичної пам'яті, мовного престижу, мовних прав і взагалі демократії.

Услід за наукою на англomовні рейки переходить і вища освіта. Наприклад, у більшості німецьких, шведських і нідерландських університетів викладачі спілкуються (усно й письмово) зі студентством виключно англійською. Підручників і посібників рідною мовою обмаль. Мовний бар'єр ускладнює перебіг навчання: студент почувається ніяково, на лекціях рідше ставить запитання, на семінарах відповідає скуто, незв'язно, плутано («I like», «I don't like»). Раз по раз виникають незрозумілість і непорозуміння, адже чужою мовою важче дати визначення, обґрунтувати думку, уточнити нюанси. У результаті падає науково-теоретичний рівень занять.

Випускники університетів не набувають навичок вести наукові дискусії рідною мовою, бо не володіють відповідною термінологією. Усе це вкотре підтверджує прописну істину: «Наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння»³². Й у школі, й у виші рідномовне навчання значно ефективніше за чужомовне.

Мовний баланс розладнується навіть у Франції. Як відомо, країна першою в Західній Європі здійнялася на боротьбу за збереження повнофункційності своєї мови. Зокрема, 1994 р. ухвалено закон Тубона, який, серед іншого, встановлював, що в університетах єдиною мовою викладання, іспитів і захисту дисертацій є французька. Проте за останнє десятиліття політика її захисту помітно ослабла. З метою принадити в храми науки найкращих зарубіжних абітурієнтів 2013 р. ухвалено закон Фйоразо³³, який допускає викладання іноземними мовами, якщо це виправдано педагогічною необхідністю. По суті, закон відчинив двері студентських аудиторій для англійської мови. Заледве це зміцнить позиції франкомовної вищої освіти.

Загалом, мовна політика в розвинених країнах Європи доволі парадоксальна. Наприклад, щоб повноцінно освоїтися в суспільстві, отримати громадянство, німецький уряд спонукає іммігрантів опановувати німецьку мову. Тим часом самі німці, особливо з елітарних прошарків, прагнуть дати своїм дітям освіту не німецькою, а англійською: це, мовляв, надасть їм конкурентну перевагу, дозволить отримати краще оплачувану роботу, пришвидшить кар'єрне зростання, допоможе не розминутися з успіхом у житті. І чим більше у владних, ділових та науково-освітніх колах Німеччини лунатиме англійська мова, тим більше підстав матимуть батьки вчиняти саме так. Постає питання: нашо переселенцям вивчати німецьку, якщо самі німці віддають перевагу англійській?

По-інакшому триває змагання мов у цифровій сфері. Як відомо, від самого початку комп'ютерні технології найбільше розроблялися в США. Література, документація, програмне забезпечення з оновленнями, технічна підтримка — усе це було виключно англійською. Попервах складалося враження, що комп'ютери тільки цю мову й розуміють. Проте згодом операційні системи та інше програмне забезпечення було успішно локалізовано під усі більш-менш розвинені мови, у тому числі й ті, що використовують кирилицю, арабицю, ієрогліфіку. Сучасні комп'ютерні продукти настільки просунуті, що користувач може сам налаштувати їх на свою рідну мову, навіть якщо вона не відома розробникам. У наші дні осередками комп'ютерних новацій крім США дедалі частіше стають інші країни, зокрема азійські (Китай, Сингапур, Таїланд, Південна Корея),

³² Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — Київ: Абрис, 1991. — С. 233.

³³ Женев'єва Фйоразо — міністерка вищої освіти та науки Франції (2012–2014).

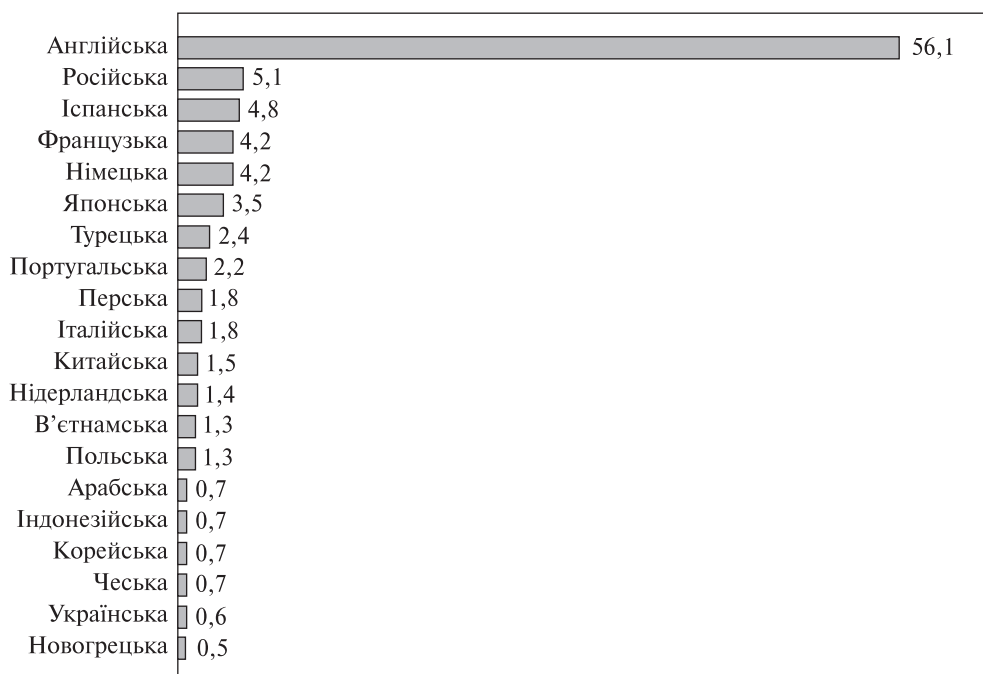

Рис. 2. Найуживаніші мови за часткою вебсайтів, % (2023)

Джерело: World Wide Web Technology Surveys. Usage Statistics of Content Languages for Websites (2023). URL: <https://bit.ly/3f9VWO8>

а це зменшує примат англійської мови в цій сфері, хоч і не усуває його зовсім³⁴. Отже, сучасні цифрові технології потенційно здатні підтримувати високу функційність практично кожної природної мови, що має писемність.

На світанку доби інтернету переважна більшість сайтів також були англомовні. За останні два десятиліття картина змінилася: кількість наявних у мережі матеріалів іншими мовами рекордно зросла. Збільшилася присутність таких мов, як російська, турецька, іспанська, перська, німецька, японська, арабська. Сьогодні англійська — одна з багатьох мов інтернету, хоч і далі лишається безперечним його лідером (рис. 2, 3).

Досі доступність інтернету в різних країнах світу залежить від рівня їхнього соціально-економічного розвитку, наявної інфраструктури. Через це мовне розмаїття в мережі поки ще не відповідає мовному розмаїттю Землі. Утім, кількість неангломовних користувачів зростає значно швидше за кількість англомовних. Перші з них готові відвідувати сайти міжнародними мовами, проте при створенні власних сайтів і дописів, під час не-

³⁴ Поки що комп'ютерні мови постають на базі англійської. Вона лишається мовою програмування, розмічання, кодування, зв'язку між серверами тощо.

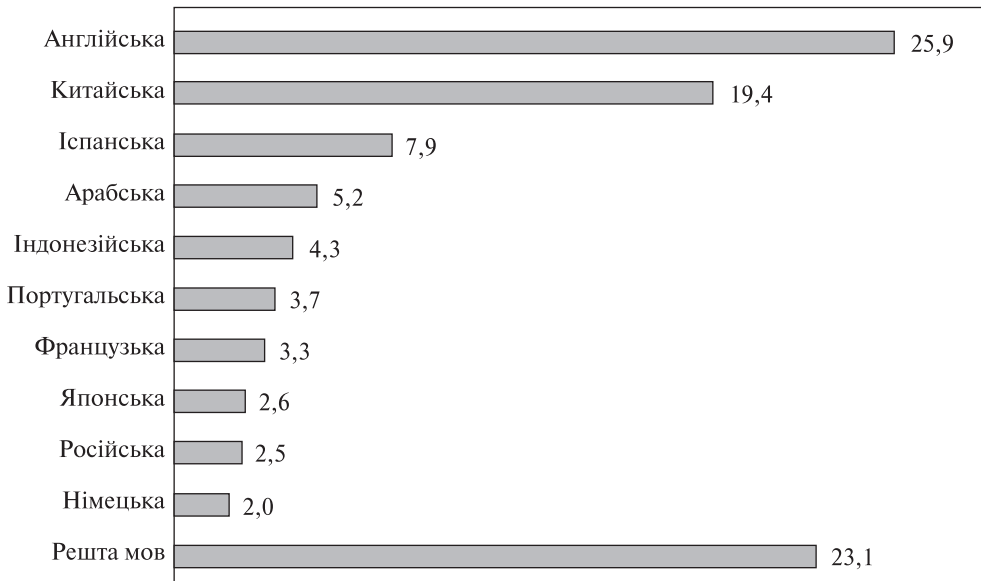

Рис. 3. Найуживаніші мови за часткою користувачів інтернету, % (2020)

Джерело: Internet World Stats. Internet World Users by Language. Top Ten Languages Used in the Web (2020). URL: <https://bit.ly/2Fv8YQn>

формального спілкування в соцмережах перевагу все ж віддають рідним мовам. А це веде до поступової деанглізації інтернету.

Узагальнену картину не лише поширеності мов у мережі, а і їхнього культурного потенціалу дає також статистика мовних розділів Вікіпедії — найбільшої інтернет-енциклопедії (табл. 1).

Які наслідки міжмовної конкуренції? Мови починають різнитися багатством словника, розпрацьованістю синтаксису, розгалуженістю системи стилів, поширеністю, суспільним статусом. Однак головний наслідок — функційна нерівність. Та мова, що має більше комунікативне навантаження, уживається в більшій кількості сфер (або в найпрестижніших сферах), виявляється функційно домінантною. Та, що побутує в меншій кількості сфер чи використовується з меншою інтенсивністю, виявляється функційно неповною або неповнофункційною. Точніше навіть — неповноцінною, бо стає нездатною задовольнити всі інформаційні запити своїх носіїв, які змушені вдаватися до мов з більшою комунікативною потужністю³⁵. Ситуацію погіршує те, що зі скороченням функційності дошкульно дається взнаки «ефект доміно»: втрата мовою однієї суспільно значущої функції,

³⁵ Звісно, функційна неповнота мов — явище аж ніяк не нове, воно супроводжує практично всю мовну історію людства. Історичні приклади див.: *Ткаченко О. Б.* Українська мова... — С. 407–412.

наприклад в управлінні, може призвести до згортання її вжитку в інших сферах — у судочинстві, освіті, ЗМІ, громадсько-політичному житті тощо.

Зрозуміло, що функційна нерівність мов тягне за собою нерівність країн, де ці мови поширені. Домінування будь-якої мови ще більше закріплює політичні, економічні, науково-технічні та культурні переваги її носіїв, а отже, загострює суспільно-етнічну напругу, ба навіть спричинює сегрегацію за мовною ознакою. Людство мовби розколюється на еліту, яка має доступ до знань, інформації, багатства, та всіх інших — громадян «другого сорту», які через незнання домінантної мови позбавлені такого до-

Таблиця 1. Кількісні показники мовних розділів Вікіпедії (2022)

Мова розділу	Кількість, млн		
	статей	користувачів	щоденних відвідувань
Англійська	6,5	44,3	233,4
Німецька	2,7	4,0	27,4
Французька	2,5	4,9	23,0
Іспанська	1,8	6,6	27,3
Російська	1,8	3,2	29,6
Японська	1,3	2,0	33,3
Італійська	1,8	2,3	15,7
Китайська	1,3	3,2	15,1
Португальська	1,1	2,8	8,1
Арабська	1,2	2,3	6,8
Польська	1,5	1,2	7,6
Нідерландська	2,1	1,2	4,1
Перська	0,9	1,1	6,1
Шведська	2,5	0,8	2,6
Українська	1,2	0,6	2,8
Турецька	0,5	1,4	4,2
Індонезійська	0,6	1,4	3,3
В'єтнамська	1,3	0,9	2,2
Корейська	0,6	0,7	2,2
Чеська	0,5	0,6	1,6

Джерело: List of Wikipedias / Table2. URL: <https://bit.ly/3Smx3wD>

ступу. Щоб подужати її, останнім доводиться витратити час і кошти. Успіх гарантовано далеко не завжди: по-перше, не всі здатні на льоту засвоїти чужу мову, особливо в зрілому віці; по-друге, чим більше віддалена (генетично або типологічно) домінантна мова від рідної, тим складніше її вивчати. Скажімо, англійська мова українцям дається важче, ніж данцям чи шведам, ще важче — китайцям, корейцям, японцям.

Носії домінантної мови та країни, де вона поширена, опиняються в більш виграшному становищі, і то не лише культурно-інформаційному, а й матеріальному. Нерідко на відповідальні посади в держпараті чи бізнесі призначають носіїв англійської мови попри те, що з професійного погляду вони поступаються тим кандидатам, котрі не володіють нею. У той час як неангломовні країни змушені вкладати фінансові ресурси в навчання своїх громадян англійської мови, у переклад з англійської та на англійську, Велика Британія та США отримують колосальні дивіденди від її використання як світової. Перед англомовцями практично не стоїть потреба додатково вивчати ще якусь мову. Невипадково з усіх розвинених країн найменше цікавляться іноземними мовами саме в США. Як відзначають соціолінгвісти, тут побутує уявлення, що англійська одномовність властива успішним, заможним і культурним людям, а двомовність — людям невдатним, бідним і відсталим (*sic!*)³⁶. Хоч у США й заведена політика захисту меншин, такій меншині, як неангломовці, розраховувати на захист не випадає. Не володіючи англійською, вони не можуть зреалізувати своїх законних прав на освіту, знання, працю, а отже, неминуче маргіналізуються.

Те, що міжмовна конкуренція спричиняє або консервує функційну неповноту «слабших» мов, зрештою призводить до збіднення мовно-культурного розмаїття. Домінантна мова не тільки знижує суспільну вагу національних мов на їхній власній території, а й відбиває бажання опанувати інші іноземні мови. Так, за останні десятиліття вкрай поріділи лави охочих вивчати французьку, іспанську, німецьку, російську³⁷ як мови міжнародного спілкування. У різних куточках світу їх заступає англійська.

Прогнози щодо майбутнього національних мов загалом не вельми втішні. Якщо нинішні глобалізаційні тенденції не зміняться, близько 90 % з них приречені на забуття вже до кінця ХХІ ст. Вживуть ті, які пройдуть природний добір, витримають жорстке суперництво за присутність у суспільно важливих комунікативних сферах. На цьому міжмовна конкуренція не закінчиться — схоже, вона триватиме ще не одне століття. У вир цієї

³⁶ *Skutnabb-Kangas T.* Bilingualism or Not: The Education of Minorities. — Clevedon: Multilingual Matters, 1983. — P. 66.

³⁷ Інтерес до російської мови як іноземної знизився ще внаслідок розпаду соцтабору, краху СРСР і наступного економічного, науково-технічного, культурного та морального розкладання Російської Федерації.

боротьби буде втягнута й українська мова. Оскільки ритми історії дедалі прискорюються, доленосні для неї події можуть наспіти навіть раніше, ніж ми очікуємо.

4.2. МІЖНАРОДНІ ТА «СВІТОВІ» МОВИ: КРИТЕРІЇ, РЕЙТИНГИ, ПРОГНОЗИ

Скільки існують міжнародні мови, стільки тривають спроби пояснити, завдяки чому вони виборюють цей високий статус. Від нефахівців часто доводиться чути, що вирішальну роль тут відіграють досконалість внутрішньої будови мови, багатство виражальних засобів, легкість і зручність опанування, велика кількість носіїв. Чи відповідають ці уявлення дійсності?

Англійська мова має відносно просту, синтетичну морфологію, але трудний для засвоєння правопис. Він лишається практично незмінним уже багато століть, а тому відчутно розходиться із сучасною вимовою. Навчання літературної англійської вимови — справа не менш клопітна, що потребує багаторічної практики. Однак ці риси не завадили англійській стати лінгва франка сьогодення. Латина мала і простіший правопис, і легшу вимову, але безмірно розбудований граматичний лад з розмаїттям форм, парадигм відмінювання та дієвідмінювання, незліченними винятками. Утім, це теж не перешкодило їй здобути першість у західній частині Європи часів Давнього Риму та Середньовіччя. Штучна допоміжна мова есперанто з погляду вимови та граматики на диво проста: 16 правил без жодного винятку. Утім, справді міжнародною не стала, дарма що створена спеціально для цієї мети.

Наведені факти говорять про те, що ні структурні переваги, ні легкість для вивчення загалом не дуже впливають на шанси мови стати міжнародною. Потенційно такою може стати мова будь-якої будови.

Правда, стверджувати, що внутрішні властивості мови геть не істотні для її поширення світом, теж не зовсім слушно. Мова повинна бути придатною для виконання міжнародних функцій. Бажано, щоб це була розвинена, монолітна літературна мова з такими рисами:

- типологічно не раритетна, фонетично доступна;
- наділена тривалою писемною традицією;
- добре внормована й відшліфована на всіх структурних рівнях;
- розкрита у своїх виражальних можливостях;
- здатна передавати все те, що передають інші мови;
- багатофункційна, комунікативно потужна;
- глибоко досліджена й описана в словниках та граматиках;
- методично опрацьована для викладання іншомовцям.

Прикметно, що коли національну мову починають використовувати як міжнародну, це різко прискорює її внутрішньоструктурний розвиток.

Чим частіше її вживають, тим більш досконалою й «обкатаною» вона стає. Розвинуті структурні риси та комунікативна придатність можуть сприяти тому, що мова спершу стає міжнародною, а згодом успішно функціонує в цій ролі. Але загалом висока довершеність і багатство мови є радше наслідком її міжнародного статусу, ніж причиною.

Щось подібне можна сказати й про демографічну потужність. Ця умова також важлива, та все ж не визначальна. Серед мов з найбільшою кількістю носіїв як рідної (рис. 4) на високих позиціях бачимо мови Південної Азії: гінді, бенгальську, панджабську, маратхі, телугу. Їхній демографічний потенціал стрімко зростає, утім, жодна з них не тільки не є міжнародною, а й заледве має шанси стати такою до кінця ХХІ ст. (можливо, за винятком гінді). І не дивно, адже їхній ареал — країни аграрно-індустріальної (Індія, Пакистан) та аграрної (Бангладеш) економіки. Головний носій цих мов — селянство, зайняте орним рільництвом і ремісництвом. З іншого боку, французька та німецька мови, хоч і не потрапили до першої десятки,

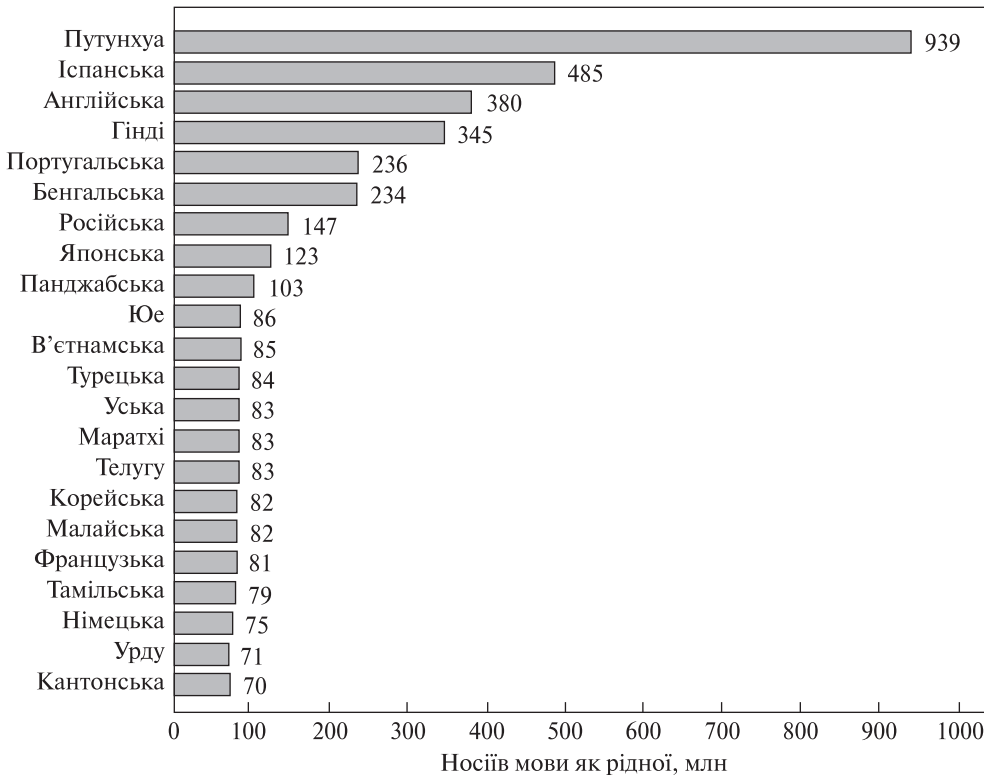

Рис. 4. Мови за кількістю носіїв як рідної (2023)

Джерело: Ethnologue: Languages of the World (26th ed., 2023). Statistics. URL: <https://bit.ly/3mtTLZD>

Рис. 5. Ієрархія мов за Д. Греддолом (2000)

уже не одне століття побутують як міжнародні. Отже, чисельність носіїв сама по собі ще не забезпечує мові провідної ролі у світі.

Звичні терміни *взаємодія мов і мовні впливи*, на нашу думку, не досить точні, адже насправді взаємодіють і впливають не мови, а їхні носії. Тож і міжнародний статус мови залежить не від структурних рис чи кількості мовців, а від того, чи належать ці мовці до народів-лідерів. Поширення мови А. Мартіне розглядав як «побічний продукт військової, політичної, релігійної, культурної, економічної або просто демографічної експансії народу, чийм знаряддям спілкування є ця мова. Мова долає своїх суперниць не через якісь свої внутрішні якості, а через те, що її носії більш войовничі, фанатичні, культурні, заповзятливі»³⁸. Вплив, який народ справляє на інші народи, — ось головна причина, чому його мова здобуває міжнародний статус. Народ, котрому вдалося створити всемогутню державу, надпотужну економіку, багатющу культуру, передову науку й техніку, починає домінувати на світовій (або регіональній) арені. Відповідно, починає домінувати і його мова. Будь-яка мова може стати міжнародною, якщо її носії сягнуть вершин, стануть лідерами в ключових галузях, поширять свій вплив на сусідів. Чим дужчий зовнішній вплив народу, тим більше шириться його мова.

Як бачимо, критерії «міжнародності» мови фактично збігаються з критеріями її впливовості, а також комунікативної цінності, суспільного престижу, соціолінгвістичної «ваги». Учені намагаються виявити об'єктивні параметри (індикатори) впливовості мов і побудувати на їхній основі відповідні рейтинги. Серед найперших таких досліджень — праці Г. Клосса³⁹ та В. Ф. Макея⁴⁰. За нашого часу оприсутнилося значно більше можливостей для збирання та систематизації вихідних даних. Далі розглянемо, які

³⁸ Мартіне А. Распространение языка и структурная лингвистика // Новое в лингвистике. — Москва: Прогресс, 1972. — Вып. 6. — С. 81–82.

³⁹ Kloss H. Die den internationalen Rang einer Sprache bestimmenden Faktoren. Ein Versuch // Deutsch in der Begegnung mit anderen Sprachen. — Tübingen: Narr, 1974. — S. 7–77.

⁴⁰ Mackey W. F. Bilinguisme et contact des langues. — Paris: Klincksieck, 1976. — 534 p.

Рис. 6. Ієрархія мов за А. де Свааном (2001)

критерії кладуть в основу рейтингів і які мови посідають у цих «табелях про ранги» провідні позиції.

Один з важливих критеріїв впливовості мови — її державний або між-державний статус. Відповідну ієрархію (рис. 5) збудував лінгвофутуролог Д. Греддол, розподіливши мови за такими класами: 1) великі (англійська, французька); 2) регіональні (усі офіційні мови ООН, також німецька, португальська); 3) державні (близько 80 мов, удержавлених у 180 країнах); 4) офіційні (близько 600 мов, що мають у різних країнах певний статус); 5) місцеві (близько 6000 меншинних мов без офіційного статусу)⁴¹.

Інший присутній критерій для визначення ваги мов — їхній комунікативний потенціал. Нідерландський соціолог А. де Сваан зобразив світову лінгвосферу як цілісну систему, зв'язки в якій утворюють люди, що володіють кількома мовами⁴². Залежно від того, наскільки мови здатні бути засобом міжнародного спілкування, учений розподілив їх на чотири класи: периферійні, центральні, надцентральні, гіперцентральні (рис. 6).

Периферійні — це малі, меншинні мови, здебільшого бездержавні й безписемні. Кількісно вони становлять 98 % мов світу, хоч ними розмовляє не більше 10 % населення Землі. Усі ці мови загрожені, оскільки їхні носії, щоб порозумітися за межами своїх спільнот, змушені переходити на мови вищого рівня — центральні. У такий спосіб завдяки цим мовцям кожна периферійна мова пов'язана з однією або кількома центральними мовами.

Центральні мови є засобом спілкування між тими, для кого вони рідні, та носіями периферійних мов у межах певних регіонів. Загалом централь-

⁴¹ Graddol D. The Future of English? A Guide to Forecasting the Popularity of the English Language in the 21st Century. — London: The British Council, 2000. — P. 13.

⁴² Swaan A. de. Words of the World: The Global Language System. — Cambridge: Polity Press, 2001. — 272 p.

них мов близько 100, вони писемні, літературні, побутують в освіті та ЗМІ, мають державний статус (наприклад, українська, польська, литовська, італійська, шведська, фінська, турецька, корейська, в'єтнамська). Нерідко їхні носії знають ще одну мову: або периферійну (рідну), або надцентральну, яку опанували, щоб взаємодіяти на міжнародному рівні.

До надцентральних А. де Сваан зараховує 12 міжнародних мов з великою (понад 100 млн) кількістю носіїв: англійську, арабську, гінді, іспанську, китайську, малайську, німецьку, португальську, російську, суахілі, французьку, японську. Більшість із них мають колоніальне минуле: були нав'язані підкореним народам, але залишилися для них засобом спілкування й після деколонізації. Мови ці досить високої комунікативної цінності, бо дають змогу спілкуватися в обширах великих географічних ареалів.

Гіперцентральні мови — це мови, що дозволяють взаємодіяти практично в будь-якому куточку Землі. Як другу її опановують носії надцентральних мов і мов нижчих категорій. Єдиною мовою, що більш-менш відповідає цьому критерію, на сьогодні є англійська. Очевидно, вона є і найпершою такою мовою, адже досі ніколи в історії жодна мова не гуляла всіма континентами, долаючи будь-які міжмовні та міжкультурні бар'єри. Власне, гіперцентральна мова постає лише в добу глобалізації, коли уможливаються зв'язки «всіх з усіма».

Мови, підкреслює А. де Сваан, зазвичай опановують у напрямі від периферії до центру, а не навпаки⁴³. Наприклад, носієві північнокурдської мови (периферійної), щоб стати членом турецького суспільства, потрібно опанувати турецьку (центральною). Турок, переселившись у Німеччину, повинен засвоїти німецьку (надцентральну). Німець, щоб взаємодіяти на міжнародному рівні, вивчає англійську (гіперцентральну). Натомість англієць, який вивчає німецьку, німець, який вивчає турецьку, турок, який вивчає курдську, — явища явно нетипові. Чим ближча мова до центру, тим частіше її вивчають як другу. Отже, статус мов на світовій арені прямо залежить від їхнього комунікативного потенціалу.

Досить прикметна ознака міжнародного статусу мови — велика кількість тих, хто вивчає її як іноземну. Якщо раніше вірогідно оцінити цю кількість у всьому світі було завданням проблематичним, то тепер зробити це нескладно на підставі показників роботи мережевих платформ з вивчення чужих мов. Найпопулярніша з них, Duolingo, доступна і як мобільний додаток, і як вебсайт. На сьогодні понад 500 млн зареєстрованих у ній осіб зі 194 країн мають змогу вивчати понад 40 мов. Звісно, Duolingo — не єдина платформа такого роду, не скрізь вона поширена однаковою мірою, проте з огляду на величезну аудиторію статистика її використання правдиво відо-

⁴³ Там само. — Р. 5.

бражає тенденції у виборі іноземних мов. Звіт про роботу програми ⁴⁴ наводить найпопулярніші мови за підсумками 2022 р.: англійська, іспанська, французька, німецька, японська, італійська, корейська, китайська, російська, гінді, португальська. Англійську найчастіше обирають для вивчення в 119 країнах (62 % країн світу), іспанську — у 34 країнах (зокрема й у США), французьку — у 22 країнах. Уже не перший рік звіт фіксує зростання цікавості до східних мов (корейської, японської, гінді, суахілі, китайської), що, вочевидь, свідчить про збільшення економічної та культурної ваги Азії ⁴⁵.

Впливовість мови можна визначати не за одним, а за кількома показниками, навіть за комплексом показників. Такі рейтинги більш точні й обґрунтовані, хоч укласти їх нелегко, зокрема й тому, що деякі присутні параметри функціонування мов важко піддаються кількісній оцінці.

Скажімо, на додачу до демографічних, комунікативних та освітніх параметрів зважають на економічний аспект функціонування мов. Такий підхід правомірний, оскільки високий статус деяких мов пояснюється не так великою кількістю носіїв, як економічною розвиненістю країн, де вони поширені. Це слушно передусім для німецької, французької, італійської, японської мов (відповідні країни належать до «Великої сімки» — групи провідних економік світу). Економічна потужність — одна з причин, чому ці мови повсюдно вивчають як іноземні.

Економічно зорієнтований рейтинг склали фахівці Британської ради ⁴⁶. Мови оцінювали на предмет їхньої важливості та перспективності для британців. До уваги взято десять параметрів, об'єднаних у три групи:

- ринкові чинники: експорт товарів з Великої Британії, мовні потреби британського бізнесу, майбутні зовнішньоторговельні пріоритети, перспективні ринки з високими темпами зростання;
- неринкові чинники: дипломатичні та безпекові пріоритети, мовні зацікавлення британців, внутрішній і зовнішній туризм, залученість до освітньо-наукової сфери;
- додаткові чинники: рівень знання англійської носіями інших мов, поширеність мов у мережі.

За кожним із цих параметрів складено окремий рейтинг мов, а тоді на їхній основі — загальний підсумковий рейтинг з 10 мов. Він має такий вигляд: іспанська, китайська (путунхуа), французька, арабська, німецька,

⁴⁴ Blanco C. 2022 Duolingo Language Report: Global Overview. URL: <https://bit.ly/3U7Mrzb>

⁴⁵ Звіт за 2022 р. зафіксував також різке збільшення охочих вивчати українську мову як іноземну (1,3 млн осіб). Цей сплеск, ясна річ, був зумовлений не так зміцненням міжнародних позицій мови, як солідарністю, що її виявили інші народи з українцями як жертвами російської агресії. Невипадково основна маса тих, хто цікавився українською, припала на країни, де опинилося найбільше наших біженців (Польща, Велика Британія, Німеччина, Чехія).

⁴⁶ Tinsley T., Board K. Languages for the Future. The Foreign Languages the United Kingdom Needs to Become a Truly Global Nation. URL: <https://bit.ly/3E4rxbU>

італійська, нідерландська, португальська, японська, російська. Як відзначають упорядники, перша п'ятірка мов іде з великим відривом від другої. З огляду на економічний прогноз високу оцінку дістали також такі мови, як польська, малайська, турецька, гінді. У майбутньому вони мають шанси потрапити в десятку найперспективніших для британців мов.

Комплексний, але більш універсальний, не прив'язаний до конкретної країни рейтинг розробив К. М. Тищенко⁴⁷. Престиж міжнародних (вегікулярних) мов він узалежнює від чотирьох параметрів: демографічної потужності, обсягу ВВП відповідних мовних спільнот, неоднорядового офіційного статусу та інформаційно-культурної ваги (вираховується за кількістю оригінальних і перекладних книжок цією мовою). Побудувавши рангові списки за кожним із цих параметрів, К. М. Тищенко сполучив і унаочнив відповідні показники на схемі з двома координатами. По вертикалі відкладено усереднений ранг за демографічною та політичною потужністю: чим вище за схемою, тим більше мова має носіїв і країн, де вона державна. По горизонталі — за економічною та інформаційно-культурною потужністю: чим лівіше, тим мовна спільнота потужніша економічно та інформаційно. У першій десятці мов — англійська, іспанська, німецька, французька, арабська, португальська, російська, італійська, китайська, японська. Українська мова посідає 19-те місце (рис. 7).

Ще один комплексний рейтинг мов належить канадському економістові китайського походження Кай Л. Чану⁴⁸. Рейтинг показує, яка мова впливовіша на світовій арені й скільки можливостей дає для подорожей, спілкування, пошуку роботи, пізнання та навчання. Використано 20 показників, об'єднаних у п'ять тематичних груп:

- географія: у скількох країнах побутує мова, територія цих країн, в'їзний туризм;
- економіка: розмір ВВП (номінальний і на душу населення), обсяги експорту, міжбанківського валютного ринку, спеціальних прав запозичення (*SDR*);
- спілкування: кількість носіїв мови (як першої та другої), середній розмір їхніх родин, виїзний туризм;
- інформаційна цінність: обсяг інтернет-ресурсів, кількість художніх фільмів, провідних університетів, наукових часописів;
- дипломатія: використання мови як офіційної в ООН, МВФ, Світовому банку, інших провідних міжнародних організаціях.

Кожен з перелічених параметрів дає величину, якою вимірюється впливовість мови. Хоч більшість із них прив'язані не так до мови, як до кра-

⁴⁷ Тищенко К. М. Основи мовознавства... — С. 37–42.

⁴⁸ Kai L. Chan. Power Language Index. Which are the world's most influential languages? URL: <https://bit.ly/3sBVwBP>

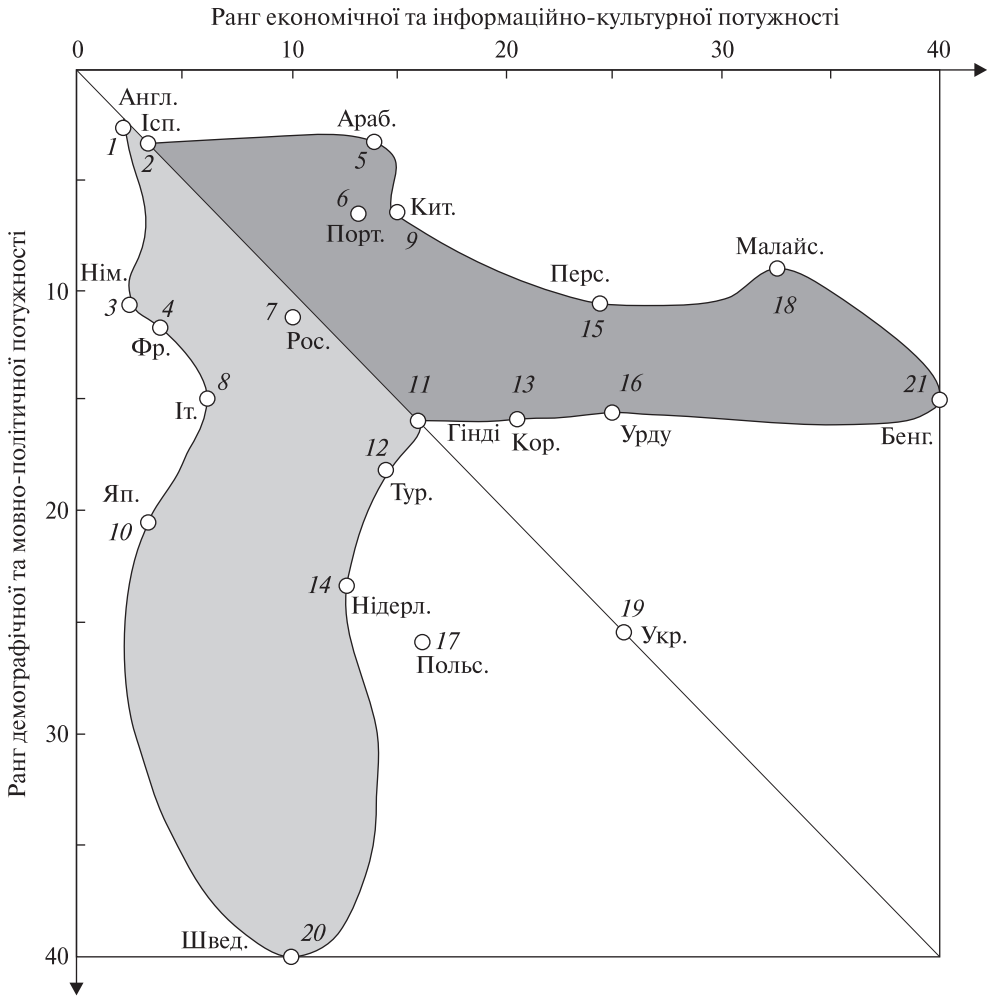

Рис. 7. Рейтинг впливовості мов за К. М. Тищенко (2007)

їни, їх сукупне врахування досить вірогідно виявляє комунікативні можливості мови. Параметри оцінюють у діапазоні від «0» (найменш впливова) до «1» (найбільш впливова). Загальна оцінка формується як середньозважене значення основних показників, тобто також набуває діапазону від «0» до «1». На цій основі мова отримує місце в рейтингу за кожною з п'яти груп (географія, економіка, спілкування, знання й інформація, дипломатія). Сукупна оцінка мови за цими п'ятьма групами визначає її загальне місце в рейтингу. Подаємо перші 40 мов з найвищою сукупною оцінкою (табл. 2).

Перше місце англійської мови як найвпливовішої не дивує: англословні країни (США, Велика Британія, Канада, Австралія) сукупно мають найбільший ВВП; англійською повсюдно орудують як лінгва франка. Китайська

мова (путунхуа) посіла друге місце головно через демографічну та економічну потужність Китаю. Французька на третьому місці завдяки поширеності на трьох континентах, великим потокам туристів і традиції використання в міжнародних відносинах. Іспанською мовою (4-те місце), крім Іспанії, спілкуються в більшості країн Латинської Америки, на півдні США. Надвеликі ареали обіймають також арабська та російська мови. Ці шість мов — офіційні мови ООН. Решта мов з першої десятки — офіційні мови БРІКС⁴⁹ (португальська, гінді) або мови країн з потужною економікою (німецька, японська).

Барометр Кальве (*Baromètre Calvet*)⁵⁰ прикметний тим, що поряд з іншими параметрами широко враховує культурний потенціал мов. Їхня вага оцінюється тут на основі 13 коефіцієнтів.

Внутрішні коефіцієнти (*les facteurs intrinsèques*):

- кількість мовців (на підставі найповнішого довідника мов світу «Етнолог»);
- ентропія (поширеність мови поза межами первинного ареалу; мови, поширені у понад двох країнах, «важать» більше за ті, що побутують лише в одній);
- вегікулярність (здатність мови бути засобом міжнародного спілкування);
- статус (кількість країн, у яких мова має офіційний статус);
- мова-джерело [кількість перекладів із цієї мови іншими мовами — на основі відомостей ЮНЕСКО (*Index Translationum*)];
- мова-мета (кількість перекладів цією мовою з інших мов);
- літературні премії (кількість нобелівських лавреатів з літератури, які пишуть цією мовою);
- Вікіпедія (кількість статей у відповідному мовному розділі);
- вища школа (кількість провідних університетів, у яких викладають цю мову);
- писемність (графіка мови впливає на її поширеність).

Зовнішні коефіцієнти (*les facteurs contextuels*):

- індекс розвитку людини (відображає рівень суспільного розвитку країн, у яких поширена мова; охоплює три показники: ВВП на душу населення, очікувану тривалість життя, рівень освіченості);
- демографічний індекс (рівень народжуваності серед носіїв мови);
- представленість в інтернеті (кількість мережевих з'єднань у кожній з країн, де поширена мова).

Для того щоб усі ці коефіцієнти мали однакову вагу, в барометрі вони вимірюються не в абсолютних, а в нормованих значеннях. Нормоване значення «0» відповідає мінімальному абсолютному значенню, нормоване значен-

⁴⁹ БРІКС — економічне об'єднання п'ятьох розвинених країн (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка).

⁵⁰ Розробники — французький соціолінгвіст Луї-Жан Кальве й математик Алан Кальве (*Le Baromètre des langues dans le monde* (édition 2022). URL: <https://bit.ly/41hqIaE>)

ня «1» — максимальному абсолютному значенню. Інші значення лінійно розподілено в межах цього інтервалу. Завдяки цьому всі коефіцієнти мають значення від «0» до «1», що дає змогу однаковою мірою враховувати їх при класифікації. Якщо мова панує не в одній, а в кількох країнах, їй приписують середній коефіцієнт, злічений на основі коефіцієнтів кожної з країн.

Остання (четверта) версія барометра Кальве (2022) вимірює вагу 635 мов, що мають понад 300 тис. носіїв. Подаємо відомості про перші 40 мов цього рейтингу (табл. 3).

Таблиця 2. Рейтинг впливовості мов за Кай Л. Чаном (2016)

Ранг	Мова	Загальна оцінка	Ранг	Мова	Загальна оцінка
1	Англійська	0.889	21	Перська	0.040
2	Путунхуа	0.411	22	Данська	0.034
3	Французька	0.337	23	Іврит	0.034
4	Іспанська	0.329	24	Чеська	0.033
5	Арабська	0.273	25	Казахська	0.033
6	Російська	0.244	26	Тайська	0.032
7	Німецька	0.191	27	Фінська	0.032
8	Гінді	0.134	28	Українська	0.032
9	Японська	0.133	29	Тамільська	0.030
10	Португальська	0.119	30	Бенгальська	0.029
11	Кантонська	0.116	31	Грецька	0.029
12	Італійська	0.108	32	Сербохорватська	0.028
13	Нідерландська	0.084	33	Словацька	0.028
14	Малайська	0.077	34	Словенська	0.027
15	Польська	0.055	35	Мальтійська	0.027
16	Корейська	0.053	36	Угорська	0.026
17	Турецька	0.047	37	Суахілі	0.026
18	Румунська	0.046	38	Яванська	0.026
19	Норвезька	0.043	39	Ісландська	0.024
20	Шведська	0.041	40	Болгарська	0.023

Якщо порівняти рейтинг Кай Л. Чана та барометр Кальве, можна відзначити, що там і там у першу десятку вийшли англійська, французька, іспанська, німецька, російська, португальська мови. Натомість путунхуа, арабська, гінді, італійська, шведська, румунська, польська, японська потрапили в першу десятку лише в одному з рейтингів. Місця в другій десятці обох рейтингів посіли нідерландська, індонезійська (малайська), норвезька мови. У другій десятці барометра Кальве не без подиву бачимо каталанську, чеську, хорватську, угорську, фінську мови.

Що ж до української мови, то вона посіла приблизно однакові місця: 28-ме в рейтингу Кай Л. Чана і 32-ге в барометрі Кальве⁵¹. У першому випадку вона потрапила в одну десятку із чеською, казахською, тайською, фінською, тамільською, бенгальською, новогрецькою, сербськохорватською, словацькою мовами. У другому — її сусідками стали естонська, литовська, корейська, словенська, в'єтнамська, ісландська, новогрецька мови та мова урду.

Рейтинг Кай Л. Чана засвідчує, що сильними рисами української мови є велика кількість носіїв (як першої та другої) і порівняно великий ареал поширення, слабкими — відсталість української економіки, замала комунікативна потужність мови, її невикористання в міжнародних відносинах. У барометрі Кальве позицію української мови підвищують такі чинники, як кількість мовців, індекс людського розвитку України, перекладацька діяльність (з української мови та на українську), висока розвиненість українського сегмента інтернету та українськомовної Вікіпедії. Знижують позицію — демографічна криза, мала поширеність мови поза Україною, її мале використання як мови-посередниці, цілковита відсутність серед українськомовних письменників лавреатів Нобелівської премії⁵².

Отже, на підставі розглянутих рейтингів можна вказати істотніші, ніж демографічна потужність, критерії міжнародної мови:

- поширеність на кількох континентах;
- статус офіційної (робочої) мови в провідних міжнародних організаціях;
- висока цінність як джерела сучасних знань, іншої корисної інформації;
- велика кількість її носіїв як другої.

Очевидно, що за нашого часу найбільше цим критеріям відповідає англійська мова. Саме тому в неї найбільше підстав претендувати на статус світової мови. Наближені до статусу світової іспанська та французька

⁵¹ Прикметно, що в попередньому виданні барометра Кальве (2017) українська мова посідала 37-ме місце.

⁵² Сумірна за кількістю носіїв польська мова налічує п'ять лавреатів: Г. Сенкевич (1905), В. Реймонт (1924), Ч. Мілош (1980), В. Шимборська (1996), О. Токарчук (2019). Щоправда, далеко не всі вважають Нобелівську премію об'єктивною, закидаючи журі надмірний євро- та американоцентризм, замалу увагу до літератур незахідних народів.

Таблиця 3. Мовний барометр Кальве (2022)

Ранг	Мова	Загальна оцінка	Ранг	Мова	Загальна оцінка
1	Англійська	10,870	21	Турецька	6,372
2	Французька	9,351	22	Данська	6,363
3	Іспанська	8,924	23	Фарсі	6,341
4	Німецька	8,435	24	Суахілі	6,222
5	Російська	7,439	25	Словацька	6,031
6	Італійська	7,430	26	Сербська	5,935
7	Шведська	7,064	27	Тагальська	5,913
8	Румунська	6,849	28	Естонська	5,901
9	Португальська	6,817	29	Литовська	5,806
10	Польська	6,814	30	Корейська	5,723
11	Нідерландська	6,795	31	Словенська	5,685
12	Каталанська	6,729	32	Українська	5,685
13	Чеська	6,615	33	В'єтнамська	5,674
14	Хорватська	6,583	34	Ісландська	5,597
15	Путунхуа	6,550	35	Новогрецька	5,587
16	Угорська	6,484	36	Урду	5,569
17	Індонезійська	6,462	37	Галісійська	5,538
18	Японська	6,454	38	Баскійська	5,528
19	Норвезька	6,426	39	Гінді	5,497
20	Фінська	6,404	40	Болгарська	5,490

мови. Тим часом португальська, арабська, німецька, російська, китайська мови, будучи міжнародними, усе ж більше тяжіють до статусу регіональної (зональної, неодноряджовної) мови, але не світової.

Поряд з критеріями міжнародної мови доцільно з'ясувати й критерії світової мови. Зрозуміло, світова мова повинна мати все те, що має міжнародна мова. Тією ж специфічною рисою, яка виводить мову в клас світових, слід визнати її загальносвітову поширеність. Світовою мовою послуговуються в усьому світі, нею володіє (як першою чи другою) біль-

шість населення Землі, вона рівномірно охоплює своїм впливом усю земну кулю, її світовий статус визнають у всіх країнах. Ця мова, за словами О. Б. Ткаченка, — своєрідний спільний знаменник мовного життя людства. Тому вона має бути в цій ролі єдиною⁵³.

Чи відповідає англійська мова (у її нинішньому стані) цим критеріям? Здавалося б, вона поширена на всіх континентах. Нема такої країни, де б нею не володіли, де б її не викладали, де б нею не цікавилися. За всю історію людства жодна мова не повсюдилася так глобально й не сягала такого рівня вживаності, як англійська. Натепер загальна кількість її носіїв — 1,456 млрд осіб (з них носіїв як другої — 1076,7 млн)⁵⁴. Тобто на одного мовця, для якого англійська рідна, припадає троє мовців, для яких вона друга. Нею набагато частіше за інші міжнародні мови спілкуються між собою носії взаємонезрозумілих мов. Усе це — поважні аргументи на користь її статусу як світової.

З іншого боку, якщо співвіднести кількість носіїв англійської з населенням Землі (8 млрд), виявиться, що нею володіє лише кожний шостий (16,7%). Вона не обслуговує не тільки більшості, не тільки половини, а навіть чверті жителів планети⁵⁵. У багатьох частинах Землі в ролі усної міжнародної вживають не англійську, а зовсім інші мови. Отже, за критеріями глобальної поширеності, універсальності та загальнозрозумілості визнати англійську мову світовою поки що не можна. На сьогодні це провідна міжнародна мова, але ще не світова.

Чи зможе англійська стати світовою мовою в майбутньому? Для цього треба, щоб нею заговорила більшість або щонайменше половина землян. Чи реально це? Знову пошлемося на думку О. Б. Ткаченка: «Будь-яка “світова мова” при всій своїй поширеності у світі ніколи не ставала й не зможе стати універсальною всесвітньою мовою. З нею у функції міжнародної усно-розмовної мови в різних частинах земної кулі буде успішно змагатися яка-небудь інша “світова мова”»⁵⁶. Якщо ця думка слухна, то конструкт «світова мова» слід визнати такою самою теоретичною фікцією, як і «гармонійна двомовність».

Навіть якщо англійська чи якась інша мова й стане в майбутньому справді світовою, не факт, що їй вдасться втримувати цей статус довіку.

⁵³ Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 257.

⁵⁴ Найближчі конкурентки англійської помітно відстають: путунхуа має 1,14 млрд мовців (з них носіїв як другої — 199 млн), гінді — 609 млн мовців (з них носіїв як другої — 265 млн) [Ethnologue: Languages of the World (25th ed., 2022). What are the top 200 most spoken languages? URL: <https://bit.ly/3zU4Fej>].

⁵⁵ Щоправда, серед осіб з вищою освітою частка знавців англійської, напевно, значно більша ніж 16,7%.

⁵⁶ Ткаченко О. Б. К социолингвистической классификации языков // Культура народов Причерноморья. — 2001. — № 19. — С. 25.

Мовна історія людства показує: склад клубу міжнародних мов не лишається незмінним. Він плінний і непостійний. Одні мови прибувають до нього, інші вибувають — залежно від військово-політичних, демографічних, економічних і культурних успіхів своїх носіїв.

Процес цей триває з найдавніших часів. Так, упродовж майже всього 3-го тис. до н. е. мовою усного та писемного спілкування між містами-державами Південного Міжрччя (нині територія Іраку) була *шумерська мова*. З початком 2-го тис. до н. е. в цій ролі її замінила *аккадська (ассиро-вавилонська) мова*, яка невдовзі пересягнула межі Месопотамії і стала міжнародною мовою всієї Передньої Азії. Протягом VII—IV ст. до н. е. як провідну мову Близького та Середнього Сходу використовували *давньоарамейську*. Мовою спілкування між народами могутнього Хетського царства, що існувало в Малій Азії у XVIII—XII ст. до н. е., була *хетська*.

В античні часи статус міжнародної здобула *давньогрецька мова*. У IV—III ст. до н. е. витворилося надрегіональне наріччя (койне), яким спілкувалися громадяни різних грецьких полісів. Унаслідок загарбницьких походів Александра Македонського воно поширилося на терени всього Східного Середземномор'я та Близького Сходу, де побутувало в ролі міжнародної мови (до IV ст. н. е.). Також грецька була другою офіційною мовою Римської імперії, у середньовічні часи — державною мовою Візантії, а починаючи з доби Відродження отримала в Європі статус класичної мови.

Ще поширенішою мовою стала *латина*. Потому як сформувалася (III—II ст. до н. е.) й сягнула розквіту (I ст. до н. е.) її класична форма, вона вийшла далеко за межі свого первісного ареалу — на підкорені давніми римлянами терени Північної Африки, Малої Азії, Західної, Південної, а почасти й Північної Європи. Практично п'ять століть, аж до падіння Римської імперії (476 р.) латинська мова лишалася панівною на цих теренах. Навіть випавши з ужитку як живомовна (після VI ст.), вона й далі слугувала засобом міжнародного спілкування в середньовічній Європі, особливо Західній та Центральній. Її широко використовували в римо-католицькій церкві, освіті, науці, дипломатії, торгівлі, частково в літературі та філософії⁵⁷. Свої позиції латина остаточно втратила у XVIII ст., поступившись національним мовам народів Європи.

В Індії та суміжних країнах роль писемного засобу міжнародного спілкування, починаючи з I ст. до н. е., відігравав *санскрит* — літературно оброблений різновид давньоіндійської мови. Як мова буддистської цивілізації, санскрит завдяки своєму престижу інтенсивно впливав на мови та культури багатьох народів Південної, Південно-Східної та Центральної Азії.

⁵⁷ Прикметно, що першу власне наукову працю зі слов'янознавства написано саме латиною: Josephi Dobrowsky «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» (1822).

У народів Східної Азії (китайців, японців, корейців, в'єтнамців) не одне століття спільною писемною мовою була *давньокитайська (веньянь)*. Як літературна вона склалася в IV–III ст. до н. е., а функції міжнародної виконувала фактично до початку XX ст. Увесь цей час її штучно підтримували в незмінному, законсервованому вигляді. У результаті вона різко розійшлася з усною китайською мовою (*байхуа*), стала незрозумілою на слух і врешті-решт зовсім вийшла з ужитку.

Арабська мова дістала статус міжнародної насамперед завдяки мусульманству. Класичною її формою, що розвивалася від VII ст., створено багату художню, наукову, релігійну літературу, зокрема й Коран. Унаслідок експансії Арабського халіфату (632–1258) з одночасним поширенням ісламу арабською мовою почали послуговуватися народи Близького Сходу, Середньої Азії, Північної Африки, а також європейського Середземномор'я. Сьогодні арабська — мова з найдовшим міжнародним «стажем», який зберігає вже тринадцять століть поспіль.

Іспанська мова так само переросла межі своїх перворідних теренів унаслідок розширення Іспанської імперії. Етапною подією стало прибуття 1492 р. перших іспанських колонізаторів у Америку. Упродовж XVI–XVII століть мова кинула якір у Новому Світі, а також в окремих куточках Африки, Азії та Океанії. До початку XIX ст. вона була основною мовою світової торгівлі, а в наші дні лишається найпоширенішою романською мовою і другою (після китайської) за кількістю носіїв як рідної.

У подібний спосіб утвердився й міжнародний статус *португальської мови*. Португальська імперія була однією з найбільших у світовій історії. Починаючи з XV ст. у ході колонізації нових земель мова португальців поступово перекинулася з Європи на інші материки — Південну Америку, Азію, Африку. Згодом в Азії майже втратила свої позиції, проте на інших землях небезуспішно розвивається дотепер, ставши однією з найпоширеніших мов у світі.

Розповсюдження *французької мови* також пов'язане з колонізацією заморських територій. Процес почався в середині XVI ст. й за три наступні віки охопив Північну Америку, Північну, Західну та Центральну Африку, окремі регіони Близького Сходу, Південно-Західної Азії та Океанії. На відміну від таких же колоніальних іспанської та португальської мов французька стала ще й мовою міжнаціонального спілкування в Європі, заступивши латину. З другої половини XVII ст. французьку культивували як спільноєвропейську мову вельможного панства, дипломатії, науки, літератури та взагалі культури.

Цей свій статус французька мова безроздільно утримувала до середини XIX ст., коли почала поступатися *німецькій*. Вага останньої зросла не в останню чергу завдяки вікопомним здобуткам німецької культури та науки

другої половини XIX — початку XX ст. Крім того, німецька була провідною мовою багатонаціональної Австро-Угорської імперії (1867–1918). У Центральній та Східній Європі вона лишалася впливовою всю першу половину XX ст., а після Другої світової війни здала позиції на користь російської та англійської.

Міжнародний статус *російської мови* утверджувався разом зі зміцненням Російської імперії. Від самого початку Московське царство повело агресивну експансію прилеглих земель, поглинаючи людські та матеріальні ресурси поневолених народів. У XV–XVIII століттях приєднано території Східноєвропейської рівнини, Північного Причорномор'я, Поволжя, Передуралля, Якутії, Західного та Південного Сибіру. У XVIII–XX століттях — землі Східної Європи (зокрема й України), Кавказу, Середньої Азії, Заполяр'я, Південного Сибіру, Далекого Сходу, Аляски. На початку XX ст. росіяни становили 43 % населення імперії, решта понад 100 неросійських народів, од молдаванина до фіна, зазнавали примусового російщення. Після Першої світової війни частину земель утрачено, після Другої світової — розширено радіус впливу за рахунок прорадянських країн-сателітів (у Східній Європі, Східній і Південно-Східній Азії), а також окремих країн третього світу⁵⁸.

У СРСР російська мова виконувала функції державної, а в школах та університетах країн соцтабору її вивчали як обов'язкову іноземну. Радянські соціолінгвісти запевняли, буцімто своїм міжнародним статусом російська мова завдячує високому авторитету СРСР, здобуткам російської культури та науки і що світом шириться вона не примусово, а на строго добровільних засадах (*sic!*)⁵⁹. Проте крах радянської імперії, втрата Ро-

⁵⁸ Здається, досі ніхто не досліджував ті численні й різноманітні «аргументи», до яких в історичній літературі та пропаганді (внутрішній і зовнішній) удаються росіяни, виправдовуючи своє багатовікове загарбництво, постійні акти агресії супроти поближких народів і держав. Ось лише деякі: «збирання земель», «освоєння нічийних територій», «добровільне входження», «приєднання за мирним договором», «турбота про долю братнього народу», «возз'єднання з братнім народом», «ліквідація плацдарму для можливого нападу на СРСР», «допомога народам у їхній визвольній боротьбі», «допомога в придушенні контрреволюційного заклоту», «допомога в захисті завоювань соціалізму», «інтернаціональний обов'язок», «захист російськомовного населення», «захист людей на наших історичних землях», «примушення до миру», «один народ», «денацифікація та демілітаризація», «ліквідація загрози, яка виходила від неонацистського режиму», «відмовилися укласти з нами договір про дружбу», «нам не залишили іншого вибору», «відсунення загрози від власних кордонів», «повернення споконвічних територій»... Незрозуміло, чи ці евфемізми — свідомо дезінформація з метою замаскувати справжню сутність явища, чи це неусвідомлювана раціоналізація, тобто пошук «пристойних» пояснювань для протизаконних та аморальних агресивних дій. Звісно, такі дослідження можна (і треба) проводити на матеріалі пропаганди й інших імперських народів, не лише росіян.

⁵⁹ Пор.: «Це — перша світова мова, прийнята до “клубу світових” цілком добровільно, бо всі інші раніше виступали мовами колонізаторів. Як член цього клубу вона має абсолют-

сією геополітичної ваги різко похитнули її позиції. А це якраз і доводить, що насправді російська повсюдилася не як «мова братерства й дружби», а як мова колонізаторів. Спостерігаючи брутальну, розперезану поведінку московських дикунів під час нинішньої навали в Україну, згадуєш присуд одного з булгаковських персонажів: «Російська мова придатна лише на те, щоб лягтися непристойними словами чи, ще гірше, проголошувати якісь руйнівні гасла»⁶⁰. У «близькому зарубіжжі» вона досі виконує функції міжнародної, проте молодь охочіш опановує англійську.

Усесвітнє поширення *англійської мови* зумовили два чинники — розростання Британської імперії (XVII–XIX ст.) та світова гегемонія США (з другої половини XX ст.). Британська імперія, найбільша в історії людства, запроваджувала англійську мову у своїх колоніях на всіх материках (Північна Америка, Південна Азія, Африка, Австралія). У постколоніальну добу вже незалежні країни продовжили використовувати цю мову — вона почала обростати регіональними варіантами. З 1950-х років роль англійської мови як міжнародної чимдалі зростає з огляду на політичну, військову, економічну, науково-технологічну першість США. До кінця XX ст. англійська утвердилася як провідна, найпоширеніша мова міжнародного спілкування. Цей статус утримує понині.

Як бачимо, життєва одіссея міжнародних мов складалася примхливо. Назавжди зійшли з історичного кону могутні й поширені колись шумерська, аккадська, давньоарамейська, хетська мови. Припинили існувати як живі мови санскрит, латина, веньянь: застигнувши у своєму розвитку, вони переродилися на мови суто книжні, зрозумілі сьогодні хіба що фахівцям. Грецька мова продовжує існувати як новогрецька, але міжнародну роль остаточно втратила. Не втратили, але помітно послабили свої позиції португальська, німецька, російська мови, дещо меншою мірою — французька. Без істотних змін утримують міжнародний статус іспанська й арабська мови. Упевнено розширює і зміцнює його англійська. Тим часом у двері стукають нові «амбітні кандидатки» на статус міжнародної мови.

Отже, склад клубу провідних мов, хоч і поволі, але невідворотно змінюється. Спершу мови підносяться, а тоді підпадають — відповідно до успіхів і неуспіхів своїх носіїв. Колись панівні народи з плином часу потрапляють під загрозу зникнення, а народи, раніше залежні чи гноблені, —

но не заплямовану репутацію. Вона уособлює ідеї боротьби за людську гідність, за право жити без гніту й експлуатації <...>» (*Костомаров В. Г.* Русский язык среди других языков мира. — Москва: Просвещение, 1975. — С. 71); «Російська мова ніколи не прагнула нав'язати свого панування над іншими мовами. Вона надзвичайно терпляча щодо інших мов і ця терплячість є вищим проявом культурної та мовної самосвідомості російського народу» (*Березин Ф. М.* Место и роль русского языка в постсоветской России // Теория и практика общественно-научной информации: [Сб.]. — Москва, 1997. — Вып. 13. — С. 15).

⁶⁰ *Булгаков М. А.* Пьесы 1920-х годов. — Ленинград: Искусство, 1989. — С. 285.

вбиваються в силу й виходять на чільні позиції. І таке «колесо Фортуни» спостерігаємо всю мовну історію людства. Так, коли мова стає міжнародною, здається, що такою їй бути вічно. А вічного нічого немає: усе йде, все минає. Варто змінитись обставинам, як мова сходить з п'єдесталу. Тимчасовість її високого статусу — навіть не закономірність, а закон.

Звісно, міжнародні мови минулого — не те саме, що міжнародні мови сьогодення. У стародавні та середньовічні часи їх мало коли вживали поза межами певного макрорегіону. Це були мови не так світові, як регіональні. Не завжди їх застосовували в усіх сферах, не завжди їх використовували всі суспільні верстви (переважно елітарні, освічені). Натомість у наші дні з огляду на глобалізацію міжнародні мови тяжіють уже не до регіонального, а до світового поширення, не до часткового, а до повнофункційного вжитку, опанувати їх прагнуть не лише окремі прошарки, а практично всі суспільні верстви. Чи можуть оці всеосяжність і глобальність гарантувати, що міжнародна мова лишатиметься такою завжди? Що їй не спіткає доля попередниць, які безповоротно втратили цей статус? Бути впевненим у цьому аж ніяк не випадає. Радше навпаки: темпи суспільного розвитку набирають обертів, тож утратити міжнародний статус мова ризикує навіть швидше ніж надбала його. Народи світу безперервно конкурують між собою: «Постійних, вічних чемпіонів у цих “олімпійських іграх” немає і не може бути»⁶¹. Якщо завтра ситуація зміниться, народ випаде з обоими світових лідерів, його місце відразу посяде інший народ, а тим самим і його мова.

Оскільки міжнародні мови змагаються не менш завзято, ніж національні, доцільно з'ясувати, чи може котрась із них монополювати претендувати на статус єдиної світової. Як ми вже писали, уявлення про одну-єдину світову мову скидається на лінгвістичну утопію. Кожна міжнародна мова має свої привабливі сторони, ареали та сфери вжитку, тому вони територіально та функційно доповнюють одна одну. Міжнародний статус — не вроджена риса й зовсім не гарантує мові якихось виняткових перспектив у майбутньому. Оскільки вічне всесвітнє панування однієї мови навряд можливе, О. Б. Ткаченко вважав за нереальне запроваджувати котрусь із «світових» мов як єдину мову міжнародного спілкування⁶². Набагато ймовірніше, що в майбутньому завдяки економічним і культурним успіхам різних народів міжнародними ставатимуть усе нові й нові мови. У клубі провідних мов перебуватиме не одна, а десяток однаково впливових мов.

Рейтинги, наведені вище, фіксують нинішню значливість мов, але не висвічують ні минулих здобутків, ні майбутніх перспектив. Тим часом міжнародна вага кожної з мов не лишатиметься сталою величиною. Упродовж

⁶¹ Ткаченко О. Б. К социолингвистической классификации языков // Культура народов Причерноморья. — 2001. — № 19. — С. 40.

⁶² Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 223.

найближчих десятиліть одні мови опустяться в рейтингу, інші — піднесуться. Не виключено, у ХХІ ст. серед лідерок опиняться мови, які сьогодні перебувають у другій чи навіть третій десятці.

Поки що не видно певних ознак того, що англійська мова втратить панівне становище. Навпаки: кількість її носіїв як другої в усьому світі невинно зростає, а сама вона переможно розширює сфери вжитку. Попри це Д. Греддол розглядав її світове домінування як явище тимчасове. За його прогнозами, у середині ХХІ ст. може скластися цілком нова ієрархія мов: у своїх регіонах з англійською на рівних конкуруватимуть інші великі мови — китайська, іспанська, арабська, гінді / урду⁶³. Станеться це завдяки співдії кількох чинників: масштабним демографічним пертурбаціям, «присмеркам Європи», економічному злету Азії, поступу інформаційних технологій, мовному урізноманітненню інтернету тощо. Французька й німецька мови сповільнять своє зростання. Демографічна сила російської зійде нанівець. До кінця ХХІ ст. очікується піднесення індонезійської (малайської), панджабської, бенгальської мов, мови суахілі та низки інших африканських мов.

Як ми бачили, велика кількість носіїв іще не гарантує мові міжнародного статусу. Утім, демографічні прогнози дають вірогідні уявлення про поширеність мов у майбутньому. Спираючись на укладений ООН прогноз народонаселення в кожній країні світу до кінця ХХІ ст.⁶⁴, подаємо очікувану кількість носіїв провідних мов як рідних (рис. 8)⁶⁵, а також очікувану кількість носіїв української та деяких інших слов'янських мов (рис. 9).

Передбачити міжнародні перспективи мови можна також на підставі прогнозу економічної потужності країн, у яких ця мова поширена як перша. Чим заможніша країна, тим привабливіша її мова, адже вона забезпечує доступ до прибуткових ринків, дає можливості добре працевлаштуватися й непогано заробляти на хліб насущний. Відповідно, чим більша економічна цінність мови, тим міцніші її міжнародні позиції.

Розвиненість економіки зазвичай визначають за обсягом валового внутрішнього продукту (ВВП) — сумарної вартості всіх кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні за певний період. Чим більше в країні продають і купують товарів і послуг, тим вищий її ВВП, тим вона заможніша.

⁶³ *Graddol D. The Future of English?.. — P. 59; Graddol D. English Next. — London: The British Council, 2006. — P. 61–63.*

⁶⁴ United Nations. Population Division. World Population Prospects 2019... URL: <https://bit.ly/315W11c>

⁶⁵ Оскільки мови поширені в кількох країнах, взято сумарну чисельність носіїв: англійська [США (85 % населення), Велика Британія, Канада (65 %), Австралія, Ірландія, Нова Зеландія, ПАР], французька [Франція, Бельгія (35 %), Канада (25 %), Швейцарія (25 %)], португальська [Бразилія, Португалія, Ангола (60 %)] і т. д. Населення країн, у яких мову використовують переважно як другу, не зараховувалося (напр., англійська в Нігерії та Філіппінах, французька в Алжирі та Конго, китайська й англійська в Сингапурі тощо).

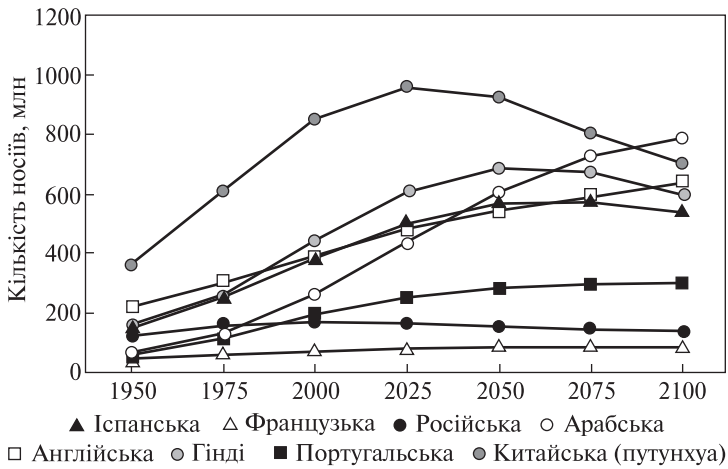

Рис. 8. Очікувана кількість носіїв провідних мов як рідних

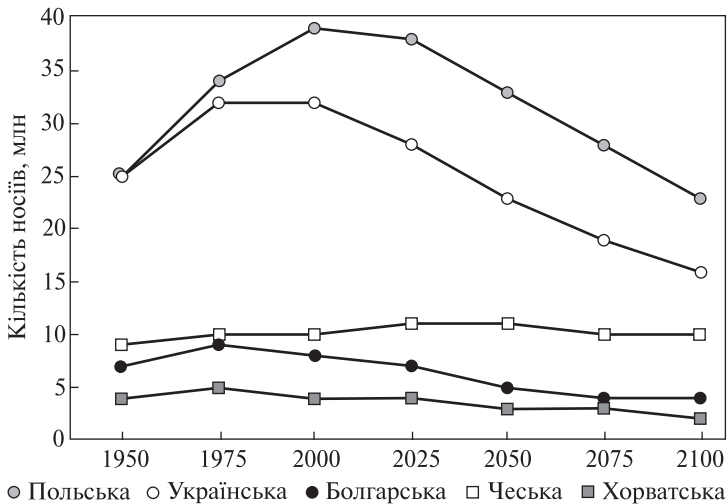

Рис. 9. Очікувана кількість носіїв окремих слов'янських мов як рідних

ВВП за паритетом купівельної спроможності (ПКС) відображає випуск продукції на душу населення. У цьому разі високий ВВП також є індикатором високого рівня життя.

Довгостроковий прогноз темпів зростання ВВП за ПКС оприєвнено в доповіді «Світ у 2050 році»⁶⁶. Прогноз охоплює 32 найрозвиненіші краї-

⁶⁶ The World in 2050. The long view: how will the global economic order change by 2050? URL: <https://pwc.to/3BVIN41> [Прогноз підготували фахівці PricewaterhouseCoopers (Прайсво-терхаусКуперс) — однієї з провідних міжнародних компаній, що надає послуги у сфері аудиту й консультування, зокрема економічного та фінансового].

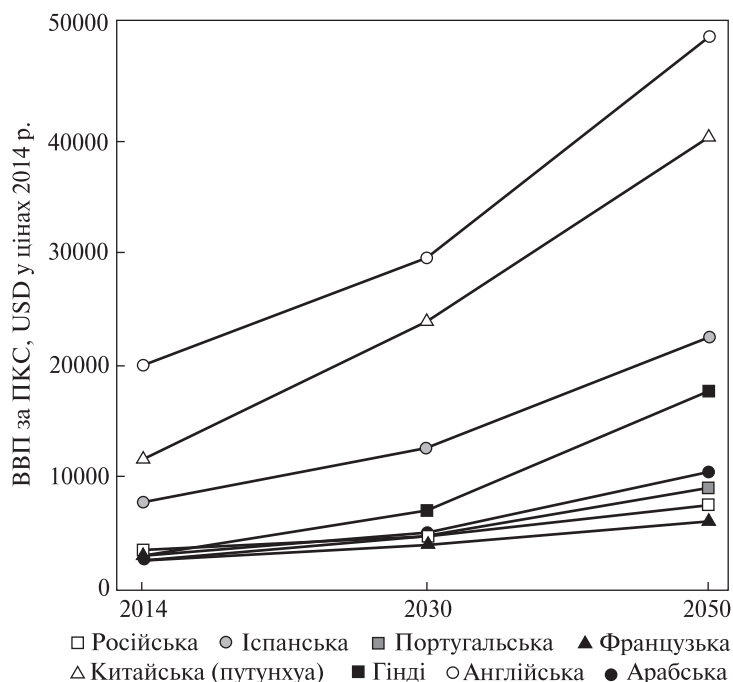

Рис. 10. Прогноз економічної потужності міжнародних мов

ни, на частку яких припадає 84 % світового ВВП. Загальна тенденція: у найближчі десятиліття центр світової економіки крок за кроком зсуватиметься із Заходу на Схід, із промислово розвинених країн Північної Америки та Західної Європи в країни Південної, Східної та Південно-Східної Азії (Китай, Індія, Пакистан, Бангладеш, В'єтнам, Індонезія, Філіппіни). Якщо не станеться якихось глобальних катаклізмів, у середині ХХІ ст. континент, на якому вже сьогодні живе понад половина населення світу, даватиме 55–60 % світового ВВП. Економіка буде зростати завдяки збільшенню чисельності азійців, що стимулюватиме внутрішній попит і наводнюватиме ринок робочою силою.

У прогнозі економічної потужності міжнародних мов (рис. 10)⁶⁷ порівняно низька позиція арабської мови пояснюється тим, що з усіх арабськомовних країн ураховано лише Єгипет і Саудівську Аравію (які належать до 32 найбагатших, охоплених прогнозом). З урахуванням економічного потенціалу інших арабськомовних країн позиція мови значно підвищиться.

Принагідно — кілька зауваг щодо української мови. Наївно очікувати, що в оглядній перспективі вона стане міжнародною. Будьмо реалістами:

⁶⁷ Як і у випадку з мовним прогнозом на підставі демографічних даних, для мов, поширених у кількох країнах, узято сумарну чисельність носіїв. Населення країн, у яких мову використовують переважно як другу, не зараховувалося.

якщо це й станеться, то не раніше ніж у віддаленому майбутньому⁶⁸. Втім, з проведеного дослідження випливає кілька висновків і рекомендацій стосовно дальшої її розбудови, зміцнення її суспільних позицій.

Головна вісь, довкола якої традиційно обертаються наші мовні баталії, — це проблема нормативності: зловживання росіянізмами, правопис запозичень, творення фемінітивів, тонкощі слововжитку абощо. У соцмережах дискусанти ламають списи, з'ясовуючи, як же краще писати: *проект* чи *проектт*, *міф* чи *мітт*, *марєво* чи *мариво*, *Хемінгуей* чи *Гемінгвей*? Як утворити й чи варто взагалі утворювати фемінітиви від маскулінитивів *посол*, *міністр*, *академік*? Як правильно: *радянський* чи *совецький*, *добрий день* чи *доброго дня*? Коли казати *усмішка*, а коли — *посмішка*? Чи не суперечать «духу» української мови іменники *підйом*, *прийом*, *правка*, *посадка*, звороти *не виключено*, *що та не відповідає дійсності*? Проблеми ці зчиняють такі пристрасті, їх обговорення поглинає стільки сил і часу, що здається, саме від їх вирішення й залежить щасливе майбуття української мови. Тим часом з погляду її перспектив проблеми ці навіть не другорядні — третьорядні, а палкі суперечки довкола них іноді нагадують, даруйте, бучу за онучу.

Звісно, мовленню, особливо публічному, потрібні чистота, бездоганна правильність, а мовознавці повинні уточнювати, що є нормою, а що ні. Проте, як ми переконалися з рейтингів, суспільна вага мов, їхнє міжнародне визнання, приваба й престиж зовсім не зводяться до нормативності⁶⁹, а залежать від зовсім інших чинників. Через брак цілісного, системного погляду на мову неістотні, дріб'язкові, буквоїдські, по суті, питання, наче полуда на оці, затуляють собою головні, абсолютизуються й стають ключовими в «мовних війнах»⁷⁰.

⁶⁸ Значно реальніше зробити її мовою міжнаціонального (міжетнічного) спілкування в межах України. Цей її статус прописано в законодавстві (ст. 8 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»), але загалом норма поки що лишається декларативною.

⁶⁹ Парадоксально, але серед причин популярності англійської мови вказують і те, що їй не властива жорстка «занормованість» і що її носії на рідкість терпляче ставляться до огрехів, помилок, інших відхилень від норми: «Одна з найпривабливіших рис англійської мови як світової — можливість говорити нею погано» (*Нэбитт Д., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: Год 2000.* — Москва: Республика, 1992. — С. 164). Пор. також приписуваний Дж. Б. Шоу афоризм: «Англійська — мова, якою найлегше говорити погано» («English is the easiest language to speak badly»). Ще більший парадокс: носії англійської як рідної в живому мовленні «проковтують» окремі звуки в частотних словах, через що ці слова звучать усупереч орфоепічним нормам (*wanna*, *gonna*, *hafta*, *getcha*, *gimme*, *lemme*, *usta*). Тим часом чітка вимова в повній, нередукованій формі (*want to*, *going to*, *have to*, *get you*, *give me*, *let me*, *used to*) може засвідчувати, що перед нами — не природний носій мови.

⁷⁰ При цьому вибір цих неістотних питань теж великою мірою довільний. Ми дружно паплюжимо уживачів росіянізмів чи нових фемінітивів, але нітрохи не обурюємося, напри-

Ще один передній край боротьби — мовне законодавство. Справа ця, безперечно, важлива, адже без надійного правового захисту українська мова не зможе функціонувати як державна й також не матиме майбутнього. Як блискучу перемогу святкували ми ухвалення нового й праведного Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) і передбачене ним упровадження інституту Уповноваженого із захисту державної мови (ст. 49). Знов-таки зроджується ілюзія, буцімто правових важелів достатньо, щоб забезпечити мові повнокровне функціонування, безперешкодний розвиток і всебічний розквіт.

Тим часом практика показує: юридичні норми не всесильні. Якщо вони не відповідають реаліям життя, упровадження їх призводить до непомірного застосунку важелів державного примусу, які в підсумку однаково не дають очікуваного ефекту, натомість спричиняють великі морально-психологічні втрати, а подеколи й суспільний опір⁷¹. До того ж реалії постколоніальної України такі, що наявність закону ще не гарантує його автоматичного й безумовного виконання. Творча енергія багатьох наших співгромадян спрямована не на дотримання закону, а на пошуки шляхів, як спритно обминути закон, як зробити його виконання для себе необов'язковим.

Хоч законодавство й витворює сприятливий ґрунт для розквіту мови, значно швидше вона поширюється завдяки своїй великій інформаційній цінності, інтелектуальній потужності, культурній привабливості, економічним успіхам країни, де нею розмовляють. А з цього погляду перспективи української мови якраз і не вельми райдужні. Депопуляція та старіння людності, аграрно-сировинна спеціалізація економіки, низькотехнологічна, неконкурентоздатна промисловість, деградація науки та вищої освіти, масовий вплив мізків — усі ці загрози для майбуття української мови стократ небезпечніші, ніж ужиток якихось росіянізмів чи невдало створених фемінітивів. Саме ці загрози й мали б найбільше хвилювати всіх, кому небайдужа доля мови. Як нейтралізувати чи, принаймні, пом'якшити їх — ось над чим нам треба міркувати насамперед.

Життєстійкість мови, її міцне становище, впливовість і престиж не падають з неба. Це плоди довготривалої, наполегливої роботи всіх її носіїв — і мовної еліти, і пересічних мовців. Шлях до поступу нашої мови пролягає не тільки через законодавство, а й через подолання демографічної кризи, боротьбу зі злиднями, розквіт національної культури, відродження

клад, з того, що в соцмережах і месенджерах пошесно нехтують правила пунктуації. Так само й наші затяжні суперечки довкола правопису різко контрастують з майже цілковитою байдужістю до проблем літературної вимови. Написав «не так» якусь іншомовну назву — і ти вже «дрімучий совок», вимовив не той звук — ніхто й не почує...

⁷¹ *Алексеев С. С.* Собр. соч.: в 10 т. — Москва: Статут, 2010. — Т. 8. — С. 289.

вітчизняної науки, інтелектуалізацію суспільства. Чим більших вершин сягне Українська держава, тим тривкіші позиції матиме українська мова. Саме завдяки цьому вона зможе посісти гідне місце посеред найбільш розвинених і комунікативно потужних мов світу.

4.3. АНГЛІЙСЬКА МОВА: ТРИ СЦЕНАРІЇ МАЙБУТЬОГО

Якщо в давнину міжнародні мови поширювалися тільки в окремих макро-регіонах, то за нашого часу англійська претендує на роль першої в історії всесвітньої мови. Сьогодні вона впевнено звойовує все нові й нові обшири як найпопулярніша іноземна мова. Запеклі протиглобалісти з різних країн — і ті найчастіше спілкуються між собою англійською. Як ми бачили, практично всі мовні рейтинги за різними параметрами віддають їй безсумнівну першість. Статус мови-лідерки позначився навіть у термінологічному протиставленні *English language — non-English languages*⁷².

Побутує думка, що успішному поширенню англійської мови сприяє відносна простота граматики (аналітичний лад, відсутність відмінкових флексій, категорії роду), стислість слів, невичерпно рясний і гнучкий лексикон, сталий порядок слів у реченні. Проте легкість ця відчутна переважно на початку опанування мови. Камені спотикання з'являються на просунутому етапі: необмежена багатозначність слів, незліченні омоніми, фразові дієслова, специфічні ідіоми. Артикуляція міжзубних щілинних, довгих і коротких голосних утруднює усне мовлення. Омофони заважають недвозначно розуміти мову на слух. Не надто витриманий і англійський правопис, що в багатьох своїх рисах відображає вимову часів Дж. Чосера (XIV ст.). Зрештою, про легкість англійської говорять здебільш європейці, зокрема носії германських мов, тоді як носії неіндоевропейських мов Азії та Африки заледве поділять цю думку. Отже, зовсім не легкість відіграє ключову роль у просуванні англійської мови.

Початок її переможної ходи сягає часів Британської імперії. Завдяки військовій моці та культурній перевазі англійські колоністи нав'язували свою мову тубільцям у різних куточках Землі⁷³. І тепер її варіантами роз-

⁷² Пор., напр., назви наукових статей: «Estimation of English and non-English language use on the WWW», «Non-English languages enrich scientific knowledge», «Sentiment lexicons and non-English languages: A survey». Схоже протиставлення побутувало свого часу в радянській ідеології: *марксистська філософія — немарксистська філософія*.

⁷³ Один з персонажів сучасного англійського прозаїка П. Мейла радить, як треба спілкуватися з аборигенами: «Ніколи навіть не намагайся <...> розмовляти їхньою тарабарською говіркою. Уперто говори англійською, і вони врешті зрозуміють тебе. Якщо не зрозуміють — кричи. Цей принцип кілька століть успішно працював у всіх куточках Британської імперії, тож не було підстав відмовлятися від нього тепер» (*Mayle P. French Les-*

мовляють у Північній Америці, Африці, Азії, Австралії. Навіть після деколонізації мову зберегли як державну (офіційну) з огляду на її престиж, нейтральний статус, посередницькі функції. З другої половини ХХ ст. її становище зміцнилося через світове лідерство США. Завдяки політичній вазі та економічній потужності цієї наддержави англійська мова незмінно перебуває на передньому краї науки, техніки, культури, дипломатії, ділового й фінансового життя, міжнародної торгівлі. Сьогодні мова пускає коріння навіть у тих країнах, які взагалі не мали політичних зв'язків ні з Великою Британією, ні зі США.

Провідну роль у поширенні англійської відіграють попкультура (особливо музика, кіно), засоби масової комунікації, ІТ-технології, вища освіта, реклама, туризм. Усі найбільші інформаційні потоки, усе нове й передове приходять до нас саме цією мовою. Вона безцінна скарбниця сучасних знань і культурної спадщини людства. У багатьох країнах англійська символізує владу, заможність, престиж, кращі можливості, шанси на успіх. Нерідко до неї вдаються, щоб справити враження: засвідчити свою сучасність, «просунутість», поінформованість, елітарність. Її охоче вживає значна частка молоді.

Раніше англійську мову вивчали переважно для того, щоб спілкуватися з питомими її носіями, тепер — також і для взаємин з носіями інших мов. Більшість розмов англійською ведеться нині поміж людьми, для яких вона нерідна. Це їхня перша або друга іноземна мова, потрібна для виконання професійних обов'язків. Ясна річ, далеко не всі такі носії опанували її досконально. Типовим є неповне знання, «напівзнання», володіння обмеженим арсеналом слів і граматичних засобів, хоч і цього буває достатньо, щоб порозумітися в конкретних ситуаціях.

Через це важко сказати точно, скільки знавців англійської у світі. Британська рада наводить цифру 1,75 млрд — це ті, хто володіє мовою на прийнятному рівні (*useful level*)⁷⁴. Дещо нижчі (і, мабуть, реалістичніші) цифри подає довідник мов світу «Етнолог»: у 25-му виданні (2022) указано кількість 1,456 млрд, з них 379 млн носіїв як першої та 1,076 млрд — як другої⁷⁵. Якщо виходити із цих даних, англійською володіє кожен п'ятий або кожен шостий житель Землі. Хай там що, уперше в історії число носіїв мови як другої утричі перевищує число її носіїв як першої.

sons: Adventures with Knife, Fork, and Corkscrew. URL: <https://bit.ly/3p1nO7V>). Звісно, до такого нехитрого «прийому» вдавалися майже всі колонізатори, не тільки британські. Так вони навчали тубільців початків своєї мови, щоб ті розуміли їхні накази.

⁷⁴ The English Effect. The Impact of English, What It's Worth to the UK and Why It Matters to the World. — London: British Council, 2013. — P. 5.

⁷⁵ Ethnologue: Languages of the World (25th ed., 2022). What are the top 200 most spoken languages? URL: <https://bit.ly/3zU4Fej>

Натепер англійська має офіційний статус у 55 країнах і на 27 несувєренних територіях. Рейтинг країн за рівнем володіння нею ⁷⁶ засвідчує, що в Європі найбільше її носіїв як другої — у германськомовних країнах (Швеція, Данія, Норвегія, Нідерланди, Німеччина, Австрія), а також у Фінляндії. У романсько- та слов'янськомовних країнах англійську знають загалом гірше: тут охочіше спілкуються з іноземцями рідними або іншими міжнародними мовами. На Азійському та Африканському континентах міцні позиції англійська посідає в Індії, Пакистані, Філіппінах, Сингапурі, Малайзії, Нігерії, Кенії, Танзанії, Судані, Південно-Африканській Республіці. Найгірше нею володіють у країнах Близького Сходу: Ірак, Саудівська Аравія, Сирія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати.

Як твердять глобалісти, чим краще люди знають англійську мову, тим швидше зростає економіка їхніх країн. У такі країни охочіше інвестують кошти транснаціональні корпорації, а це стимулює розбудову внутрішнього ринку. Володіння англійською дає змогу зав'язувати ширші контакти із зарубіжними партнерами, залучати до співпраці більше іноземних фахівців. Поліпшуються можливості експортувати товари та послуги на світові ринки, а це нарощує конкурентоспроможність національних економік. Англійська відкриває доступ до професійної літератури, міжнародних баз даних, дозволяє оперативнo відстежувати тенденції та новації у своїй галузі, що зрештою підвищує продуктивність праці. Тим-то англomовність сприймається як конкурентна перевага й часто є стандартною вимогою до претендента на престижну, високооплачувану посаду.

З огляду на це чимало батьків гадають, що англійська мова дасть їхнім дітям путівку в щасливе завтра⁷⁷. У середніх школах різних країн вона обов'язковий предмет. Іноді це єдина іноземна мова, а якщо не єдина, їй виділяють більше годин, ніж іншим мовам. Водночас триває глобалізація вищої освіти. Ставши мовою навчання, англійська відчиняє двері університетів для іноземних студентів, аспірантів, викладачів. З одного боку, багатонаціональне середовище стає джерелом цінного досвіду, краще відточує комунікативні навички, з іншого — безмірна англізація вищої освіти маргіналізує національні мови в цій сфері. Попри те, що уряди різних країн, приватні особи вкладають у навчання англійської мови величезні

⁷⁶ EF English Proficiency Index: A Ranking of 111 Countries and Regions by English Skills. 2022. URL: <https://bit.ly/3KF1yvQ>

⁷⁷ При цьому нерідко трапляється підміна пріоритетів, оскільки успішна кар'єра все ж більше залежить від здібностей, талантів, працелюбства, організованості, цілеспрямованості, наполегливості, уміння долати перешкоди й тримати удар. Звісно, знання іноземної мови — річ корисна й необхідна, та мало що дасть, якщо людина більше нічого не знає і не вміє. Навіть у мовознавстві просто знати мови — мало. Потрібен іще творчий підхід: уміння аналізувати, синтезувати, ставити проблеми, висувати ідеї, розбудовувати та обґрунтовувати нові теорії тощо.

кошти, результати вкрай неоднорідні — це, власне, засвідчує згадуваний вище рейтинг.

Англійська мова, застерігають антиглобалісти, фактично породжує новий різновид майнової нерівності. Якщо колись бідність була пов'язана з місцем проживання, етнічною чи класовою належністю, то нині вона може впливати і з незнання англійської мови. У багатьох країнах, не лише слаборозвинених, володіння англійською ділить людей на тих, хто має доступ до багатства, інформації, знань, якісної освіти, і тих, хто не має. Виник навіть термін *English divide* — розлам за англійською мовою. Погане її знання може стати підставою для відмови в працевлаштуванні (*no English, no job*) або, наприклад, відхилення наукової статті. Якщо в автора, міркує редактор журналу, обмежений лексичний репертуар, примітивний синтаксис, то, мабуть, і дослідження його таке ж обмежене й примітивне. Редакторів не втямки, що автор статті крім англійської володіє ще своєю рідною мовою (іспанською, турецькою, арабською, китайською, японською), яку редактор узагалі не знає. Таким чином англійська мова заглиблює провалля між багатими й бідними. Для одних відчиняє двері, для інших — зачиняє.

У найближчі пів століття англійська, без сумніву, лишатиметься провідною в міжнародному спілкуванні. Цьому сприятиме економічна, науково-технічна та культурна потужність англомовних країн, а також практична діяльність усіх тих, хто вивчає її сьогодні як іноземну, а завтра визначатиме мовну політику своїх країн. Англомовні еліти в усьому світі не захочуть утрачати цього свого привілею. Тож навряд чи якась інша мова зможе скласти англійській конкуренцію. Проте віддалена перспектива не така однозначна. Нинішні тенденції досить вірогідно можемо екстраполювати на період до кінця XXI ст. Бути ж упевненим, що надалі ситуація кардинально не зміниться, немає підстав, адже раніше всі міжнародні мови, хоч які поширені, здавали позиції.

Спробуємо спрогнозувати довготермінову перспективу англійської мови за допомогою методу сценаріїв, оцінюючи ймовірність кожного з них.

Сценарій 1. Англійська мова стає світовою і монополює цей статус необмежено тривалий час. Мова стрімко поширюється в усіх країнах, практично в усіх суспільно значущих сферах. У другій половині XXI ст. її знатиме близько половини, а на порозі XXII ст. — три чверті населення планети.

Чому такий перебіг подій імовірний? Сьогодні, щоб вийти у світ, англійську охоче вивчають молоді носії тих мов, котрі в майбутньому могли б скласти їй конкуренцію, — китайської, іспанської, арабської. Фактично це означає, що вони визнають англійську за провідну міжнародну мову. З іншого боку, три названі мови-конкурентки як іноземні вивчають значно

рідше за англійську, самі ж англомовці у своїй більшості взагалі обходяться без чужих мов, проблеми двомовності для них не існує.

З огляду на безпрецедентну експансію англійська стане єдиною міжнародною мовою: знати її буде достатньо, щоб порозумітися з першою-ліпшою людиною в будь-якій країні. У світі запанує повсюдна національно-англійська двомовність. Рідна мова забезпечуватиме спілкування в колі національної спільноти, англійська — з усіма іншими спільнотами. Отже, кожен зможе вдовольнити дві засадничі потреби: зберігати своє національне «я» і водночас ефективно взаємодіяти зі світовим співтовариством. Проте якщо зважити, що масова двомовність — стан тимчасовий і не може тривати вічно, у більш віддаленій перспективі ймовірна поступова відмова від національних мов як комунікативно обтяжливих, функційно слабших і менш престижних.

Чим більше англійська мова гулятиме світом, тим більше поставатиме її регіональних варіантів, тим більше з'являтиметься між ними розбіжностей. Якщо ми прогнозуємо, що мова попри своє регіональне розмаїття збережеться як єдине ціле, логічно припустити, що її цілісність буде забезпечена єдиним міжнародним стандартом (умовні назви — *World English*, *International English*, *Globalese*, *Globish*). Зовсім не факт, що в його основу буде покладено класичний британський стандарт чи найпопулярніший нині американський. Напевно, він постане внаслідок синтезу кількох провідних національних різновидів. При цьому норми різних рівнів (насамперед правописні й фонетичні) спростяться, щоб полегшити опанування та вжиток мови. Так, багатьом носіям англійської як другої складно навчитися чітко артикулювати міжзубні щілинні [ð] та [θ]. Дуже ймовірно, що в майбутньому вони щезнуть з мови взагалі. Натомість уживатимуть звуки [d], [t], [f], [v], як це вже тепер відбувається в просторіччі на півдні США та в інших регіональних варіантах⁷⁸. Що ж до правопису, то його рано чи пізно буде реформовано на фонетичних засадах — дискусії про доконечність такої реформи точаться ще з XIX ст.⁷⁹

В основі всесвітньої англійської лежатиме певне граматичне ядро та найуживаніша лексика, достатня для формулювання простих, нейтральних повідомлень, зрозумілих співрозмовникам з різних куточків земної кулі. Вона уникатиме складних форм, рідкісних та культурно забарвлених слів, специфічних ідіом, громіздких синтаксичних зворотів, задовгих, хи-

⁷⁸ Прикметно, що тенденція не позбавлена історичного підґрунтя. Щілинні [ð], [θ] були властиві прагерманській та раннім германським мовам, проте з плином часу скрізь перейшли в проривні [d], [t], крім англійської та ісландської (*Harbert W. The Germanic Languages*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2007. — P. 45–46).

⁷⁹ Докладніше див.: *Селігей П. О.* З історії пуризму в англійській літературній мові. III // *Мовознавство*. — 2018. — № 1. — С. 19–22.

мерно збудованих речень. Звісно, така англійська заледве надасться для художньої чи наукової літератури — її цінність полягатиме в повселюдній доступності. І хоч поява та поширення всесвітнього стандарту є справою майбутнього, потреба в ньому відчутна вже тепер. Якщо він одержить офіційний статус, викладатиметься в усьому світі й закріпиться в повсюдному вжитку, в англійській мові, очевидно, виникне внутрішня диглосія: у своїх країнах англомовці спілкуватимуться національними різновидами, а на міжнародному рівні — всесвітньою англійською. Наприклад, високоосвічені сингапурці вже сьогодні однаково добре володіють як літературною англійською мовою, так і її сингапурським варіантом.

Глобальний статус англійської мови, багаторазове збільшення кількості носіїв і повсюдне поширення згладжуватимуть її самотність, розмиватимуть національний колорит, нівелюватимуть її функцію ідентифікації. Мова вже не зможе так виразно протиставляти своїх питомих носіїв іншим народам. Віддавши рідну мову в користування всьому світові, питоми англомовці ризикують безслідно розчинитися в океані інших етносів і народів.

Наскільки вірогідний сценарій про вічне домінування англійської мови? Якщо це домінування — наслідок політичної, економічної та культурної могутності англомовних країн, воно триватиме доти, доки ці країни лишатимуться світовими лідерками. Проте історія не знає випадків, коли якась країна (хай навіть імперія чи наддержава) зберігала б свою гегемонію необмежено тривалий час. Дуже ймовірно, що у ХХІІ ст., як не раніше, баланс сил на світовій арені кардинально зміниться й на чільні позиції вийдуть зовсім інші країни. Тим паче, провісники занепаду англомовного світу, зокрема демографічні, очевидні вже сьогодні. Мало шансів, що його домінування триватиме вічно.

Імовірність першого сценарію оцінюємо у 20 %.

Сценарій 2. У процесі поширення англійська мова розпадається на окремі мови. Мова невпинно розширює свій ареал на всіх континентах, дедалі більше народів використовують її як другу. Надання офіційного статусу в різних країнах не просто підвищує її вживаність, а й веде до утворення нових варіантів. Субстратні впливи місцевих мов спершу різноманітять її, але згодом призводять до діалектної фрагментації з наступною дивергенцією. На основі національних варіантів у різних куточках світу виникають різні англійські мови — генетично зріднені, та все ж виразно відмінні. Міжнародна англійська мова глобалізує світ, але сама зазнає локалізації (*Glocal English*), впливає на національні мови, але й сама підпадає під їхній вплив.

Коли міжнародною мовою по всьому світу орудують як другою мільярди різномовного люду, це не може не позначитися на її внутрішніх якостях. Поки що різнобій між національними варіантами англійської не такий

разучий, щоб поставити під сумнів цілісність мови. Проте, оскільки число її носіїв як другої неспинно множитья, у майбутньому територіальна варіативність англійської мови тільки наростатиме. Норми різних рівнів будуть розхитуватися. Типові відхилення й помилки потроху набуватимуть статусу регіональних норм. Відбуватиметься ерозія мови внаслідок пересячення її чужомовними домішками.

У тому, що непитомі носії змінюють англійську мову, привносять у її будову щось своє, нема нічого дивного. Користуючись нею в місцевих контекстах, вони неминуче підлаштовують її під свої цілі й потреби — і мова стає дзеркалом їхніх національних культур. Звідси поставатимуть нові й нові варіанти вимови, правопису, сполучуваності, порядку слів. Та найбільше розмаїття запанує в лексиці й фразеології. Уже тепер у національних варіантах англійської фігурують десятки тисяч назв місцевих реалій (страв, напоїв, рослин, тварин, народних звичаїв, предметів одягу), жаргонізмів, топонімів тощо. Хоч цих слів даремно шукати й у найбільших словниках, вони — повноправна частина англійської лексики.

Донедавна офіційно вирізняли тільки декілька національних варіантів: британський, американський, канадський, австралійський, новозеландський. Тепер здобувають визнання також шотландський, південноафриканський, нігерійський, сингапурський. Найближчими десятиліттями кристалізуються гібридно-макаронічні різновиди, що постали в народів світу внаслідок інтерференції з місцевими мовами: німецькою (*Denglish*), шведською (*Swenglish*), французькою (*Franglais*), іспанською (*Spanglish*), гінді (*Hinglish*), урду (*Urdish*), китайською (*Chinglish*), японською (*Japlish*), тагальською (*Taglish*). Імовірна поява й інших варіантів: італійського, угорського, польського, українського, російського, турецького, грузинського, корейського, в'єтнамського тощо. На сьогодні таких різновидів налічується кількадесят, у майбутньому практично в будь-якій країні сформується свій діалект (*New Englishes*).

За такого строкатого розмаїття, ясна річ, важко говорити про єдиний стандарт. Нормативна монолітність англійської мови — у минулому. Нині вона багатоваріантна, і то не тільки в усному, а й у писемному різновиді. Ту англійську, яку можна почути від азійців чи африканців, британці не завжди поспішають ототожнювати зі своєю мовою. Утім, навряд чи вони можуть уважати англійську виключно своєю. За останнє пів століття коло її «власників» незмірно поширило, і тепер вона вже не належить якомусь одному народові. Набувши статусу провідної міжнародної мови, англійська ніби перейшла в спільне користування, стала законним надбанням усіх, хто нею розмовляє чи пише.

З появою все нових і нових варіантів багатоцентричність буде набирати силу. Ніхто не зможе монополювати мову, встановлювати її

норми, одноосібно вирішувати, що в ній правомірне, а що ні. Носії кожного з варіантів розроблятимуть власні норми, не надто зважаючи на те, у якому напрямі розвиваються інші її різновиди. Майбутня англійська буде відкрита для новацій і впливів у всіх куточках світу, де нею розмовлятимуть.

Щоправда, можливий і альтернативний прогноз: оскільки за останній час засоби масової комунікації значно вдосконалилися, міцними нитками пов'язали собою весь світ, завдяки їм нормативна цілісність англійської мови має шанси зберегтися. Кіно, телебачення, радіо, інтернет, соцмережі, месенджери — усе це удоступнить лексику, граматику, вимову з різних варіантів, отже, відмінності між ними будуть стиратися, згладжуватися, вирівнюватися й не сягнуть тієї межі, за якою національні варіанти мови перетворяться на окремішні мови. Усно-побутове мовлення, напевно, різнитиметься від регіону до регіону, проте писемна форма збереже виразну цілісність.

Справді, роль засобів комунікації в мовній уніфікації не варто недооцінювати. Та навряд їхній вплив зможе усунути конкуренцію різних стандартів. По-перше, часи, коли доступ до публічного мовлення отримували виключно носії літературної мови, а численна армія редакторів не допускала до друку чи в ефір говіркових відхилень, давно минули. З появою інтернету публічне мовлення стало менш літературним і більш демократичним. Усі територіальні різновиди англійської мови мають нині вільний «вихід у світ».

По-друге, під неklasичні стандарти англійської мови в різних регіонах світу будуть, імовірно, створювати навчальні програми, граматики, підручники, словники, які експортуватимуть у сусідні країни. Із цього погляду, скажімо, азійський стандарт нічим не гірший за інші. Навпаки: завдяки більшій демографічній потужності він може значно потіснити в засобах комунікації британський та американський стандарти. Зрештою, самі азійці вирішуватимуть, якій англійській мові віддати перевагу. У річищі другого сценарію можна впевнено прогнозувати, що до кінця XXI ст. існуватиме кілька рівнозначних стандартів: європейський (на основі британського), північноамериканський, південноамериканський, західноафриканський, східноафриканський, південноазійський, південносхідноазійський, австралійський.

Швидке наростання відмінностей, їх унормування в різних стандартах будуть не тільки підточувати цілісність англійської мови, а й утруднювати розуміння між її носіями з різних куточків світу, особливо в разі простонародного чи жаргонного мовлення. З плином часу ці носії дедалі менше розумітимуть одне одного. А незрозумілість — це вже ознака не варіанта мови, а іншої мови. Паралельний розвиток варіантів урешті-решт призведе до дивергенції — розщеплення на взаємонезрозумілі мови, які можна буде розглядати як членів нової мовної сім'ї — англійської. Мабуть,

витворення цієї сім'ї стане головним результатом розвитку мови в XXI–XXII століттях.

Спрогнозувати майбуття англійської мови, гадає Д. Крістал, важко через брак аналогій: досі історія не знала мов з таким безмежним територіальним поширенням, таким універсальним статусом і такою величезною кількістю носіїв⁸⁰. Та все ж за аналогіями далеко ходити не треба. Як прецедент багатотнічного розвитку мови часто й небезпідставно згадують латину. Завдяки цивілізаційно-культурній вищості народна латина виштовхнула з ужитку цілу обойму місцевих мов Західної, а почасти й Центральної Європи: етруску, ретську, галльську, іберійську, лузитанську, дакійську (III ст. до н. е. — V ст. н. е.). Однак у кожному випадку субстрат виявився настільки міцним, що мова-переможниця розпалася на ряд новолатинських діалектів, які згодом дали початок окремішнім романським мовам — італійській, ретороманській, французькій, іспанській, португальській, румунській.

Історія з поширенням, розпадом і загибеллю латини — не випадковість, а закономірність. Адже така сама доля спіткала свого часу прагерманську, праслов'янську, кельтську, індоарійську, іранську мови, які, розпавшись, стали підмурками для нових германських, слов'янських, кельтських, індоарійських, іранських мов. На цій підставі О. Б. Ткаченко зробив висновок: *цілісно й безпечно мови можуть існувати лише в певних демографічних і територіальних межах; при переході цих меж вони перестають бути живими й помирають*. Для мови «однаково небажане як надмірне зменшення її носіїв, так і надмірне їх збільшення з виходом за національні й територіальні кордони та поширенням цієї мови серед інших народів»⁸¹. Так, можна нав'язати свою мову іншим народам, та чи можна зберегти при цьому її єдність? Через опір скорених народів, через їхню ментальну специфіку накинута мова рано чи пізно розпадеться на розбіжні діалекти, а далі вони віддаляться один від одного й розвинуться в окремішні мови⁸². Тож саме паралель з латиною проливає світло на майбутнє англійської мови. Нині її зоряний час, вона тріумфально шириться світом, але тріумф цей може стати початком її кінця.

Ключова суперечність у тому, що для ефективного використання англійської в ролі лінгва франка вона повинна зберігати свою цілісність, тоді як її поширення світом призводить до розчленування. Чим більше носіїв, тим більше регіональних варіантів. Коли ці варіанти остаточно стануть взаємоне зрозумілими, англійська втратить міжнародну функцію.

Імовірність другого сценарію оцінюємо в 35 %.

⁸⁰ Crystal D. English as a Global Language. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — P. 189.

⁸¹ Ткаченко О. Б. К социолингвистической классификации... — С. 31.

⁸² Там само. — С. 30.

Сценарій 3. Англійська збереже цілісність, але занепаде як міжнародна мова. Усесвітня першість англійської мови виявляється тимчасовою. Спочатку вона позбувається провідної ролі в міжнародному спілкуванні, починає ділити її на рівних з іншими мовами. У більш віддаленій перспективі — узагалі втрачає цю функцію. Статися це може через низку причин.

Приваба англійської мови залежить передусім від світового лідерства США. Зі зниженням економічної та геополітичної ваги цієї країни зако- титься й зірка англійської мови. Правда, можна припустити, що вона й без гегемонії США ще довго лишатиметься центральною: марно ж міль- йони людей на всіх меридіанах вкладають у її вивчення так багато сил і коштів. І все ж якщо на світову арену вийде інша країна-лідерка з іншою мовою, наступні покоління опануватимуть саме цю мову, а не англій- ську. Одним із сигналів ослаблення комунікативних позицій англійської мови стане прийняття в США федерального закону, який закріплюватиме її офіційний статус (щоб протидіяти наступу іспанської мови)⁸³.

Іншою причиною може стати економічний бум у країнах Азії, які за обсягами виробництва товарів і послуг обженуть країни Заходу. Азійські ринки рвучко зростають уже тепер, причому позитивна динаміка, безумов- но, збережеться й у наступні десятиліття. Завдяки регіональній торгівлі де- далі більшу роль відіграватимуть місцеві мови — китайська, індонезійська (малайська), гінді / урду. Вони потіснять англійську не лише в бізнесі, а й в інших сферах — міжнародних відносинах, освіті, науці, масовій культурі. Світ ізнову стане багатополярним, жодна мова не зможе монополізувати статус єдиної світової.

Не виключено, позиції англійської мови похитнуться через зміни в ставленні до неї. Нині її поширення диктують передусім невситимі фінан- сові інтереси, що мають мало спільного з духом взаємовигідної співпраці, рівноправним культурним обміном. Проте якщо проблеми національної гідності, соціальної справедливості та мовних прав (зокрема й на вищу освіту рідною мовою) знову стануть першорядними, якщо людство згадає, що мова — не просто засіб спілкування, а невіддільний складник само- бутності народу, напевно, визріє прагнення будь-що зберегти мовне різ- ноголосся світу, опиратися культурному імперіалізму. Мова, що заподіює ерозію та загибель інших мов, заживе негарної репутації мови-вбивці (*language killer*). Ледве чи це додасть їй більшої пошани. Навпаки, до неї ставитимуться не інакше як до імперської, з подальшою відмовою від її вжитку, часто на користь інших міжнародних мов.

Нарешті, четверта причина ймовірного занепаду англійської — мов- не урізноманітнення інтернету, інших каналів комунікації, а головне —

⁸³ Поки що такий статус законодавчо закріплено лише в окремих штатах, переважно пів- денно-західних — там, де іспанська поширена найбільше.

удосконалення технологій машинного перекладу (писемного й усного). Останній чинник значно послабить практичну корисність англійської та інших міжнародних мов. По суті, їхні функції виконуватимуть, і то набагато ефективніше, машинні перекладачі. Докладніше про машинний переклад майбутнього йтиметься далі.

Унаслідок співдії цих причин англійська мова навряд зможе досягти й утримати статус світової. Вона виявиться лише черговою віхою в історії міжнародних мов.

Імовірність третього сценарію оцінюємо в 45 %.

4.4. МОВИ — КОНКУРЕНТКИ АНГЛІЙСЬКОЇ

Позмагатися з англійською за статус світової зможе та мова, що перевершить її за кількістю носіїв (як першої та другої), а сукупний ВВП країн, де ця мова поширена, переважить сукупний ВВП англословних країн. Прогнози показують: демографічний потенціал і економічна розвиненість країн Азії та Південної Америки в найближчі десятиліття стабільно зростатимуть. Не за горами той час, коли торговельні й міграційні потоки між цими країнами своїм розмахом та інтенсивністю перевищать аналогічні потоки між країнами Європи та Північної Америки.

Регіони, щільно пов'язані економічною співпрацею, почнуть поступово відходити від англійської на користь зональних мов. Популярність і запотребованість цих мов зростатимуть тим швидше, чим краще розвиватиметься регіональна взаємодія. У результаті монополія англійської мови поступиться «олігополії»⁸⁴ кількох зональних мов — кожна з них матиме свою регіональну базу, орбіту впливу й частку на світовому «мовному ринку». У Південно-Східній Азії такою мовою стане китайська, у Південній Азії — гінді / урду, на Близькому й Середньому Сході та в Північній Африці — арабська, у Східній і Центральній Африці — суахілі, у Північній Америці — іспанська.

Англійська здаватиме свої позиції ще й тому, що попри стрімке поширення світом досі лишається мовою порівняно вузького прошарку еліти (ділової, політичної, науково-технічної), але не мовою широких мас. Тим часом економічний і культурний розвій країн Азії та Південної Америки дасть поштовх піднесенню зональних мов, які народам відповідних регіонів значно ближчі й зрозуміліші, ніж англійська.

Отже, мало шансів, що в багатопольярному світі неподільно пануватиме одна-єдина міжнародна мова. Китайська, іспанська, арабська, деякі

⁸⁴ В економіці олігополією називають ситуацію на ринку, коли кілька великих компаній монополізують виробництво й збут значної маси продукції, ведучи між собою переважно нецінову конкуренцію.

інші мови вже сьогодні крок за кроком розширюють ареал свого вжитку, підвищують комунікативний статус. Попереду пора їхнього бурхливого зростання. Імовірно, саме вони стануть провідними мовами майбутнього. Проаналізуємо їхні перспективи докладніше.

4.4.1. Китайська мова

За кількістю носіїв як рідної (близько 1,3 млрд) китайська випереджає всі інші мови. Нею розмовляють не лише в Китаї, а й у Тайвані, Сингапурі, Індонезії, Малайзії, Лаосі, численних китайських діаспорах у всіх великих країнах Азії, Європи, Америки. Мова здобуває славу завдяки тому, що сьогодні Китай став локомотивом світової економіки. Країна має найбільший ВВП, розрахований за паритетом купівельної спроможності, і, за прогнозами, до 2030 р. обжене США за номінальним обсягом ВВП. Піднебесна — найбільший кредитор інших країн, центр ділового життя, що магнітом притягує людський капітал з різних куточків світу. Позаяк країна — незаперечна лідерка Південно-Східної Азії, китайською мовою вестиметься більша частина міжнародної торгівлі в цьому регіоні. Нині юань претендує на статус міжнародної резервної валюти (як долар США та євро). Коли це станеться, усе більше країн вестимуть торгівлю в юанях, що також підсилить позиції китайської мови за рубежом.

Звісно, китайська мова — це не лише заманливі економічні перспективи. Це мова багатой, самобутньої, високорозвиненої цивілізації, що налічує не менше чотирьох тисячоліть безперервного розвитку. Ми, європейці, мало знаємо про її здобутки, хоч вони досить вагомі. Китайці винайшли папір, весло, дзвін, лак, виделку, шовк, вентилятор, компас, порох, газове паливо, гральні карти, банкноти, книгодрукування, лікувальне голодування тощо. Колись китайська культура справила потужний вплив на народи Монголії, Тибету, Індокитаю, Кореї, Японії. Тож сучасні азійці загалом сприймають її як гідну й більш цінну альтернативу західно-американській культурі.

Правда, на шляху утвердження китайської мови як міжнародної лежать численні перепони, що підтинають її шанси по-справжньому змагатися з англійською. Найперше варто згадати традиційну закритість Китаю, його відстороненість від широких зовнішніх зносин. На відміну від деяких інших «великих» народів китайцям чужа сверблячка сіяти зуби дракона: встрявати в справи сусідів, загарбувати їхні землі, нав'язувати свої звичаї, порядки, цінності⁸⁵. Не зовнішня експансія, а зосередженість на собі — ось

⁸⁵ Найбільше китайська мова та культура впливали на сусідні народи в добу розквіту Танської імперії (619–907). Нинішній голова КНР Сі Цзіньпін декларує: «У крові китайського народу немає генів загарбників і гегемонів. <...> Ми ніколи не цькували, не гноби-

що вабить китайців найбільше. Культура їхня — багато в чому інтровертна, споглядальна, самодостатня. Жителі Піднебесної не дуже переймаються тим, чи дивляться у світі їхні фільми, чи слухають їхню музику, чи читають їхні книжки. Тим-то й мова китайська довгі століття сприймалася як «герметична», неприступна, мало представлена поза межами країни (попри високий статус офіційної мови ООН).

Та схоже, доба самоізоляції тепер у минулому. Нинішні очільники КНР не просто підтримують зростання інтересу до всього китайського, а й сприяють цій справі фінансово. З 2004 р. в різних країнах розгортається мережа відділень Інституту Конфуція — просвітницької установи, що має на меті популяризувати китайську мову та культуру. На сьогодні у світі діє понад 530 таких відділень. Кілька відкрито і в Україні.

Одне з офіційно заявлених завдань Інституту — допомагати глибше розуміти Китай, його історію та сучасність, нарошувати мовно-культурну присутність країни за рубежом. Шоправда, критики застерігають: заклад цей — не що інше, як рупор китайської пропаганди, зброя ідеологічної експансії, засіб насаджувати вигідний образ Китаю. А в тому, що Інститут найбільше цікавиться молоддю, добачають заміри сформувати базу потенційних студентів для китайських вишів, а також «крадіжку мізків» для китайської науки. Утім, як наголошує керівництво КНР, Інститут Конфуція нічим не гірший за аналогічні інститути, що просують мову та культуру своїх країн (Американський дім, Британська рада, Інститут Гете, Французький альянс, Інститут Сервантеса, фонд «Російський світ» тощо).

Хай там як, від кінця ХХ ст. охочих вивчати китайську мову у світі чимдалі більше. Престижні університети набирають студентів на відповідні спеціальності, дехто починає гризти граніт цієї мови ще школярем. Хоч граматику загалом не надто складна (немає артиклів, неправильних дієслів, словозміни, категорії роду, сталий словолад у реченні), це мало компенсує труднощі в опануванні китайської мови. Вивчити її хоча б на пересічному рівні — чи не найскладніше завдання, яке може поставити собі іноземець.

У вимові та слуханні головний камінь спотикання — просодика, а саме *система тонів*. Кожен китайський склад вимовляється певним тоном, від якого залежить сенс сказаного. У літературній мові наявні п'ять тонотипів: високий рівний (1), висхідний (2), низхідно-висхідний (3), різко низхідний (4), нейтральний (5). У дужках — цифра, яка в транскрипції після складу позначає тонотип. Навіть якщо склади мають ті самі звуки, але вимовляються різними тонами, вони різняться значеннями: 妈 [ma¹] «мати (жінка)», 麻 [ma²] «коноплі», 马 [ma³] «кінь», 骂 [ma⁴] «сварити», 吗 [ma⁵]

ли й не уярмлювали народів інших країн у минулому, не чинитимемо так і в майбутньому» (Full text of Xi Jinping's speech on the CCP's 100th anniversary. URL: <https://s.nikkei.com/3E9tbL3>).

(питальна частка). Нерідко за тонами розрізняються омоніми. Той, хто невправно відтворить тон, ризикує перекрутити сенс слова або й усього речення. Слова, вимовленого іншим тоном, може взагалі не існувати в мові. Китайські наріччя, зокрема південні, налічують до 10 смислорозрізнавальних тонів.

Тоновна система незвична не тільки для європейців⁸⁶, а й для інших народів світу. Навчитися вимовляти тони — важко. Чути й розрізнити їх у потоці мовлення — ще важче, бо китайці говорять доволі швидко. Подужати систему тонів можна лише через тривале спілкування з носіями мови, причому тони треба заучувати спеціально (так само, як ми заучуємо, скажімо, рід іменників-неістот у французькій чи німецькій мовах). Починати вивчати тони найкраще замолоду. У зрілому віці справа ця майже безнадійна.

При читанні та писанні не менших клопотів завдає *ієрогліфічний бар'єр*. Нагадаємо, письмо української, як і інших індоєвропейських мов, — звуко-літерне. У ньому графічний знак прив'язаний до певного звучання, причому по змозі витримується принцип «одна графема — одна фонема». Натомість в ієрогліфічному (ідеографічному) письмі знаки передають не звуки, не слова, а ті значення (поняття), які ці слова виражають, до того ж у будь-якій граматичній формі. Оскільки ієрогліфи не відображають звукового складу слова, не підказують, як правильно його вимовляти, вимову кожного ієрогліфа доводиться запам'ятовувати (як і тон). Так же ретельно треба заучувати написання, адже одна недолуго зображена риска, навіть найменша, може переінакшити сенс ієрогліфа.

Щоб збагнути невігладливий китайський текст, потрібно знати 3–4 тисячі ієрогліфів. Для спеціалізованого тексту — удвічі більше. Загалом літературна мова налічує близько 100 тисяч ієрогліфів. Не всі вони однаково частотні: чимало архаїчних, таких, що трапляються лише в пам'ятках. Усі ієрогліфи складаються з елементарних частин — радикалів (ключів), яких близько 200. Знаючи ключі, легше осягти ієрогліфіку, хоч це не позбавляє необхідності постійно читати й прописувати ієрогліфи. Без практики й повторювань вони швидко вислизують з пам'яті. Мало хто з іншомовців здатен засвоїти цю систему так глибоко, щоб писати оригінальні, нетривіальні тексти. Власне, зусиль змушені докладати й самі носії мови. Китайчата багато часу витрачають на заучування ієрогліфів. Для них випускають посібники, комп'ютерні програми, які у видовищно-ігровій формі навчають азів ієрогліфіки. Проте загалом прищеплення їм грамоти потребує більшого часу, ніж тривалість початкової освіти. Пра-

⁸⁶ Тон властивий лише небагатьом індоєвропейським мовам (латиській, панджабській), ще низці мов (сербській, хорватській, словенській, литовській, шведській, норвезькій, давньогрецькій) притаманне близьке явище — музичний наголос.

вописні навички учнів молодших класів у Китаї помітно гірші, ніж у країнах з абетковим письмом⁸⁷.

Ієрогліфічна система, хоч і добре припасована до фонетико-морфологічного ладу китайської мови, загалом оцінюється як громіздка, донезможли ускладнена. Не одне століття вона, наче гиря на нозі, гальмувала поширення грамотності⁸⁸. Правописна реформа середини ХХ ст. спростила написання 2235 ієрогліфів (це третина нормативного списку), чим дещо удоступнила письмо для народних мас. Удавалися до різних методів: заміна складних елементів простішими (風 > 风 «вітер»), вилучення надлишкових елементів (寧 > 宁 «зникати, умирати»), заміна на графічно простіший ієрогліф — давній (異 > 灾 «інший, інакший») або розмовний (駡 > 呆 «дурний») тощо. Попри певні непослідовності, реформа увінчалась успіхом, полегшена ієрогліфіка закріпилася в ужитку. Було змінено і спосіб написання тексту. Віддавна китайці записували ієрогліфи стовпцями згори вниз, а самі стовпці йшли справа наліво. Упродовж ХХ ст. під впливом європейських мов напрям змінився: нині ієрогліфи майже завжди пишуть горизонтально зліва направо.

І все ж популяризувати китайську серед некитайців було б значно простіше, якби мова перейшла на звуко-літерне письмо. Наскільки це реально?

Як відомо, ієрогліфічні системи поставали в різних осередках цивілізацій (Близький Схід, Південна Азія, Центральна Америка), проте майже всі вийшли з ужитку. Магістральна лінія розвитку писемності полягала в її дедалі повнішій фонетизації. Звуко-літерне письмо, яке поширилося по всьому світу завдяки своїй гнучкості, зручності, простоті, обслуговує нині переважну більшість писемних мов. До відносно недавніх прикладів, коли воно замінило собою ієрогліфічне, належить в'єтнамська мова. Під впливом китайської в ній у XIII–XIV століттях постало власне ієрогліфічне письмо. Уживали його впродовж п'ятох століть, проте на велику прихильність воно не здобулося. 1910 р. в'єтнамську мову офіційно переведено на латинське звуко-літерне письмо, що його розробили європейські місіонери. Тони позначають у ньому діакритично. Оскільки близько 60 % в'єтнамського словництва — китаїзми, фактично було успішно апробовано передання китайської лексики латиницею⁸⁹.

⁸⁷ Софронов М. В. Китайский язык и китайская письменность. — Москва: АСТ, 2007. — С. 596.

⁸⁸ На час створення КНР (1949) 80 % населення були неграмотні, серед селянства цей показник сягав 95 %. Неодноразові спроби спростити писемність наражалися на опір освічених верств: складність і неприступність ієрогліфіки була для них засобом відгородитися від простолюду, зберегти свою обраність, кастовість, елітарність.

⁸⁹ Ще цікавий приклад — дунганська мова (бл. 110 тис. носіїв), яка була колись одним з північнокитайських діалектів. Частина її носіїв у другій половині ХІХ ст. мігрувала з Китаю на терени нинішніх Киргизії та Казахстану. Мова унікальна тим, що впродовж своєї історії почергово використовувала чотири види письма: ієрогліфіку, арабіцу, латиницю,

Хоч ідея впровадження китайського абеткового письма кружляє в повітрі ще з кінця XIX ст., наслідувати сусідів китайці не поспішають. Підстави переважно культурно-історичні. Адже традиційна китайська писемність — найдавніша з тих, які безперервно існують на Землі. Китайці впевнені: вона не тільки нічим не гірша за звуко-літерні писемності, а й вияскравлює їхню культуру на тлі культур інших народів. Ієрогліфи для китайців — більше ніж просто засіб письма. Нетлінний національний скарб, запорука збереження самобутності в добу глобалізації.

Та все ж назрілі практичні потреби змусили створити в КНР офіційний стандарт звуко-літерного запису літературної мови — піньїнь. У його основу покладено транскрибування китайських слів латиницею (задіяно всі літери, крім V). Тони позначаються надрядковою діакритикою: рівний (ā), висхідний (á), низхідно-висхідний (ǎ), низхідний (à).

До піньїню вдаються тоді, коли вживати ієрогліфів незручно або неможливо: наприклад, при комп'ютерному наборі тексту. Користувач відтворює на клавіатурі латинськими літерами транскрипцію, після чого на екрані спливає список ієрогліфів з відповідним звучанням. Обравши потрібний, користувач підставляє його в текст. Це фонетичний спосіб набору. Інші способи — структурний (на клавіатурі набирають елементи, з яких будується ієрогліф) і рукописний (ієрогліф пишуть мишею або пальцем на сенсорному екрані). Якщо структурному та рукописному методам віддають перевагу діалектоносії, які недобре знають літературну вимову ієрогліфів, то фонетичному — іншомовці та китайська молодь. У результаті юні китайці знають і пишуть ієрогліфи фактично через піньїнь.

Чи не є це кроком до майбутнього переходу на фонетичне письмо? За допомогою піньїню китайська мова могла б пробити «китайський мур», що заважає їй вийти у світ. Вона стала би ближчою іноземцям, зажила би більшої слави й у перспективі змогла б на рівних конкурувати з англійською. Звідси можна прогнозувати, що перехід китайської мови до абеткового письма є «справою віддаленого, але реального майбутнього»⁹⁰.

Недостатня поширеність єдиних літературних норм — третя перешкода при опануванні китайської мови. Навіть той, хто добре вивчить її як іноземну, заледве зможе вільно спілкуватися на всій території країни. Сильна діалектна роздрібненість — наслідок тривалої та суперечливої історії Китаю, його неозорих обширів і ландшафтного розмаїття, зносин давніх китайців з різноликими сусідами.

Китайські лінгвісти традиційно вирізняють вісім основних наріч:

- північнокитайське — 850 млн носіїв (північ і центр країни);

кирилицю. Остання впроваджена в 1950-х роках і діє дотепер. Дунганська мова — це фактично китайська мова, що освоїла звуко-літерне кириличне письмо.

⁹⁰ Софронов М. В. Китайский язык и китайское общество. — Москва: Наука, 1979. — С. 21.

- ву — 95 млн (провінції Чжецзян, Цзянсу, міста Шанхай, Сучжоу);
- юе (кантонське) — 80 млн (провінції Гуандун, Гуансі, райони Гонконг, Макао);
- цзінь — 70 млн (провінція Шеньсі, район Внутрішня Монголія);
- мінь — 60 млн (провінція Фуцзянь);
- хакка — 55 млн (провінції Гуандун, Фуцзянь, Цзянсі);
- сян — 50 млн (провінції Хунань, Сичуань);
- гань — 30 млн (провінції Хунань, Цзянсі).

Кожне наріччя, своєю чергою, розпадається на говори та інші регіональні варіанти. Найбільше говорів мають наріччя мінь (61), північнокитайське (51) і ву (37). Якщо в межах Китаю найпоширеніше північнокитайське наріччя, то в діаспорі переважають мінь, хакка, юе.

Діалектна строкатість зростає з Півночі на Південний Схід. Найбільше різняться північні та південні наріччя. Це неабияк утруднює міждіалектне спілкування. Якщо північні діалектоносії ще якось порозуміються, то південні, не знаючи літературної мови, не втямлять жителів не тільки Півночі, а й інших районів Півдня. Виходить парадокс: формально китайці — одномовці, та коли користуються своїми говорами, почуваються різномовцями.

Лексично та почасти граматично китайські наріччя мають спільне підґрунтя, проте фонетично вони різко відмінні (навіть більше за мови слов'янської чи романської груп). Це дає підстави зарубіжним синологам уважати їх або за субмови однієї макромови, або взагалі за окремішні мови. Уявлення про єдину китайську мову, на думку вчених, радше політично-символічне, ніж науково обґрунтоване.

Натомість китайські лінгвісти стоять за мовну єдність країни. Аргументація їхня така: наріччя мають спільне походження, пов'язані регулярними звуковими відповідностями, а головне — використовують єдиний писемний стандарт. Той самий ієрогліф, хоч і читається на свій лад у різних куточках країни, має однакове значення й усвідомлюється як той самий знак⁹¹. Та чи переконливі ці доводи? Адже, наприклад, романські мови теж мають і спільне походження, і регулярні звукові відповідності, і спільну лексико-граматичну основу, і спільне латинське письмо. А проте їх вважають за відмінні мови, бо вони здебільшого не відповідають критерію взаємозрозумілості.

Враження єдності мови виникає завдяки єдності ієрогліфіки. А потрібна ще єдність вимови — це надто важливий аспект, щоб його можна було оминати. Людину в китайській мові позначають ієрогліфом 人.

⁹¹ Як аргумент проводять також паралель з математикою. Цифру «9» українець, англієць і китаєць озвучать на свій лад, але зрозуміють однаково. Хоча цифри та символи кожна мова називає по-своєму, математика лишається єдиною наукою.

Північнокитайським наріччям його читають як [tɕɛn²], цзіньським — [tɕɛŋ¹], кантонським — [tɕan⁴], ганьським — [nɕin⁴], хаккським — [ŋɕin²], наріччям ву — [nɕin³]. Ще приклад: популярний у всьому світі напій китайці позначають ієрогліфом 茶. Північні китайці вимовляють його як [tɕa²], звідки походить укр. чай, а носії південномінського наріччя — як [tɕɛ], звідки англ. tea, нім. Tee, фр. thé. Переїди китайці на звуко-літерне письмо, відразу стане очевидним, що послуగుються вони не однією, а вісьмома (як не більше) відмінними мовами. До труднощів усного спілкування додалися б труднощі письмового. Крім того, постало б питання, чи справді китайці (точніше, ханьці) — один народ і чи можливо за таких умов втримати територіальну цілісність країни? Напевно, це ще одна причина, чому китайці не квапляться поривати з ієрогліфікою.

Щоправда, у Китаї існує путунхуа (буквально «загальноновживана мова») — наддіалектна мова, покликана виконувати функції загальнодержавної. Нею говорять диктори радіо й телебачення, службовці в держустановах, викладачі в школах та університетах. Уживаючи лінгвонім *китайська мова*, в Україні найчастіше мають на увазі саме путунхуа. Натомість у країнах Заходу поширена назва *мандаринська китайська* (*Mandarin Chinese*, або *Standard Mandarin*, букв. «мова урядників-мандаринів»).

Путунхуа виникла на основі говорів північного наріччя як засіб усного міжрегіонального спілкування. Фонетичне її ядро — говір Пекіна. Як літературна мова поширюється досить мляво, особливо серед селянства. Достатньо сказати, що лише нинішній очільник Сі Цзіньпін володіє нею більш-менш досконало — усі попередні керманічі КНР розмовляли з відчутним діалектним акцентом (наприклад, Мао Цзедун усе життя був носієм сяньського наріччя). На сьогодні тільки 70 % громадян КНР або можуть спілкуватися путунхуа, або принаймні розуміють її. Повсюдне поширення усного літературного стандарту китайська влада розглядає як дієвий засіб мовного згуртування країни. При цьому до місцевих мовдіалектів ставляться неоднозначно. Якщо раніше партійна верхівка проголошувала курс на планомірне їх витиснення, то в наші дні лунають заклики плекати їх як цінне культурне надбання, серцевину регіональної самосвідомості, джерело збагачення літературної мови. Отже, освічені діалектоносії, крім північнокитайських, фактично двомовні: у побуті послуగుються рідними мовами, на роботі та в навчанні — путунхуа. Ця диглосія, прогнозують фахівці, триматиметься ще кілька поколінь. Путунхуа та китайські наріччя приречені на тривале співіснування. Політичне гасло «один народ — одна мова», якщо й стане реальністю, то у вельми віддаленій перспективі⁹².

⁹² Софронов М. В. Знач. праця. — С. 351.

Хоч КНР посіла провідне місце на світовій арені, сама китайська мова, як бачимо, ще далека від статусу міжнародної. Попри величезну демографічну потужність, уживають її головно в межах країни. За рубежем це переваж мова діаспори, як другою нею володіє мало хто. Утім, в Азії, Америці, Європі більшає охочих осягти цю непросту, але таку перспективну мову. Тих небагато, хто знає її досконало, високо поцінують на ринку праці. Якщо економічна міць КНР зростатиме так само швидко, мова, безперечно, розширить сфери свого вжитку за рубежем. Коли ж стане міжнародною, нам, очевидно, доведеться вивчати її у школах, як нині вивчаємо англійську (можливо, не в ієрогліфічній, а звуко-літерній формі). І чи не стане тоді реалією нашого мовного життя українсько-китайський суржик — поряд з українсько-російським та українсько-англійським?

4.4.2. Іспанська мова

Іспанська помітно поступається англійській у міжнародному статусі, але також претендує на першорядну роль у світі. Нею володіє 559 млн осіб (з них 485 млн як першою, 74 млн як другою)⁹³. За загальною кількістю носіїв вона посідає четверте місце (після англійської, путунхуа, гінді), за кількістю ж носіїв як рідної — друге, лишаючи позаду англійську. По-іспанськи розмовляють у 26 країнах і територіях, переважно в Латинській, Центральній і частині Північній Америці. Найбільше іспанськомовців у Мексиці (130 млн) та США (56 млн). На прабатьківщину мови, Іспанію, припадає лише 10 % її носіїв як рідної (47 млн).

Чи зростатиме популярність іспанської мови в майбутньому? Які чинники сприятимуть її поширенню?

Проти інших західноєвропейських мов іспанська не надто складна в опануванні. Їй, наприклад, не властиві ні довгі голосні (як німецькій, англійській), ні носові голосні (як французькій, португальській), ні протиставлення відкритих і закритих голосних (як італійській, португальській). Усі п'ять голосних звуків вимовляються виразно, розбірливо, практично без редукції. Слова наголошуються за чіткими правилами. Правопис спертий на фонетичні засади: пишемо так само, як вимовляємо; уперше почуте слово майже завжди можна написати правильно. Щоправда, граматики має не лише прості (іменники та прикметники не відмінюються, порядок слів відносно вільний), а й складні для вивчення аспекти (артиклі, неправильні дієслова, 16 форм граматичного часу, умовний спосіб).

⁹³ Ethnologue: Languages of the World (25th ed., 2022). What are the top 200 most spoken languages? URL: <https://bit.ly/3zU4Fej>. Інститут Сервантеса подає дещо більші цифри: 585 млн, з них носіїв як першої 489 млн (El español: Una lengua viva. Informe 2020. — Instituto Cervantes, 2020. URL: <https://bit.ly/3kykG2X>).

Іспанська мова — багатоцентрична, тобто існує в кількох регіональних різновидах. Крім Іспанії свої варіанти мають Мексика, Аргентина, Колумбія, Куба та ін. Хоч між ними довгий список відмінностей (особливо лексичних, фонетичних, менше — граматичних), носіям різних варіантів порозумітися загалом нескладно. Мадридець зрозуміє жителя Мехіко чи Буенос-Айреса. Попри багаторічне плекання регіональних відмінностей, «декілька іспанських мов» так і не виникли.

Нині літературна мова має єдині норми, які, однак, не виключають регіональних особливостей. Сформувалися чотири варіанти норми: 1) кастильська іспанська (*Dialecto castellano septentrional*) — в Іспанії; 2) мексиканська іспанська (*Español mexicano*) — у Мексиці, Центральній Америці, США; 3) ріоплатська іспанська (*Español rioplatense*) — в Аргентині, Уругваї, Парагваї; 4) іспанська для міжнародних організацій.

Не останню роль у збереженні взаєморозуміння відіграють популярні телесеріали-мелодрами. Вироблені в Мексиці, Аргентині, Колумбії, вони широко транслюються в усьому іспанськомовному світі. Відстежуючи любовні перипетії, глядачі звикають і до регіональних різновидів своєї мови. Водночас у ЗМІ та масовій культурі все ж прокльовується тенденція до вжитку так званої нейтральної іспанської. Позбавлена діалектних нашарувань, вона зрозуміла іспанськомовцям у різних куточках світу.

Відносна легкість опанування, взаєморозумілість регіональних різновидів, перспективи розбудови нейтральної іспанської — ці внутрішні чинники в майбутньому підсилять міжнародну роль іспанської мови.

Що ж до чинників зовнішніх, то тут слід згадати демографічний. В іспанськомовних країнах стабільно висока народжуваність, і то не лише в Південній, а й у Північній Америці. За прогнозами, до кінця XXI ст. демографічна потужність іспанської мови як першої зросте з нинішніх 470 млн до 550–600 млн носіїв. Утім, не виключено, що у віддаленішій перспективі зростання поступиться місцем демографічній кризі й постарінню населення.

Варто зважити й на те, що іспанськомовці у своїй більшості не палають бажанням опанувати інші міжнародні мови. У рейтингу країн за рівнем володіння англійською лише Аргентина входить до групи з високим рівнем. Іспанію, Чилі, Парагвай, Кубу, Болівію віднесено до середнього рівня; Венесуелу, Гондурас, Уругвай, Перу — до низького; Колумбію, Мексику, Еквадор — до дуже низького⁹⁴. Отже, у разі шлюбу з іншомовцем подружжя та діти імовірніше розмовлятимуть іспанською, а це також підсилуватиме її демографічну потужність.

Не позбавлені оптимізму й економічні перспективи мови. Латиноамериканські країни, які тривалий час належали до відсталих, сьогодні диву-

⁹⁴ EF English Proficiency Index: A Ranking of 111 Countries and Regions by English Skills. 2022. URL: <https://bit.ly/3KF1yvQ>

ють усіх швидким зростанням. За прогнозом, який ми вже наводили, на середину XXI ст. очікується, що за обсягом ВВП іспанськомовні країни посядуть третє місце (після англomовних країн та Китаю). Економічний потенціал може виявитися ще більшим, коли врахувати, що іспанська мова друга за поширеністю в Бразилії — країні-лідерці латиноамериканського регіону. З іншого боку, ні Іспанія, ні жодна інша іспанськомовна країна досі не набрали достатньої політичної ваги на світовій арені, не кажучи вже про статус наддержави. Духовна культура іспанськомовних народів — давня, багата, іскрометна, своєрідна — досить відома, але теж не набула поки що справді світового звучання⁹⁵.

Чи має іспанська мова шанси потіснити англійську? Своєрідну модель їхньої конкуренції можемо спостерігати нині в південних і південно-західних штатах США.

Нагадаємо: для цієї країни іспанська мова аж ніяк не іноземна. Вона, хоч і не належить до корінних, як індіанські мови, на континент була занесена значно раніше за англійську. Уперше нога іспанських колонізаторів ступила сюди в 1513 р. (нинішнє місто Сент-Огастін, Флорида), тоді як перше постійне поселення британців виникло тільки 1607 р. (Джеймстаун, Вірджинія). Іспанські колоністи встигли освоїти чималі терени, які згодом стали частиною США. Про це свідчать непоодинокі топоніми іспанського походження: *Невада* (букв. «засніжена»), *Флорида* («квітуча»), *Монтана* («гірська»), *Лос-Анджелес* («ангели»), *Сан-Антоніо* («святий Антоній»), *Пуерто-Рико* («багатий порт»), *Колорадо* («забарвлений»), *Сакраменто* («причастя») тощо.

Сполучені Штати завжди були дуже гостинними для переселенців, але ніколи — для їхніх рідних мов. У «топильному казані» розчинялися без останку не лише нації, а й мови, причому доволі потужні: німецька, французька, італійська, шведська, польська. Порівняно з ними іспанська досі проявляє гідну подиву живучість. З одного боку, іспанськомовці в другому чи третьому поколінні все-таки переходять на англійську, з іншого — мовна спільнота невпинно поповнюється новоприбульцями. З початку XXI ст. у країну щороку прибуває близько 1 млн легальних мігрантів, майже половина з них — іспанськомовні. Серед нелегальних мігрантів (близько 0,3 млн щороку) їх питома вага ще більша⁹⁶. До всього в родинях вихідців з Латинської Америки традиційно зберігається висока народжуваність.

Нині в США іспанська мова друга за поширеністю після англійської — фактично друга мова країни. При цьому іспанськомовна спільнота не припиняє зростати: ще десять років тому США були на п'ятому місці за кіль-

⁹⁵ За кількістю нобелівських лавреатів з літератури іспанська мова посідає четверте місце (11 осіб) після англійської (30), німецької та французької (по 14).

⁹⁶ *Castro Max J.* The Future of Spanish in the United States. URL: <https://bit.ly/2U3o5Mk>

кістю носіїв іспанської, тепер — на другому (після Мексики). На сьогодні чисельність американців, котрі володіють іспанською як рідною, оцінюють у 46 млн осіб (14 % населення), загальна ж чисельність носіїв іспанської в країні — близько 60 млн (18 % населення).

Найбільше розмовляють іспанською в Каліфорнії, Техасі, Аризоні, Нью-Мексико, на Гавайських островах. Від середини ХХ ст. в пошуках заробітків іспанськомовці почали переселятися в мегаполіси інших регіонів США. При цьому не всі поспішають асимілюватися — багато хто прагне зберегти рідну мову й культуру. Деякі вихідці з Латинської Америки, особливо жінки, за все життя так і не опановують англійської. Це стає можливим завдяки тому, що живуть вони компактно, утворюючи великі іспанськомовні анклавні (наприклад, Іспанський Гарлем — район у Мангеттені). Не випадати з життя їм допомагають десятки іспанськомовних телеканалів і радіостанцій, що працюють у країні.

Загалом соціологи відзначають процес латиноамериканізації США, і то не лише в мові, а й у політиці, підприємстві, релігії, ЗМІ, музиці, кулінарії, побуті. Наприклад, починаючи від часів президентства Б. Клінтона усі звернення глави держави до народу дублюються іспанською. І демократи, і республіканці, котрі вільно володіють мовою Сервантеса, не цураються виступати нею перед виборцями латиноамериканського походження в надії завоювати їхні голоси на виборах. В іспанськомовних регіонах не рідкість реклама двома мовами. Табличка «*Se Habla Español*» означає: у цьому закладі відвідувачів можуть обслуговувати іспанською.

Яскравою прикметою мовного життя США став іспансько-англійський суржик — спенгліш (*Spanglish / espanglish*). Наслідок того, що іспанськомовці часто вживають англійську, але остаточно на неї так і не переходять. Як і суржик українсько-російський, спенгліш варіюється в досить розлогіх межах: від поодиноких лексичних украплень до макаронічного чергування іспанських та англійських фраз. Масово спенгліш розповсюдився ще в другій половині ХХ ст., стаючи потроху повновагим атрибутом американської культури. Його можна почути в мовленні молодіжних радіостанцій, текстах популярних пісень, фільмах. Крилата фраза з бойовика «Термінатор 2: Судний день» *Hasta la vista, baby* — це саме спенгліш.

Не всі американці в захваті від присутності іспанської мови в їхньому середовищі. Консерватори побоюються, що над гегемонією англійської нависне загроза, що вона втратить роль універсального засобу спілкування. Наприкінці ХХ ст. розгорнувся громадський рух із закликами узаконити англійську як єдину державну мову в США⁹⁷, забезпечивши її від наступу

⁹⁷ Законодавство США ніяк не регулює юридичного статусу англійської мови. Функції державної вона виконує лише де-факто.

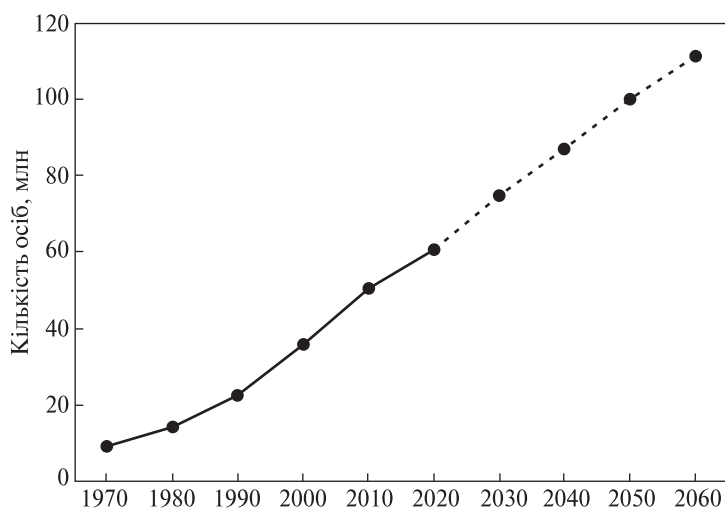

Рис. 11. Очікувана кількість іспанськомовців у США

іспанської («*English only*», «*Official English Movement*»). Поки що відповідні закони ухвалено тільки на рівні окремих штатів. При цьому іспанськомовних переселенців наполегливо спонукають розмовляти англійською, принаймні на людях. Особливого вибору вони, слід визнати, не мають, адже без англійської «вибитися в люди» в США практично неможливо.

Чим же скінчиться дуель двох великих міжнародних мов? Багато залежатиме від національної політики в США: чи вона й далі заохочуватиме асиміляцію іспанськомовців, чи, навпаки, боронитиме їхні мовні права, сприятиме розвитку багатомовності в країні.

Якщо Вашингтон не замикатиме воріт перед іспанськомовними мігрантами, їх число буде зростати й далі. І то не лише в кількісному, а й у відсотковому відношенні. За прогнозом Бюро перепису населення США, на 2060 р. кількість громадян латиноамериканського походження сягне 111 млн, що становитиме 27,5 % населення країни (рис. 11)⁹⁸. Звісно, не всі вони скрізь і завжди розмовлятимуть іспанською, а проте її носіїв відчутно побільшає. Іспанськомовна зона крок за кроком ширшатиме на північ, потісняючи англійську.

Утім, для майбуття іспанської мови в США важливий не так демографічний, як функційний аспект. Чи вдасться їй загніздитися в таких престижних сферах, як освіта, наука, політика, релігія, попкультура? Власне,

⁹⁸ Джерела: 1) What is the future of Spanish in the United States? (URL: <https://bit.ly/3B02K7m>); 2) Noe-Bustamante L., Lopez M. H., Krogstad J. M. U.S. Hispanic population surpassed 60 million in 2019, but growth has slowed (URL: <https://pewrsr.ch/3xJeR6A>); 3) Vespa J., Medina L., Armstrong D. M. Demographic Turning Points for the United States: Population Projections for 2020 to 2060. — Washington: US Census Bureau, 2018. — 15 p.

в американському суспільстві її визнають тоді, коли вона не викликати асоціацій з малограмотністю, чорноробською працею. А для цього потрібна доступна й повноцінна іспанськомовна освіта — не лише дошкільна та початкова, а й середня та вища. Багато залежатиме від мовної свідомості іспанськомовців, їхнього бажання плекати й передавати нащадкам рідне слово. Розвій комунікативних технологій (Ютуб, Скайп), месенджерів і соцмереж (Фейсбук, Твіттер, ТікТок, Інстаграм) відкриває нові можливості для консолідації носіїв іспанської мови в США, розширення інтересу до неї, нарощення її культурної потужності. А це кидає промінь надії на те, що вона й далі лишатиметься поважним складником мовного життя Сполучених Штатів.

4.4.3. Арабська мова

Згідно з демографічним прогнозом ООН, арабська зростатиме швидше за всі інші мови й на кінець XXI ст. матиме найбільшу кількість носіїв як рідної — близько 800 млн ⁹⁹. Нині нею володіє майже 636 млн осіб (362 млн як першою ¹⁰⁰, 274 млн як другою ¹⁰¹). Вона державна у 26 країнах Близького Сходу та Північної Африки, найбільші серед них — Єгипет, Алжир, Судан, Ірак, Марокко, Саудівська Аравія, Ємен. Ще в трьох десятках країн Азії та Африки її використовують на побутовому рівні. Арабська — мова ісламського світу, його священної книги Корану, одна з шести офіційних мов ООН. Її економічна вага зумовлена провідними позиціями арабських країн (Саудівська Аравія, Ірак, ОАЕ, Кувейт, Катар) у світовому експорті «чорного золота».

У давнину арабська мова повсюдилася рівнобіжно з утвердженням ісламу (починаючи із VII ст.). Лише за сто років війовничі прибічники Магомеда скорили неоглядні обшири — від Піренейського півострова на Заході до межі з Індією на Сході. Під час походів вони енергійно змішувалися з корінною людністю, піддаючи її мовно-етнічній асиміляції. У результаті арабська мова ставала домінантною, але зазнавала субстратного впливу тамтешніх мов (семітських, іранських, тюркських). Розпад могутнього Арабського халіфату на окремішні феодальні держави (з X ст.) пришвидшив формування нових територіальних наріч арабської мови. Тим часом мова змінювалася й на самому Аравійському півострові. У такий спосіб наріччя все більше й більше віддалялись одне від одного.

⁹⁹ Кількість носіїв китайської мови (путунхуа) сягне піка в середині століття, а тоді піде на спад з очікуваним результатом 720 млн на кінець століття.

¹⁰⁰ Ethnologue: Languages of the World (25th ed., 2022). Arabic. URL: <https://bit.ly/3zUAaVC>

¹⁰¹ Ethnologue: Languages of the World (25th ed., 2022). Arabic, Standard. URL: <https://bit.ly/3Ut2w2N>

Натомість книжна мова з часів запису Корану змінилася порівняно мало й дотепер зберігає відносну цілісність. Нею створено багату літературну спадщину, проте через лексичну та граматичну заархаїзованість вона не надто пристосована для усного спілкування. Тепер її мають за класичну й використовують головно для кульгових потреб. Щоб збагнути оригінальний текст Корану, сучасному арабськомовцеві потрібно пройти спеціальний вишкіл.

Нинішня мовна ситуація в арабських країнах досить складна. У неофіційному, повсякденному спілкуванні переважає діалектна стихія. Раз по раз вона просочується в художню літературу, на радіо й телебачення, у театри й кіно. Сучасну літературну мову вживають у документообігу, публіцистиці, освіті, інтернеті, проте нею володіють далеко не всі арабськомовці (близько третини). Загалом усі різновиди арабської мови варіюють у досить широких межах.

Жива мова, що її можна почути на вулицях арабських міст, аж надто строката, діалектно роздрібнена. Численні територіальні наріччя об'єднані в п'ять груп: аравійську, східну (месопотамську), центральноарабську (сирійсько-палестинську), єгипетсько-суданську та північноафриканську (магрибську). Наріччя мають спільне граматичне ядро, але значно різняться фонетично й лексично. Доволі істотний різнобій, наприклад, у системі вокалізму. Оскільки арабський корінь складається з приголосних, а голосні відіграють переважно допоміжну роль, саме вони зазнали найбільших варіацій.

Наріччя настільки розгалузилися, що їх, виходячи з лінгвістичних критеріїв, слід визнати фактично окремими етномовами. З погляду близькості до мови-джерела вони стоять десь так само, як сучасні романські мови — до латини. Між собою арабські наріччя також співвідносяться подібно до романських мов. Скажімо, месопотамські наріччя різняться від магрибських не менше, ніж румунська мова різниться від португальської. Спілкуючись своїми говірками, араби з різних країн аж геть не завжди втямлять один одного. Взаємна незрозумілість — вагомий аргумент на користь тези про мовну окремішність.

З іншого боку, жодне з арабських наріччя досі не розвинулося в самостійну літературну мову. Масова мовна свідомість навідріз відмовляє їм у престижності. Вони, мовляв, не мають свого граматичного ладу, ними балакають жіноцтво й дітвора, вивчати їх — просто гайнувати час. Навіть арабські лінгвісти сприймають наріччя не як предмет поважних студій, а радше як загрозу літературній мові, символ роз'єднаності арабського світу. У результаті наріччя лишаються невнормованими, а мільйони арабів волею-неволею опановують літературну мову, що здебільшого разюче відрізняється від тієї мови, яку вони всмоктують з молоком матері.

Сучасна літературна мова почала формуватися з XIX ст. на основі класичної мови Корану. Порівняно з останньою її функції значно ширші: діловодство, художня словесність, наука, освіта, ЗМІ. Це завперш писемна мова, добре внормована й визнана офіційною в усіх арабських країнах. Одночасно розвивається усний різновид літературної мови, який використовують в офіційно-діловому житті, при читанні лекцій і доповідей, на радіо й телебаченні. Загалом прозирає тенденція до витворення спільно-арабської норми, зрозумілої всім громадянам арабських країн, незалежно від рівня грамотності¹⁰².

Вузлова проблема літературної мови — мала вкоріненість у народних масах. Опановують її через школу, і то не як рідну, а фактично як іноземну. У багатьох знання ці пасивні: араби можуть зрозуміти газетну статтю, телепередачу, проте вільно розмовляти літературною мовою, а тим більше писати нею здатні лише добре освічені носії. У побуті її не почуєш — тут, як уже сказано, володарює різнодіалектна стихія.

Сьогодні можна з певністю прогнозувати: майбутнє арабської літературної мови залежатиме від того, наскільки вдалою виявиться нинішня політика арабізації, що її згуртовано проводять арабські країни. Її мета — об'єднати всіх арабів як представників єдиної нації під прапором спільної історії, мови, культури, спільних цінностей. Арабізація повинна усунути все, що розділяє арабів, і сприяти всьому, що їх духовно споріднює.

В ідеологію арабізації закладено природний потяг до вільного життя, самостійного розвитку як закономірна реакція на довготривале національне гноблення. Нагадаємо, арабська цивілізація — стародавня, самобутня, самодостатня. У добу Середньовіччя (VIII—XIII ст.) пережила пишний розквіт, значно випередивши за багатьма параметрами тогочасну європейську цивілізацію. Проте з початком занепаду арабського світу (з XVI ст.) її еволюційний поступ був перерваний, що спричинило консервацію та відставання. Наступна масована вестернізація культури й освіти призвела до залежності від країн Заходу, поширення епідемії наслідування, компіляторства, епігонства.

Саме тому арабізація передбачає подолання культурної відсталості, підготовку сучасних науково-технічних кадрів, мистецької інтелігенції. Реформована система освіти, замість сліпо копіювати західні зразки, має прилучати народні маси до арабського духовного спадку, передавати з роду в рід традиційні цінності минулого. Такий підхід є запорукою сталості й наступності культурного розвитку. В ідеалі завдання арабізації — не тільки наздогнати, а й обігнати Захід, повернути арабам провідну роль у світі, як

¹⁰² Докладніше див.: *Шагаль В. Э.* Арабские страны: Язык и общество. — Москва: Вост. литература, 1998. — С. 222–223.

це було за часів Середньовіччя. По суті, маємо арабський сценарій глобалізації. Він передбачає не американізацію, а консолідацію мусульманських країн, їхню плідну взаємодію у сферах політики, економіки, культури. Темпи арабізації, напевно, чимдалі наростатимуть. Вона й далі лишатиметься своєрідним камертоном соціокультурного буття арабських народів.

Із цієї ідеології випливають і напрями мовної політики. Арабській літературній мові, як і ісламу, відведено роль потужної сили, що єднає мусульманський світ, сприяє солідарності арабів, співпраці арабських країн. Зрощують саме літературну мову, а не наріччя. Останні, на думку провідників арабізації, несуть загрозу мовної фрагментації, ба навіть посилення сепаратистських настроїв.

В усіх арабських державах літературна мова повинна стати головним засобом спілкування з якнайширшим діапазоном функцій, здатним удовольнити всі комунікативні потреби своїх носіїв. Передбачається, що в перспективі вона витисне територіальні наріччя зі сфери усного народно-розмовного мовлення. Якщо це станеться, фактично зникне ситуація диглосії, повсюдно притаманна арабськомовному світу. Успіх цієї справи не в останню чергу залежатиме від ліквідації неграмотності, адже саме вона поглиблює прірву між писемним і усними варіантами арабської мови.

Планується також, що арабська заступить собою іноземні мови, особливо в тих країнах, де поруч з державною в окремих сферах побутує ще якась мова (як, наприклад, у країнах Магрибу). Арабська має стати єдиною мовою викладання у закладах вищої освіти, і то не лише для гуманітарних, а й для природничо-технічних спеціальностей. Для цього вже не одне десятиліття триває робота зі створення та уніфікації сучасної термінології з усіх наук. Оскільки граматичний лад і словотвірна система арабської мови не дуже пристосовані для запозичання європеїзмів, особливо багатоскладових, унормовуються передусім власні терміни, що зводяться до питомих коренів:

- دَبَابَة [dabbāba] «танк» < دَبَّ [dabba] «плазувати»;
- ذَهْنِيَّة [dihniyya] «ментальність» < ذَهْن [dihn] «розум»;
- طَالِب [ṭālib] «студент, учений» < طَلَّب [ṭalaba] «шукати»;
- مِرْوَحَة [mirwaḥa] «фен» < رَوْح [r w ḥ] «дути, вітер»;
- مَكْتَب [maktab] «офіс» < كَتَبَ [kataba] «писати».

Терміни можуть поставати й через розвій переносного значення:

- ذَرَّة [ḍarra] «атом» < «часточка, порошок»;
- قَطَار [qiṭār] «поїзд» < «караван верблюдів».

Успішна практика термінотворення доводить: мова досі лишасться потужною, здатною до творчого саморозвитку й новаторства на всіх рівнях.

Невиснажний потенціал арабської мови засвідчує і дедалі ширше її використання в цифровому середовищі, інтернеті, соцмережах. Ще недав-

но позиції мови в цих галузях були порівняно вразливими. Та з огляду на потреби мільйонів споживачів великі ІТ-компанії започаткували повномасштабну комп'ютеризацію арабської мови. Нині для її носіїв локалізується все основне програмне забезпечення. Скарби арабської культурної спадщини оцифровані й доступні в мережі. На часі вдосконалення машинного перекладу, поліпшення пошукових систем, орієнтованих на арабію, збільшення кількості електронних книжок та інших цифрових продуктів арабською мовою.

Сильні сторони мовної політики арабізації — тотальність, усеохопність, централізованість. Вона не замикається в рамках окремих країн, а скоординовано ведеться чи не в усьому арабо-мусульманському світі. І в підсумку виявляється дієвою та результативною.

Прогноз для арабської мови загалом оптимістичний. Її внутрішні сили та можливості цілком достатні для дальшого поступу, зміцнення комунікативних позицій. Щонайменше до кінця ХХІ ст. економічна міць мови буде підтримана багатими на вуглеводневі ресурси арабськими країнами: їхні нафтові запаси становлять майже 60 % світових, окрім того, розвідано величезні поклади природного газу.

Ще вагоміші перспективи обіцяє релігійний чинник. Араби-мусульмани щиро вірять, що мова їхня не просто поважна, а унікальна. Адже коли Аллах вирішив виказати людям у Корані свої думки, почуття, настанови й приписи, з нескінченного розмаїття мов він обрав саме арабську. Отже, мова богообрана й богоугодна. Недаремно текст Корану вважається за священний лише в арабському першотворі. Переклади ж іншими мовами, на думку ісламських богословів, геть не здатні передати неосяжну глибіню Магомедового віровчення — це, мовляв, лише приблизний переказ іншими словами, довільне, неточне, а подекуди й викривлене тлумачення. Виходить, премудрості Корану здатні осягти лише ті, хто добре розуміє арабську. Звідси рекомендація для всіх мусульман не лінуватися й поглиблювати її знання. Іслам — релігія, друга за кількістю вірян (після християнства). На сьогодні це 1,9 млрд осіб, що становить 25 % людності Землі¹⁰³. Мусульмани утворюють більшість у 47 країнах світу. Оскільки іслам зародився пізніше за інші релігії, він досі не вичерпав свого світоглядного потенціалу й досі переживає період бурі та натиску. Культ і догмати його прості, зрозумілі, гнучко враховують місцеву специфіку — в цьому принадність віровчення. Ісламізм просочує практично всі, зокрема й світські, сфери життєдіяльності арабів, визначає їхнє світорозуміння, цінності, регламентує побут і поведінку. У своїй релігії мусульмани вбачають могутнє джерело наснаги, поступу, запоруку щасного майбуття.

¹⁰³ *Lipka M.* Muslims and Islam: Key findings in the U.S. and around the world. URL: <https://pewrsr.ch/2Z3c4o0>

У давнину арабська мова рідко виходила за поріг мусульманського світу. Як уважав О. Б. Ткаченко, «вона занадто щільно пов'язана з ісламом, і через це як мова, носій цієї дуже вимогливої до своїх вірних і войовничо-непримиренної до інших віри, ледве чи зможе надалі переступити межі своєї зони»¹⁰⁴. Одначе нині ситуація складається так, що повним ходом почав ширитися сам іслам. Не секрет, один із «стовпів» його доктрини — джихад, тобто безкомпромісна боротьба за віру, фанатичне прагнення будь-що насаджувати іслам (зокрема й силою зброї), аж до того, щоб зробити його панівною релігією у світі¹⁰⁵. Звісно, замір цей утопічний: ісламське віровчення не настільки багате, глибоке й універсальне, щоб стати доміантою духовної культури людства. Проте факт лишається фактом: кількісно іслам зростає швидше за християнство, його ареал невідступно розширюється.

Демографічний вибух у мусульманських країнах завдячує як успіхам медицини (різке скорочення смертності, передусім дитячої), так і самому ісламу, який підтримує багатоженство, заохочує багатодітність, не схвалює заходів репродуктивного контролю. У результаті мусульмани мають рекордний у світі рівень народжуваності (3,1 дитини на жінку), що більше за мінімальний рівень, потрібний для відтворення людності (2,1 дитини), і більше за середній рівень народжуваності в християн (2,7 дитини). Отже, іслам є молодою релігією не тільки тому, що виник пізніше за інші світові релігії, а й тому, що серед його вірян — величезний легіон молоді. Причому релігійних приписів вони дотримують не менш запопадно, ніж старше покоління. За прогнозом Pew Research Center, якщо новочасні тенденції збережуться, у 2050 р. кількість мусульман (2,8 млрд) майже дорівнюватиме кількості християн (2,9 млрд), а до кінця століття значно перевершить їх¹⁰⁶.

Що ж до територіальної експансії ісламу, то її можна бачити на прикладі Західної Європи, яка в останні десятиліття розчинила двері для масового прибуття мусульман-переселенців. Причина міграції — не лише близькосхідні збройні конфлікти, а й густа перелюдненість ісламських країн. У той час, як корінні європейські народи старіють і вимирають (більшість сімей у кращому разі народжують по одній дитині), мусульманська спільнота зростає рекордними темпами. Натепер у країнах Західної та Північної Європи постійно живуть близько 45 млн арабів (найбільше — у Франції).

¹⁰⁴ Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 229–230.

¹⁰⁵ Задля справедливості зауважимо: пропагувати своє віровчення, вербувати нових вірян прагнуть усі релігії, не тільки іслам. І часто робиться це в аж ніяк не мирний спосіб. Згадаймо хоча б «добровільну» християнізацію Руських земель (XI–XII ст.), хрестові походи проти мусульман (XI–XV ст.), релігійні війни між протестантами та католиками (XVI–XVII ст.) тощо.

¹⁰⁶ The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010–2050. URL: <https://pewrsr.ch/3xDetsy>

Pew Research Center прогнозує, що у 2050 р. частка мусульман у Європі становитиме від 7 до 14 % (залежно від рівня міграції)¹⁰⁷. І це ще не межа. За оцінками окремих дослідників, у 2100 р. цей показник може сягнути 25 %¹⁰⁸. Якщо ж ЄС остаточно втратить контроль за міграційною повинню, не виключено, що мусульмани становитимуть у Європі більшість. У кожному разі вихідці з мусульманських країн, їхні діти й онуки неабияк змінять етнічно-релігійне обличчя євроспільноти.

Чи будуть араби переходити на мови європейських народів, серед яких оселяються? Як засвідчує досвід країн Магрибу, тривала двомовність не змушує їх відвертатися від рідної мови, навіть якщо вони часто вдаються до французької. Рідну мову араби леліють як провідну, об'єднавчу силу ісламу та арабського світу загалом. Ісламське духовництво суворо застерігає вірян від культурної асиміляції на Заході. Іслам — релігія підкреслено колективістська: у центрі стоять інтереси не особистості, а мусульманської спільноти (умми). Це громада єдиновірців, якої треба триматися й за яку треба по-синівськи дбати. У Європі мусульмани селяться компактно, утворюють анклав, прагнучи стати впливовою силою, націленою на виборювання своїх прав. Нині вони здобувають дозволи зводити в Європі мечеті, відкривати мусульманські школи, культурні осередки, а в перспективі, очевидно, створюватимуть свої партії, братимуть участь у формуванні урядів, упроваджуватимуть у законодавство норми шаріату.

Отже, завдяки своїй демографічній численності, етнічно-релігійній солідарності, мовній згуртованості мусульмани відіграватимуть усе помітнішу роль у суспільно-політичному та культурному житті Європи. З плином часу континент перетвориться на північно-західну частину ісламського світу. І тепер уже не стоїть питання, чи буде ісламізація Європи, чи ні. Питання стоїть, якою вона буде: лагідною чи радикальною, оксамитовою чи брутальною, добровільною чи силуваною¹⁰⁹.

Оскільки впродовж ХХІ ст. арабська мова істотно зміцнить свої комунікативні позиції, нашим онукам і правнукам доведеться звикати до неї як до міжнародної. І не тільки звикати, а й, можливо, активно опановувати.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ *Jenkins P.* Demographics, religion, and the future of Europe // *Orbis: A Journal of World Affairs.* — 2006. — Vol. 50, № 3. — P. 533.

¹⁰⁹ Цей момент мусульманські ідеологи трактують не як нав'язування Європі ісламського майбутнього, а як відродження її ісламського минулого. Нагадаємо, на континенті (напр., на Іберійському півострові з VIII ст., на Балканському півострові з другої половини XIV ст.) вже існували мусульманські держави. Наука та культура були тоді на піднесенні, а рівень віротерпимості був вищим, ніж у темні часи інквізиції. Звідси певність, що й майбутні мусульманські держави виявляться успішнішими, ніж християнські (*Несправа М. В.* Радикальний джихадизм у Європі початку ХХІ ст. — Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. — С. 233).

Мова розчиняє вікно в іслам та арабську культуру, дає змогу поринути в духовний світ своїх носіїв. А в ділових колах попит на знавців арабської зростає вже сьогодні. У мусульманських країнах рівень знання англійської не просто низький, а дуже низький — мова підприємництва й торгівлі тут арабська. Тож компаніям, які воліють вийти на тамтешні ринки, потрібні мовні навички. Знання арабської уможливорює вигідне працевлаштування і в інших сферах (фінанси, банківська справа, журналістика, освіта, міжнародні відносини).

Для європейців мова незвична, бо належить до афразійської сім'ї (семітська група) і побудована на інакших засадах, ніж індоєвропейські мови. Скажімо, деякі звуки утворюються не в ротовій порожнині, а на периферії артикуляційного апарату. Окремі приголосні мають емпатичні варіанти ([d], [t], [s]), що їх вимовляють із сильним напруженням глотки. Один з найважчих для вимови арабських звуків «айн» [ʕ] утворюється гортанним зімкненням. Надгортанні фрикативні приголосні, наприклад [x], виникають унаслідок тертя повітряного струменя об напружений надгортанник.

Свої особливості має і граматичний лад. Арабське ім'я наділене категоріями роду, числа, відмінка, стану. Дієслово змінюється за категоріями часу, стану, роду, особи, числа (є двоїна), частково способу. Формотворення відбувається здебільшого за рахунок внутрішньої флексії. Словотворення чітко й логічне, прямо підказує значення невідомого похідника. Словотвірний механізм на диво гнучкий, дає змогу легко карбувати науково-технічні терміни на питомій основі.

Арабиця різоче несхожа на кирилицю та латиницю, хоч історично також зводиться до фінікійського письма (через арамейське). 28 букв передають приголосні фонемі. Три з них передають іще й довгі голосні, короткі за потреби позначають діакритично. Залежно від позиції в слові (кінцева, серединна, початкова, відособлена) букви мають чотири форми написання. Напрямок письма — справа наліво. У мережі та месенджерах текст нерідко набирають за допомогою трансліту, використовуючи латинські символи.

Складність, ба навіть «підступність» опанування арабської мови та сама, що й китайської: замала поширеність літературних норм. Той, хто вивчить її як іноземну, зможе читати пресу й інтернет, слухати лекції, вести ділові перемовини, та навряд зрозуміє буденні розмови місцевих жителів (хоч його самого зрозуміють). Щоб жити в якійсь з арабських країн, бажано вивчити ще й місцеве арабське наріччя, яке може неабияк різнитися з літературною мовою. По суті, доводиться опановувати щонайменше дві мови. Проте, знаючи літературну мову, засвоювати наріччя значно легше.

Загалом, якщо не проводити аналогій з індоєвропейськими мовами, а просто пірнути в стихію арабської, виявиться, що вона не така вже й мудрована. Вимова, лексичний запас, розуміння граматики — усе це справа

набувна. Достатньо приділяти годину-другу щодня. «Не думаю, — пише один викладач, — що для когось буде проблемою знайти стільки часу. Поготів, можна вилучити зі свого графіка якісь непотрібні справи, на кшталт марнослівних балачок з друзями, спілкування в інтернеті, перегляду телевізора»¹¹⁰.

Упродовж другої половини ХХІ ст. англійська, китайська, іспанська та арабська мови, як міжнародні, напевно, досягнуть паритетного ступеня впливовості. Комунікативна потужність англійської, звичайно, лишатиметься найбільшою, проте кожна з інших трьох мов переважить її демографічно та/або економічно. Частка «мовного ринку», який сукупно посідатимуть ці чотири мови, до кінця століття навряд чи істотно зміниться.

4.4.4. ІНШІ МОВИ

Серед мов другого рангу, котрі в майбутньому зростатимуть високими темпами або, принаймні, завоюють стабільні позиції, можна назвати французьку, гінді / урду, індонезійську (малайську), суахілі, хауса, з певними застереженнями також німецьку та російську. Велика кількість мовців та/або економічна розвиненість країн, де ці мови поширені, — чинники, які провіщують їм непогане майбуття.

Французька й далі лишатиметься офіційною або другою мовою в майже сорока країнах світу, зокрема африканських. В останніх очікується демографічний вибух, тож її носіїв побільшає. Крім того, у Європі на користь французької можуть зіграти антиглобалізм, протидія всевладдю англійської мови та засиллю американоманії. Економічні та демографічні позиції німецької мови лишатимуться порівняно стійкими, проте її роль як міжнародної, без сумніву, померкне. Ми не бачимо в німців великого бажання підтримувати цей статус навіть у межах своєї країни, не кажучи вже про закордоння.

Перспективи російської мови як міжнародної теж не надто райдужні. Це чи не єдина з провідних мов, яка впродовж останніх 30 років неухильно розгублює носіїв у всіх регіонах світу, насамперед у країнах колишнього соцтабору та «близького зарубіжжя». Якщо на 1991 р. кількість російськомовців у світі оцінювали в 312 млн, то на 2050 р. прогнозують скорочення до 130 млн. Це навіть менше ніж у 1914 р. (140 млн)¹¹¹. Мова хиріє через демографічну кризу й готовність молоді послуговуватись іншими мовами. Серед причин знеохоти вивчати її як міжнародну — «дивоглядна» кирилична графіка, складність опанування на початковому рівні, неприваблива

¹¹⁰ Шабанов А. Статус арабського язика в исламе. URL: <https://bit.ly/3eZwhoj>

¹¹¹ Арефьев А. Л. Русский язык на рубеже XX–XXI веков. — Москва: Центр соц. прогнозирования и маркетинга, 2012. — С. 431.

репутація Росії у світі, яку переносять і на мову¹¹². Навіть якщо її популяризацію підживлюватимуть фінансово, навряд чи це переломить негативну тенденцію. Імовірно, до кінця століття мова остаточно втратить міжнародний статус¹¹³.

У Південній Азії чільне місце посяде *гінді* — одна з двох (разом з англійською) офіційних мов багатонаціональної Індії. Гінді панує не на всій території країни, а переважно в північних і центральних регіонах. Інші тутешні мови вона переважає кількістю носіїв, а також тим, що саме з її ареалу розпочалася консолідація Індії як єдиної держави. Демографічну потужність гінді оцінюють у 600 млн осіб (342 млн як першої, 258 млн як другої). Практично ту саму мову з гінді становить урду — на усно-розмовному рівні вони мало чим відрізняються¹¹⁴. Чисельність носіїв урду також чимала — 230 млн (69 млн як першої, 161 млн як другої). Отже, спільнота носіїв гінді / урду як першої та другої становить 830 млн осіб, а це третє місце у світі (після англійської та китайської). У перспективі демографічна потужність мови швидко зростатиме вкупі зі збільшенням людності Індії та Пакистану. Зі зміцненням геополітичного становища Індії до кінця XXI ст. гінді може потіснити англійську в ролі мови міжнаціонального спілкування — як усередині країни, так і в усій Південній Азії.

Південно-Східна Азія в мовному плані досить-таки мозаїчна. Наприклад, жителі Індонезії послуговуються понад 700 мовами — це близько 10 % мов світу. Мова колишньої метрополії, нідерландська, великої пошани тут не зажила. У ролі міжнаціональної поширилася наддіалектна форма малайської мови, яка з 1928 р. має назву *індонезійської*. Різною мірою нею володіють чи не всі індонезійці, використовуючи як державну. Проте рідна вона лише для 20 % носіїв, у побуті більшість спілкується рідними мовами та наріччями. З огляду на огром носіїв — близько 200 млн (43,6 млн як першої, 155,4 млн як другої) — та загальне економічне піднесення Південно-Східної Азії в майбутньому індонезійська мова має шанси вийти на провідні позиції як зональна в цьому регіоні.

Африканський континент також мовно строкатий. Якщо в Північній Африці переважають наріччя арабської, то в Східній і частково Центральній зональною мовою поступово стає *суахілі*. У кількох країнах (Танзанія,

¹¹² Паршин П. Б. Языки мира через сто лет (28 июня 2012). URL: <https://bit.ly/3rGCQRW>

¹¹³ Докладніший аналіз див.: Мацюк Г. Статус і функції російської мови в Російській Федерації, на пострадянському просторі й у світі: Стан і перспективи розвитку // Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ: Зб. наук. праць. — Київ: Видавн. дім Д. Бураго, 2019. — С. 213–240.

¹¹⁴ Історично гінді й урду розвинулися з однієї мови — гіндустані. Звуковий і граматичний лад у них спільний. Відмінності виникли через те, що гінді зазнала лексичних впливів санскриту, а урду — перської та арабської мов. Нині урду — одна з двох офіційних мов Пакистану.

Кенія, Уганда) вона має статус офіційної, ще в десятих широко використовується в усному міжнародному спілкуванні. Число її носіїв як другої (53 млн) у три з половиною рази більше ніж як першої (16 млн). У майбутньому суахілі може стати в Африці такою ж міжнародною мовою, як французька чи англійська. Щоправда, для цього вона потребує більшої встановленості, особливо на граматичному рівні. У Західній і частині Центральної Африки зональною впродовж останніх століть вважається *х'уса*. Найбільше поширена в Нігерії та Нігері, меншою мірою — у Чаді, Гані, Камеруні, Беніні. Загальна кількість носіїв — 75 млн (49 млн як першої, 26 млн як другої) з перспективами подальшого збільшення.

Насамкінець зауважимо: якщо прогнози справдяться й згадані в огляді мови зростатимуть, вони, безперечно, здобудуться на престиж і славу, бо торуватимуть своїм носіям шлях до соціального просування, міжнародної співпраці, взаємовигідних ділових контактів. З огляду на утилітарну цінність ці мови будуть найбільше запотребовані як іноземні до кінця ХХІ ст., а можливо, й у ХХІІ ст.

Тим часом, якщо поцікавитися, з яких іноземних мов українське шклярство складало держіспит у 2021 р., виявиться така картина: англійська (129 073 особи), німецька (1862), французька (417), іспанська (154)¹¹⁵. Бачимо не лише разючий перекид на користь англійської, а й цілковиту відсутність двох інших найперспективніших у ХХІ ст. мов. Наведені цифри, ясна річ, віддзеркалюють нинішні уявлення про практичну корисність тих чи інших іноземних мов. Та погодьмося: освіта повинна не лише вдовольняти пекучі потреби сьогодення, а й працювати на майбутнє. Треба зважати, що у ХХІ ст. провідними мовами крім англійської будуть китайська (путунхуа), іспанська, арабська. До речі, саме ці мови визначено як стратегічно найважливіші й у доповіді Британської ради «Мови для майбутнього», на яку ми вже покликалися. Гадаємо, зроблений прогноз — достатня підстава для перегляду пріоритетів у сфері викладання іноземних мов в Україні.

4.5. ПРОБЛЕМА ВСЕСВІТНЬОЇ МОВИ

Чи потрібно доводити, чому важливо плекати національні мови? Завдяки їм свого часу відбулася, наприклад, демократизація освіти: щоб здобути знання, школярам і студентам різних народів не треба долати мовного бар'єра. Освіченість удоступнилася для найширших мас, перестала бути привілеєм лише паненят, яких привчали до чужих мов змалку. Завдяки

¹¹⁵ Понад 129 тисяч осіб склали тест з англійської мови. URL: <https://bit.ly/3rGkXTb>; ЗНО-2021 з іспанської, французької, німецької мов: Правильні відповіді. URL: <https://bit.ly/3rGjI6g>

рідномовному навчанню народи світу не лише спрагло прилучаються до здобутків науки та культури, а й самі отримують шанс примножувати їх, найповніше розкриваючи свій творчий потенціал. Рідна мова — запорука нормального розумового розвитку дітей. Послуговуючись нею в усіх пластах життя, нація тримається свого берега, почувається самостійною, самодостатньою, повновартісною.

Разом з тим очевидно: різномовність людства утруднює зв'язки між народами, унедоступнює цінну інформацію. Крім філологів мало хто може дозволити собі розкіш вивчати по кілька іноземних мов. Досі на рівні окремих регіонів проблему вирішували за допомогою мов міжнародного спілкування. Нині ж багато хто ставить питання про єдину міжнародну мову для всієї земної кулі. Вона потрібна не лише народам Заходу чи Сходу, Півдня чи Півночі, а всім без винятку народам світу. У такий спосіб сподіваються здолати бар'єри багатомовства, досягти взаєморозуміння, якого завжди так бракувало людству.

Що нам дасть запровадження єдиної світової мови? Насамперед вона краще задовольнить міжнародні комунікативні потреби: полегшить зведення культурних мостів між народами, забезпечить їхню багатоплідну співпрацю, прискорить обмін інформацією, гарантуватиме безпроблемне спілкування всіх з усіма в будь-якому куточку Землі без посередництва перекладачів (письмових і усних). За ступенем інформативності, комунікативної потужності світова міжнародна мова не матиме собі рівних. Її знання відкриє доступ практично до всієї інформації, що її нагромадило людство.

Прихильники світової мови спеціально застерігають: для народів світу вона має бути не першою, а другою, не рідною, а вивченою, не основною, а допоміжною. Вона не повинна ні підміняти, ні витискати з ужитку національних мов — її вживатимуть лише для взаємодії з іншомовцями.

Проблему обмірковують уже не одне століття. Накреслено три можливі шляхи її вирішення. Майбутня світова міжнародна мова: 1) постане на основі однієї з етномов; 2) виникне внаслідок схрещування кількох етномов; 3) утвориться штучно, увібравши в себе найкращі риси природних етномов. Спробуймо поміркувати, наскільки ці сценарії реальні.

Перший шлях — єдина світова мова постане на основі найбільш поширеної, розвиненої й «обкатаної» міжнародної мови — здавалося б, цілком природний і реальний. З погляду сьогодення найближче до такого статусу стоїть англійська. Власне, дехто вже тепер беззастережно визнає її як світову.

Проте сценарій цей має і вузькі місця. Монопольне утвердження когось етномови як всесвітньої надає привілеї тим, для кого вона рідна, й упосліджує носіїв інших мов. Чи можливо в цивілізованому світі, до якого ми всі прагнемо, доходити згоди на нерівноправних засадах, коли од-

на сторона безроздільно домінує, а інша мусить під неї підлаштовуватися? Згоди бажано досягати на засадах паритету, взаємоповаги, взаємовигоди, обопільних компромісів, пропорційного врахування інтересів усіх сторін. Інакше це буде не згода, а примус, диктат, нав'язування, які не мають нічого спільного з духом доброї волі та справедливості.

Якщо певна мова цілковито запанує як допоміжна світова, можна не сумніватися, що завдяки більшій комунікативній вазі вона не залишиться допоміжною, а рано чи пізно почне зазіхати на роль основної, безжально витискаючи всі інші мови. У результаті постане світова новоімперська мова, тоді як національні мови скотяться до стану колоніальних з ризиком подальшого розкладу й вигасання.

З іншого ж боку, світовий статус зашкодить і тій мові, яка його отримає. Побутуючи тривало в цій ролі, вона почне відриватися від національного ґрунту, згодом утратить етновизначальну функцію і кінець кінцем остаточно зденационалізується. З мовлення вихолоститься національна специфіка, затреться образність, зневиразниться ідіоматичність, універсально-нейтральних рис набудуть вимова, добір слів і зворотів, будова речень. Та найбільша небезпека криється в тім, що така мова, уживаючись у різних куточках Землі, неминуче втратить єдність: під впливом численних субстратів розпадеться на окремішні мови — про це вже йшлося на матеріалі одного зі сценаріїв майбутнього англійської мови. Йшлося й про те, що міжнародний статус, як доводить мовна історія людства, аж ніяк не вічний. Так, можна нав'язати підкореним народам свою мову, але ніхто не гарантує, що вони вживатимуть її вічно. Рано чи пізно мови втрачають міжнародну роль, звужують межі функціонування, сповзають до рівня звичайної етномови або й узагалі щезають з мовної мапи світу. Імовірно, така сама доля спостигне й світову мову. Навряд чи мовна єдність людства, якщо колись виникне, стане його непорушним набутком.

Другий шлях: єдина світова мова утвориться внаслідок поступового злиття (схрещування) багатьох або кількох національних мов. Сценарій видається очікуваним і закономірним — надто за умов глобалізації, яка зближує й уподібнює геть усе на світі: і мови, і народи, і культури, і світогляди.

Прогноз про майбутнє злиття мов виник не сьогодні. Ще філософи-марксисты пророкували: закони суспільного розвитку рано чи пізно приведуть до постання єдиної світової комуністичної спільності. У процесі її творення стиратимуться мовно-національні відмінності, подібно до того, як при формуванні націй згладжуються регіонально-етнічні, а при формуванні загальнонародних мов — діалектні відмінності. Тож у прийдешньому комуністичному суспільстві всі народи й усі мови неодмінно зіллються до купи. Та оскільки збудувати комунізм у жодній країні так і не вдалося, ідея себе дискредитувала й нині сприймається не інакше як утопія.

Чи означає це, що гіпотеза про майбутнє злиття мов така ж утопічна? Чи бували в історії прецеденти злиття хоча б кількох мов? Якщо бували, наскільки цей спосіб мовотворення перспективний?

Нагадаємо, у мовознавстві відоме явище конвергенції (взаємозближення), коли внаслідок тривалих, інтенсивних взаємовпливів або під дією одного субстрату в кількох мовах розвиваються спільні риси, не успадковані з прамови. Конвергенції можуть зазнавати ареально суміжні мови, причому незалежно від того, споріднені вони чи ні (хоча споріднені сходяться легше й швидше). На відміну від асиміляції конвергенція не заподіює витиснення однієї мови іншою — у мовах лише виникають спільні ізоглоси.

Конвергенція може охоплювати як окремі рівні мов, так і мови в цілому. Найпомітніша вона в лексиці: у конвергентних мовах з'являються спільні слова, терміни, сталі вислови, семантичні переходи, що врешті приводить до витворення спільного лексико-фразеологічного фонду. На інших рівнях (фонетичному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному) конвергенція не така очевидна, а проте засвідчує ще тіснішу зближеність мов. Чим більше мови набувають спільних рис, тим більше підстав говорити про утворення негенетичної мовної спільності.

Хрестоматійний приклад — балканський мовний союз. Його ядро складають мови, належні до чотирьох різних індоєвропейських груп: албанська, македонська, болгарська, румунська, новогрецька. Периферійно до союзу залічують також сербську, хорватську, турецьку та циганську мови, що мають неповний набір балканізмів. Той самий субстрат (фракійський чи іллірійський), ареальна близькість, постійні й тривалі контакти носіїв спричинили утворення в цих мовах багатьох спільних рис: схожі набори звуків і правила їх сполучуваності, спрощення відмінкової системи, поява постпозитивного визначеного артикля, утрата інфінітива із заміною його підрядними чи сурядними реченнями, подібні форми майбутнього часу, перфекта й кондиціонала, творення числівників від 11 до 19 за локативним типом, численні лексичні відповідності тощо. Балканський мовний союз слугує свого роду еталоном конвергентного розвитку неспоріднених (точніше, віддалено споріднених) мов.

Окремі дослідники (Е. Даль, М. Гаспельмат) наводять аргументи на користь існування європейського мовного союзу. До нього відносять романські, германські, балканські, балтійські, слов'янські та (почасті) фіно-угорські мови. Підстава — наявність у них ряду спільних граматичних рис, не властивих у такій великій кількості мовам суміжних ареалів (тюркським, східноуральським тощо).

Нині спостерігаємо, як у різнотипних мовах світу під впливом глобалізації постає спільний прошарок лексики англо-американського походження. Заманливо припустити: з плином часу цей прошарок розширя-

тиметься, тоді настане пора тривалого співіснування мов зі схожим словництвом, але різними граматиками, відтак розпочнеться поступова конвергенція їхніх фонетичних і граматичних систем, а на завершальному етапі всі мови зіллються в одну-єдину всесвітню мову, яку однаково добре розумітимуть жителі різних куточків Землі.

Чи ймовірний такий сценарій? Здається, не тільки малоімовірний, а радше навіть фантастичний, науково неспроможний.

Попри очевидні факти запозичень і явища конвергенції, кожна мова на кожному своєму рівні має певний поріг проникнення. Деякі ділянки мовної системи практично недосяжні для зовнішніх впливів. Можна припозичити окремі звуки (у нашій мові це [г] і [ф]), та неможливо переінакшити звуковий склад мови. Можна перейняти відмінок, спосіб дієслова, певний порядок слів у реченні, та неможливо перебудувати граматичний каркас. Можна напозичати тисячі слів, та неможливо замінити частотну лексику з основного фонду (назви родичів, частин тіла, тварин і рослин, основних дій і станів, числівники, займенники, службові слова тощо)¹¹⁶.

Взаємозближення до стану остаточного злиття ще можливе у випадку говорів і нарід однієї мови, та навряд чи досягне в разі вже сформованих етномов, надто належних до різних генетичних груп. Мовний союз — це радше приклад незавершеної конвергенції, зближення, що застигло на півдорозі через дальшу непроникність мовних систем.

Як приклад доконаної конвергенції можна було б згадати їдиш — мову євреїв-ашкеназі, що сформувалася на теренах Центральної та Східної Європи шляхом синтезу чотирьох складників: германського, гебрайського, романського та слов'янського¹¹⁷. Одначе постання їдишу — це все ж не так зближення кількох мов, як зміни однієї мови (власне, верхньонімецьких говорів) під інтенсивним і тривалим впливом інших мов. Принаймні тут немає злиття вже сформованих мов в одну нову мову.

Інший прикметний приклад — букмол, один з двох варіантів норвезької літературної мови. За походженням він є данською мовою, стихійно норвегізованою на місцевому ґрунті (унаслідок кількавікової практики читання освіченими норвежцями данських текстів). Саме тому лексика й морфологія букмолу переважно данські, а вимова — переважно норвезька. Проте й у цьому випадку важко говорити про злиття двох мов у якусь тре-

¹¹⁶ У деяких мовах запозичення сягають мало не двох третин основної лексики. Так, англійська мова багата на галліцизми та латинізми, румунська — на слов'янізми, перська й турецька — на арабізми, в'єтнамська, корейська та японська — на китайізми. Чи не найбільше запозичень у словництві албанської мови — з новогрецької, латинської, італійської, слов'янських, турецької мов. Попри це жодна із цих «мішаних» мов не злилася з мовою-доноркою, зберігши свої окремішність і тотожність.

¹¹⁷ Рибалкін В. С. Їдиш // Енциклопедія сучасної України. — Київ: Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2011. — Т. 11. — С. 607.

тю. Букмол — це радше «легалізований» суржик, результат тривалої взаємодії данської книжної мови з норвезькими народними говорами.

Що ж до креольських мов, то вони, справді, постають унаслідок схрещування мов і, на відміну від піджинів, можуть навіть ставати рідними для наступних поколінь мішаного за походженням населення. Утім, як показує історія, лише деякі з креольських мов здатні піднятися до того рівня, щоб набути писемної форми та функційної повноти. Більшість із них виявляються нежиттєздатними: одні вже повимирали, другі доживають віку, треті дрейфують у бік мови-джерела (декреолізація). І це зрозуміло: мова, що постає внаслідок схрещування, граматично спрощена й лексично обскубана, тож ледве чи зможе обслуговувати всі потреби сучасного суспільства (а що вже говорити про суспільство майбутнього).

Мав рацію С. В. Семчинський: природну мову, структура якої складалася б навіл з елементів різного походження, або в якій словництво було б одного походження, а граматична будова — іншого, можна уявити хіба гіпотетично. Практично ж подібних «мішаних мов» ніде немає¹¹⁸. Тим-то прогнозувати, що внаслідок схрещування етномов колись витвориться єдина світова мова, теж немає особливих підстав.

Нарешті, третій сценарій: єдина загальносвітова міжнародна мова утвориться штучно, увібравши в себе найкращі риси природних етномов.

Жодна з національних мов не є абсолютно досконалою. Коли котрась із них набуває міжнародного статусу, доводиться тривало її вивчати, долаючи труднощі чи то вимови, чи то граматики, чи то лексики, чи то правопису, чи всього разом. Широкий її вжиток у світі ставить у нерівне становище інші народи, зачіпає їхню гідність, адже вони почуваються ніби носіями «другосортних» мов. Через це людство з давніх-давен, іще з часів античності, виношує ідею штучної (планової) міжнародної мови, яка була б легка для опанування, належала б усьому людству й не кривдила б нічий почуттів. Упродовж XVII—XX ст. запропоновано близько тисячі проєктів таких мов, проте лише одиниці з них здобулися на практичне використання.

Перша більш-менш відома штучна мова — волапюк (розробив у 1879 р. німецький священник Й. М. Шлеєр). Її лексикон утворено шляхом контамінації та усічення слів, почерпнутих з французької та англійської мов. На відміну від своїх попередниць волапюк швидко подався в народ: у різних країнах Європи ним видавали пресу, писали художні твори. З'явився доказ, що рукотворна мова здатна небезуспішно виконувати функції природної.

Невдовзі волапюк поступився мові ще простішій і досконалішій — есперанто (розробив у 1887 р. польський лікар Л. Заменгоф). Граматика

¹¹⁸ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — 2-ге вид. — Київ: Око, 1996. — С. 364–365.

налічує 16 правил без жодного винятку. Парадигми відмінювання та дієвідмінювання строго уніфіковані. Словотвір послідовний і раціональний. Правопис достоту відповідає вимові (один звук — одна буква). Наголос завжди на передостанньому складі. Лексикон (*vorttrezoro*) сформовано з найуживаніших слів французької, англійської, німецької, давньогрецької та латинської мов. Окремі слова мають слов'янські корені¹¹⁹. Завдяки простоті й продуманості есперанто стало найбільш популярною і поширеною з усіх міжнародних штучних мов. Більшість європейців можуть опанувати її на середньому рівні за кілька місяців¹²⁰. Число носіїв точно не встановлено (джерела наводять цифри від 100 тис. до 2 млн), проте вони утворюють стабільну спільноту, представлену в багатьох країнах світу.

У різний час трималися в ужитку й інші штучні мови: інтерлінгва (1903), ідо (1907), окциденталь (1922), новіаль (1928), однак великого поширення вони не набули. Спроби кувати міжнародні штучні мови не припиняються дотепер.

Досвід усіх цих мов показав: оскільки вони рукотворні, будову їхню можна свідомо запланувати, сполучивши в них найкращі риси природних національних мов. Ідеться про те, щоб звуковий склад був простим для артикуляції, правопис — спертим на фонетичний принцип, граматику — стрункою, логічною, зрозумілою, з обмеженою кількістю форм, правил, винятків, словництво — максимально міжнародним, системним, несуперечливим, словотвір — прозорим і регулярним, здатним вільно карбувати слова як з власних, так і з запозичених морфем. Завдяки цьому засвоєння штучної мови не буде надто обтяжливим, точніше, буде однаково легким і однаково важким для всіх землян.

Нейтральність стосовно різномовного людства — ще один козир такої мови. Не маючи ні національної належності, ні географічної «прописки», вона сприймається як спільне надбання всіх народів. Розмовляючи нею, народи відчували б себе абсолютно рівноправними¹²¹. Світова штучна мова задумана не як основна, а як допоміжна. Вона не конкурує з етномовами, а лише виконує роль засобу міжнародного спілкування. Мовами послуговуються паралельно: світова штучна мова полегшує взаємодію та взаєморозуміння між народами (торгівля, туризм, культурні зв'язки), тоді як природні етномови залишаються засобом внутрішнього спілкування, знаряддям мис-

¹¹⁹ Напр: *bulko* «булка», *celo* «ціль», *ĉernoĉio* «чорнозем», *ĉerpi* «черпати», *dumo* «дума», *kaĉo* «каша», *krom* «крім», *kruta* «крутий», *kvaso* «квас», *paŝti* «пасти», *prava* «правий», *serpo* «серп», *stepo* «степ», *svati* «сватати».

¹²⁰ Ідеться передусім про носіїв романських і германських мов. У слов'ян вивчення есперанто забере трохи більше часу. Що ж до носіїв китайської, арабської, тюркських, фіноугорських мов, мов Індії та Африки, то їм опанувати есперанто не набагато легше за англійську.

¹²¹ *Ткаченко О. Б.* Українська мова... — С. 234–235.

лення та культури. Такий симбіоз, з одного боку, вбереже національні мови від занепаду, забезпечить їм спромогу дальшого розвитку, з іншого — пригамує імперський експансіонізм деяких етномов: жодна з них не зможе посягати на статус міжнародної. За наявності визнаної всіма світовою штучної мови потреба в якихось інших мовах-посередницях зведеться нанівець.

Попри ці переваги чимало мовознавців і пересічних мовців ставляться до штучних мов скептично, прохолодно, ба навіть недоброзичливо. Типовий відгук лишив, приміром, Л. Вітгенштайн: «Есперанто. Чуття відрази, коли вимовляємо вигадане слово з вигаданими ж флексіями. Слово холодне, позбавлене асоціацій і при цьому воно вдає “мову”»¹²². Натомість Е. Сепір наголошував, що вигаданість планових мов безглуздо перебільшена: «<...> Ці мови не мають практично нічого такого, що не було б узятє зі спільного фонду слів і форм, які розвинулися в мовах Європи»¹²³. Так само і Я. Бодуен де Куртене алергію до штучних мов відносив до звичайнісіньких забобонів: «Якщо людина могла винайти стільки інших засобів, що дають їй змогу панувати над природою і полегшують співжиття, то чому ж їй не до снаги винайти ще й штучну мову?»¹²⁴.

Отже, не за рукотворність слід критикувати есперанто. Вразливі його місця зовсім інші. З усіх планових мов есперанто, мабуть, найбільше відповідає вимогам до свідомо створених мов. І, здавалося б, саме есперанто має найбільше шансів стати головним знаряддям «перевисання до народів». Мові — майже півтора століття. У різних країнах нею пишуть і перекладають художні твори, видають журнали, транслюють радіо- й телепрограми, ведуть Вікіпедію... Проте за весь цей час справді поширеною і популярною вона так і не стала, програючи конкуренцію природним міжнародним мовам.

Не знати, чи залишиться есперанто таким же логічним, струнким, легким для опанування в майбутньому. Адже чим більше мову використовують, тим більше вона змінюється. У разі дальшого поширення заледве збереже вона свою нинішню подобу. Під впливом різноманітних субстратів поставатимуть варіанти (фонетичні, лексичні, словотвірні, правописні), з'являться місцеві наріччя з перспективою розвинутися в окремішні мови. У результаті виявиться, що на карту поставлена цілісність мови.

Уявімо: есперанто таки вдалося стати головною допоміжною міжнародною мовою. У вселенських обширах запанує диглосія з розподілом

¹²² Wittgenstein L. Vermischte Bemerkungen: Eine Auswahl aus dem Nachlass. — Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1977. — S. 103.

¹²³ Sapir E. Selected Writings in Language, Culture and Personality. — Berkeley: University of California Press, 1963. — P. 31.

¹²⁴ Цит. за: Кузнецов С. Н. И. А. Бодуэн де Куртене об искусственном языке (1905) // Современная наука. — 2015. — № 4. — С. 93.

сфер ужитку між ним і національними мовами. Одначе стан масової двомовності, як ми вже знаємо, не вічний — рано чи пізно він закінчується одномовністю. Якщо переможуть національні мови, есперанто занепаде й народи знову не зможуть порозумітися. Якщо ж гору візьме есперанто, він з другої (допоміжної) мови перетвориться на першу, а згодом і на єдину мову для всіх. Отже, у разі тривалого поширення допоміжна мова призведе до одномовності людства.

Таким чином, упровадження всесвітньої мови, природної чи штучної, не тільки не зарадить узаєморозумінню народів, а, навпаки, ще дужче затягне вузол суперечностей і конфліктів. Саме явище світової (всесвітньої) мови скидається на утопію. «За весь час свого історичного розвитку, — пише К. М. Тищенко, — людство з усією очевидністю так і не спромоглося виробити “єдиної мови”, що і вказує на антиісторизм самого цього поняття. “Єдина (людська) мова” — це така сама фікція розуму, як і “(єдине) людство”, “людська культура”, “людська наука”»¹²⁵.

Виходить, проблема взаєморозуміння народів так і залишиться невіршеною? Аж ніяк. Перспективний спосіб залагодити цю проблему ефективно й безболісно розглянемо наприкінці розділу.

4.6. МОВНЕ РОЗМАЇТТЯ В НЕБЕЗПЕЦІ

Один з прикрих виявів глобалізації — знебарвлення мовної палітри людства. Кількість національних мов загрозливо скорочується, причому дедалі швидшими темпами. Хоч мови вигибали й раніше, за нашого часу це відбувається в межах двох-трьох поколінь. Якщо процес триватиме далі, людство кінець кінцем прийде коли не до одномовності, то до «кількомовства»: витиснувши з ужитку слабших конкуренток, на Землі залишиться з десяток надпотужних мов.

Наскільки ця тенденція закономірна, природна, об’єктивна? Чи можна її відвернути?

Перш ніж дати відповідь, побіжно нагадаємо, як і чому людство стало багатомовним. Головна й практично єдина причина — безперервні міграції, що відбувалися впродовж усіх доісторичних і пізніших часів. Через нестачу харчових ресурсів члени спільноти (роду, племені, народності) розділялися, розселялися на далекі відстані й, відповідно, припиняли взаємодію. Якщо відособлені групи довгий час не спілкувалися, їхня первісно єдина мова (наріччя) починала змінюватися в розбіжних напрямках. Істотну роль при цьому відігравали зносини з іншомовцями, закріплення субстратних і суперстратних явищ. За кілька століть мірою наростання

¹²⁵ Тищенко К. М. Основи мовознавства... — С. 30.

відмінностей формувалися варіанти мови, а тоді й окремішні мови. Десять тисяч років мови розходилися настільки, що їхні носії вже не могли втямити одне одного без «тлумача». Таким чином, прामова, розпадаючись, давала початок спорідненим мовам, що згодом утворювали групу, гілку, сім'ю.

Більшість фахівців з антропогенезу схиляються нині до гіпотези про моногенез людства¹²⁶. Якщо він справді мав місце, дуже ймовірний і моногенез мов. Це означає, що всі відомі мови в підсумку зводяться генетично до спільної прамови. Отже, розходження споріднених мов (дивергенція) тривало фактично всю історію людства. Мовосфера розвивалася переважно шляхом урізноманітнення, від однинності до множинності, унаслідок чого поставала велика територіальна роздрібненість мов.

На думку К. Лемана, найвищої точки мовне розмаїття Землі сягнуло в XV ст., коли народи Африки, Азії, Америки, Австралії ще не знали колонізації¹²⁷. Після ж її початку на колонізованих землях поширилася двомовність, здебільшого вертикальна. У результаті колоніальні європейські мови (іспанська, португальська, французька, англійська, російська) стали гвалтовно витіснити мови підкорених тубільних народів. Відтоді, напевно, процес вимирання мов узяв гору над процесом виникнення нових.

Особливо відчутно ця нерівновага оприявилася в другій половині XX ст. По-перше, засоби зв'язку та комунікації, масова урбанізація, жвавий культурний обмін назавжди усунули всі ті умови, які ведуть до утворення нових етномов. Жодна спільнота, навіть якщо дуже захоче, не зможе тепер самоізолюватися, відгородитися від світу на кілька століть, щоб розвинути свою окремішню мову. Сучасний світ надто тісний, щоб у ньому могли поставати якісь нові етномови.

По-друге, хоч колоніальна доба вже давно канула у вічність, соціокультурні процеси, що діють нині, і далі спричиняють не розходження мов, а витиснення одних мов іншими. Замість появи нових мов триває процес їх пошесного занепаду й згасання. Мовосфера тепер розвивається

¹²⁶ Найімовірніше, люди сучасного анатомічного типу (*Homo sapiens*) виникли завдяки генетичній мутації не пізніше ніж 200–150 тис. років тому в Південно-Східній Африці. Згодом вони розселилися рештою регіонів Африки (100 тис. років тому), а тоді невеликими групами почали мігрувати на інші континенти: спершу в Азію (60–40 тис. років тому), звідти — в Австралію (50 тис. років тому), Європу (40 тис. років тому), Америку (15 тис. років тому). На кінець льодовикового періоду (12 тис. років тому) були залюднені майже всі вільні від обмерзання землі. Внутрішньовидове розмаїття людства (раси) розвинулося під впливом місцевих кліматичних умов (*Templeton A. Out of Africa again and again // Nature. — 2002. — N 7. — P. 45–51; Cavalli-Sforza L. L., Feldman M. W. The application of molecular genetic approaches to the study of human evolution // Nature genetics. — 2003. — Vol. 33. — P. 266–275.*

¹²⁷ Леман К. Документація языков, находящихся под угрозой вымирания (Первоочередная задача лингвистики) // Вопр. языкознания. — 1996. — № 2. — С. 181.

ся не в напрямі «одномовність → багатомовність», а протилежно — «багатомовність → одномовність (кількомовність)»¹²⁸. Причому якщо перший етап тривав майже всю мовну історію людства, то другий може зайняти лише два-три століття.

Нині на Землі зафіксовано понад 7 тис. мов. Ті, що не мають ані державного статусу, ані писемності (а таких переважна більшість), фактично приречені. Останнє видання «Атласу загрозованих мов світу» ЮНЕСКО до групи ризику залічує 2,5 тис. мов¹²⁹. Імовірно, вони позникають до кінця ХХІ ст. Якщо ж процес вимирання набуде більшого розмаху, позгасають до 90–95 % мов¹³⁰. Ідеться не тільки про малі, «одноплемінні» чи «одноаульні» мови, якими розмовляють по кількості осіб, а практично про всі ті, що мають менше ніж 300 тис. носіїв. За нашим прогнозом, до мов з більш-менш забезпеченим, «гарантованим» майбутнім у кращому разі можна віднести 150–200 мов, тобто 2–3 % нинішньої кількості.

Мови згасають на всіх континентах. Найбільше — в Азії (Океанії) та Африці (де побутує близько 80 % мов світу), також в Америці, Австралії, Європі.

На нашому континенті індоевропейські мови з тим чи іншим ступенем загроженості наявні в кожній групі (у дужках — приблизна кількість активних і пасивних носіїв у тисячах):

- слов'янська: білоруська (4000), кашубська (110), верхньолужицька (13), нижньолужицька (7);
- балтійська: латгальська (250);
- германська: їдиш (500), фарерська (69), північнофризька (5);
- романська: окситанська (2000), сардинська (900), пікардійська (700), валлонська (600), фріульська (420), арумунська (250), франкопровансальська (225), ладино (60);
- кельтська: валлійська (1000), бретонська (226), ірландська (170), гельська (57), корнська (3,5), менська (1,8);
- індоарійська: циганська (3500).

У фіно-угорській групі уральської сім'ї мов до загрозованих належать: карельська (36), вепська (3,6), іжорська (0,1), усі саамські мови (25).

Загроза вимирання тяжіє і над демографічно слабкими кавказькими мовами: абазинською (45), сванською (12), агульською (29), рутуль-

¹²⁸ Думка про те, що процес мовної диференціації людства «навіть можна зупинити, тим більш надати йому протилежного напрямку від множинності до однинності» (Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 210) видається небезспірною. Сучасні факти дивергенції (наприклад, недавній розпад сербськохорватської мови на сербську, хорватську, боснійську та чорногорську) — випадки не типові, а поодинокі. Це радше відхилення, що потверджують загальну тенденцію.

¹²⁹ *Moseley Ch. Atlas of the World's Languages in Danger.* — 3rd ed. — Paris: UNESCO Publishing, 2010. — 222 p.

¹³⁰ *Towards Knowledge Societies: UNESCO World Report.* — Paris: UNESCO, 2005. — P. 152.

ською (30), цахурською (22). Особливо це стосується нахсько-дагестанських мов — серед них чимало таких, що налічують лише по кілька тисяч і навіть по кількисот носіїв.

В Україні вразливе становище тюркських мов: кримськотатарської (250), гагаузької (149), урумської (47). Практично згасли караїмська та кримчацька мови — ними володіють лише по кількадесят осіб.

Загалом у Європі на краю загибелі балансує близько 150 мов¹³¹.

Приреченість більшості мов світу впливає не тільки й не стільки з малої кількості носіїв. Це радше наслідок. Головна причина — такі мови не виконують усіх тих функцій, що їх мала б виконувати сучасна розвинена літературна мова. З різних сфер спілкування їх агресивно витрують (або не дають посісти ці сфери) комунікативно потужніші мови. Як ми вже писали, жертвами засилля англійської стають нині не тільки «малі», а й «великі» мови (іспанська, французька, німецька, російська). Чим менше мова обслуговує суспільно значущих сфер, тим рідше її використовують, тим нижчий її престиж, тим швидше вона знецінюється, занедбується, занепадає.

За таких обставин носії загрожених мов почуваються в суспільстві все більш ізольованими. З'являється болісне відчуття відсталості, провінційності, відірваності від високої культури та сучасної цивілізації. Рідну мову починають зневажати як містечкову, старомодну, слаборозвинену, другосортну, меншовагартісну, нецікаву й непотрібну. Діти втрачають мотивацію розмовляти нею, адже в їхньому уявленні вона мало пов'язана з життєвими перспективами, матеріальним успіхом. Її сприймають як мову пройдешого, а не прийдешнього. Це спонукає вливатися в спільноту носіїв більш престижної та привабливої мови: вона уживаніша, функційно універсальніша, дає незмірно більше переваг (освіта, робота, кар'єра, зарплата, статус). Такий вибір юні душі роблять не без впливу батьків. З прагматичних міркувань ці останні свідомо спілкуються з чадами не рідною, а чужою, домінантною мовою. Освіту також прагнуть дати цією мовою, щоб полегшити їм соціалізацію. Нарешті, сама держава явно чи неявно приохочує носіїв малих мов відвертатися від них. Наприклад, з огляду на урбанізацію виходець із села потрапляє в міське чужомовне середовище, де в нього обмаль можливостей зберегти рідну мову — на роботі, а часто й у побуті (у разі мішаного шлюбу) доводиться переходити на мову загалу.

У минулі епохи мови згасали нешвидко — процес міг тривати два-три століття. Нині ж для повного зникнення мови достатньо двох-трьох поколінь¹³². Перехід з однієї мови на іншу завжди відбувається через етап

¹³¹ Докладніше див.: *Salminen T. Endangered languages in Europe // Language Diversity Endangered / Ed. M. Brenzinger. — Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2010. — P. 205–232.*

¹³² Якщо вивчити ставлення до рідної мови дітей і молоді, можна вірогідно передбачити, у якому стані вона буде за пів століття.

двомовності, причому як індивідуальної, так і масової. Процес іде за схемою: 1) одномовність: рідна мова перша і єдина → 2) двомовність: рідна мова перша, чужа друга → 3) двомовність: чужа мова перша, рідна друга → 4) одномовність: чужа мова перша і єдина. На підставі цієї схеми соціолінгвісти зазвичай уживають терміни *зміна мови* (*language transfer, language replacement*) або *мовний зсув* (*language shift*). Обидва терміни окреслюють подію з позиції окремого мовця або етносу й видаються дещо евфемістичними. Адже якщо глянути на подію з позиції самої мови, то стане ясно, що масова відмова користуватися нею заподіює наслідок, який точніше означити як *вихід з ужитку, згасання, загибель* або *смерть мови*.

Кожну етномову можна оцінити на предмет її життєздатності чи загроженості. При цьому беруть до уваги найрізноманітніші параметри: кількість носіїв (як першої та другої), міру їх розпорошеності, наявність у мови писемності й офіційного статусу, сфери вжитку, мовну свідомість носіїв, їхнє бажання зберегти мову. Важать навіть стан економіки та рівень трудової зайнятості. Адже якщо, наприклад, в основному ареалі мови панує хронічне безробіття, слід очікувати на масову трудову міграцію носіїв у чужомовне оточення, що збільшить уразливість мови.

Та все ж вирішальний чинник життєздатності мови — чи засвоюють її діти як першу, тобто як добре передається вона з роду в рід, від покоління до покоління. Саме цей критично важливий параметр покладено в основу двох найвідоміших методик визначення загроженості мови. Ідеться про поділковану шкалу розриву між поколіннями (*Graded Intergenerational Disruption Scale*), що її запропонував Дж. Фішман¹³³, і шестирівневу шкалу загроженості мов, розроблену в ЮНЕСКО¹³⁴. При переході на кожний наступний рівень життєздатність мови знижується, а загроженість, навпаки, зростає. Стисло опишемо ці рівні.

1. *Убезпеці*. Мовою широко послуговуються три покоління. Усі діти вивчають її як першу, наступність у передаванні мови не порушена. Мова має державний статус, застосовується практично в усіх суспільно значущих сферах, розвивається без істотних відхилень. На цьому рівні можливе не тільки збереження, а й нарощування демографічної бази, дальше розширення сфер ужитку, зокрема як міжнародної мови.

2. *Уразлива*. Мовою спілкуються три покоління, проте не всі батьки передають її дітям. У суспільно значущих сферах вона зазнає тиску й конкуренції з боку «великих» мов. Офіційний статус нерідко виявляється

¹³³ *Fishman J. A. Reversing Language Shift: Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages*. — Clevedon: Multilingual matters, 1991. — 431 p.

¹³⁴ *Language Vitality and Endangerment: Document Submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages*. — Paris: UNESCO, 2003. — P. 7–12. URL: <https://bit.ly/3Auz2pZ>

формально-декларативним. Не для всіх носіїв мова однаково престижна. Економічні негаразди спричиняють еміграцію в інші країни. Щоб подолати вразливість, потрібна діяльніша мовна політика з боку держави, цілеспрямоване розширення сфер ужитку.

3. *Потенційно загрожена.* Середній вік мовців починає зростати. Основні носії — старше та середнє покоління. Серед дітей і підлітків кількість носіїв помітно менша. Їм мова передається дедалі рідше не тільки в закладах освіти, а й у родині. Діапазон ужитку звужується до сфер культури та побуту. Для порятунку потрібна енергійна мовна політика, наполегливе бажання самих мовців.

4. *Критично загрожена.* З числа мовців випадає не тільки молодше, а й середнє покоління. Основні носії — дідусі й бабусі. Батьки мову розуміють, проте ні між собою, ні з дітьми нею не спілкуються. Серед дітей носіїв майже немає — вони навчаються й послуговуються мовою більшості, пов'язуючи з нею своє майбутнє. Мову вигнано з усіх громадських сфер. За нею лишається хіба що символічна функція для нагадування про втрачену національну самобутність. Цей рівень — та червона лінія, за якою тривають незворотні зміни. Мова з останніх сил ще тримається за життя, але фактично вже приречена, порятунок її малоімовірний.

5. *Близька до зникнення.* Усі три покоління мови зреклися. Її знають лише кількості або й кількадесят осіб дуже похилого віку. Користуються нею ситуативно, наприклад, згадуючи давнину, співаючи пісень. З кончиною цих могоканів скінчиться й життя знекровленої мови. Урятувати її нереально — можна хіба чимскоріше задокументувати для потреб науки (крім мовознавства це історія, етнографія, фольклористика, культурологія).

6. *Зникла.* У мови не лишилося жодного живого носія. Розмовляти нею нікому. Мова поринула в небуття. Існує вкрай слабка, суто теоретична можливість її відновлення, проте без гарантій успіху. Чи не єдиний приклад повноцінного мовного відродження (зворотного зсуву) — іврит, хоч повністю ця мова ніколи не згасала, її вживали в богослужбовій сфері.

Передання мови наступному поколінню — критерій настільки чіткий і самоочевидний, що для його застосування не завжди потрібні спеціальні дослідження: достатньо знати мовну ситуацію в різних куточках ареалу¹³⁵. Для лінгвофутурології важливо, що шкала життєздатності може бути використана не лише для констатації поточного стану, а й для прогнозу на

¹³⁵ Життєздатність усіх етномов світу визначає довідник «Етнолог» (Ethnologue: Languages of the World. Methodology. Language Status. URL: <https://bit.ly/411oegx>). Загроза оцінюється за десятибальною шкалою: оцінку «0» отримують міжнародні мови, оцінку «10» — зниклі мови. Діапазон оцінок від «6» до «9» покриває зону серйозної небезпеки. Правда, оцінка міри загроженості окремих мов може бути неточною, якщо основана на застарілих відомостях.

майбутнє. Якщо мова перебуває на будь-якому рівні, крім першого й двох останніх, це означає, що вона потребує негайних заходів підтримки, покликаних збільшити її поширеність і функційність.

На початку ХХІ ст. з'явився ще один пробний камінь життєздатності мов, про який слід сказати окремо. До останнього часу неодмінною, хоч і не єдиною, запорукою виживання мови була писемність. Писемна мова здатна розвиватися як багатофункційна, побутовувати у сферах літератури, освіти, науки, урядування. Тепер же цього замало — потрібна ще й широка задіяність мови в цифровому середовищі. Це різко побільшує її інформаційну місткість і комунікативну потужність, дає кращі можливості для спілкування людям, розділеним у просторі й часі. Кожному нашому сучасникові можна фігурально сказати: якщо вас нема в мережі, вас узагалі не існує в природі. Ще більшою мірою ця гіпербола слушна щодо мови.

Чим поширеніша мова в цифровому середовищі, чим повніше використовують її в інтернеті, тим краще забезпечене її майбуття. Вище ми вже наводили статистику мовних розділів Вікіпедії, яка правдиво відображає культурно-інтелектуальний потенціал національних мов. Мета цієї енциклопедії — дати кожній людині на планеті спромогу прилучитися до світла знань її рідною мовою. На початок 2023 р. Вікіпедія налічує 318 мовних розділів. За кількістю статей вони досить різновеликі: 18 розділів (серед них і український) мають понад 1 млн статей, 52 розділи — понад 100 тис., 94 розділи — понад 10 тис., 122 розділи — понад 1 тис.¹³⁶ Обсяг і якість статей також неоднакові: зазвичай статті тим інформативніші, чим більше читачів має мовний розділ. Наведені дані засвідчують: поки що на Землі лише близько 150 етномов довели свою придатність передавати сучасні знання.

Реальну присутність мов у цифровому середовищі нескладно визначити також за кількістю мовних версій популярного програмного забезпечення. Вона утричі менша, ніж кількість розділів Вікіпедії. Так, станом на 2022 р. операційна система «Windows 10» обслуговує користувачів 106 мовами¹³⁷. Пакет програм «Microsoft Office 2021» оснащено засобами для роботи з текстами 102 мовами¹³⁸. Перекладач *Google* підтримує переклад 108 мовами¹³⁹. Найпопулярніша у світі соцмережа «Фейсбук» доступна 112 мовами¹⁴⁰. Як бачимо, на сьогодні цифровий стрибок здійснили трохи більше як 100 мов. З часом їх кількість буде, ясна річ, зростати, та навряд чи повноцінна цифровізація охопить усі без винятку мови.

¹³⁶ Список Вікіпедій. URL: <https://bit.ly/3Sis0xj>

¹³⁷ Language Packs for Windows 10. URL: <https://bit.ly/2VWIrrq>

¹³⁸ Language Accessory Pack for Office. URL: <https://bit.ly/37YGxJH>

¹³⁹ Перекладач Google. URL: <https://bit.ly/3sjVKy5>

¹⁴⁰ Facebook. Налаштування мови й регіону. URL: <https://www.facebook.com/language.php>

Отже, з погляду цифрового використання етномови можна розподілити на три групи:

1) мови, які більш-менш повно представлені в комп'ютерному середовищі. Вони практично довели свою цифрову придатність, їхнє майбуття відносно сприятливе. Близько 100 мов, 1,5 % загальної кількості;

2) мови, які виявили цифровий потенціал. Поки що вони балансують на грані: їхні цифрові перспективи можуть як піти вгору, так і звестися на нівець. Усе залежить від бажання й наполегливості їхніх носіїв. Близько 200 мов, 3 % загальної кількості;

3) мови, що не здолали цифрового порога. Це не лише малі, безписемні мови, а й мови, писемність якої практично не використовують. Майже повна відсутність цих мов у мережі, комп'ютерних програмах, месенджерах автоматично маргіналізує і їхніх носіїв, і відповідні культури. Близько 6,7 тис. мов, 95,5 % загальної кількості.

На жаль, цифрове середовище замість служити функційному вирівнюванню мов заглиблює сумне провалля між ними: сильні мови робить іще сильнішими, прискорюючи їхній поступ, а слабші — ще слабшими, форсуючи їх вигасання. Малим мовам не те що важко конкурувати з великими — їм узагалі важко прорватися в цю сферу. Через жорсткий відбір цифрове середовище відтискає ці мови на глухий задвірок: ними неможливо одержати ні новин, ні знань, ні послуг. Культура, яка стоїть за малими мовами, фактично стає невидимою, випадає з поля зору, зі світової культури взагалі. Цифрова смерть мов — так угорський мовознавець А. Корнай означив неприсутність переважної більшості мов в інтернеті ¹⁴¹.

Звісно, справу можна витлумачити й так, що втрата мовного розмаїття — процес об'єктивний, природний, неминучий і невблаганний. Мови не вічні, життя їхнє обмежене, як і все на Землі, вони мають свій початок і кінець. Загибель національних мов запрограмована в часі. Її можна пригальмувати, але не відвернути. І не обмине «чаша сія» жодну мову.

У повсякденній діяльності мовне розмаїття часто сприймають не як скарб, а як перешкоду, що вадить взаєморозумінню, сповільнює розвій міжнародних взаємин. Узяти, до прикладу, світову економіку. Мова тут — не фактор культури, а фактор комерції. Великий бізнес завжди прагне нарощувати обсяги виробництва й ринки збуту, а для цього бажано, щоб у різних куточках світу його обслуговувала та сама мова. Ідеальний майданчик для бізнесу — єдиний світ, з одним законодавством, однією валютою та однією мовою. З іншого боку, можливість отримати чималий зиск різко знеохочує національні держави обстоювати права своїх мов. Так само й у мистецтві, наприклад кіно, продюсери твердять, що їм вигідніше вироб-

¹⁴¹ Kornai A. Digital Language Death. URL: <https://bit.ly/3m2ERHb>

ляти продукцію міжнародними мовами — національні тільки вганяють у зайві видатки на дублювання (субтитри). Міжнародна мова значно більш «ринкова». До того ж мовна уніфікація поруйнувала б кордони між народами, сприяла б замиренню і тіснішому спілкуванню.

Та чи можна погодитися з таким підходом? Як зауважував О. Б. Ткаченко, мовне розподібнення людства, постання розбіжних мов, виникнення відмінностей між ними — річ не випадкова, а закономірна. Будь-яка мова ідеально пристосована до способу життя та мислення своїх носіїв: відбиває природні й господарські умови їхнього життя, історію та звичаї народу, його духовну і матеріальну культуру, моральні та естетичні цінності¹⁴². «Кожна мова <...> якнайкраще “спрофільована” для передачі всіх цих особливостей у своїй лексиці»¹⁴³. Мови, кожна з яких являє свою картину світу, взаємно доповнюють одна одну. Та головне, кожна етномова стоїть на сторожі народу, згуртовує його в часі та просторі, забезпечує перегук поколінь, культурну тяглість, духовну сув’язь і мертвих, і живих, і ненароджених. Нема мови — нема й народу. Через це різноголосся мов у багатонаціональному світі природне, необхідне й доцільне.

«Сьогодні, — закликав І. М. Дзюба, — на мови та їхнє майбуття треба дивитися не лише з погляду їхніх функцій, але й з погляду зафіксованих у них багатств національної духовності та історії»¹⁴⁴. Кожна мова — неоціненна скарбниця. Плекання всіх, навіть найменших мов важливе для збереження вікових надбань світової цивілізації. Народ може бути бідним, гнаним і голодним, але мати при цьому багатющу культуру. З кожною зниклою мовою навечно зникають і втілені в ній світогляд, світовідчуття, унікальні способи пізнання, спілкування, вираження думок і почуттів. Слушно кажуть: «Утратити мову — це все одно, що скинути бомбу на Лувр!»¹⁴⁵. Особливо прикро, що мови замовкають, не встигши розкрити всіх граней свого потенціалу. Хтозна, чи не дали б вони кращі результати за ті, що їх досягли «великі» мови? Будь-яка непримітна мова, якщо дати їй розвинутися, проявити себе на повну силу, здатна збагатити культуру всього людства.

Навряд чи згортання мовного розмаїття, запанування однієї «світової» мови поліпшать взаєморозуміння народів. Результат скоріше буде протилежним: збідненість, одноманіття, уніфікація, стандарт, примітивізація. Згадаймо, що про пастки глобального одномовства писав О. О. Потебня. Оскільки мови — глибоко відмінні системи прийомів мислення, від пе-

¹⁴² Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 205–208.

¹⁴³ Там само. — С. 207.

¹⁴⁴ Дзюба І. М. Бо то не просто мова, звуки...: Цикл статей. — Дрогобич: Коло, 2012. — С. 12.

¹⁴⁵ Фрідмен Т. Л. Лексус і оливкове дерево: Зрозуміти глобалізацію / Пер. з англ. — Львів, 2002. — С. 397.

редбачуваної заміни розбіжних мов однією вселюдською можна очікувати лише одного — зниження рівня думки. Для мислення ця заміна така сама згубна, як і заміна цілої гами почуттів одним¹⁴⁶. Натомість розмаїття самотніх мов безперечно корисне, бо воно «не усуваючи можливості обопільного розуміння, дає різнобічність загальнолюдській думці»¹⁴⁷.

Постання єдиної мови людства очікувано призвело б до повсюдної асиміляції народів зі зневиразненням їхньої своєрідності та наступної ліквідації націй. Ясно, що це зачепить їхню національну гідність, посіє етномовний розбрат — не кожен-бо народ ладен зректися своєї мови, хай навіть і заради інтеграції. Як тут не погодитися з Д. Крісталом, який, підкреслюючи переваги світового поширення англійської, усе ж застерігає: «Світ, у якому лишиться тільки одна мова (може, не конче англійська) — сценарій, який теоретично міг би здійснитися впродовж 500 років — був би екологічною інтелектуальною катастрофою безпрецедентних масштабів»¹⁴⁸.

Попри природність і потрібність мовного розмаїття прогноз загалом песимістичний. У найближчі десятиліття тенденція до вимирання мов не тільки триватиме, а ще й посилиться. Так само поглибитися демографічна, функційна та комунікативна прірва між мовами. Одні матимуть мільярди носіїв — інші лише по кількасот. Одні обслуговуватимуть цілі регіони світу — інші лише по декілька сіл. Одні пануватимуть у всіх престижних сферах — інші хіба що в родині.

До кінця XXI ст. мов на планеті різко поменшає: не витримавши тиску мов-гігантів, переважна більшість приречена піти в небуття протягом життя одного-двох поколінь.

Напевно, більш-менш захищено почуватимуться мови з державним статусом. Якщо виходити з критерію членства в ООН, нині у світі 193 країни. З одного боку, у багатьох країнах — по кілька державних мов. З іншого — у більшості країн першою чи другою державною проголошено одну з міжнародних мов — англійську (59 країн), французьку (34), арабську (25), іспанську (21), португальську (10), німецьку (6), російську (5)¹⁴⁹. З огляду на ці дві обставини можна стверджувати, що в підсумку під державним захистом де-юре чи де-факто перебувають близько 200 національних мов¹⁵⁰. Та чи вдасться їм усім перейти у XXII ст.? Слід визнати: для виживання

¹⁴⁶ *Потебня А. А.* Мысль и язык. — Киев: Синто, 1993. — С. 163; *Потебня А. А.* Эстетика и поэтика. — Москва: Искусство, 1976. — С. 229.

¹⁴⁷ *Потебня А. А.* Мысль и язык... — С. 12.

¹⁴⁸ *Crystal D.* The Past, Present, and Future of World English // *Globalization and the Future of German* / Eds.: A. Gardt, B. Hüppauf. — Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2004. — P. 41.

¹⁴⁹ List of languages by the number of countries in which they are recognized as an official language // Wikipedia, the free encyclopedia. URL: <https://bit.ly/3yTA6mJ>

¹⁵⁰ Докладніше див.: List of official languages // Wikipedia, the free encyclopedia. URL: <https://bit.ly/3xDMYPi>

мови державний статус — аж ніяк не панацея. Законодавчі гарантії частогусто виявляються пустою декларацією.

Ще більшою мірою це стосовне статусу регіональної чи меншинної мови. У різних країнах його мають близько 100 мов¹⁵¹. Статус покликаний підтримати мовне розмаїття країни, увиразнити культурну самобутність краю, подвоїти його туристичну приналежність і головне — зняти психологічний бар'єр для носіїв цієї мови, створити видимість дотримання їхніх мовних прав. Та чи здатен регіональний статус забезпечити мові безхмарне майбуття? Сумнівно. Для цього їй потрібна стабільна присутність у суспільно значущих сферах, а їх уже зайнято державними й міжнародними мовами.

Кількість малих, безписемних, недержавних мов буде скорочуватися через те, що їхні носії переходитимуть на більш поширені, престижні, комунікативно потужні мови. Цих носіїв можна зрозуміти: інакше вони не матимуть доступу до освіти, роботи, інформації, узагалі не зможуть повноцінно функціонувати в суспільстві.

Чим більше зав'ядає малих мов, тим повніше розквітають мови великі — «вигодонабувачі» процесу. На нинішньому етапі й у найближчі десятиліття в цій ролі виступатимуть державні мови з міцними комунікативними позиціями. У другій половині ХХІ ст. за рахунок слабших мов зростатимуть переважно мови міжнародні. Крім англійської це іспанська та португальська (Латинська Америка), китайська (Південно-Східна Азія), гінді (Південна Азія), арабська (Ближній Схід і Північна Африка), французька (Північно-Західна Африка), суахілі (Східна та Центральна Африка) і деякі інші. Усі ці мови отримають нових носіїв більше, ніж їх дає природний приріст у спільноті. У результаті ще сильніше загостриться демографічна нерівновага між великими та малими мовами. Якщо нині 95 % жителів Землі говорить 313 мовами (4,4 % їх загальної кількості)¹⁵², то на кінець століття 95 % людності світу говоритиме, вочевидь, 100–150 мовами, але це буде вже приблизно 95 % їх кількості. Зі збільшенням демографічної потужності зростатиме й комунікативна потужність мов.

4.7. ЯК ЗБЕРЕГТИ МОВУ?

Вижити впродовж ХХІ–ХХІІ століть мають шанс мови з великою життєстійкістю. Під цим поняттям розуміємо здатність мов зберігатися та вдосконалюватися в ситуації гострої міжмовної конкуренції. У життєспроможній мові добре розвинена опірність до перешкод і випробувань, вона

¹⁵¹ Не враховано ті регіональні мови, які в інших країнах є державними.

¹⁵² Ethnologue: Languages of the World. Statistics. Table 2. Distribution of world languages by number of first-language speakers. URL: <https://bit.ly/3mtTLZD>

здатна підтримувати власний «лінгвостаз». Завдяки адаптаційним механізмам її структурні та функційні властивості лишаються сталими (не розпадаються) попри вплив згубних чинників. Баланс між необхідністю зберегти питомі властивості й пристосовуватися до нових суспільних вимог забезпечує мові якнайбільшу життєстійкість.

Сотні мов, позбавлених цієї властивості, попросту не дожили до наших днів. А ті, що дожили, нерідко проходили крізь горнило прямих заборон і прихованих утисків. Узяти, приміром, українську мову. Історичний її шлях не був вистелений трояндами. Лишаючись без державного захисту, вона потерпала від етнічної та функційної неповноти, зводилася до рівня хатнього вжитку, мусила доводити право на життя не лише перед «чужими», а й перед «своїми». Попри це з виснажливої боротьби за існування вийшла переможницею: «Кожного разу, коли на ній ставили хрест і казали, що її “не было, нет и не будет”, вона знову воскресала, ставала всеохопнішою і життєздатнішою»¹⁵³. Вона не тільки склала іспит на виживання, а й спромоглася розвинути високі комунікативні якості: рідкісну милозвучність, лексичне багатство, граматичну гнучкість, стильове різнобарв'я. Наперекір обставинам увійшла в сузір'я найрозвиненіших мов світу. Сам факт її виняткової стійкості, непереборної живучості викликає захоплення.

Разом з тим життєздатність мови не абсолютна. Зберегти й підтримувати своє існування мова може лише до певних меж. Коли несприятливі чинники надто агресивні, вона починає зазнавати «перевантажень», починає «нездужати», її життєздатність знижується, накочується загроза її корозії та зникнення. За нашого часу найбільші ризики етномовам несе глобалізація, про що йшлося в попередньому підрозділі.

Чи можна в цих умовах якось зарадити загрозеним мовам? Можна, та не всім. Дієві заходи здатні врятувати вразливі й потенційно загрожені мови. Що ж до мов критично загрожених і близьких до вигасання, то шансів на їх порятунок обмаль. Запобігти трагічному фіналу практично неможливо — можна хіба пригальмувати процес.

У самій мові, відзначав В. О. Гречко, не закладено якихось причин, що провокували б її загибель чи самознищення. Навпаки, кожна мова має багатющі можливості для нескінченного розвитку. Проте на розвиток цей впливають різноманітні умови життя народу, які або сприяють зростанню та зміцненню мови, або пригнічують і руйнують її¹⁵⁴. Пунктирно окреслимо ці умови, які водночас є і діагностичними параметрами життєздатності мов.

- *Кількість носіїв (демографічна потужність)*. Чим більше людей послуговуються мовою, тим міцніші її позиції, тим менша загроза занепаду.

Щоправда, сама по собі велика кількість іще не гарантує збереження

¹⁵³ Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — Київ: АртЕк, 2002. — С. 377.

¹⁵⁴ Гречко В. А. Теорія мовознавства. — Москва: Виш. шк., 2003. — С. 325.

мови, так само як і мала кількість не означає, що мова приречена. Потрібно враховувати ще деякі параметри: 1) частку носіїв мови в межах етнічної спільноти: в українській мови вона більша ніж у білоруської, але менша ніж у польської; 2) співвідношення носіїв мови як першої та другої: чим більше носіїв мови як першої, тим міцніші її позиції; 3) розподіленість носіїв за віковими групами: чим більше носіїв мови серед дітей і молоді, тим вища її життєстійкість.

- *Спосіб розселення мовної спільноти.* Загроза занепаду мови нижча, якщо її носії живуть компактно. Суцільне проживання сприяє нормальному функціонуванню мови, знижує ризик асиміляції. Якщо ж спільнота живе розосереджено, посилюється діалектна роздрібненість, а наявність поруч комунікативно потужнішої мови форсує процес асиміляції. Щоправда, останнім часом несприятливість розосередженого проживання почасти нівелюється інтернетом, який допомагає гуртуватися спільномовцям.
- *Наявність розвиненої літературної мови.* Тривала писемна традиція, багата літературна спадщина, усталеність і кодифікованість мовних норм, розмаїття функційних стилів, наявність достатніх лексичних, термінологічних, фразеологічних і синтаксичних ресурсів, зокрема стилістично маркованих варіантів, — усе це сприяє тривкому використанню мови, а отже, збільшує її життєвість і поширеність.
- *Багатофункційність (комунікативна потужність).* Чим більше суспільних сфер посідає мова, тим більша її життєстійкість. Особливо важливі розмах та інтенсивність її використання в держуправлінні, освіті, науці, ЗМІ, масовій культурі, релігії, підприємстві, торгівлі. Мова починає підупадати тоді, коли її із цих сфер виштовхує інша мова. І навпаки: мова прогресує, коли поширюється там, де її раніше не використовували. Життєздатні мови зберігають і розширюють сфери свого вжитку, досягаючи якнайширшого функційного навантаження. Нежиттєздатні, навпаки, не тільки не зберігають, а й утрачають сфери, звужуючи діапазон спілкування до родинно-побутового рівня.
- *Наявність державного статусу.* Державність значно зміцнює становище мови, хоч і не конче гарантує їй майбутнє (надто коли мова виконує в державі суто символічну, ритуальну функцію). Важливіше, щоб мова побутовала також і як офіційна, тобто вживалася в управлінні, законодавстві, судочинстві. Міцніші позиції мають мови, які є державними не в одній, а в кількох країнах. Важить також державна й регіональна мовна політика, спрямована на підтримку чи відродження мови, підвищення її статусу та комунікативної потужності.
- *Мовні контакти.* Життєздатність мови залежить від міри поширеності інших мов у її ареалі, від конкуренції за той самий комунікативний

простір. Чим більше контактів з іншими мовами, чим гостріша міжмовна конкуренція, тим мова менш життєздатна.

- *Економічна потужність*. Чим заможніша країна, чим вищий національний дохід і добробут її населення, тим більше шансів, що поширена в цій країні мова матиме забезпечене майбуття.

Наведені чинники щільно переплітаються — складно визначити, які з них головні, а які другорядні. Стійка за одними параметрами, мова може виявитися вразливою за іншими. Тим-то, прогнозуючи життєздатність конкретної мови, чинники слід аналізувати в комплексі. Чим більше загрозливих чинників, тим вищий ризик. Що ж до української мови, то в загальних рисах можна сказати, що одні чинники для неї сприятливі (спосіб розселення носіїв, наявність літературної форми, державного статусу), другі частково сприятливі (кількість носіїв, комунікативна потужність), треті поки що не дуже сприятливі (мовні контакти, економічна потужність).

Запорукою збереження мови в майбутньому є також небайдуже, шанобливе ставлення до неї носіїв, їхня висока *мовна свідомість*. Коли мову люблять і цінують, то відчують потребу всякчас розмовляти нею, намагаються розширювати сфери її вжитку, не шкодують зусиль для її збереження та розвитку, прагнуть передати наступним поколінням. З такими пасіонаріями мова, ясна річ, має непогану перспективу. Отже, завдання школи й батьків — прищеплювати дітям гордість і відповідальність за рідну мову, показувати її незрівнянну красу, поезію, багатство, милозвучність, пояснювати, що загибель мови — втрата не лише для її носіїв, а й для всього людства, адже якщо сьогодні зникає чужа мова, завтра може зникнути твоя¹⁵⁵.

Відвернути згортання мовного розмаїття можливо також на основі дотримання *мовних прав* — невіддільної частини прав людини. Держава, яка вважає себе за цивілізовану, мала б визнавати право будь-якого свого громадянина на мовну рівність, гарантувати йому можливість скрізь послуговатися рідною мовою, серед іншого, отримувати нею інформацію, здобувати освіту. Щоправда, на сьогодні реалізація цього права в повному обсязі можлива хіба що для носіїв державних, меншою мірою — регіональних мов. Зокрема, це можна бачити на прикладі країн Євросоюзу. З іншого боку, практика бізнесу й торгівлі засвідчує: міжнародні мови потрібні для виходу на світовий ринок, але недостатні, щоб на ньому успішно конкурувати. Споживач схильний купувати передусім той товар і замовляти ті послуги, відомості про які приступні його рідною мовою. Це спонукає підприємців вести сайти різними мовами, підтримуючи їхню присутність у мережі. В ідеалі мовна відповідальність бізнесу мала б стати частиною його соціальної відповідальності.

¹⁵⁵ Докладніше див.: *Селігей П. О.* Мовна свідомість: Структура, типологія, виховання. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 118 с.

Незрівнянні можливості для збереження мовного розмаїття дають сьогодні *комп'ютерні технології*. Колись, іще в доінтернетову епоху, для порятунку загрожених мов пропонували створювати добровільні поселення-резервації носіїв або, принаймні, дитячі садки та шкільні класи, у яких вихователі та вчителі спілкувалися б з дітьми виключно їхньою рідною мовою. Сучасні ж форми комунікації дозволяють набагато ефективніше підтримувати загрожені мови в умовах територіальної розпорошеності носіїв. Інтернет долає будь-які відстані й кордони — тепер уже ніщо не здатне перешкодити спілкуванню. У соцмережах легко знайти не лише однодумців, а й спільномовців, згуртувавши їх у «цифрову резервацію». Члени спільноти щодня пишуть і читають тексти, діляться враженнями, думками, дивляться відео, слухають пісні рідними мовами.

Ми вже писали про те, як важко мовам здолати цифровий бар'єр. Якщо люди знеохочені до рідної мови, інтернет прискорить її занепад, якщо ж захоочені — стане знаряддям її утвердження й популяризації. Інтернет — надпотужний і притому порівняно дешевий спосіб мовно-культурного самовираження, безбар'єрного просування рідної мови.

Та найбільші надії на збереження етномов варто покладати на *машинний переклад*. Не англійська, не китайська, не есперанто, а саме машинний переклад виконуватиме в майбутньому функцію допоміжної міжнародної мови. Це свого роду панацея, що уможливить усну та писемну взаємодію всіх з усіма без необхідності знати мову одне одного. Людству вдасться безборонно втілити свою одвічну мрію — досягти повсюдного взаєморозуміння, не цураючись при цьому рідних мов.

Серед машинних перекладачів, приступних тепер онлайн, найвідоміші — перекладач *Google, Bing Microsoft Translator, DeepL, Context Reverso* та деякі інші. Утім, на якість їхньої роботи поки що не бракує нарікань. По-перше, вона залежить від жанру й тематики. Тексти з типовою лексикою та клішованим синтаксисом (діловий лист, технічна документація, побутовий діалог, прогноз погоди) перекладаються краще. Публіцистика, белетристика, наукова стаття — гірше. Поезія машинному перекладу взагалі не піддається — це парафія людини.

По-друге, більшість нинішніх машинних перекладачів — англоцентричні. Це означає, що переклад між двома неанглійськими мовами відбувається не прямо, а за посередництва англійської, а у випадку з українською — ще й російської. У результаті точність перекладу для різних мовних пар виявляється неоднаковою. Якщо, наприклад, двобічний українсько-російський переклад уже відносно непоганий, то українсько-польський іще дуже далекий від досконалості, адже відбувається через англійську та російську мови.

По-третє, машинні перекладачі часто не розрізняють багатозначних слів, не вловлюють усіх семантичних тонкощів і відтінків, «проколюють-

ся» на фразах, правильне розуміння яких залежить від контексту й фонових (затекстових) знань. Через це на виході може з'явитися текст як більш-менш зв'язний, осмислений, доладний, так і викривлений, плутаний, нісенітний. Якщо нас цікавить загальний зміст, деталями можна знехтувати. Якщо ж потрібен переклад несибно точний, не обійтися без послуг живого редактора. Словом, у своєму теперішньому стані машинний переклад іще не здатен повністю замінити людину. Разом з тим, коли програма виконає чорнову, рутинну роботу й дасть сирий варіант, ми зможемо якісно перекласти більше знаків, ніж без програми.

Загалом відзначені вади не фатальні — це радше хвороби зростання. Машинний переклад усе ще перебуває на ранніх стадіях. Якщо донедавна здавалося, що вдосконаленню технології перешкоджатиме дорожнеча, то нині ясно: головний камінь спотикання — не вартість, а якість. А вона поліпшується буквально на очах. Сьогодні технологія значно краща, ніж десять років тому. За наступну десятирічку заповідається ще відчутніший прогрес. Чимдалі більше мов, приступних для перекладу: спочатку їх було лише кілька, згодом близько десятка, потім — кількадесят, тепер — понад сто. У майбутньому, слід сподіватися, обопільний переклад стане приступним для всіх писемних мов. Немає жодних причин, з яких, скажімо, українсько-англійський чи українсько-китайський переклад не міг би стати таким же досконалим, як нинішній українсько-російський. Завдяки технологічним новаціям буде подолано труднощі, пов'язані з багатозначністю, семантичними відтінками, рідкісними словами, новотворами, урахуванням контексту, фонових знань тощо.

Промовиста в цьому плані еволюція машинного перекладу. У минулому столітті першопрохідці галузі гадали: щоб машина могла перекладати, треба «навчити» її мовних правил. Було обрано шлях формалізації граматики, використання морфологічного та синтаксичного аналізу тощо. Утім, як виявилось, природа мови така, що крім правильного у ній чимало й «неправильного». Хоч би скільки ми уточнювали правила, однаково не змогли б віднайти й формалізувати нескінченне розмаїття винятків, відхилень, варіацій, відтінків, контекстів. Тим-то задовільних результатів у цьому напрямі досягнуто не було, технологія мовби зайшла в глухий кут.

З початком XXI ст. стало зрозуміло: щоб машина перекладала, її зовсім не конче навчати правил. Почала розвиватися технологія перекладу за аналогією, коли слухний відповідник програма віднаходить у текстах, раніше перекладених людьми. На матеріалі мільйонів випадків слововживань, які містяться у великих корпусах двомовних паралельних текстів, програма аналізує, що і як перекладається, будуючи при цьому власні реєстри відповідників. Варто зазначити, що програма зважає на оточення, тобто перекладає не так окремі слова, як усталені словосполучення, цілісні фрази. У

складних випадках може видати користувачеві список варіантів на вибір. Так само й користувач може запропонувати кращий переклад конкретного слова, звороту — програма запам'ятає його для подальшого використання. Корпусно-статистичний метод дає непогані результати, якщо текст складено з фраз, які програма вже бачила в корпусах. Якщо ж текст надто оригінальний, якість перекладу починає «шквильгати». Крім того, ефективне застосування методу потребує великих паралельних корпусів, а їх поки що створено далеко не для всіх мов — переважно для тих, котрі мають достатню кількість оцифрованих перекладних текстів.

З 2016 р. почалося впровадження третього покоління програм, основаних на технології нейронного машинного перекладу. На сьогодні це найновіша технологія, що дає помітно вищу якість, ніж дві попередні. Як і статистичний, нейронний переклад ґрунтується на корпусах паралельних текстів. Програма закодує речення вихідної мови в набір чисел, а тоді декодує ці числа словами цільової мови. При цьому текст аналізується не за окремими словами чи фразами, а за цілими реченнями. Для вибору точнішого відповідника програма враховує широкий контекст, кожне перекладене слово впливає на переклад інших слів у реченні. Такий метод перекладу більше нагадує роботу людини-перекладача.

Прикметно, що нейронний перекладач здатен самовдосконалюватися. Він мовби навчається, аналізуючи мільйони паралельних речень у двох мовах. При цьому щоразу зіставляє кожне передбачене ним слово з тим, яке вжила людина-перекладач. Якщо передбачений відповідник не збігся з «правильним» відповідником, програма знижує для себе ймовірність ужитку першого й підвищує ймовірність ужитку другого. Варто додати, що нейронного перекладача можна легко налаштувати на конкретну галузь чи тематику (мовознавство, економіка, генетика, бізнес, спорт, автомобілі, подорожі тощо), давши йому команду «потренуватися» на парах речень з відповідних текстів. У результаті точність перекладу, особливо ж термінів, відчутно зростає. Оскільки нейронний перекладач працює, зважаючи на контекст і не розбиваючи речення на частини, він краще, ніж статистичний, передає закладений у тексті зміст. Перекладене речення виявляється природним, узгодженим, легким для сприйняття. Якість машинного перекладу поліпшилася настільки, що в багатьох випадках його складно відрізнити від того, який зробила людина.

Сказане, однак, не означає, буцімто метод нейронного перекладу зовсім не має слабін. Як і статистичний метод, він сильно залежить від наповненості паралельних корпусів: чим менше в них текстів, тим нижча якість перекладу. Українсько-англійський переклад, ясна річ, даватиме кращі результати, ніж, скажімо, українсько-арабський чи українсько-грузинський. Інша вразлива ланка нейронного перекладача — коли він не може «втя-

мити» речення, то дає волю «фантазії», намагаючись угадати правильний варіант. Нарешті, нейронний метод поки що поступається статистичному в передаванні рідкісних слів, власних назв, коротких речень.

Та попри відзначені вади можна не сумніватися: нейронний машинний переклад — черговий технологічний прорив, стрибок на новий рівень якості. Станом на 2022 р. усі провідні онлайн-перекладачі (*Google, Microsoft, DeepL, Amazon*) використовують технологію нейронного перекладу замість статистичного. В окремих випадках обидві технології поєднано: кожна пропонує свій варіант перекладу, а програма вибирає кращий. У майбутньому нейронний переклад буде вдосконалюватися шляхом поповнення паралельних корпусів текстами, перекладеними людиною, а також завдяки поліпшенню алгоритмів аналізу мовного матеріалу. На середину XXI ст. машинний переклад, очевидно, перевершить людину не тільки швидкістю, а і якістю роботи. Певний період живі перекладачі ще виконуватимуть функцію постредагування, проте з часом необхідність у цьому зовсім відпаде. Машинний переклад стане основним, а згодом і єдиним.

Рівнобіжно з писемним повним ходом розвивається й усний машинний переклад. Як він працює? За допомогою спрямованих мікрофонів і методів зниження шумів пристрій-перекладач уловлює голос користувача та його співрозмовників. Далі відправляє звуки в хмару, де вони розпізнаються, перетворюються на писемний текст, перекладаються цільовою мовою і знову синтезуються в усне мовлення. Потім звуковий сигнал надсилається в бездротові навушники співрозмовників. Переклад триває синхронно, безперебійно, у режимі реального часу. Затримка при цьому мінімальна і зазвичай маловідчутна для учасників спілкування.

Уже тепер провідні розробники (*Google, Skype, Click, Pilot*) конкурують між собою за якість і швидкість усного перекладу, а також за більшу кількість приступних мов. Наприклад, *Google* пропонує сьогодні усний взаємопереклад із 45 мов, зокрема й української. Технологія буде вдосконалюватися через створення індивідуалізованих персональних пристроїв, які «звикатимуть» до голосу й тематики розмов свого власника та його постійних співрозмовників. Плюс до всього уможливиться стовідсоткова імітація людського голосу, з притаманними йому інтонаціями, тембром, темпом, гучністю тощо. Ми говоритимемо українською мовою, а наш співрозмовник чутиме нас так, наче ми своїм голосом говоримо його мовою — чи то англійською, чи то арабською, чи то китайською, чи то будь-якою іншою. Завдяки усним перекладачам живе спілкування з іншомовцями стане легким, безперешкодним, вільним, невимушеним. Мовні бар'єри впадуть. Особливий попит на пристрої очікується з боку тих народів, які зазвичай рідко володіють чужими мовами.

За наших днів машинний переклад уже став справою буденною і незамінною, фактично річчю першої потреби. Щодня онлайн-перекладачі обробляють мільйони запитів з усього світу. Споживачі послуги — і держсектор, і бізнес, і приватні особи. Уже скоро програмами перекладу буде оснащено всі браузері: перша-ліпша чужомовна інтернет-сторінка, на яку ми заходитимемо, автоматично перекладатиметься нашою мовою. Усні перекладачі, вбудовані в телефони та сервіси відеодзвінків, уможливлять взаємодію з будь-яким іншомовцем. На міжнародних заходах (перемовинах, нарадах, конференціях) кожен учасник зможе виступити своєю мовою. Нові книжки видаватимуть тією мовою, котру замовить покупець. Те саме з кінофільмами й телепрограмами. Коротко кажучи, кожен читач, глядач, слухач зможе отримати все написане й сказане у світі рідною мовою. Звісно, якщо вона встигне здійснити цифровий стрибок.

Отже, завдяки комп'ютерним технологіям одвічну проблему нерозуміння буде вирішено. Для успішної взаємодії різномовцям не конче треба буде спілкуватись однією мовою. Чужі мови вже не перекриватимуть доступу до останніх новин, фундаментальних знань, культурного спадку людства. Щоб переглянути французьку мелодраму, вчитати американський трактат з економіки, вивчити інструкцію до китайської кавоварки, не треба буде чекати, аж доки хтось перекладе їх нашою мовою. Швидко і якісно це зробить комп'ютер.

Нові технології різко знизять потребу у вивченні чужих мов. Візьмемо на себе сміливість спрогнозувати, що їх знання стане таким самим анахронізмом, як чистописання та лічба в стовпчик. Масова двомовність кане у вічність. Легіон викладачів іноземних мов залишиться без роботи. Чужі мови будуть потрібні переважно фахівцям (мовознавцям, літературознавцям, історикам, фольклористам, етнографам, культурологам) — не так для практичного застосування, як для занурення в інші культури. А також програмістам, щоб поліпшувати технології машинного перекладу. Нефахівці, коли й вивчатимуть мови, то не з міркувань кар'єри, заробітку, престижу, а суто з природної цікавості. І до того ж добровільно, а не примусово.

Довершена технологія машинного перекладу — це не тільки зручність для мовців, а й довгоочікуваний рятівний круг для етномов, спосіб підтримати багатомовність, шанс зберегти й навіть примножити мовне розмаїття. З машинним перекладом назавжди згасне потреба в міжнародних і світових мовах: їхньому домінуванню буде покладено край, а національні мови зможуть надійно захиститися від маргіналізації та занепаду. Не виключено, що англійська виявиться останньою «світовою» мовою. Взаєморозуміння усіх людей на Землі стане реально досяжним. Заради нього не треба буде цуратися рідних мов і марнувати літа молодії на опанування чужих.

Нарешті припиниться конкуренція мов за території та сфери вжитку. Натомість вони стануть на шлях коєволюції, тобто рівнобіжного, безконфліктного розвитку. Великі мови не наступатимуть на малі, а співіснуватимуть з ними на засадах рівності, мирно та здружено.

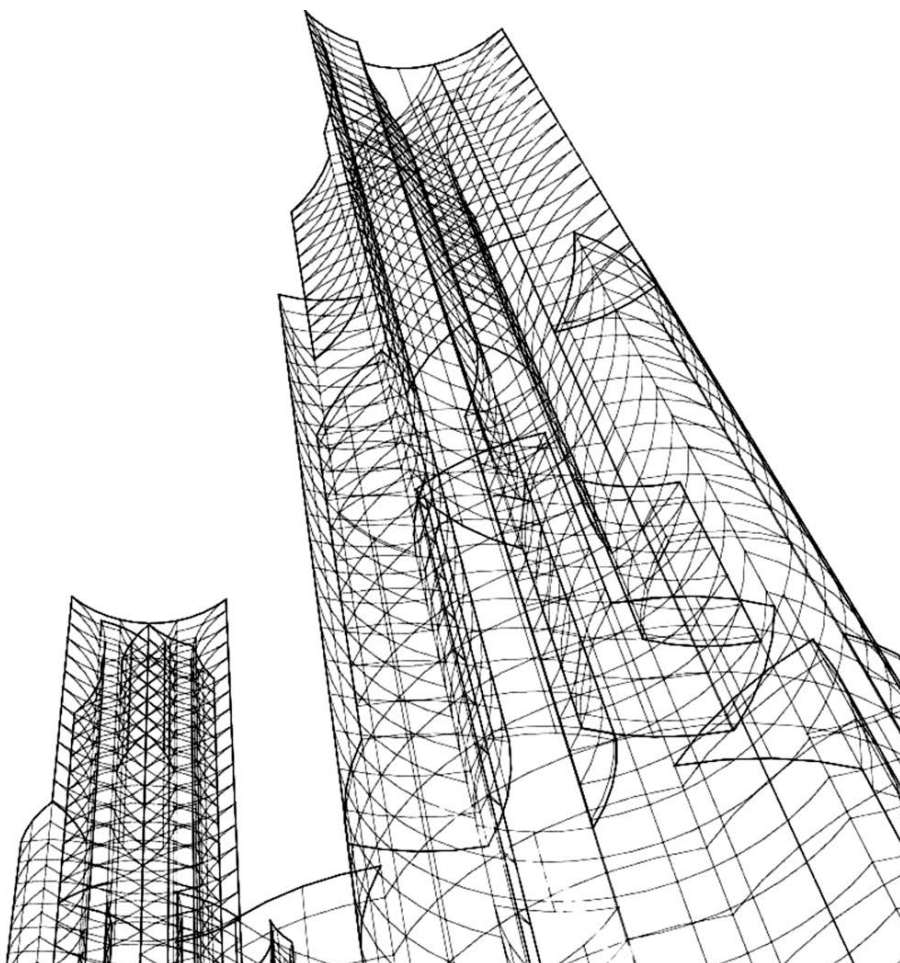
Щоб зберегти мову, її потрібно всякчас удосконалювати, не допускаючи згортання її функцій, дбаючи про її загальнопоширеність і багатофункційність. Сьогодні, за великим рахунком, не більше кільканадцяти мов можна визнати справді універсальними. Ними, наприклад, повідомляють сучасну науково-технічну та культурну інформацію, публікують літературу з багатьох галузей знань. Завдяки ж машинному перекладу практично кожна етномова зможе піднятися до цього вершинного рівня, зможе наздогнати провідні мови за комунікативною потужністю і надалі не відставати у своєму поступі. З'явиться можливість викладати національними мовами не лише в школах, а й у вишах, публікувати ними не лише художню, а й наукову літературу, передавати не лише місцеві новини, а всі досягнення сучасної цивілізації, обговорювати не лише побутові клопоти, а й корінні запити людського буття. Усі етномови перетворяться на багатофункційні й розвиватимуться рівноважно, гармонійно, узгоджено.

Зі сказаного випливає: головна запорука виживання мови в майбутньому — її належна цифрова оснащеність, придатність до функціонування в сучасному комп'ютерному середовищі. Мова повинна бути якнайповніше охоплена корпусами, тезаурусами, лексикографічними базами даних (загальномовними, термінологічними). Чим багатші ці ресурси, тим краще комп'ютерне опрацювання мови. Потрібна також глибока адаптація технологій до граматичних особливостей мови. Поки що технології препаровані далеко не для всіх етномов, із цього погляду між ними зберігається різкий дисбаланс.

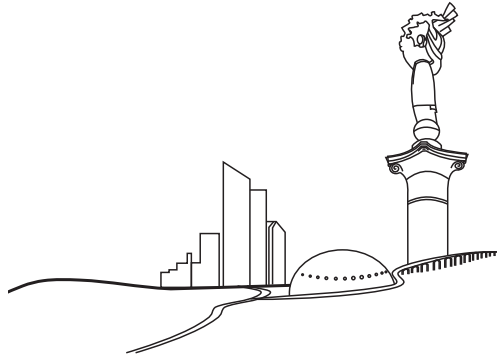
У наших мовознавчих колах (що вже казати про нефакхівців!) машинний переклад досі розглядають не як гарантію виживання мов, а переважно як вузьку, мало кому цікаву галузь прикладних досліджень. Розгортання студій у цьому напрямі традиційно гальмується кадровим голодом, знущально скупим фінансуванням. Та все ж повноцінна цифровізація української мови стократ дешевша, ніж інші заходи з її підтримки на кшталт паперового книговидання (за значно скромнішою його ефективністю). Удосконалення технологій машинного перекладу, письмового й усного, створення паралельних українсько-іншомовних корпусів мають стати пріоритетними завданнями науки про мову, предметом ненастанної турботи Української держави.

Розділ 5

УКРАЇНСЬКА
МОВА: ПРОРИВ
У МАЙБУТНЄ

-
- 5.1. Попередні зауваги
 - 5.2. Внутрішньомовні зміни
 - 5.3. Альтернативні сценарії розвитку
 - 5.4. Пріоритети мовної політики
 - 5.5. Демографічна потужність
 - 5.6. Економічна потужність
 - 5.7. Комунікативна потужність
 - 5.8. Престиж української мови

5.1. ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАГИ

До традиційних для нашого мовознавства проблем «якою українська мова є нині» і «якою вона була в давнину» сьогодні закономірно долучається проблема «якою вона стане в майбутньому».

Чи в змозі ми вплинути на майбутнє української мови? Здавалося б, розвій мови більшою мірою підвладний зовнішнім, випадковим, а часом і фатальним обставинам, які ми не завжди можемо змінити, навіть якщо дуже захочемо. Попри це попередні розділи книжки мали на меті підвести читача до думки, що майбуття мови цілком у наших руках. Адже мова — не що інше, як продукт нашої життєдіяльності, нашої щоденної мовної поведінки. «Людина, — писав Г. Гегель, — господар своєї долі й свого призначення»¹. Так само людина господар і своєї мови. Кожен народ спроможний відстояти її право на існування, узяти на себе відповідальність за її прийдешнє. Хто не згоден із цією думкою, мусить змиритися з тим, що долю його мови вирішуватиме хтось інший.

Часи, коли мова розвивалася сама по собі, назавжди канули в Лету. Не піклуватися про мову сьогодні означає втратити її завтра. Зрештою, якби ми не могли впливати на мову, який сенс щось прогнозувати? Якщо ж вплив можливий, то передбачення повинні правити за підставу для свідомих мовоохоронних заходів. Довготерміновий прогноз, стратегічне планування, цілеспрямована політика — усе це допоможе не тільки вберегти українську мову, а й зміцнити її позиції у XXI та наступних століттях. Шанси кувати їй майбуття дає нам лінгвофутурологія.

Завбачення мовних змін, особливо віддалених, — справа складна, кропітка, а самі прогнози виявляються надто загальними, схематичними, змістовно обмеженими. Процедуру прогнозування ускладнює те, що ми ще недостатньо дослідили закони мовного розвитку, не маємо загально-визнаного вчення про еволюцію мови, яке могло б підказати напрями по-

¹ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т. — Москва: Мысль, 1971. — Т. 2. — С. 545.

дальших змін. Закономірності мовної еволюції загалом відомі, проте мають яскраво виражений імовірнісний характер. Іноді ловиш себе на думці, що в історії мови випадкового більше ніж закономірного. І як тут не згадати Й. Г. Гердера: «Два найбільших на землі тирані — час і випадок»².

Не додає чіткості прогнозам і те, що мовні рівні еволюціонують з різною інтенсивністю. Лексика, фразеологія, синтаксис, стилістика змінюються помітно швидше, але деякі нові явища, як-от модні слівця та фрази, виявляються недовговічними. Натомість зрушення у звуковому ладі та морфологічній будові досить-таки повільні, зате результати їхні — глибокі, усеосяжні, тривкі. Хоч і на цих двох рівнях швидкість перетворень у різні часи також неоднакова. Бувають періоди, коли кістяк мови лишається практично незмінним упродовж мало не тисячі років. А буває, що за два-три століття він змінюється до невпізнанності. В історії української мови такими були, наприклад, докорінні зміни, пов'язані із занепадом або вокалізацією редукованих (надкоротких) голосних [ъ] та [ь] (XI–XII ст.) та перебудовою системи часо-видових форм дієслова (XIV–XVI ст.). У життєписах літературних мов також прозирають цикли, коли смуги відносно стабільності перемежуються зі смугами буремних, навіть революційних перетворень.

При всьому цьому мова загалом лишається цілісною, а її внутрішня будова — стійкою. Якби вона змінювалася надто бурхливо, батьки й діти спілкувалися б «різними мовами», не мігши порозумітися. Протягом життя одного покоління мова зазнає змін, але не настільки різних, щоб у спілкуванні повиростали непрохідні бар'єри. Мова змінюється, лишаючись самою собою.

Мовну еволюцію прогнозувати легше, якщо зважати на її причини. Серед останніх можна згадати дію внутрішньої та зовнішньої аналогії, впливи інших мов, процеси міжмовної конвергенції та дивергенції, свідомий вплив мовців, особливо мовних реформаторів (індивідуальна мовотворчість може привести до постання літературних мов — порівняймо роль Т. Г. Шевченка, В. С. Караджича, Ф. Прешерена, М. Лютера, Е. Леннрута), політичні, економічні, демографічні, культурні й інші чинники, що впливають на мову. Але як саме діятиме та чи інша причина, які конкретно мовні одиниці вона зачепить — передбачити складно. Нерідко зміни в мові зумовлює не один чинник, а кілька. Буває і так, що з кількох чинників одні впливають, а інші — ні. Одне слово, мовна еволюція — багатоваріантний процес з безліччю несподіваних, неочікуваних, непередбачуваних результатів.

Утім, якщо передбачити долю якоїсь конкретної мовної одиниці (слова чи вислову) важко, то про загальні тенденції, що впливатимуть на

² Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. с нем. — Москва: Наука, 1977. — С. 9.

майбутнє мови, можна говорити більш упевнено. Їх пізнання та глибоке осмислення — одна з передумов вдалого прогнозування. Ідеться, наприклад, про сталі тенденції в розвитку вимови, наголошування, граматичного ладу, продуктивних словотвірних типів, еволюції стилів і літературних мов загалом. Серед загальномовних тенденцій — збагачення, розширення, уніфікація, перерозподіл, спрощення та лаконізація мовних засобів. До провідних напрямів розвою сучасної української літературної мови можна віднести її демократизацію, а на лексико-термінологічному та фразеологічному рівнях — розподібнення з російською мовою, яке, щоправда, деколи відбувається шляхом уподібнення до інших мов.

Можливості прогнозування на підставі мовних тенденцій добре показав Е. Сепір. Зрушення в мові, писав він, напозір здаються випадковими. Насправді ж з усіх індивідуальних варіацій і відхилень у мові закріплюються головню ті, які відповідають певній спрямованості. Такі відхилення спершу виникають у мовленні вузького кола осіб, а тоді поширюються на інших мовців. Натомість відхилення, які не відповідають тенденціям, ледве чи закріпляться в мові. Головне ж те, що мовні тенденції можна спрогнозувати, зважаючи на історичне тло: «Зміни кількох найближчих століть у певному сенсі даються взнаки вже тепер — в окремих малопомітних тенденціях сучасності. При остаточному здійсненні ці зміни виявляться лише продовженням тих змін, які зайшли раніше»³.

Складність прогнозування в тому, що актуальні тенденції можуть діяти одночасно, але не односкеровано, даючи контрастні результати. Наприклад, тенденція до лаконізації проглядається в стягненні частотних кількаслівних назв в однослівні (*вівсяна каша* > *вівсянка*, *дистанційне навчання* > *дистанційка*). Їй протистоять тенденції, які, навпаки, спричиняють появу кількаслівних назв замість однослівних: 1) тенденція до «оканцелярювання» мови (*ласощі* > *кондитерські вироби*, *подвір'я* > *прибудинкова територія*); 2) тенденція до «інтелектуалізації» мови (*грамотність* > *вербально-комунікативна компетенція*, *посібник* > *навчально-методичний комплекс*); 3) тенденція до «елітаризації» позначуваних реалій (*видавництво* > *видавничий дім*, *їдальня* > *ресторан швидкого харчування*), особливо в назвах професій (*вантажник* > *оператор переміщення продукції*, *прибиральник* > *менеджер з екологічної безпеки офісу*, *вахтер* > *координатор вхідних і вихідних потоків*); 4) тенденція до соціальної чемності мовлення (*дефектологія* > *інклюзивна педагогіка*, *інвалід* > *особа з обмеженими можливостями*).

Будуючи прогноз на основі тенденцій, важливо звертати увагу не лише на їхню спрямованість, а й на тривалість. Чим довше триває тенденція, тим вона стійкіша. Якщо тенденція не просто триває, а й міцнішає, це означає,

³ Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — Cambridge: Cambridge University Press, 2014. — P. 166.

що в майбутньому вона проявиться ще більше ніж тепер. Прогнозист може упевненіше екстраполювати її на ближче та віддалене майбутнє.

Утім, мова — явище настільки складне й суперечливе, що навіть розгорнутий аналіз тенденцій не завжди точно підкаже напрям її розвитку. Якщо він піде неочікуваним шляхом, завбачення наші полетять шкереберть. Та навіть у цьому випадку прогнозування виявиться незайвим. Адже, складаючи прогноз, ми виявляємо сильні та слабкі сторони мовного розвитку, оцінюємо переваги та перешкоди, можливості та загрози, шанси та ризики, а головне — отримуємо тверезе бачення перспективи. Розробивши кілька альтернативних сценаріїв, стаємо готовими до будь-яких змін і, коли треба, зможемо обрати правильний напрям діяльності. Виходить, головний сенс прогнозування — не так скласти план, як підготуватися до майбуття.

П'ятий, завершальний розділ монографії цілком присвячено українській мові. Спочатку розглянемо прогнозовані внутрішні зміни на різних її рівнях: фонетичному, граматичному, лексичному, стильовому. Відтак зосередимося на зовнішніх умовах її функціонування в майбутньому: державна мовна політика, демографічні та економічні передумови для розширення її суспільних функцій та сфер ужитку, збільшення її комунікативності та престижу.

5.2. ВНУТРІШНЬОМОВНІ ЗМІНИ

Чи можемо ми уявити, наскільки зміниться українська мова за наступні 200 років? Чи залишиться вона зрозумілою нам? Чи, може, переродиться на «китайську грамоту»?

Спробуймо звернутися до історичних паралелей. Вірогідне уявлення про те, як розмовляли на Середній Наддніпрянщині два століття тому, дає такий, наприклад, уривок з «Енеїди» І. П. Котляревського:

*Біда не по дерев'ях ходить,
Хто ж її не скуштовав?
Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас — судьби устав!
Еней в біді, як птичка в клітці;
Запугався, мов рибка в сітці;
Терявся в думах молодець.
Весь світ, здавалось, зговорився,
Весь мир на його напустився,
Щоб розорить його вкінець.*

Хоч в «Енеїді» й проскакують слова, зрозумілі сьогодні далеко не кожному (*верлань* «крикун», *гирявий* «безволосий», *деренівка* «настояна на дерені горілка», *запаска* «жіночий фартух», *зішпори* «біль від холоду», *лепсько* «гарно, красиво», *шульга* «ліва кінцівка») або відомі хіба що фахівцям (*ви-*

сікака «нахаба», *казань* «промова», *накарнас* «прочухан», *подимне* «подать на печі та димарі», *понеділкувати* «постити або не працювати в понеділок»), загалом наш сучасник перечитує поему без особливих труднощів. Фонетично, граматично, словотвірною, лексично її мова не надто різнилася від сучасної літературної мови.

Відступимо вглиб іще на 200 років — на початок XVII ст. Живу розмовну українську мову тих часів знаходимо у двох інтермедіях, доточених до польськомовної драми Якуба Гаватовича «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя...» (1619). Ось уривок з однієї з них:

*Іще бо-м там внеть сглідив,
Що потрави принесено
Та і мене за стол всаджено.
Гей, було ж, було ж там много
Їсти! Не пребачу того:
Било м'ясо, просята,
Били печоні курчата,
Било там і вароноє.
Та било і смажноє.
Все хорошо! Із юшкою
Білою та і жовтою,
І тісто било варене;
Смажене та і печене;
І пироги тамо били,
Та і борщика зварили;
Та біла і капуста,
І горох, біла кашая,
Та біла там і ботвина,
І вшелякая звірина.
От так ся я в небі мів-єм
На банкеті, що там бив-єм!⁴*

У цьому уривку пояснень потребують хіба що слова *внеть* «відразу», *сглідити* «помітити» і *потрава* «страва». Загалом же обидві інтермедії, коли не зважати на вкраплені полонізми (*вшакось* «адже», *вшиток* «весь», *длуха* «борг», *жегнати* / *жогнати* «прощатися; хреститися», *здрайця* «зрадник», *курчити* «обмежувати», *скарити* «скаржитися», *фліс* «лісосплав», *шацувати* «оцінювати», *шпирка* «шкварка»), так само цілком зрозумілі й перекладу сучасною мовою не потребують.

Переважна більшість пам'яток, збережених із XVII ст., написано староукраїнською писемно-літературною мовою. Сформувалася вона, як відомо, увібравши огром церковнослов'янських одиниць, а тому мало нагадувала тогочасне народне мовлення. Проте в пам'ятках судочинства, зокрема протоколах допитів сторін і свідків, поміж стандартних кліше та

⁴ Українська література XVII ст. — Київ: Наук. думка, 1987. — С. 387.

формул коли-не-коли прохоплюються живі народно-розмовні елементи. У «Протестації...» (1635) пан Сченієвський бідкається на пана Вишепольського та його посіпак, які:

<...> з орѣжьемъ ро(з)ны(м): шаблями, мушкетами, пи(с)голитами и иньшое стре(л)бы ро(з)ное, яко до во(и)ны належачое, мо(ц)но, кгвальтовне на маетьно(ст) нашѣ в селе Маломъ Шениеве, прозываемо(м) Забро(д)ю, до по(д)даны(х) наши(х) Пилипа и Грица приехавъши и в оны(х) чере(з) два дни стоючи есть собе самы(м) и конє(м) свои(м) дава(т) казали сино, ѿвѣсы, жита кгвальтовне брали, грабили, а дрѣгоє на возы з собою брали, шкоды в томъ подьданыхъ жалѣючимъ золотыхъ на ше(ст)деся(т) вчинили <...>⁵.

Не можна сказати, що написане «схоплюється» за одним заходом. Однак при уважному, неспішному читанні збагнути текст загалом не складно, навіть якщо читач не філолог і не історик.

А якщо звернутися до найдавніших з відомих на сьогодні писемних свідчень живої української мови? Це графіті, видряпані на стінах Софії Київської та Кирилівської церкви в XI–XIII століттях. Більшість написів — церковнослов'янською мовою. Проте до них так само вряди-годи вклинюються риси усного мовлення тодішніх киян. Бачимо, зокрема, чоловічі імена на -о (Гришъко, Данило, Марко, Мнхалько, Слєпъко), закінчення іменників чол. роду -ові/-єві у дав. відм. однини (Василєви, Гаврилови, Лазорєви, Павълови, Петрови), інфінітиви на -ти (ведати, вѣзати, избыти, үлчннати) тощо. Порівняймо деякі графіті в оригінальному та сучасному написанні.

XI ст.:

Мати, не хотѣчи дѣтича, вѣжа гет(ъ) ⁶;

Мати, не хочаючи дитинчати, бігла геть.

XII ст.:

Михаль оубогън а грѣхы богатън ѿ(а)лъ. Г(оспод)и помози ємъ ⁷;

Михаль убогий, а на гріхи багатий писав. Господи, поможи йому.

Коупри(а)не гора(з)дѣ єси єлы со҃ни расъсмаглиця ми ⁸;

Купріяне, гарний же ти, якщо все доводиться розпалитися мені?

⁵ Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упоряд. В. М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — С. 180.

⁶ Цит. за: *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). — Киев: Наук. думка, 1976. — С. 32.

⁷ Цит. за: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской. — Киев: Наук. думка, 1966. — Вып. 1: XI–XIV вв. — С. 60; *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI — поч. XVIII ст.). — Київ: Горобець, 2014. — Ч. IV: Приділ св. Іоакима та Анни (північна сторона). — С. 50–51.

⁸ Цит. за: *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI — поч. XVIII ст.). — Київ: Горобець, 2015. — Ч. VI: Приділ архангела Михаїла. — С. 143.

ХІІІ ст.:

О горе товѣ Андрониче. Охъ товѣ небоже⁹;
О горе тобі, Андронику! Ох тобі, небоже!

Дан (Господи) ємѹ локтѹ золотникъ (н ма т)акъ помзди <...> а п(о)-повѣ во(роговѣ) трасцею оточъ¹⁰;

Дай, Господи, йому ліктя золотник і мене так одаруй <...> а попів-ворогів трясцею оточи.

Якщо зіставити переліки цілком зрозумілих, частково зрозумілих і незрозумілих слів, співвідношення буде явно на користь перших двох груп. Жива українська мова ХІ–ХІІІ століть, хоч і не надто схожа на сучасну, все ж приступна нашому розумінню.

А тепер уявімо, що текст нашого часу, наприклад Конституція України, потрапив на очі І. П. Котляревському. Законодавство повинне бути написане так, щоб його міг зрозуміти будь-який освічений громадянин. А чи зрозумів би наш Основний закон зачинатель нової літературної мови? Скільки б йому трапилося незнайомих слів? Щоб з'ясувати це, візьмемо окремі статті Конституції і виділимо слова, котрих не було в українській мові кінця ХVІІІ — початку ХІХ століть¹¹:

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, *недоторканність* і безпека визнаються в Україні найвищою *соціальною* цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають *зміст і спрямованість* діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не *порушуються* права і свободи інших людей, та має обов'язки перед *суспільством*, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Незнайомої лексики не так густо. Можна припустити, що І. П. Котляревський у загальних рисах збагнув би юридичний зміст цих двох статей. Щоправда, у Конституції є і такі статті, де незнаних за життя класика слів далеко більше:

Стаття 16. Забезпечення *екологічної* безпеки і *підтримання екологічної* рівноваги на *території* України, *подолання* наслідків *Чорнобильської катастрофи* — катастрофи планетарного масштабу, *збереження генофонду* Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист *суверенітету* і *територіальної цілісності* України, забезпечення її економічної та *інформаційної* безпеки є найважливішими *функціями* держави, справою всього Українського народу.

⁹ Цит. за: *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи... — С. 95.

¹⁰ *Высоцкий С. А.* Киевские граффити ХІ–ХVІІ вв. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 90.

¹¹ Такими ми вважатимемо слова, не зафіксовані в «Словнику української мови» П. П. Білецького-Носенка (1843), «Малорусько-німецькому словнику» Є. Желєхівського (1886) та «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка (1907–1909), а також запозичення, відсутні в тогочасній російській мові, яку І. П. Котляревський добре знав [на підставі «Словаря русского языка ХVІІІ века» (вып. 1–22, 1984–2019)].

Навряд чи автор «Енеїди» без додаткових роз'яснень осягнув би суть цих правових норм. Якщо ж узяти текст, де замалим не третину слововживань становить науково-технічна та виробнича термінологія, відома нам, але невідома два століття тому, то його зміст, напевно, лишився б геть незрозумілим:

Україна — *промислово-аграрна* країна з переважанням *продукування* сировини. Вона є одним з провідних *експортерів* деяких видів *сільськогосподарської* продукції та *продовольства*, «житницею Європи». Господарський *комплекс* країни включає такі види промисловості, як видобування корисних *копалин* (вугілля, нафти й газу, залізної та марганцевої руд), деякі галузі *машинобудування*, чорна та кольорова металургія. Україна є потужним *виробником електроенергії*. Налагоджено *виробництво ракет-носіїв, супутників та обладнання* для *дослідження* космосу. Україна є значним *виробником* військової *техніки* та зброї — *танків, військово-транспортних літаків, зенітно-ракетних комплексів, оптичного обладнання*.

Як бачимо, за 200 років словниковий склад української мови змінився настільки, що з наших нинішніх текстів І. П. Котляревський та його сучасники змогли б зрозуміти хіба що деякі, на обмежену тематику. Тексти про відносно нові предмети, явища, поняття, ідеї лишилися б таємницями за сімома замками. Вірогідність цього припущення підсилює і той факт, що серед найбільш актуальних і частотних у нинішньому мовленні лексичних запозичень чимало таких, котрі потрапили до нас уже після доби Котляревського: *бізнес, блок, бокс, бюджет, генетика, екологія, економіка, імпорт, інвестиція, ініціатива, інтерв'ю, інфраструктура, код, конфлікт, концепція, концерт, лідер, мітинг, офіс, поліклініка, прем'єр-міністр, пріоритет, прогрес, реалізація, реальний, регіон, реєстрація, регулювати, реклама, рекорд, ресурси, сезон, спікер, спорт, стабільний, старт, стратегія, терор, турист, унікальний, факт, фестиваль, фіксувати, філія, фольклор, фонд, фракція, футбол, шанс, шок* тощо.

Прикметно, що загальновідома, здавалося б, інформація щодо новітніх реалій так само приступна далеко не всім нашим сучасникам. Люди похилого віку, які не працюють з комп'ютером, заледве втямлять такий, наприклад, уривок:

На вимогу користувача операційна система виконує елементарні дії, спільні для більшості програм: запуск і зупинка програми, введення та виведення даних, виділення та вивільнення додаткової пам'яті. Крім того, операційна система керує оперативною пам'яттю, забезпечує доступ до периферійних пристроїв та мережових операцій, відтворює інтерфейс користувача тощо.

Наскільки стрімко змінюється нині словництво, засвідчують фрази, вихоплені з гущі життя: «Зробив Пфайзер, а “Дія” зависла, не можу згенерувати сертифікат. У “Хелсі” він є, але чомусь не підтягується. Добре хоч, що зайти в “Дію” тепер можна не лише через КЕП, а й через Bank ID». Або

такий, наприклад, вислів: «Наші добряче насипали ваті бавовни!». Хто з нас дотямив би ці фрази-ребуси ще п'ять років тому?

Отже, якщо врахувати, що темпи оновлення лексики чимдалі прискорюються, немає сумнівів, що за 200 років українська мова зміниться кардинально. Можливо, й до невпізнанності. Якби ми перенеслися в майбутнє й прочитали б текст 2222 року, він став би для нас іще більш незбагненим, ніж для І. П. Котляревського наші нинішні тексти. З ретроспективного погляду (сучасне → минуле) тексти української мови, очевидно, виявляються зрозумілішими, ніж із перспективного (сучасне → майбутнє)¹².

Як же прогнозувати зміни в мові? Для цього варто пильніше придивлятися до явищ варіативності на різних ярусах мовної системи. Конкуренція варіантних мовних одиниць — передвісник внутрішньомовних змін. Вона виявляє «вразливі місця» системи, які не цілком або мало відповідають на зрілим потребам спілкування, а тому найбільше піддатливі до змін. Натомість у безваріантних одиниць позиції стійкіші, їхня подальша доля в мові передбачувана й стабільна.

З часу відновлення Незалежності українська мова переживає на рідкість бурхливий, ба навіть турбулентний період, позначений лібералізацією мовлення, оновленням літературних норм. Причин декілька: 1) значне розширення соціально-демографічної бази української мови, поява мільйонів активних носіїв; 2) збільшення функційних сфер і ситуацій, у яких нею послуговуються; 3) свобода слова, можливість вільно самовиражатися, особливо в мережі, де публічне писемне мовлення таке ж спонтанне, як і усне.

У результаті посилюється строкатість мовлення, слабшають стильові обмеження, зростає число дублетних одиниць, особливо в ділянках слововжитку, правопису, вимови, наголосу. Зазвичай підвищена варіативність засвідчує недостатню внормованість літературної мови, особливо на початках її становлення. Проте в нашому випадку це радше хвороба зростання, ознака того, що літературна мова не стоїть на місці, а стрімко змінюється.

Варіанти норми звичайно виникають у мовленні окремих носіїв і сприймаються попервах як помилки. Згодом, у міру поширення серед мов-

¹² Тут важко втриматися, щоб не провести аналогії з ісландською мовою. Завдяки свідомій пуристичній настанові вона найкраще серед германських мов зберегла питомий кореневий фонд. Через це пам'ятки давньоісландської літератури (з XIII ст.) сучасним ісландцям читати так само легко, як і новини в мережі. «Темних місць» там практично немає. З іншого боку, ісландцям нескладно зрозуміти й свою науково-технічну термінологію. Оскільки твориться вона не шляхом запозичувань, а суто з власних морфем, її внутрішня форма лишається живою та прозорою. Щоправда, один з батьків ісландської літератури Й. Гадльгрімссон (сучасник І. П. Котляревського) навряд чи правильно зрозумів би іменник *tölvu*. Буквально він означає «числова провісниця» (*tala* «номер» + *völvu* «провісниця»), лексичне ж значення — «комп'ютер».

ців, до цих «помилкок» звикають і починають уже сприймати їх не як відхилення, а як один з можливих варіантів. Починається їх тривале співіснування: *навколишнє середовище — доквілля, торік — минулоріч, урочістий — урочистий, узагальнюючий — узагальнювальний, Олегу — Олеже*. Процес може завершитись остаточним закріпленням і внормуванням новішого варіанта як загальнономовного. При цьому в ході конкуренції він може або взагалі виштовхнути з ужитку давніший варіант (пор. *ЕОМ → комп'ютер, грузовик → вантажівка, апострóf → апóстроф*), або семантично чи стилістично розподібнитися з ним (*галас ← → хайн*).

Отже, природа мовних змін така, що майже завжди передбачає тимчасове співіснування (конкуренцію) кількох варіантів норми. Після смуги дестандартизації, послаблення нормативності рано чи пізно заходить пора консолідації та усталення мовних норм.

Відзначені закономірності присутні для прогнозування змін на різних рівнях мовної системи. Важливо пам'ятати: мова майбутнього — не що інше, як віддалений результат її нинішнього розвитку, а будь-яка мовна одиниця є наслідком ланцюжка не завжди помітних змін її попередніх станів. Слушно писав Е. Косеріу: ще «задовго до зникнення із системи певного елемента в нормі мови вже існують ті елементи, які візьмуть на себе функцію зниклого елемента»¹³. Тож варіанти мовних одиниць завжди слід розцінювати з погляду вжитку не лише сьогодні, а й завтра. Утім, варто зважати й на те, що не все нове гарантовано закріпиться в мові. Процес може бути перерваний дією позамовних чинників, наприклад, свідомою діяльністю нормалізаторів, неприйняттям з боку мовної спільноти. Доцільно враховувати загальнономвні продуктивні тенденції, зокрема й стихійні, комунікативні потреби та найімовірніші форми мовного вираження в майбутньому.

Як ми вже згадували, мовні рівні різною мірою піддатливі до змін. З історичного погляду **фонетична система** надзвичайно тривка. І це зрозуміло: чим менше елементів у системі, чим вона простіша, тим менша її варіативність. Власне, ступінь системності звукового ладу мови найбільший. Зрушення на цьому рівні трапляються зрідка й тривають досить мляво. Тож у найближчі століття якихось радикальних перетворень очікувати не випадає.

Звісно, на відміну від фонетичної системи індивідуальна вимова в усі часи була доволі строкатою. В усному мовленні артикуляція тих самих звуків і звукосполук неминуче варіюється за місцем і способом творення. У дописемний період, коли вимовні норми склалися стихійно й ніяк не кодифікувалися, інакша артикуляція, ставши масовою, могла швидше спричинити зміни на рівні фонетичної системи. Натомість із появою писемності, друку, масової освіти, за наявності кодифікованих вимовних

¹³ Косеріу Е. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения). — 2-е изд. — Москва: Эдиториал УРСС, 2001. — С. 90.

норм індивідуальні відхилення у вимові мають уже значно менше шансів вплинути на звуковий лад мови.

Основні риси української фонетики усталилися в XIII ст. — після занепаду й вокалізації зредукованих голосних [ъ], [ь] та наступного припинення дії закону відкритого складу¹⁴. Якихось глибоких змін чи різких зсувів з того часу не сталося — фонетична система увійшла в пору тривалої стабільності. Сформований тоді склад фонем дотепер лишається незмінним: 6 голосних і 32 приголосні (22 твердих, 10 м'яких). Правда, це не означає, що звуковий лад застиг на мертвій точці. Зростає його системність: змінюється частотність уживання деяких фонем, набувають більшої регулярності закономірні морфонологічні чергування, в окремих словах поступово пересувається наголос тощо.

Серед головних фонетичних процесів, які діють на сучасному етапі й, імовірно, триватимуть на наступних, О. О. Тараненко¹⁵ вирізняє такі:

- розширення вжитку звука [г] замість [ґ] у вимові запозичених слів: *газета, еміґрація, інтеліґенція, колеґа, легалізація, лінґвістика, регіон*, особливо власних назв: *Гамбург, Гданськ, Глазго, Люксембург, Норвеґія, Портуґалія, Штутґарт*;
- перехід [і] > [и]: *Зінаїда > Зинаїда, Русі > Руси, радості > радости, Арістотель > Аристотель, Бразілія > Бразилія, Вашінґтон > Вашингтон, Мадрид > Мадрид, Чілі > Чилі*;
- перехід [о] > [і]: *бойня > бійня, доход > дохід, мозки > мізки, хрущовка > хрущівка, застольний > застільний, запорозький > запорізький, Ровно > Рівне, Антон > Антін*;
- розширення сфери дії морфонологічних чергувань приголосних у словозміні: *у друку > у друці, у шоку > у шоці, на рингу > на ринзі, в Іраку > в Іраці, у Лейпцигу > у Лейпцизі* та в словотворенні: *гааґський > гаазький, лейпциґський > лейпцизький*;
- більша регулярність милозвучних чергувань в/у, в-/у-, і/й, з/із/зі, порівняймо, наприклад, появу варіантів *узаємний, уміст, вплив, управний, унутрішній, усенародний, усесвітній, взаконювати, внеможливити, водноманітнювати* тощо;
- вплив південно-західного наріччя на наголошування деяких слів: *випа́док, донька́, мережа́, пані́* (мн.), *ка́жу, чи́тання, кабо́вий, помаранче́вий* тощо.

Одна частина цих змін спричинена тенденціями пристосування запозичених слів до норм і закономірностей української літературної вимови.

¹⁴ Про найдавніші фонетичні й морфологічні риси української мови та час їх імовірного сформування докладніше див.: *Півторак Г. П. Українці: Звідки ми і наша мова?* — Київ: Наук. думка, 1993. — С. 101–120.

¹⁵ *Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кін. XX — поч. XXI ст.)* // *Мовознавство*. — 2016. — № 2. — С. 15–44.

Інша частина — новомодними віяннями та явищем гіперкоректності, себто прагненням мовців орудувати «вишуканою», «добірною», «елітарною», «більш питомою» чи «більш сучасною» літературною мовою. Обидві тенденції природні, а тому діятимуть іще тривалий час. У перспективі може виникнути мода й на інші звукові явища.

Загалом же варто прогнозувати далі поширення єдиних норм літературної вимови, згладжування територіальних і соціальних особливостей артикуляції. Якщо у ХХ ст. уніфікація відбувалася переважно завдяки внутрішній міграції, освіті, радіо, телебаченню, то за наших днів чимдалі зростає роль соцмереж і відеохостингів. У майбутньому вони, очевидно, стануть головним і найпотужнішим каналом утвердження загальнолітературної вимови.

При прогнозуванні фонетичних змін не варто скидати з рахунку й тенденцію до полегшення вимови та милозвучності. Як відомо, українська мова виразно тяжіє до регулярного чергування голосних та приголосних — як у словах, так і в потоці мовлення¹⁶. Можна припустити, що в майбутньому за допомогою вставних (епентетичних) голосних і приголосних послідовно розряджатимуться «ділянки напруги» — важковимовні звукосполюки. Не виключено, будуть унормовані (з правописним закріпленням) варіанти, які поки що є суто розмовними: *кілометр*, *міністер*, *светер*, *Олександр*, *матеріал*, *фіялка* або простомовними: *радіво*, *какаво*, *відео*. І тут нема нічого дивного, адже ми цілком ізвикли, наприклад, до форм *вітер* (< д.-укр. *вътрѣ*), *вихор* (< д.-укр. *вихрѣ*), *навук* (< д.-укр. *наукѣ*), *диявол* (< д.-гр. *διάβολος*), *фієста* (< ісп. *fiesta* [ˈfjesta]). Як і до слів з приставним (протетичним) приголосним: *вікно* (< д.-укр. *окъно*), *він* (< д.-укр. *онѣ*), *вуста* (< д.-укр. *уста*), *горіх* (< д.-укр. *орѣхѣ*), *гострий* (< д.-укр. *острѣ*) тощо. У низці запозичень (*агентство*, *бестселер*, *грейпфрут*, *інфраструктура*, *компетентнісний*, *контрпродуктивний*, *постскриптум*, *посттравматичний*, *студентський* і под.), імовірно, немилослівні групи з проривними приголосними спростяться не лише у вимові, а й на письмі — на зразок того, як ми пишемо *корисний*, *проїзний*, *тижневий*, *щасливий* (а не **користний*, **проїздний*, **тиждневий*, **щастливий*).

Особливу увагу потрібно звертати на типову вимову частотних слів, адже в них загальнономовні фонетичні зміни проблизкують найраніше. Так

¹⁶ Пор.: «Завдяки характерному для українського мовлення домінуванню відкритого складу над закритим голосні й приголосні кількісно врівноважуються, наближаючись до пропорції 1:1» (*Бас-Кононенко О. В.* Вимовні норми як мірило милозвучності української мови (на матеріалі орфоепічних словників) // *Українська мова*. — 2019. — № 1. — С. 104). Народнопоетичне мовлення, де цілковито переважає питома лексика, на 46 % складається з голосних. У текстах із запозиченнями показник вокалічності нижчий — 42 % (*Тоцька Н. І.* Засоби милозвучності української мови // *Українське мовознавство*. — 2000. — Вип. 22. — С. 5).

само варто прислухатися до мовлення молодих користувачів літературної мови — носіїв так званої молодшої вимовної норми¹⁷. На тлі старшої норми вона чіткіше вказує, у якому напрямі розвивається спонтанне усне мовлення. Зазвичай молодша вимовна норма різниться від старшої варіантами, ощадливішими за артикуляційними зусиллями. Нинішня молодша норма — це майбутнє. Щоправда, з часом ця норма посяде місце старшої норми, з якою конкуруватиме вже інша молодша норма.

Що ж до передавання звуків на письмі, то тут назрівають відчутні зміни. Чи потрібна нам латинська графіка? Навколо цього нині вирують запеклі баталії. Аргументи «за» зводяться головню до прагматичних міркувань: українська мова набуде більшої спільності з іншими мовами Європи, що полегшить наше входження в Євросоюз. Натомість супротивники латинізації застерігають від загрози розриву багатовікової графічної традиції, спотворення традиційної подоби української мови.

Перебіг латинізації одвіку кириличної мови можемо бачити на прикладі сербської. Попри те що країна сповідує «православно-русофільські» настрої, серби тяжіють до латинської графіки. Хоч в офіційно-діловій і юридичній сферах позиції кирилиці (вуковиці) ще міцні, у неформальному листуванні, побуті, ЗМІ, торгівлі, інтернеті натепер домінує латиниця (гаєвиця). У нашій мові такої диграфії поки ще немає, проте в соцмережах багато хто вважає за прийнятне писати своє ім'я латинськими літерами (Iryna Gerashchenko, Roman Tymbaliuk). Десятки вітчизняних брендів також позиціюють себе через латиницю (Rozetka, Roshen, Sandora, Nemiroff, Vodafon, Lifecell, Meest, Novus, Comfy, Eva, Okko, Gala, Vovk, Intertop, M.E.Doc, SportLife). А що вже казати про торговельні вивіски, рекламу... Якщо події розгортатимуться за сербським сценарієм, у другій половині ХХІ ст. можлива часткова латинізація неофіційного і нехудожнього мовлення¹⁸.

Та все ж більш імовірним бачиться співіснування двох абеток безвідносно до сфер ужитку. Усе залежатиме від уподобань конкретного мов-

¹⁷ Див., напр.: Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство. — 1990. — № 6. — С. 17–26; Дружинець М. Л. Соціофонетичний опис українського мовлення сучасної молоді: шиплячі / свистячі в пре- та постпозиції // Записки з українського мовознавства. — 2016. — Вип. 23. — С. 114–121; Дружинець М. Л. Українське мовлення сучасної молоді України та зарубіжжя: нестійкі норми вимови // Мова: класичне — модерне — постмодерне. — 2017. — Вип. 3. — С. 219–227.

¹⁸ Цю тенденцію підтримує і те, що в українському сегменті мережі не рідкість макаронічна суміш не лише двох абеток, а й двох мов. Пор.: «Першою з таких стала тема про одну з новітніх розробок штучного інтелекту — ChatGPT. Експертами дискусії були представники в галузі ІТ-сфери В'ячеслав Колдовський, який є Competence Manager в SoftServe, та Ігор Соколов — Interim Head of Product and Strategy в Lety Shops» (УП створила новий формат для спілкування з читачами Клубу УП. URL: <https://bit.ly/3LYbHрВ>).

ця. Уже тепер абсолютну більшість текстів ми сприймаємо з електронних носіїв (комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон). Налаштування операційних систем і браузерів уможлиблює автоматичну транслітерацію. Завдяки цьому Шевченків «Кобзар» прихильники кирилиці читатимуть кирилицею, прихильники ж латиниці — латиницею. Отже, з погляду майбутнього наші «абеткові війни» позбавлені сенсу. Очевидно, кириличний стандарт іще довго триматиметься як офіційний і пріоритетний, але й на українську латиницю не накладатимуть табу — нею будуть читати й писати всі охочі.

Морфологічна система української мови не менш стійка й консервативна, ніж фонетична. Повселюдна грамотність іще більше законсервувала її. Якщо до ХХ ст. більшість українськомовців, будиши неписьменними, дотримували правил словозміни неусвідомлено, то з масовим поширенням освіти, газет, книжок правила ці «унаочнилися» й морфологічний лад значною мірою стабілізувався. Зміни на цьому рівні трапляються зрідка, закріплюються поволі, а тому ледь помітні навіть протягом життя кількох поколінь. Увиразнюються вони лише на великому, кількасотрічному відтинку¹⁹.

Як засвідчують розвідки з історії мови, морфологічні одиниці (категорії, грамеми) з плином часу можуть або виникати, або зникати, або, частіше, заступати одна одну.

До відносно недавніх новацій належать, наприклад, постання дієприслівників на основі коротких активних дієприкметників теперішнього та минулого часів (ХІІІ–ХІV ст.), відокремлення числівників від решти імен і дальша їх консолідація в окремішню частину мови (ХІІІ–ХІVІ ст.), витворення в іменників категорії істот — неістот (ХІV–ХІVІ ст.), усталення в ужитку дієслівних форм на *-но*, *-то* (ХV–ХVІ ст.).

Зникали ж морфологічні категорії та форми тоді, коли за нових комунікативних умов не привносили в повідомлення істотних смислових відтінків, а тому ставали надлишковими, непотрібними, перероджувалися на «граматичний баласт», який лише ускладнював передавання думки. З ХІІ–ХІІІ ст. в іменниках та інших частинах мови почали занепадати форми двоїни, які поспіль заступалися формами множини²⁰. До початку ХV ст. неособові, іменні форми супіна²¹ були без останку витиснені формами інфінітива, які перейняли його функції в реченні. Упродовж ХІV–ХVІ ст. з

¹⁹ Пор. заувагу Я. Бодуена де Куртене: «Звичайні граматики різних мов беруть тільки окремий момент історії мови й намагаються представити її стан у цей момент. Але справді науковими вони можуть бути, тільки розглядаючи цей окремий момент у зв'язку з повним розвитком мови» (*Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. труды по общему языкознанию: в 2 т. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — Т. 1. — С. 69–70*).

²⁰ Грамема двоїни вигасла практично в усіх індоєвропейських мовах.

²¹ Дієслівна форма, що позначала мету дії при дієсловах руху: *идеть искатъ кунъ*.

розвитком нового розрізнення доконаного й недоконаного видів дієслова замість чотирьох форм минулого часу (аориста, імперфекта, перфекта й почасти плюсквамперфекта) усталилась одна, що походить від перфекта. При цьому нова форма набула загальнішого значення минулого часу, убравши в себе відтінки витиснених форм²². На кінець XVI ст. відмінювані короткі прикметники (*бѣль, вѣченъ, дробьнъ, пѣвенъ*) були майже поспіль заступлені повними (*білий, вічний, дрібний, повний*).

Упродовж століть українська мова виробила стрункий і відносно досконалий морфологічний лад. Різноманітні зміни загалом відповідали магістральному напрямку до спрощення, уніфікації, більшої впорядкованості системи словозміни та формотворення. Спрощення відбувалися через ліквідацію зайвих варіантів і винятків у засобах вираження тих самих граматичних значень. При цьому діяв закон аналогії: рідкісні, нетипові форми уподібнювалися до більш поширених і типових. У результаті велике розмаїття форм звелось до порівняно небагатьох парадигм відмінювання та дієвідмінювання. У цьому контексті крім уже згаданого зменшення кількості дієслівних форм минулого часу можна назвати ще й перебудову системи відмінювання іменників. З праслов'янської мови українська успадкувала шість типів відмінювання, які розрізнялися за кінцевим звуком основи. Упродовж XII–XVI ст. шляхом глибинних перетворень відбулися перерозподіл та уніфікація цих типів, унаслідок чого іменники почали відмінюватися за родами, а кількість відмін скоротилася до чотирьох. Рівнобіжно вирівнялася система відмінкових флексій іменників та інших іменних частин мови.

У перебігу історичного розвитку граматичні форми дедалі більше узагальнюються, формалізуються, незалежнюються від конкретних лексичних значень. У межах певних категорій виробляється якнайменша кількість форм для вираження якнайбільшої кількості граматичних значень. Ці закономірності виведено на основі розвитку не лише української, а й інших індоевропейських мов. Свого часу вченим упав в очі контраст між безмірним багатством морфології давніх мов (давньоіндійської, давньогрецької, латинської) і відносною її бідністю в деяких нових мовах (французькій, англійській). Останні засвідчили значне спрощення граматичної системи: з усього громаддя форм лишилися найбільш прості й стандартні, а багато форм узагалі позникали.

На цій підставі інколи припускають, що якщо прадавні мови мали такий розбудований граматичний лад, то носії їхні, напевно, були «значно розумнішими» за нас, а подальше спрощення морфології буцімто доводить «деградацію мислення». Насправді ж це спрощення відбило не

²² Форм вираження минулого часу поменшало й у більшості інших слов'янських мов.

деградацію мислення, а, навпаки, його вдосконалення. «Мова найбільш культурних народів, — відзначав Г. Гегель, — має, напевно, менш досконалу граматику, і та сама мова при меншій культурності народу має граматику більш досконалу, ніж при більшій його освіченості»²³. Ця сама думка в інакшому формулюванні: «<...> Мови, якими говорили народи у своєму нерозвиненому стані, досягали досить високого ступеня розвитку. <...> З поступом цивілізації в суспільстві та державі цей систематичний вияв розуму відшліфовується, і мова стає при цьому біднішою та менш розчленованою <...>»²⁴.

Фактично це означає, що величезне розмаїття граматичних форм було свого роду милицею для ще не розвиненого мислення давньої людини. Мірою ж того як мислення вдосконалювалося, це розмаїття ставало зайвим і поступово сходило нанівець. Семантичні відтінки, які раніше виражалися граматично, почали виражатися лексично, якщо в мовленні виникала потреба підкреслити їх. Чим менше в граматиці лишається дублетних і віджилих форм, чим менше її захарашено архаїчними, уже не актуальними категоріями, тим вона зручніша в ужитку, тим легше за її допомогою сполучати слова, передаючи думку.

Отже, у ході багатовікового розвитку морфологічна система не збіднюється, а вдосконалюється. З'являється низка переваг: граматичні форми стають коротшими, потребують менших зусиль і часу на вимову, займають менше місця в тексті, через свою уніфікованість, регулярність і нечисленність легше запам'ятовуються, їхня висока узагальненість уможливорює ширшу вживаність. Як можна припустити, чим довше й інтенсивніше функціонує мова, тим краще «відточується» її морфологічний лад. Очевидно, ця тенденція триватиме й у майбутньому: «Якщо в мові багато відмінків і типів відмінювання, можна припустити, що система буде спрощуватися аж до зникнення цих граматичних категорій»²⁵.

Зважаючи на ці історичні закономірності й варто будувати прогноз внутрішніх змін у морфології української мови. Повторимося: зміни на цьому рівні рідкісні, повільні й не надто зримі. Через це малоімовірно, що в огляданому майбутньому виникне, наприклад, якась нова частина мови. Оскільки виокремлення частин мови — справа досить складна, має особливості в кожній мові, а різні граматичні школи сповідують свої підходи, вірогідніша поява не нових частин мови, а нових їх класифікацій. Так, у другій половині ХХ ст. у вітчизняному мовознавстві запропоновано дві оригінальні класи-

²³ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Пер. с нем. — Москва: Мысль, 1977. — Т. 3. — С. 297.

²⁴ Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Пер. с нем. — Санкт-Петербург: Наука, 1993. — С. 111.

²⁵ Язык. Будущее время [Интервью с В. А. Плуноном]. URL: <https://bit.ly/3K13Q9I>

фікації²⁶, що принципово відрізняються від традиційного поділу, який веде родовід з античних часів і досі панує в лінгводидактиці. Якщо в майбутньому візьме гору погляд, що займенники та числівники не становлять осібних частин мови, а входять як підкласи в класи іменників, прикметників та прислівників, то загально визнаних частин мови поменшає.

Не можна виключати змін у такій давній граматичній категорії, як *рід*. В індоєвропейській прамові первісно існувала двочленна родова система, яка згодом переросла в тричленну: до чоловічого та жіночого родів додався середній²⁷. Усі слов'янські мови, деякі германські (німецька, норвезька, ісландська) та новогрецька зберегли тричленну систему до наших днів. В інших індоєвропейських мовах вона зворотно скоротилася до двочленної. Романські, балтійські та більшість новоіндійських мов втратили середній рід, який перейшов у чоловічий. У частині германських мов (шведській, данській, нідерландській, фризській) чоловічий і жіночий роди об'єдналися в загальний рід на позначення істот, тоді як середній рід оформлює назви неістот. Нарешті, в англійській категорія роду зовсім зникла, мовби її не було²⁸. Не лишилося її слідів і в багатьох іранських (перській, таджицькій, осетинській) та вірменській мовах.

Занепад, очевидно, пов'язаний з тим, що категорія роду, зародившись у добу анімістичного світосприйняття, пізніше стала рудиментарною. Лише в назвах істот відображає вона реальні розрізнення за статтю, тоді як назви неістот обтяжує зайвим семантичним відтінком. Для сучасного мовця вона комунікативно надлишкова й тримається, по суті, за інерцією. Ю. О. Карпенко припускав, що першим в українській мові відіпре середній рід²⁹. З огляду на досвід інших індоєвропейських мов у віддаленому майбутньому ймовірно зникнення категорії роду взагалі.

Зміни в категорії *відмінка* полягатимуть, імовірно, у зменшенні їх кількості, експансії називного відмінка за рахунок непрямих, витисненні відмінкових форм зворотами з прийменниками, збільшенні невідмінюваних іменників, прикметників, числівників. Ці зміни доцільно прогнозувати

²⁶ Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — 2-ге вид. — Вінниця: Поділля, 2003. — 464 с.; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — Київ: Наук. думка, 1988. — 256 с.

²⁷ Утім, дослідники відтворюють й іншу схему: спершу існувало дві категорії — «живий предмет» і «неживий предмет», а тоді перша розпалася на чоловічий та жіночий роди (Szemerényi O. Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. — 4 Aufl. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. — S. 164–165; Красухин К. Г. Введение в индоевропейское языкознание. — Москва: Академия, 2004. — С. 110).

²⁸ Точніше, перетворилася на «приховану» категорію, яка виявляється хіба що в уживанні займенників *he* «він», *she* «вона», *it* «воно».

²⁹ Карпенко Ю. О. До проблеми футурологічної лінгвістики // Мовознавство. — 2004. — № 4. — С. 12.

на тлі загальної еволюції української та інших індоєвропейських мов у бік більшої аналітизації.

У мовах, нагадаємо, існують два основні способи вираження граматичних значень — синтетичний та аналітичний. За синтетичного способу морфологічні, синтаксичні та словотвірні значення виражаються в межах слова за допомогою афіксів, закінчень, чергувань звуків, наголосу (*робитиму, красивіший, дубок, батькові, запрацював, величезний*). Слово мовби синтезує в собі лексичне та граматичне значення. Синтетизм переважає в усіх слов'янських мовах (крім болгарської), давньоіндійській, давньогрецькій, латинській, німецькій, литовській, фінській, арабській, суахілі тощо. За аналітичного способу граматичні значення виражаються поза межами слова — за допомогою прийменників, сполучників, часток, артиклів, допоміжних дієслів, порядку слів, інтонації (*буду робити, більш красивий, малий дуб, для батька, почав працювати, дуже великий*). Слово виступає носієм головно лексичного значення, а граматичне передається окремо від нього, у реченні. До мов аналітичного ладу належать усі романські, болгарська, новогрецька, англійська, данська, новоперська, усі кореневі (ізолюючі) мови, наприклад японська, китайська, в'єтнамська. Слід, однак, мати на увазі, що мови рідко бувають типологічно однорідними — суто синтетичними чи суто аналітичними. Частіше вони поєднують синтетизм і аналітизм у різних пропорціях. Сучасну українську мову загалом кваліфікують як синтетичну з виразними домішками аналітизму³⁰.

Історія різних мов знає випадки, коли аналітичні форми з плином часу перетворювалися на синтетичні. Так, в українській мові на основі аналітичної форми перфекта постала сучасна синтетична форма дієслова минулого часу (*ходив яєсьмь* → *ходив, хвалили сжть* → *хвалили*). На основі давньої аналітичної форми дієслова майбутнього часу склалася нова синтетична форма (*иму знати* → *знатиму, иму писати* → *писатиму*). З аналітичної форми перехідних дієслів із займенником *ся* (форми знахідного відмінка зворотного займенника *себе*) постала синтетична форма неперехідних дієслів з постфіксом *-ся* (*умивати ся* → *умиватися, учити ся* → *учитися*).

Проте багатівіковий розвиток індоєвропейських мов вияскравлює протилежну тенденцію — до посилення аналітизму. Тенденція ця тривка й фактично односкерована. Переваги аналітичного ладу вбачають у тому, що словоформи стають коротшими (легше вимовити), їх стає менше (легше з'явити), утворюються вони регулярніше (не треба заучувати винятки), відсутність узгодження полегшує мововжиток (те саме граматичне значення виражається один раз, а не двічі)³¹. Порівняно із синтетичним спосо-

³⁰ Вихованець І. Р. Аналітизм // Українська мова: Енциклопедія. — 3-ге вид. — Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 2007. — С. 24.

³¹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — 2-ге вид. — Київ: Академія, 2006. — С. 352.

бом з його семантично перевантаженими формами аналітичний передає граматичні значення чіткіше й прозоріше. Було навіть висловлено думку (О. Есперсен), що аналітична будова не тільки зручніша, а й досконаліша: вона краще надається для вираження складних логічних зв'язків і категорій, а отже, відбиває вищу розвиненість мислення. Утім, погляд цей поділяють далеко не всі. Дехто вважає, що тенденція до аналітизму віддзеркалює вдосконалення лише мовної техніки, а зовсім не мислення. На користь цього той факт, що аналітичний спосіб давніший за синтетичний. Скажімо, в індоєвропейській прамові деякі непрямі відмінки виникли, вочевидь, на основі аналітичних зворотів з післяйменником³².

Загалом же для індоєвропейської прамови відтворюють систему з восьми відмінків: називний, кличний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, відкладний (аблатив)³³. Лише давньоіндійська й авестійська мови зберегли цю систему повністю. Інші індоєвропейські мови різною мірою спростили її, об'єднавши значення кількох відмінків в одному (відмінковий синкретизм). Так, у давньогрецькій давальний, орудний і місцевий відмінки злилися в одну форму, яку продовжували називати давальною (*δοτική πτώση*). У латині об'єдналися відкладний, орудний і місцевий відмінки — нову форму за традицією називали відкладною (*ablātīvus cāsus*). У германських мовах у формі давального відмінка збіглись орудний, відкладний і місцевий. У балтійських та слов'янських мовах відмінкова система збереглася порівняно краще — тут лише відкладний відмінок «улився» в родовий³⁴. Отже, сучасна українська мова зберігає майже повний набір індоєвропейських відмінків.

Як бачимо, магістральна лінія розвитку індоєвропейських мов — скорочення числа відмінків з наступним їх зникненням. «Менша кількість відмінків, — писав О. Семереньї, — могла б відобразити давніший стан, а їх більша кількість у деяких мовах являти собою інновацію. Насправді ж усе було навпаки. Підтверджується це тим, що мови з меншою кількістю відмінків на ранішій стадії свого розвитку виявляють більшу кількість відмінків або, якщо цього не спостерігаємо, зберігають прослідки попередньої, більш багатой системи»³⁵. Властивий індоєвропейській прамові та деяким давнім мовам синтетичний лад з флективними відмінками в багатьох нових мовах поступово перетворився на аналітичний з вираженням

³² Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. — Москва: Наука, 1970. — С. 303–304.

³³ *Szemerényi O.* Зазнач. праця. — S. 166; *Beekes R. S. P.* Comparative Indo-European linguistics: An Introduction. — 2nd ed. — Amsterdam; Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company, 2011. — P. 185.

³⁴ *Савченко А. Н.* Сравнительная грамматика индоевропейских языков. — 2-е изд. — Москва: УРСС, 2003. — С. 214–225.

³⁵ *Szemerényi O.* Зазнач. праця. — S. 166.

відповідних значень за допомогою прийменників, а також порядку слів. «Усі індоєвропейські мови, — підсумовував А. Меє, — більшою чи меншою мірою, одні раніше, інші пізніше, виявили схильність усувати словозміну й вдовольнятися словами якомога менш відмінюваними, а врешті-решт і зовсім невідмінюваними»³⁶.

Показова із цього погляду еволюція романських мов. Якщо класична латина була мовою виразно флективною, то її «дочки» відмінювання зовсім повтрачали (за винятком румунської). Прикметно, що скорочення числа відмінків і відмін почалося ще в народній латині. В усному мовленні всупереч нормативній граматиці відмінки змішувалися й дедалі частіше заступалися прийменниковими зворотами. Серед причин — омонімія відмінкових форм у межах парадигми, ненаголошеність закінчень, їхня семантична надлишковість, адже вони дублювали значення прийменника й не виконували розрізнявальної функції. Усе це знижувало помітність і виразність відмінків. Зрештою вони остаточно занепали, а функції їхні повністю перебрали на себе прийменники. Останні виявилися більш чітким і зручним способом передавати граматичні відношення за незмінного вигляду імені.

З германських мов майже втратила систему відмінювання англійська. У найдавнішу пору (VII–XI ст.) її іменні частини ще мали п'ять відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний), проте процес їх занепаду вже почався. Спершу орудний, а тоді знахідний відмінки збіглися з давальним. Ненаголошені голосні в закінченнях відмінків приглушувалися й редукувалися, що посилювало уніфікацію відмінювання, й на початок середньоанглійської доби (XII–XIII ст.) призвело до його остаточної втрати. Усі граматичні відношення, які в давньоанглійській передавалися відмінками, у сучасній мові передаються за допомогою прийменників і порядку слів. Формально виокремлюють лише два відмінки: загальний (*the common case*) і присвійний (*the possessive case*). Останній уживають обмежено — у переваж у назвах істот (*father's razor* «батькова бритва»), з назвами ж неістот присвійність виражається прийменниково (*income of the company* «прибуток компанії»).

Німецька краще за англійську зберегла прагерманську систему відмінювання (називний, родовий, давальний, знахідний), через це вважається за виразно синтетичну. Утім, тут теж помітні рух до аналітизму (*Tendenz zum analytischen Bau*) і спрощення категорії відмінка (*die schrumpfenden Fälle*). Зокрема, в усному мовленні поволі відпадають закінчення давального (*dem Kind* замість *dem Kinde*) та родового (*die Tage des Mai, die Rede des Minister* замість *die Tage des Mais, die Rede des Ministers*) відмінків. Замість родового часто вживають післяйменник *sein* (*Benedikt sein Haus* замість *Benedikts*

³⁶ Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. — Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1964. — P. 430.

Haus). Ще помітніше наростає аналітизм у системі дієвідмінювання, наприклад, у творенні форм наказового способу (*sag! geh!* замість *sage! gehe!*). На користь прогнозу щодо дальшої аналітизації — збільшення мігрантів у сучасній Німеччині. Намагаючись розмовляти по-німецьки, вони грішать проти правил, зокрема сплутують відмінки або взагалі опускають відмінкові закінчення. Помилки настільки масові, що їх мало-помалу переймають і самі німці, особливо молоді. Соціолінгвіст У. Хінріхс, дослідник мовного впливу мігрантів, припускає: «Ті, хто за 30–40 років вивчатиме німецьку, напевно, матимуть справу з меншою кількістю відмінків»³⁷.

На тлі синтетичних у своїй основі слов'янських мов осібно стоїть болгарська, аналітизм якої пов'язаний з утратою відмінювання. З XII ст. закінчення відмінків у живому мовленні почали редукуватися, що зневиразнювало відмінності між ними. Рівнобіжно зростало функційне навантаження відповідних прийменників. Кінець кінцем необхідність у відмінках звелася нанівець і в XIX ст. вони остаточно відпали як надлишкові. Їхні функції взяли на себе прийменники та частки (як у західноєвропейських мовах). Першопричину аналітизації болгарської мови вбачають у впливі сусідніх мов, причому не лише належних до балканського союзу (албанська, новогрецька, румунська), а й тюркських. Відіграв роль і занепад болгарської писемності в добу османсько-турецького поневолення (XV–XIX ст.): тогочасне усне мовлення, не стримуване зашкарублюю книжною традицією, розвивалося досить динамічно.

Як уважають окремі дослідники, з огляду на географічне розташування й жваві контакти з різносистемними мовами болгарська здавна випереджала в граматичному розвитку інші слов'янські. Старе в ній стрімко заступалося новим. «У результаті первісно флективна й синтетична слов'янська мова, якою була давньоболгарська, перетворюється на мову переважно аналітичного типу, дуже схожу на такі європейські мови, як французька, італійська, іспанська, англійська тощо. Тож говорячи про балканізацію болгарської мови, завжди слід пам'ятати, що в цьому випадку балканізація означає в певному сенсі і європеїзацію»³⁸. Ось чому болгарська — свого роду модель завершеної аналітизації слов'янської мови³⁹.

Екскурси в історію інших мов мали на меті показати: еволюція від синтетизму до аналітизму з поступовою втратою флективності не є чимось випадковим чи надзвичайним. Це спільна тенденція індоєвропейських мов,

³⁷ Arnold R., Gassen A. Migration und die deutsche Sprache. URL: <https://bit.ly/3dN8DKD>

³⁸ Иванчев С. Предисловие // Маслов Ю. С. Грамматика болгарского языка. — Москва: Высш. школа, 1981. — С. 10.

³⁹ Сказане тут про болгарську мову однаковою мірою стосовне й македонської, яка також стала аналітичною, втративши відмінювання іменників.

спрямована на досягнення більшої ясності й точності висловлювання⁴⁰. Як можна припустити, слов'янські мови, хоч і відстають від романських та германських, так само рухаються в цьому напрямі.

В українській мові посування в бік аналітизму вбачаємо, наприклад, у повільній уніфікації системи відмінювання. Уніфікація проявляється в експансії називного відмінка на функції непрямих відмінків, що може за-свідчувати процес поступової втрати флективності:

- заміна родового відмінка множини називним однини в назвах одиниць виміру (*триста грамів* → *триста грам*, *п'ять кілограмів* → *п'ять кілограм*, *десять гігабайтів* → *десять гігабайт*), при цьому показник множини переходить з іменника на попередній числівник;
- в усних звертаннях кличний відмінок, попри внормованість, часто заступається формами називного (*Петро, привіт!*, *Таня, підійди!*); кличний відмінок натепер практично втрачений у російській, словацькій, нижньолужицькій, словенській мовах; в інших слов'янських він іще функціонує, проте з певними граматичними обмеженнями⁴¹, тут так само дається взнаки тенденція до витиснення його називним⁴²;
- у позиції додатка родовий відмінок (родовий частковий, родовий при запереченні, родовий у значенні знахідного) замінюється знахідним, який формою збігається з називним (*випив чаю* → *випив чай*, *не читають книжок* → *не читають книжки*, *пришила гудзика* → *пришила гудзик*);
- при родовій назві в будь-якому відмінку географічна назва виявляє тенденцію лишатися в називному (*у місті Києві* → *у місті Київ*, *неподалік міста Львова* → *неподалік міста Львів*, *до міста Черкас* → *до міста Черкаси*, *на річці Ворсклі* → *на річці Ворскла*, *на горі Говерлі* → *на горі Говерла*, *на вулиці Прорізній* → *на вулиці Прорізна*); тенденція виникла в офіційно-діловій та спеціальній літературі з метою зберегти вихідну форму назви, уникнути її перекручень, проте згодом перекинулася й на живе мовлення.

Зниження флективності та посилення аналітизму виразно проступають також у розростанні обсягу невідмінюваних імен. Ідеться передусім про нові іншомовні запозичення з кінцівкою на голосний (*бариста*, *еспreso*, *євро*, *камео*, *кутюр'є*, *мачо*, *медіа*, *ноу-хау*, *папараці*, *селфі*, *спа*, *тирамісу*, *фентезі*). Побільшало й прикметників, які розташовуються в постпозиції, зберігаючи форму незмінною (*години пік*, *діти індиго*, *курчата гриль*, *матч плей-оф*, *пальто демі*, *режим онлайн*, *сир брі*, *сік фреш*, *соус барбекю*, *стиль*

⁴⁰ Історична типологія слов'янських мов. — Київ: Довіра, 2008. — С. 17, 185.

⁴¹ Так, у білоруській та верхньолужицькій мовах кличний відмінок неможливий для іменників жіночого роду.

⁴² Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — Київ: Наук. думка, 1966. — С. 275; Історична типологія... — С. 22.

модерн, сукня беж, стиль ретро). Не без впливу запозичених загальних (кіно, метро) і власних (Осло, Палермо, Токіо) назв невідмінюваність поширюється на деякі українські топоніми (живу в Мукачево, лісопарк у Голосієво, музей у Пирогово, маршрутка до Святошино), дарма що відмінювати їх зовсім не важко. За граматичними нормами, серед ініціальних аббревіатур до невідмінюваних належать переважно ті, що закінчуються на голосний (ЗМІ, НАНУ, НАТО, США, УПА, ЮНЕСКО). Тим часом в узусі невідмінюваними залишаються й чимало аббревіатур на приголосний, навіть якщо вони частотні (аварія на ЧАЕС, пресконференція в УНІАН, пресслужба МОЗ, накази МОН, Рада Безпеки ООН). Те, що запозичення й аббревіатури довго лишаються непристосованими до української словозмінної системи, говорить про те, що система ця, очевидно, не настільки потужна, щоб протистояти тенденції до аналітизму й цілковито «приручати» всю нову лексику.

Уже тривалий час ослаблюється й спрощується відмінювання числівників. Мало хто, навіть серед учителів і журналістів, може відмінювати їх безпомилково. Поширюється невідмінювання кількісних числівників, і то не тільки складених, а й найуживаніших простих та складних (постраждало більше сто осіб; біля чотириста автомобілів; від п'ятсот гривень з особи). Ніби за прикладом англійської мови узвичаюються форми означення років на кшталт Євро двадцять дванадцять (замість Євро дві тисячі дванадцять), держбюджет двадцять двадцять (замість держбюджет дві тисячі двадцятого року). Ці й подібні випадки О. О. Тараненко розглядає в річищі тенденції до аналітизму, пояснюючи тим, що «мовці частіше бачать написаними цифри, а не слова, а щодо складених числівників — також більшою чи меншою громіздкістю їх відмінювання»⁴³. Як можна припустити, кількісні числівники — це та слабка ланка, де відмінювання може відпасти раніше, ніж в інших частинах мови.

Звужує сферу відмінюваності й масова поява частотних юкстапозитів, де перший іменник виражає ознаку другого (бізнес-план, інтернет-провайдер, майстер-клас). Явище юкстапозиції для української мови не нове (пор. жар-птиця, козир-дівка, сон-трава, чар-зілля), проте ніколи не було надто поширеним. Через флективність для неї типовіші сполучення слів на основі узгодження (медійний простір, онлайнвий режим), а не прилягання (медіапростір, онлайн-режим). Попри це юкстапозиція нарощує словотвірний потенціал, кількість юкстапозитів стрімко зростає, і то не лише серед загальних назв (вебсайт, економклас, кол-центр, онлайн-торгівля, прессекретар, рок-гурт, токиоу, хіт-парад), а й поміж місцевих власних (Донбас Арена, Київгаз, Довженко-центр, Торчин продукт). Модель по-

⁴³ Тараненко О. О. Активізація тенденцій до аналітизму versus до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кін. XX — поч. XXI ст.). I // Мовознавство. — 2016. — № 5. — С. 9.

ширюється під впливом аналітичної англійської мови, для якої означальні словосполучення «іменник + іменник» доволі типові (пор.: *family album* «родинний альбом», *shuttle diplomacy* «човникова дипломатія», *telephone call* «телефонний дзвінок»).

На відміну від давніших українських юкстапозитів, у яких відмінюються обидва складники (*відкрили хату-читальню, поглянув у словнику-довіднику, дали звання міста-героя*), у нових запозиченнях перший складник зазвичай лишається невідмінюваним (*нід час експрес-аналізу, на посаду прем'єр-міністра, фанат рок-музики*). Українська граматики мала б «перетравити» ці запозичення, підпорядкувати їх своїм законам. Мало б бути не *бізнес-освіта*, а *бізнесова освіта*, не *інтернет-дизайн*, а *інтернетівський дизайн*, не *піар-технологія*, а *піарівська технологія*. Однак, як і у випадку з абрєвіатурами, тенденція до аналітизму виявляється міцнішою. Про те, що питома вага словоскладання зростає за рахунок суфіксального словотворення, говорить рух української мови в напрямі до меншої флективності й більшого аналітизму. Якщо рух цей набиратиме силу, його наслідком стане поява численних утворів на зразок *президент-вибори, економіка-криза, фінанси-грамотність, журналіст-розслідування, дріб-число, дніпро-схили, українаборці, київ-котлета, полтава-галушка, львів-кава* тощо. Власне, саме таку форму означальні словосполучення мали в ранні індоєвропейські часи, коли прикметник іще не виділювався з іменника в окрему частину мови.

Щоправда, поряд з тенденцією до аналітизму дослідники виявляють і протилежну тенденцію — до посилення синтезу. Ідеться насамперед про активізацію вжитку синтетичних форм майбутнього часу дієслова та ступенів порівняння прикметників на протигагу аналітичним формам (*будуть говорити* → *говоритимуть*, *більш червоний* → *червоніший*, *найбільш чорний* → *найчорніший*). Та неважко бачити, що це спричинено прагненням мовців уживати одиниці, структурно відмінні від російських відповідників: «Коли з двох варіантних (синонімічних) одиниць української мови — аналітичної і синтетичної — остання наявна і в російській мові, перевагу можуть віддавати першій»⁴⁴. Тенденція ця до певної міри ситуативна, адже якщо аналітизація наростала в українській мові поступово й довготривало, то рух до синтетизму поживав фактично лише наприкінці ХХ ст. Співіснування контрастних тенденцій до аналітизму та синтетизму — риса, яка вирізняє українську мову серед інших слов'янських⁴⁵. Синтетизм виразно проявляється також в активізації вжитку давніх і творенні нових фемінітивів (*лікарка, професорка, міністерка, історикиня* за-

⁴⁴ Там само. — С. 20.

⁴⁵ Тараненко О. О. Зміни у співвідношеннях між тенденціями до аналітизму / до синтетизму на межі ХХ–ХХІ ст. (українська мова на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2018. — № 2. — С. 67.

мість *жінка-лікар, жінка-професор, жінка-міністр, жінка-історик*). Хоч тенденція ця властива не лише українській, а й іншим слов'янським мовам і пояснюється не бажанням «відштовхнутися» від якоїсь іншої мови, а прагненням відобразити зростання суспільної ролі жіноцтва, послабити надмірну «чоловікоцентричність» мови.

Тенденцію до аналітизму підсилює тенденція до втрати словами, особливо частотними, своєї первісної довжини, що відбувається переважно за рахунок закінчень. І це також не сприятиме збереженню флективності. Радикальний прогноз у цьому зв'язку вивів Ю. О. Карпенко: «В усіх слов'янських мовах формула Дж. Грінберга M/W ⁴⁶, тобто кількість морфем у тексті, поділена на кількість слів, даватиме цифру, меншу за 2, що означає: всі слов'янські мови стануть аналітичними. Ця теза стосується, на нашу думку, всіх синтетичних індоєвропейських мов. Відмінки відімруть — спочатку в числівників, а потім і в прикметників та іменників. Спроститься парадигма дієслова. Дещо з відмінювання залишиться у справжніх займенників, тобто тих, які зараховуються багатьма мовознавцями до іменників»⁴⁷.

Отже, можна прогнозувати, що впродовж XXI–XXII ст. рух до більшого аналітизму в українській мові триватиме. Він не буде надто швидким і виявлятиметься радше в окремих, малопомітних деталях. Та з плином часу деталей більшатиме, вони складатимуться в загальну, переконливішу картину. На якихось ділянках граматики синтетичні властивості зберігатимуться тривкіше, проте й там аналітизм рано чи пізно візьме гору. При цьому, правда, не можна виключати розвитку синтетизму на новому рівні, що вже траплялося на історичних шляхах української та інших слов'янських мов⁴⁸.

Поки що мало підстав стверджувати, що в найближчі століття відмінки цілковито відпадуть і що українська мова, услід за болгарською, остаточно відмовиться від синтетичного ладу на користь аналітичного. Проте чим більше поширюватиметься невідмінюваність імен, чим довше триватиме експансія називного відмінка, тим певнішим буде прогноз щодо занепаду синтетичних засобів передавання граматичних значень. Якщо з плином часу кількість відмінків із семи скоротиться до шести, а тоді до п'яти чи навіть чотирьох, стане ясно, що це не якась випадковість, а стала тенденція, і що скорочення триватиме далі аж до повного зникнення цієї категорії.

Щоб з'ясувати, як саме наростає аналітизм в українській мові, доцільно відстежувати інтенсивність його виявів на тривалих часових проміжках.

⁴⁶ Грінберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. — Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. — Вып. 3. — С. 74, 91–93.

⁴⁷ Карпенко Ю. О. Знач. праця. — С. 12.

⁴⁸ Історична типологія... — С. 184.

При цьому особливу увагу звертати на частотність тих аналітичних засобів, які в мовленні вже можливі, але ще не отримали в мові постійної прописки. Зручно це робити на основі мовних корпусів. Однак висновки будуть вірогідними за умови, якщо ці корпуси не просто повні, а й збалансовані — за періодами, регіонами, стилями, жанрами тощо. Збалансований корпус дасть досить реальне уявлення про те, як аналітизація виявляє себе в мові загалом. На жаль, корпуси української мови поки що недостатньо збалансовані, а отже, недостатньо репрезентативні, хоч і поповнюються безперервно новими текстами.

Крім того, корпуси в їхній нинішній подобі містять у переваж зразки книжно-писемного мовлення. А воно, будучи більш стандартизованим і консервативним, не завжди являє повну, об'єктивну картину нового в мові. Новації ліпше відстежувати на матеріалі усного мовлення. Саме тут невідмінювані форми й інші пробіски аналітизму виникають, нагромаджуються, торують собі стежку до визнання та внормування. Пор. ужиток називного в позиціях, які вимагають непрямих відмінків: *Як доїхати «Ені-центр»? — Сідайте будь-яка маршрутка; Потяг «Харків — Трускавець», перша колія; Здається трикімнатна квартира, центр, євроремонт.*

Як і у випадку зі звуковими змінами, прогнозувати тенденції в морфології доцільніше на матеріалі мовлення молоді. Особливо цікаво було дослідити, котрий варіант — синтетичний чи аналітичний — уживає вона в тих ситуаціях, коли є можливість вибору. Результати досліджень покажуть, наскільки швидко українська мова набирає риси аналітизму й наскільки інтенсивно цей процес триватиме далі.

Синтаксичний лад мови змінюється повільніше за лексичний, але швидше за морфологічний. Проти морфології синтаксис більш проникний для нових явищ, зокрема іншомовних моделей побудови речень. Звідси велика подібність синтаксичних структур у різних індоєвропейських мовах. Сучасний український синтаксис продовжує синтаксис давньоукраїнської мови, який, своєю чергою, успадкував основні структури праслов'янського словосполучення та речення.

Загалом зрушення на синтаксичному рівні зводяться до: 1) відмирання давніх компонентів речення; 2) розвитку нових компонентів; 3) зміни функційних співвідношень між наявними компонентами⁴⁹. Історія української мови знає перебудови синтаксичних структур, формування нових службових слів, зсуви в їхній семантиці, зміни в сполучуваності слів, способах вираження головних і другорядних членів, поширеності тих чи інших структурних типів речень тощо. Магістральна лінія розвитку — збагачення синтаксису новими засобами, їх краще впорядкування та більша спе-

⁴⁹ Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. — Київ: Наук. думка, 1966. — С. 302.

ціалізація. Будова речення еволюціонувала від перворідної нерозчленованості, безладності, паратактичності до внутрішньої організованості, цілісності, зв'язності.

Промовистим у цьому плані є, наприклад, становлення категорії підрядності в складних реченнях, яке тривало вже в писемний період. У давньоукраїнських текстах X–XII ст. переважали прості, граматично незалежні речення, що нанизувались одне за одним безсполучниково: *Ночь мркнетъ. / Заря свѣтъ запала. / Мъгла поля покрыла. / Щекотъ славій усне, / говоръ галичь убуди* («Слово о плъку Игоревѣ») або за допомогою сурядних сполучників: *Печаль жирна тече средь земли Руской. / А князи сами на себе крамолу коваху, / а поганіи сами, / побѣдами нарищуще на Рускую землю* (там само). Складні речення були розвинені тоді ще слабо, підрядний зв'язок не протиставлявся чітко сурядному. Проте починаючи з XIV–XV ст. у пам'ятках більшало складносурядних речень, розвивалися їхні структурно-семантичні різновиди, увиразнювалися засоби вираження підрядності. Процес був зумовлений потребами писемності, а пізніше й книгодрукування. Мововжиток у канцеляріях, судах, дипломатії, торгівлі, літературі потребував чіткішого окреслення логічних зв'язків і врешті привів до сформування розпрацьованої системи складнопідрядних речень, яку маємо в сучасній літературній мові.

Рівнобіжно склалася й розгалужена система засобів зв'язку — сурядних і підрядних сполучників для вираження абстрактних відношень різного типу (єднальність, протиставлення, розділовість, час, місце, причина, мета, умова, наслідок, допустовість, міра, конкретизація, спосіб дії тощо). При цьому розвій сполучників ішов шляхом уточнення та спеціалізації їхніх значень, зменшення полісемії.

Історичні зміни на синтаксичному рівні тривали не стихійно, а закономірно. Вони були спрямовані на те, щоб якнайкраще служити потребам комунікації, удовольняти прагнення мовців якомога точніше й чіткіше викладати на письмі думки з усіма їхніми порухами та відтінками. У результаті українська мова витворила складну, але водночас і струнку систему синтаксичних структур для вираження найрізноманітніших думок та субординованих зв'язків між ними.

Витворення цієї високоорганізованої системи, ясна річ, не спиняє її дальшого поступу. Як вона змінюватиметься в майбутньому? Є підстави гадати, що зміни відповідатимуть таким провідним тенденціям: 1) до аналітизації; 2) до урозмовлення; 3) до більшої розчленованості; 4) до більшої стислості; 5) до спрощення системи пунктуації.

Наростання аналітичних рис — тенденція загальнограматична, стосовна не лише морфології, а й синтаксису. Вияви аналітизму на цих двох рівнях граматики фактично взаємозумовлені. Коли, наприклад, морфоло-

гічні засоби синтаксису починають занепадати як менш диференційовані й не придатні до швидкого поповнення, їх заступають засоби службово-лексичні, як більш рухливі, порівняно легко видозмінювані й поповнювані⁵⁰. Тенденція до послаблення відмінків і посилення ролі прийменників, про яку вже йшлося, дала результат у вигляді заміни низки безприйменникових зворотів прийменниковими, а це, своєю чергою, спричинило зміни в будові речень з додатками, перетворення окремих прямих додатків на непрямі тощо. Варт очікувати, що семантика прийменників буде й далі спеціалізуватися, а їхня багатозначність і сполучуваність з різними відмінками — обмежуватися. Роль сполучників у будові речення зростатиме, особливо у функції введення підрядних частин. Завдяки цьому чіткіше й точніше розрізнятимуться синтаксичні відношення в межах усталених типів підрядних речень. Аналітизація українського синтаксису, яка триває вже не одне століття, буде підживлена впливами комунікативно потужних аналітичних мов, передусім англійської.

Вияви аналітизму підсилюватиме й інша тенденція — активізація впливу усного мовлення на мовлення писемне. З огляду на дальше поширення інтернету, зростання популярності соцмереж і месенджерів дописи та коментарі все більше й більше нагадуватимуть «записану розмову». У писемному мовленні побільшає живомовних зворотів, хоч їх частота й уживаність залежатимуть від жанру та призначення тексту. Під впливом соцмереж посиляться загальна експресивність викладу, особливо в ЗМІ та художній літературі. Відбудеться перерозподіл у спеціалізації стильових засобів: нейтральні та перехідні будуть розширені за рахунок усно-розмовних, тоді як частотність книжно-писемних засобів, очевидно, знизиться. Літературна норма до певної міри пом'якшиться: у книжне та нейтральне мовлення вільніше допускатимуться засоби та звороти, що їх донедавна ми вважали за суто розмовні, а отже, чужостильові. Це посилить невимушеність викладу, приведе до більшої «мовної свободи».

На рівні синтаксису аналітизація й урозмовлення діятимуть односкеровано, даючи ті самі результати. Один із цих результатів — більша розчленованість писемного мовлення, частіший ужиток сегментованих конструкцій.

З минулих століть у статусі «класичного» закріпилося розгорнуте речення з безперервно-послідовним синтаксичним ланцюжком, із чітко окресленими підрядними та сурядними зв'язками, із цілісною та відносно вивершеною будовою. Пор.:

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на білде втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно

⁵⁰ Там само. — С. 304.

м'яке, злото-рожеве повітря приймає оддаль бузкові тони й робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (*М. Коцюбинський*).

Дотепер класичні речення природні для наукового, ділового, почасті художнього та публіцистичного викладу. У майбутньому вжиток таких речень, очевидно, звузиться. Навіть у книжних і нейтральних стилях мовці віддаватимуть перевагу неповним, еліптичним, фрагментованим конструкціям.

У розмовно-експресивному мовленні граматичні межі речення часто порушуються внаслідок відчленування компонентів, що оформлюються як сегментні (парцельовані) структури. Синтагматичний ланцюжок переривається, замість ком уживаються крапки, компоненти речення формально усамостійнюються. Це можуть бути також вставлені слова, словосполучення, речення, синтагматично не пов'язані з основним реченням — їх ужиток також помітно поживавішав. Розчленовані вислови протиставлені один одному формально, але пов'язані семантично. У розмовно-експресивному синтаксисі сурядність і безсполучниковість переважають над підрядністю і сполучниковістю, синтаксичні зв'язки або слабко виражені, або не виражені взагалі. Розчленованість викладу робить парцельовані частини більш значливими й динамічними, для їх адекватного зрозуміння важливим стає контекст. Значно подрібнюється поділ тексту на абзаци. Пор.:

Серіали. Подивився «Брати по зброї»... Так, я в курсі, що йому вже 20-ть років, але я дійшов до нього лише зараз...

Спілберг і Том Хенкс. Дуже непоганий. Значно круче, ніж «В зоні особого внімання» (це для старожилів) ☺

Американські десантники, Друга світова, Нормандія і т. д...

Чоловічий. Стрілялки... Багато...

Що цікаво... Коли дивився подібні фільми в дитинстві, то думав: як же це круто! А тепер: як же це, сука, страшно!..

Мабуть тому, що в дитинстві не було страху, і не було реальної загрози війни.

В одному з епізодів ветеран пояснює новобранцю: твій найгірший ворог — надія, і сподівання вижити. Змирись, що ти вже мертвий. Так легше жити...

Здивувало! На всі 10 серій жодного афроамериканця і жодного представника нетрадиційного сексу... Навіть не знаю, як то НВО пропустило ☺

Мій улюблений момент — в останніх серіях. Там спраглий американський десантник, змучений похміллям, знайшов винний погріб Герінга в Баварії. На 10 тисяч пляшок...

Ото я розумію — Побіда! А не те, що нам показували на дев'яте мая по теліку...

Є коротка згадка про Україну. Переможений німецький вояк каже: я скрізь побував... Найкраще — в Франції було. В Росії — чистий жах. В Україні — харашо!

В принципі, воно й зараз так само...

Ще є «Тихий океан», теж на 10-ть серій. Про американо-японську. Того ж авторства. Ще не дивився.

Чудовий український переклад, до речі... (*В. Чепинога*).

З інтернету та соцмереж розчленований тип викладу перенесеться на інші стилі, передусім ЗМІ та художню літературу. Відповідно, середній розмір речень буде скорочуватися, а будова їхня — спрощуватися. Значно поменшає складнопідрядних речень. Крім урозмовлення та аналітизації на ці процеси впливатиме зростання комунікативних потоків та інформаційних переваг. Уже тепер, у добу інтернету, мільйони читачів стають мимовільними жертвами фрагментованого, клаптикового сприйняття. Їм важко тривало зосереджуватися, важко сприймати довгі речення, абзаци, тексти: вони просто не дочитуються. Щоб прикувати увагу, автори намагатимуться писати стисло, компактно, ощадливо, за принципом мінімалізму: «чим коротше, тим краще» або «чим простіше, тим читабельніше».

Власне, результати синтаксичного ущільнення маємо вже на рівні сполучень слів: *на завтра призначено іспит* → *завтра іспит*; *закінчив навчання в аспірантурі* → *закінчив аспірантуру*; *малюнок, виконаний олівцем* → *малюнок олівцем*; *сир, вироблений у Польщі* → *сир з Польщі*. Складні й ускладнені синтаксичні конструкції траплятимуться дедалі рідше. Буде спрощуватися будова простого речення, знизиться вживаність прикметникових і дієприкметникових зворотів, поменшає і підрядних речень, особливо з підрядними мети, наслідку, причини, з допустовими підрядними. Підрядність буде поступово витискатися сурядністю.

Зросте використання неповних, еліптичних речень, досі більш притаманних усному мовленню. У будові речень обов'язковими лишатимуться головні ті компоненти, які передають присутній зміст, на які припадає логічний наголос і без яких вислів важко збагнути правильно. Менш важливі компоненти опускатимуться, якщо зміст їхній зрозумілий з контексту чи ситуації. Звісно, смислове ущільнення матиме свій поріг: воно доцільне тією мірою, якою не знижує точності викладу, не викликає двозначностей і різночитань. Крім того, надмірне спрощування форми може призводити до спрощення змісту. Щоб передавати складні думки, їхній логічний взаємозв'язок, усе ж потрібні відповідні синтаксичні засоби. Інакше нам доведеться жити зі схематичними, одномірними, примітивізованими уявленнями про світ.

Що ж до *пунктуації*, то головними тенденціями в її розвитку стануть, очевидно, зміни в уживаності розділових знаків, перерозподіл функцій між ними, а також поява нових знаків.

Упродовж XIX–XX ст. українська пунктуація сформувалася як розгалужена система, здатна при вмільому, творчому використанні виражати розмаїття смислів, почуттів, інтонацій. Утім, масова поява в мережі нерелевантних текстів засвідчила: мало хто володіє цією системою довершено, добре знаючи всі її тонкощі та відтінки. Це переважно філологи та журналісти. Тексти ж багатьох інших дописувачів рябують пунктуаційними ляп-

сусами. Найчастіше розділові знаки проминають там, де вони потрібні, рідше — ставлять там, де вони зайві.

З огляду на це можна прогнозувати, що в майбутньому наша система розділових знаків спроститься, стане менш деталізованою та регламентованою, наблизиться до тих, що узвичаєні в західноєвропейських мовах. Тенденція очевидна вже сьогодні. Якщо порівняти класичні тексти ХІХ—ХХ століть і нинішні, неважко допевнитися, що в минулому тире, двокрапка, крапка з комою були вживані частіше і з ширшим колом функцій. У сучасному ж писемному мовленні ці знаки, по суті, стають нечастими гостями. Відношення, які вони здатні передавати (причиново-наслідкові, пояснювальні, розділові, смислорозрізнявальні, експресивні тощо), ми охочіше передаємо лексично або ж не передаємо зовсім. Своєрідною компенсацією за збіднення пунктуаційної системи стане поширення на письмі значків емотикона. Широковживані в месенджерах, вони довели свою здатність доповнювати й уточнювати написане, влучно виражати ставлення мовця до сказаного. Хоча з погляду семантичної універсальності піктограми, ясна річ, програють традиційним розділовим знакам.

Лексичний рівень має нижчу міру системної організації: його елементи не настільки взаємозалежні та взаємозумовлені, як на фонетичному та граматичному рівнях. Зміни тут менш цілеспрямовані, а тому не спричиняють докорінної перебудови системи загалом. Якщо на периферії словництва зміни видні неозброєним оком, то ядро змінюється досить-таки повільно, зберігаючи тривку стабільність.

Основні процеси в розвитку лексики, що діють нині, збережуться й у майбутньому: поява нових і вихід з ужитку застарілих слів, розростання словникового складу, зокрема за рахунок абстрактних і термінологічних назв, збагачення стилістично забарвлених і соціолектних шарів лексики, розвій полісемії, синонімії, образного слововжитку тощо. Завдяки безперервному розширюванню виражальних засобів українська мова підтримуватиме здатність позначати новітні предмети, явища, поняття, а отже, зберігатиме високу комунікативну придатність. Нових слів виникатиме більше ніж ізникатиме застарілих. Проте ядро частотних, широкоживаних у мовленні слів істотно не зросте — воно лишається практично незмінним упродовж століть.

Не спиниться, на жаль, тенденція до відмирання питомих, власне українських слів. Спершу такі слова переходитимуть з активного запасу в пасивний, а тоді щезатимуть з мови взагалі. Почитаймо класиків, погортаймо словники — нас зачарують щедрі розсипи прегарних, виразних, колоритних, потрібних у вжитку слів: *безвість, безлік, вередун, глитай, голопуцьок, добродій, жмут, забара, забрьоха, задрипа, зненавида, капость, легіт, літепло, майво, маруда, набіл, настира, неборак, недоріка, нероба, неслук, нетя-*

ма, огидник, патlach, первісток, підбрехач, підголосок, посім'янин, проноза, розхристя, серцевідець, сивобородько, сновига, співанка, усячина, шибайголова, горопашний, думний, замашний, затруджений, зболений, здоровецький, здоровжений, знеможений, лиховісний, мулький, набокуватий, підсліпуватий, приглухуватий, пристаркуватий, рахманний, тонкосльозий, урочий, цибатий, червлений та безліч інших. Хоч ці слова-перлини ніхто не «репресував», рідко, дуже рідко почуєш їх у нашому повсякденні!

Ну що б, здавалося, дієслова! А скільки знала їх жива народна мова і скільки тепер незаслужено забувають, і то вже не окремі носії, а цілі покоління: борсатися, бриніти, брѳохати, валувати, вилюднювати, відмагатися, відсапуватися, врунитися, втуляти, гамселити, гудити, гулькнути, доп'ясти, доточити, жбурити, заточуватися, зоріти, колобродити, колошкати, кособочити, ладнатися, лаштувати, лисніти, літувати, напинати, начуватися, незчутися, никати, нишкнутити, обважніти, обтинати, окошитися, охляти, парубкувати, перекапустити, піддобрювати, підкрадати, пнутися, поважніти, половинити, призволяти, припитуватися, притуляти, розпанахувати, розраювати, рясніти, сахатися, сікатися, скнарити, сотати, спинати, сподіяти, стовбичити, трюхикати, тямити, удіяти, усовіщати, утелющити, хнюпити, часувати, чигати, чикрижити, чухмарити, шарітися, шарпати, шерхнути, шарубнути.

Один за одним випадають з ужитку численні й різноманітні прислівники, які, за оцінкою Л. А. Булаховського⁵¹, становлять особливо виразну індивідуальну рису української мови: бігцем, бозна-хто, вистрибом, відторік, голіруч, горілиць, де-не-де, доброхіть, жуужмом, залюбки, збіса, знестями, знехотя, знічев'я, либонь, мерцій, міньма, навіч, навперейми, навстоячки, назирицем, наосліп, напхом, ницьма, нишком, обабіч, обіруч, обмаль, перегодом, поготів, попросом, потойбіч, похапцем, притьмом, прожогом, самопихом, скількімога, сливе, сторчака, уряди-годи, ущерть, хтозна-коли, швиргома та багато інших. І це парадоксально, адже суперечить сучасній тенденції до лаконізації мовлення: голіруч коротше, ніж *голими руками*; горілиць — ніж *обличчям догори*; знестями — ніж *нічого не тямлячи*; знічев'я — ніж *із нічого робити*; обабіч — ніж *з обох боків*. Замість короткого народного *напідпитку* ми з доброго дива вподобали канцелярсько-незграбне у *стані алкогольного сп'яніння*⁵².

Хоча зникнення з мови питомих слів — не конче ознака занепаду, усе ж із погляду збереження її самобутнього обличчя заледве цей процес мож-

⁵¹ Булаховський Л. А. Вибр. праці: у 5 т. — Київ: Наук. думка, 1977. — Т. 2. — С. 153.

⁵² Звісно, тут можна заперечити, що зворот цей усе ж потрібен, бо є співвідносним еквонімом до зворотів у *стані наркотичного сп'яніння* та у *стані токсичного сп'яніння*, які в медицині та правознавстві вже встигли стати термінологічними. Та постає питання: чому наші прадіди великі, які не відали механізмів словотворення, легкома утворили прислівник, а ми, правнуки погані, озброєні знаннями цих механізмів, так нічого й не спородили? Якщо знання не породжують дію, навіщо вони потрібні?

на радісно вітати. Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони так і не стали твердою крицею...

З іншого боку, новотворам, щоб пробити собі шлях до вжитку, не треба буде чекати на санкцію редактора, рецензента, цензора, як то було раніше. Навіть благословіння мовознавців виявиться не дуже й потрібним. Усе вирішуватиме мовна спільнота. Головним мірилом нормативності слугуватиме не так наявність слова в словниках, як його реальний ужиток у літературному мовленні. Звісно, слова-одноденки на злобу дня будуть стрімко виринати й так само стрімко щезати. Проте якщо новотвір заповнюватиме якусь істотну номінативну прогалину й до того ж виявиться словотвірною вдалим, він матиме шанси вкоренитися в мові.

Завдяки цифровим технологіям стане легше відстежувати й лексикографічно опрацьовувати новостворені слова. Не виключено, у майбутньому виникнуть «словотвірні робітні», які будуть цілеспрямовано карбувати й тиражувати слова, покликані вдовольнити номінативні потреби та смаки сучасників. За прообраз таких робітень може правити, наприклад, «Словотвір» — мережевий майданчик, де пропонують, обговорюють і рекомендують до вжитку відповідники до запозичень⁵³. Серед цікавих пропозицій: *альтернатива* — *іншина*, *банкомат* — *готівниця*, *брелок* — *дармовис*, *бювет* — *джерельня*, *графіті* — *стінопис*, *дрон* — *джміль*, *інструкція* — *дієвказ*, *клавіатура* — *набірниця*, *меню* — *стравопис*, *месенджер* — *сповісник*, *планшет* — *гортайчик*, *повербанк* — *підзарядник*, *портфоліо* — *наробок*, *скриншот* — *зняток*, *таблоїд* — *жовтопис*, *фєєрверк* — *вогнеграй*, *шедевр* — *дивотвір*. Сьогодні такі «пропонови» карбують люди, завтра список можливих заміників видаватиме штучний інтелект, а ми обиратимемо найудаліший.

Лексичні зміни відбиватимуть нове в житті українського суспільства. У літературному мовленні та загальнономовних словниках посиляться присутність спеціальної, термінологічної лексики. Не збавлятимуть темпів процеси детермінації та міжстильової міграції термінів. Громадсько-політичне життя, економіка, бізнес, фінанси, сфери обслуговування та побуту, високе мистецтво та масова культура, цифрові технології та інтернет, сучасні види взаємодії людей — скрізь виникатимуть новітні явища та поняття, для яких нам доведеться шукати відповідних назв. Активними постачальниками новотворів стануть і ті сфери, перспективи яких описано в третьому розділі: медицина, генетична інженерія, технології, роботизація, нові професії. Соціолекти цих галузей стануть новими джерелами загальнономовних запозичень і метафоричних переносів — так само, як за минулих епох джерелами метафор були сфери мисливства, рибальства, рільництва, війни, транспорту, спорту, освоєння космосу.

⁵³ Словотвір: Майданчик для перекладів запозичених слів. URL: slovotvir.org.ua

Сучасні словники неологізмів фіксують (з більшою чи меншою повнотою) нову лексику, що раз у раз з'являється в ЗМІ, художній літературі, інтернеті тощо. Проте, як слушно зауважує О. О. Тараненко, у своєму нинішньому вигляді вони не дозволяють спрогнозувати майбуття цих неологізмів: чи закріпляться вони в ужитку, чи так і позалишаються «ефемеридами» — одноразовими авторськими okazionalizмами⁵⁴. Щоб передбачати подальшу долю новотворів, бажано, щоб словники подавали відомості про зміни в їхній частотності впродовж останніх років. Якщо вжиток виявляє тенденцію до зростання, можна обґрунтовано припустити, що неологізм ізнайде свою нішу в мові. У такий же спосіб доцільно прогнозувати й результати конкуренції синонімів-дублетів (*вертоліт, гелікоптер, гвинтокрил; пилосос, пилосмок, порохотяг, пілотаг, пиловсот, пилозбирач*), словотвірних варіантів (*хвильовий, хвилевий, хвильний, хвилястий, хвилеподібний*), а також сплеск чи спад активності певних афіксів і словотвірних типів.

А чи можливо спрогнозувати, якими конкретно словами збагатиться українська мова найближчими десятиліттями? Один із шляхів — тримати на оці розвиток лексики сучасної англійської мови, особливо в її американському варіанті. Як відомо, мова ця швидко й гнучко реагує на зміни в позамовній дійсності, найпершою позначає новітні реалії. І при цьому спирається на власні ресурси, використовуючи розмаїття способів словотвору (афіксація, словоскладання, телескопія, конверсія, розвій багатозначності, зворотна деривація). Здобувши статус номінативно-словотвірної лідерки, англійська слугує нині чи не головним джерелом поповнення словникового складу інших мов. За кількістю нових слів, за темпами оновлення словництва ці останні в оглядній перспективі відставатимуть від англійської, будуть, по суті, приречені на «наздоганяльний розвиток». Та з огляду на цю обставину можна стверджувати: те, що виникає нині в англійському словництві, рано чи пізно з'явиться і в інших мовах, зокрема українській. Із цього погляду дериватологи та лінгвофутурологи можуть розглядати англійську як свого роду експериментально-прогностичну лабораторію.

Вивчення англійських новотворів дає змогу виявляти предмети, явища, поняття, які нам загалом відомі, але ще не отримали в українській мові своєї короткої назви. Наприклад:

- *all-nighter* — захід або діяльність, які тривають усю ніч;
- *backseat driver* — (букв. «водій із заднього сидіння») непроханий порадишник;
- *binner* — людина, яка визбирує по смітниках пляшки, щоб продавати їх;
- *braggables* — речі, якими можна вихвалитися перед іншими;

⁵⁴ Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кін. ХХ — поч. ХХІ ст.). — Київ: Видавн. дім Д. Бураго, 2015. — С. 241.

- *brandalism* (*brand* + *vandalism*) — спотворення краєвидів міста зовнішньою рекламою;
- *chemophobic* — той, хто панічно боїться хімікатів у природі, продуктах;
- *ego wall* — стіна, на якій розвішують свої дипломи, сертифікати, нагороди, спільні світлини зі славетниками;
- *empty-nesters* — батьки, чії діти полишили рідну домівку;
- *family* (*friends* + *family*) — найближчі друзі, що сприймаються як члени родини;
- *freebirth* — дітонародження вдома, без медичного супроводу;
- *globility* — здатність людини, компанії, продукту здобувати всесвітню відомість;
- *mansionization* — руйнація старих споруд і будівництво на їхньому місці сучасних;
- *manstruation* — гормональні зміни в чоловічому організмі, які впливають на самопочуття й настрої;
- *mantality* — чоловічий спосіб мислення;
- *moneyball* — спортивні змагання заради грошей;
- *multiversity* — університет з багатьма факультетами;
- *newman* — чоловік, ладний виконувати жіночу роботу;
- *nobrainer* — справа, що не потребує розумових зусиль;
- *non-starter* — справа, що заздалегідь приречена на невдачу;
- *pet-sit* — доглядати хатніх тварин на час відсутності вдома їхнього господаря;
- *prevenge* (*preventive* + *revenge*) — помста, сподіяна до завдання очікуваної шкоди;
- *pseudocide* — імітація власної смерті;
- *repeater* — виборець, який незаконно голосує кілька разів;
- *ruralpolitian* (*rural* + *metropolitan*) — містянин, який переїхав жити в село;
- *smombie* (*smartphone* + *zombie*) — той, хто постійно дивиться в смартфон, не зважаючи на те, що діється навколо;
- *screenager* (*screen* + *teenager*) — підліток, який зростає серед гаджетів;
- *shrouding* — приховування націнки на товар чи послугу;
- *speating* (*speak* + *eating*) — вивчення чужих мов у закладах громадського харчування;
- *staycation* — відпустка, проведена вдома;
- *technostalgia* (*technology* + *nostalgia*) — туга за старою технікою, що сприймається як простіша й надійніша в ужитку;
- *whimperative* (*whimper* + *imperative*) — прохання або наказ у вигляді чемного запитання⁵⁵.

⁵⁵ Більше таких слів див., напр., у виданні: Крамар Н. А. Словник англomовних неологізмів XXI століття. — Київ: Інтерсервіс, 2022. — 240 с.

Схожі результати дає аналіз англійського словоскладання з певним лексичним компонентом. Наприклад, іменник *ghost* «примара, привид, дух» входить до складу сталих словосполучень *ghost economy* «тіньова економіка», *ghost soldier* «ряджений ветеран», *ghost town* «місто-привид», *ghost voting* «кнопкодавство», *ghost-writer* «фактичний автор, літературний негр». Як бачимо, відповідні явища мають в українській мові свої усталені назви. Тим часом інші словосполучення усталених відповідників поки що не мають, хоч явища нам також більш-менш відомі:

- *ghostbuster* — податківець, який розслідує випадки ухилення від сплати податків;
- *ghost caller* — додзвонювач, який зловмисне мовчить у слухавку;
- *ghost farmer* — той, хто має сільгоспділянку, але не працює на ній;
- *ghost shopper* — представник виробника, що відвідує крамниці під виглядом звичайного покупця й перевіряє якість обслуговування, дієвість реклами тощо;
- *ghost work* — робота, що її змушені виконувати працівники за звільнених колег;
- *ghost word* — слово, яке в словнику є, але реально не вживається.

Примітна тенденція в розвитку лексики — поява узагальнених назв. Після того, як у мові назбирується певна кількість видових назв (гіпонімів), визріває потреба утворити родову (гіперонім): *дуб, береза, калина, буряк, морква, кульбаба* → *рослина*; *стіл, стілець, ліжка, крісло, шафа* → *меблі*. Щоб не ускладнювати сприйняття нескінченними переліками конкретних назв, зручно замінити їх однією загальною. Такі назви з'являються регулярно, хоч тепер вони здебільшого неоднослівні:

- *шапка, кепка, капелюх, берет, картуз* → *головний убір*;
- *місто, селище, село, хутір* → *населений пункт*;
- *автівка, вантажівка, автобус, мотоцикл, поїзд, літак* → *транспортний засіб*;
- *дитсадок, школа, училище, коледж, інститут, університет* → *навчальний заклад*;
- *крамниця, універмаг, супермаркет, гіпермаркет, ринок, кіоск* → *заклад роздрібної торгівлі*;
- *армія, поліція, прокуратура, спецслужба* → *силова структура*.

Тенденція до впорядкування лексики в родо-видові групи триватиме й на наступних етапах розвитку мови.

Говорячи про майбутнє узагальнених назв, варто згадати й про слова з високим і крайнім ступенем узагальнення: *проблема, питання, завдання, явище, процес, ефективність, напрям, простір, розвиток, стратегія, організація, інформація, модернізація, трансформація, комплекс, реформа, платформа*. Не бракує серед них і загальнонаукових термінів: *система, струк-*

тура, аналіз, функція, модель, метод, форма, фактор, елемент тощо. З другої половини ХХ ст. використання таких слів чимдалі зростає. Ними не лише надуживають, а й зловживають. Для деякого вони зручні, бо увільняють від необхідності підшукувати точніші слова з конкретнішими значеннями (пор.: *проблема* — *трудність, важкість, складність, ускладнення, утруднення, загадка, головоломка; перешкода, перепона, завада, притичина, заковика; біда, горе, лихо, напасть, халепа, неприємність, прикрість, безголов'я, вада, болячка; морока, клопіт, тягар*).

Розмита семантика підживлює ґрунт для демагогії та маніпуляцій, особливо в політичному, медійному, навіть науковому мовленні. Надмірна узагальненість розмиває чіткість сприйняття, притінює брак оригінальності й новизни, дає змогу «багато говорити й нічого не сказати». Постійний ужиток семантично дифузних слів вихолощує з мовлення конкретику, знижує його точність і визначеність. Очевидно, у майбутньому перед мовцями, особливо авторами писемних текстів, постане необхідність витримувати розумний баланс між загальним і конкретним. Стилїстика та культура мови повинні будуть розробити відповідні рекомендації.

Навряд чи справдиться передбачення про те, що подальша еволюція мови приведе до граничного зменшення полісемії, що лексика тяжітиме до принципу «одне слово — одне значення»⁵⁶. Хоч багатозначність і утруднює мововжиток в окремих сферах, цілком усунути її заледве можливо. Цього не вдається досягти навіть у науково-технічній термінології, не кажучи вже про інші групи лексики. Багатозначність і семантична дифузність слів, ці нерозлучні супутниці мовної еволюції, безперечно, зберігатимуться й далі. Чим активніше функціонує мова, тим більше виникає в ній багатозначних слів. Це видно з бурхливого розвитку полісемії як у давніх (давньогрецька), так і сучасних (англійська) мовах. Утім, внутрішні обмеження для кількості лексичних значень усе ж не послабнуть, адже семантично переобтяжене слово навряд чи зможе ефективно виконувати свої функції.

Більш імовірним бачиться прогноз стосовно ущільнення слів. У різних індоєвропейських мовах слова ставали коротшими після втрати цими мовами категорій роду та відмінка. Коли компонент слова, що передавав відповідні грамеми, ставав семантично «порожнім», він відпадав сам собою. В історії української мови, яка досі зберігає згадані категорії, слова коротшали з фонетичних причин. Перше велике скорочення сталося внаслідок дії закону відкритого складу (псл. **slovos* > укр. *слово*, псл. **sadlo* > укр. *сало*, і.-е. *supnós* > псл. **sъpъ* > укр. *сон*, псл. **peisāteĭ* > укр. *писати*). Друге — унаслідок занепаду зредукованих, який породив нову нульову флексію (*садъ* > *сад*) і привів до зменшення в багатьох словах кількості складів

⁵⁶ Карпенко Ю. О. Знач. праця. — С. 12.

(д.-укр. *к̄нижъска* > укр. *книжка*, д.-укр. *кожьдъный* > укр. *кожний*, д.-укр. *сьрдыце* > укр. *серце*, д.-укр. *сьльнце* > укр. *сонце*). Якщо поступовий перехід української мови до більшого аналітизму триватиме, він матиме результатом утинання слів за рахунок відмінкових закінчень.

Проте це радше справа віддаленого майбутнього. Натомість за нашого часу усічень зазнають передусім частовживані слова — унаслідок дії закону заощадження мовних засобів і мовних зусиль. Що частіше вживають слово, то коротшим воно стає. Недаремно найчастотніші слова порівняно короткі: *не, він, що, але, про, коли, тут, бути, мати, могли, знати, око, рука, люди, один, день*. Тож коли в соціолектному мовленні, зокрема професійному, зростає вживаність довгого чи важковимовного слова, воно втинається: *комп'ютер* > *комп*, *ноутбук* > *ноут*, *інформація* > *інфа*, *коментар* > *комент*, *університет* > *універ*, *дисертація* > *дисер*, *артилерія* > *арта*, *оперуповноважений* > *опер*, *Приватбанк* > *Приват*⁵⁷. Як вияв цієї тенденції постають різнотипні аббревіатури та скорочення, і то не лише в професійному, а й у нейтральному мовленні: *рік* > *р.*, *століття* > *ст.*, *сантиметр* > *см*, *гігабайт* > *гб*. В усіченій формі такі слова вживають на письмі навіть частіше, ніж у повній.

Тенденція до заощадження мовних зусиль озивається також у вигляді універбації — згортанні кількаслівних назв в однослівну. Найчастіше її зазнають означальні словосполучення «прикметник + іменник», які за допомогою суфіксації згортаються в іменник: *маршрутне таксі* > *маршрутка*, *електронна пошта* > *електронка*, *гуманітарна допомога* > *гуманітарка*, *кредитна картка* > *кредитка*. Інший різновид універбації нагадує усічення: *цифрове телебачення* > *цифра*, *безлімітний зв'язок* > *безліміт*, *корпоративна вечірка* > *корпоратив*, *міжбанківський валютний ринок* > *міжбанк*.

Скорочення назв у формі усічення, аббревіації, універбації — тенденція доволі тривка. У майбутньому продуктивність цих засобів словотворення зростатиме, причому похідники з'являтимуться в різних тематичних групах лексики — політичній, економічній, військовій, спортивній, медичній тощо. Нові скорочені назви помітно змінять словниковий склад нашої мови. Хоч, як і у випадку з багатозначністю, тенденція не буде безмежною, адже переусічлені слова можуть спричинитися до труднощів розуміння.

Високу продуктивність зберігатиме й такий традиційний для української мови засіб словотворення, як афіксація. Повиникає багато нових абстрактних іменників (опредметнена ознака, опредметнена дія) і назв осіб (за родом діяльності, за належністю до різних спільнот). Без вагань можна прогнозувати закріплення в ужитку нових фемінітивів із суфіксами *-к(а)*, *-ин(я)*, *-иц(я)*, *-ес(а)*. Цей процес відображає, з одного боку, дедалі поміт-

⁵⁷ Пор. також експресивно-панібратське скорочування прізвищ українських президентів: *Ющенко* > *Ющ*, *Янукович* > *Яник*, *Порошенко* > *Порох*, *Зеленський* > *Зеля*.

нішу роль жіноцтва в суспільстві, з іншого — прагнення мовців досягати більшої смислової точності та «гендерної коректності». Коли йтиметься про посади, чоловічо-жіночі та жіночо-чоловічі колективи, удаватимуться до гендерної зірочки, скісної риски або дужок: *популярні співаки *чки президент/ка країни, українські науков(у)ці*. З огляду на збільшення конфліктних ситуацій у нашому житті наростатиме й конфліктність спілкування, а це, своєю чергою, приведе до появи нових несхвально-експресивних назв. Посилення особистісної домінанти в мовленні, вільніші прояви авторського «я» породять безліч індивідуальних новотворів, частина з яких матимуть непогані шанси загізнитися в загальнономовному словнику.

Інвентар афіксів і словотвірних типів істотно не зміниться, однаке продуктивність одних знизиться, інших — зросте. З'являтимуться нові афіксоїди. Так, за останні десятиліття з американської англійської мови запозичено префіксоїди *віп-*, *кібер-*, *нано-*, суфіксоїди *-бургер*, *-гейт*, *-голік*, *-номік(а)*. Не виключено, невдовзі будуть запозичені (напевно, з певним звуковим і морфологічним переоформленням) і такі продуктивні елементи, як *-free* «який не містить чогось, вільний від чогось», *-friendly* «корисний, зручний у вжитку; нешкідливий», *-licious* «чарівний, надзвичайно привабливий», *-(e)rati* «елітарна спільнота», *-thon* «те, що потребує багатьох зусиль і часу», *-ware* «різновид програмного забезпечення», *-wise* «з погляду, з огляду на, в аспекті». Та все ж бажано, щоб для іншомовних афіксоїдів ми знаходили власні відповідники, як це, наприклад, сталося із суфіксоїдом *-phone*: *anglophone* — *англомовець*, *англомовний*, *francophone* — *франкомовець*, *russophone* — *російськомовець*, *ukrainophone* — *українськомовець*. Нові афікси поставатимуть унаслідок таких змін у морфемній будові слова, як перерозклад і декореляція. Утворення ж нових афіксів через перехід граматичних морфем у словотвірні малоімовірне.

За прогнозами, зростатиме роль осново- та словоскладання. Імовірно, вони стануть такими ж продуктивними, як афіксальне словотворення, а на початок ХХІІ ст. вийдуть на провідні позиції. Доречно згадати, що в минулому цими способами утворено сотні власне українських іменників (*гречкосій, жмикрут, зайдиголова, листоноша, макогін, марнодум, пройди-світ, прудивус, сивоголовець, торботряс, хлібороб*), прикметників (*багато-разовий, божевільний, жовтогарячий, прудконогий*), прислівників (*байдуже, живосилом, мимохоть, праворуч, самотужки, щоранку*), а також дієслів (*легковажити, марнословити*).

Стрижнева проблема для майбутнього української лексики — співвідношення питомого та запозиченого. Новітні явища, поняття, що потребують номінації, виникатимуть повсякчас. Як їх називати? Надумувати свої назви чи вбирати вироблене в інших мовах? На сьогодні ми віддаємо перевагу другому способу, а до власного словотворення вдаємося вкрай рідко.

У результаті питомі українські та слов'янські словотвірні типи лишаються приспаними, неактивними, пасивізованими.

Лексична й термінологічна системи нашої мови легкопроникні для чужомовних слів. Запозичування набуло загрозливих обсягів, причому практично в усіх стилях і сферах мововжитку. На цю тему — безліч публікацій та відгуків, і то не лише мовознавців, а й публіцистів, письменників, блогерів, звичайних мовців. Тут не місце розбирати всі аргументи «за» і «проти». Обмежимося переліком деяких англо-американізмів, що потрапили в українську порівняно недавно: *апгрейд* «оновлення, удосконалення», *баєр* «покупець», *батл* «двобій, поєдинок», *бойфренд* «коханий», *геймер* «гравець», *гуд* «добре», *донат* «дар, дарунок, пожертва», *драйв* «запал», *експірієнс* «досвід», *івент* «захід, подія, дійство», *інтертейнмент* «забава, розвага», *іскейп* «вихід», *кейс* «приклад, випадок», *кеш* «готівка», *конект* «зв'язок», *коуч* «наставник», *левел* «шабель, рівень», *лук* «вигляд, образ», *намбер ван* «найперший, першорядний», *олдскул* «старосвітський», *паті* «вечірка, гулянка», *прайориті* «першість», *профіт* «зиск», *пруф* «доказ, потвердження», *релокація* «переїзд, переміщення», *сабстенс* «речовина», *сенкс* «спасибі, дякую», *скіл* «навичка», *софістикейтид* «ускладнений», *тім* «команда», *трабл* «халепа, перешкода», *ту мач* «забагато», *флуд* «марнослів'я», *хейтер* «злоріка», *челендж* «завдання, випробування», *юзати* «користатися».

Чи є якась номінативна потреба в цих англізмах? Адже вони всі до одного мають усталені, повноцінні, нічим не гірші відповідники. Справжні причини їхньої з'яви — українсько-англійська двомовність, невміння чи небажання перемикаєти код, запанування українглішу, нижча оцінка виражальних засобів української мови.

Прогнозуючи майбутнє запозичень, варто виходити з того, що масова неодномовність буде властива великій частині людства ще певний час. Послугуючись рідною мовою, народи світу зберігатимуть свою окремішність, самобутність, користуючись міжнародними мовами, — підтримуватимуть взаємини з іншими народами. Отже, у перспективі міжмовні впливи будуть міцнішати, різноманітнітися. Дво- й тримовність, постійні перемикування з однієї мови на іншу, змішування мов і далі лишатимуться невід'ємними реаліями нашого життя. Звідси прогноз щодо поступового зближення (конвергенції) мов світу зі стиранням відмінностей між ними й дальшим витворенням спільних рис (гібридизацією).

Спільні риси наростатимуть передусім у лексиці та термінології, які будуть відображати явища та поняття, властиві всім країнам і народам. Здавалося б, на рівнях фонетики, морфології та синтаксису спільного виробиться менше через генетичну віддаленість і структурно-типологічні відмінності мов. Проте досвід мовних союзів, практика повсякденного ви-

користання різнотипних мов (скажімо, української та англійської) доводять: їх зближення та змішування не є неможливим. Поодинокі елементи англійської граматики вже тепер «проникають у деякі функціональні сфери української мови, насамперед у тексти, що стосуються інформаційного обслуговування торгівлі та сфери послуг»⁵⁸. Щоб уявити, якою стане наша мова в разі посилення впливу англійської, машина часу не потрібна. Достатньо кинути оком на словництво українських діаспоритів у США та Канаді: *айскрім* «морозиво», *аплікація* «заява, прохання», *аранжер* «організатор», *бойси* «хлопці», *воркшоп* «майстерня», *давнтавн* «середмістя», *денсувати* «танцювати», *джоб* «робота», *джонк* «мотлох», *джеус* «сік», *кара* «автівка», *проперті* «власність», *профіт* «зиск», *ресорт* «курорт», *стенци* «східці», *тикет* «квиток», *флет* «помешкання», *чілдренята* «дітки», *шопа* «крамниця», *шузи* «взуття» тощо⁵⁹.

Найближчими десятиліттями слід очікувати масованого збільшення англо-американських запозичень, надто у сфері термінології. Значна їх частина потраплятиме в склад частотної лексики й слугуватиме вихідною основою для великих словотвірних гнізд (пор.: *медіа* > *медійник*, *медійниця*, *медійний*, *масмедіа*, *медіаімперія*, *медіаконтент*, *медіаринок*, *медіакратія*; *піар* > *піарити*, *піаритися*, *піарівський*, *піарник*, *піарниця*, *піарство*, *піар-агенція*; *зомбі* > *зомбівник*, *зомбізація*, *зомбування*, *зомбувач*, *зомбівний*, *зомбований*, *зомбувальний*, *зомбувати*). Виявлятимуть словотвірну продуктивність і запозичені афікси.

Звісно, усе це збагачує виражальні можливості української мови, допомагає їй крокувати в ногу з часом. Проте негативи також очевидні: підупадає словотворчість на питомій основі, знижується активність слов'янських коренів, власні відповідники або не утворюються, або «виходять у тираж», лексика чимдалі знеслов'янюється, самобутність її зводиться нанівець. Чи має перспективи мова, чиїх сил вистачає лише на запозичування, але не на створення свого? Питання сакраментальне...

Щоправда, не скидаймо з рахунку інший вірогідний сценарій — пуристичний. Під пуризмом слід розуміти не так «війну з чужослів'ям», як природне бажання мовців утворювати й закріплювати в ужитку власні відповідники на позначення актуальних явищ і понять. Це боротьба за своє,

⁵⁸ *Ажнюк Б. М.* Лінгвістичні аспекти глобалізації в Україні // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наук. конф. (28–29 трав. 2001 р.). — Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. — С. 147.

⁵⁹ Докладніше див.: *Жлуктенко Ю. О.* Українсько-англійські міжмовні відносини: Українська мова в США і Канаді. — Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. — 164 с.; *Жлуктенко Ю. О.* Українська мова на лінгвістичній карті Канади. — Київ: Наук. думка, 1990. — 176 с.; *Зимовець Г. В.* Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. — Київ, 1997. — 19 с.; *Ажнюк Б. М.* Мовна єдність нації: Діаспора й Україна. — Київ: Рідна мова, 1999. — 450 с.

а не проти чужого. Ідеться про свідоме плекання самобутності української мови, творчу розбудову її слов'янської першооснови, орієнтацію на внутрішні словотвірні ресурси. Чи можливий такий сценарій за сучасних умов? Так, можливий. Переконає в цьому небезуспішний пуристичний досвід таких різнотипних мов, як хорватська, словенська, литовська, ісландська, фінська, іврит, арабська, перська, китайська тощо.

Хтось заперечить: сценарій цей для української мови малоймовірний, адже вона, за великим рахунком, непуристична, тобто не знає сталої пуристичної традиції, на відміну від тих же німецької, чеської, угорської, турецької мов. Утім, це не зовсім так. Пуризм нашій мові таки властивий. Проте він одномірний, бо спрямований на вжиток власних відповідників лише на противагу росіянізмам (не *міроприємство*, а *захід*; не *слідуючий*, а *наступний*; не *співпадати*, а *збігатися*). Що ж до пошуку відповідників до англо-американізмів, то тут ми ліниві й бездіяльні (за малими винятками: *шопінг* — *закупи*, *лайк* — *вподобайка*, *акаунт* — *обліківка*). Чому? Певне, тому що надмірний вплив англійської мови, на відміну від впливу російської, ми ще не сприймаємо як загрозу українській. Тому що українсько-англійський суржик (українгліш) не викликає такого праведного гніву, як суржик українсько-російський. І все ж: хоч нинішній український пуризм і націлений переважно на росіянізми, не виключено, колись він пошириться також і на англізми.

Як прогнозує К. Ажеж, упродовж майбутніх віків великі та малі мови будуть приречені «хитатися між суто практичною адаптацією до нової техніки й символічною репрезентацією різноманітних культур»⁶⁰. Тобто національні мови, з одного боку, муситимуть оперативно знаходити назви для нових реалій, з іншого — скількимога зберігати своє природне коріння, незамулену джерельну чистоту. При цьому цитований автор допускає: «Можливо, у віддаленому майбутньому ці два підходи до мови збіжаться в масштабі не лише окремої нації, а й усього світу»⁶¹. Припущення не позбавлене слушності. Бо насправді великої дилеми тут нема: успішно пристосовуватися до нового мова може й за допомогою внутрішніх, питомих засобів. Гадаємо, ще реальнішою ця можливість стане завдяки майбутнім успіхам цифрового перекладу, про що вже йшлося вище.

Тепер про перспективи еволюції *стилів* української мови, розширення їхніх виражальних ресурсів та можливостей. У перебігу цієї еволюції жанрово-стильове розмаїття мовлення дедалі ускладнюється, що прямо віддзеркалює урізноманітнення сфер людської діяльності. Якщо на світанку свого життя кожна мова має лише два стилі — усно-розмовний і фольклор-

⁶⁰ Ажеж К. Человек говорящий. Вклад лингвистики в гуманитарные науки. — Москва: Эдиториал УРСС, 2003. — С. 187.

⁶¹ Там само. — С. 187–188.

ний, то в сучасній високорозвиненій літературній мові їх незмірно більше — офіційно-діловий, науково-технічний, художній, медійний, риторичний, релігійний, рекламний, епістолярний тощо. Кожний стиль прикметний своїми, тонко спеціалізованими засобами вираження та впливу на сприймача, необхідними для ефективної комунікації у відповідній царині. Ідеться про лексику, термінологію, фразеологію, синтаксичні звороти, способи побудови речень, абзаців, текстів тощо. Стилiстично марковані одиниці засвідчують певний тип мовлення (високе, низьке, нейтральне), створюють атмосферу спілкування — офіційну чи невимушену.

Будучи відносно замкненими, функційні стилі розвиваються нерівномірно, неоднаковими темпами. Навіть той самий стиль у різні періоди може змінюватися то швидше, то повільніше.

Найбільш консервативний — офіційно-діловий стиль. На його подальшу еволюцію, безсумнівно, накладе відбиток повсюдне впровадження електронного документообігу, а також вимога більшої зрозумілості документів. Права людини та соціальна справедливість передбачають вільний доступ до юридичної, економічної, фінансової інформації. Через це законодавство, підзаконні та відомчі акти, ділове листування, інструкції, угоди, судові рішення, інші документи повинні писатися так, щоб їх міг збагнути будь-який освічений громадянин. Платники податків мають право знати, як працює парламент, уряд, міністерства; що роблять посадовці, чи відпрацьовують свій хліб. Тож у майбутньому під впливом нових відносин між державою та громадянами офіційно-ділові тексти стануть прозорішими: знизяться їхні складність, сухість, кострубатість, багатослівність, заштампованість, натомість посиляться ясність, точність, логічність, несуперечність, визначеність⁶².

Стабільність загалом притаманна й науковому стилю, хоч з огляду на зростання числа публікацій, розширення кола читачів він також не лишатиметься незмінним. Будь-який учений кровно зацікавлений, щоб його працю, хай і вузькофахову, прочитало та процитувало чимбільше колег. Підігріти їхню увагу можна не лише новими фактами, ідеями, результатами, а й виразним, читабельним, стилістично довершеним викладом. Що вправніше викладено розвідку, то більше в неї шансів здобутися на відомість і високу цитованість. У майбутньому, за нашим прогнозом, поліпшиться комунікативність наукових текстів, підвищиться їхня орієнтація на читача. Науковий стиль заплідниться новими виражальними засобами: проблемним викладом, діалогічністю, антиципацією, помірною образніс-

⁶² Повчальний у цьому плані досвід боротьби проти спотворень ділового стилю в США [див.: *Селігей П. О.* Боротьба з канцеляритом і науковим жаргоном (із зарубіжного досвіду) // *Мова: Класичне — модерне — постмодерне.* — 2016. — Вип. 2. — С. 175—188].

тю, стриманою експресивністю⁶³. Правда, якщо вітчизняні соціогуманітарії вирішать услід за природничниками й «технарями» остаточно перейти на англійську, науковий стиль української мови ризикує лишитися хіба що в науково-навчальному та науково-популярному різновидах.

Бурхливі зміни зачеплять розмовний і публіцистичний (медійний) стилі. Вони знаменні тим, що першими оприявнюють мовні новації, реалістично віддзеркалюють тенденції, за якими еволюціонує мова загалом. По суті, це свого роду робітні, де народжуються, «обкатуються» й засвоюються в ужитку мовні новації, причому не лише лексико-семантичні, а й фразеологічні, морфологічні, синтаксичні. І розмовне, і медійне мовлення стануть іще більш експресивними, оцінними, діалогічними. Навряд чи звзуться вжиток мовних одиниць знижених реєстрів. Під пером і в устах обдарованих мовців постійно долатимуться схематизм, шаблон, однонаміття засобів вираження.

Хоч в інтернеті наявні практично всі стилі літературної мови, можна говорити й про виділення окремого мережевого стилю. Докладніше про його майбутнє поговоримо далі, тут лише зауважимо, що він уніс свіжий струмінь у розвій епістолярного стилю. Електронне листування успішно конкурує нині з усним мовленням, закарбовуючи на письмі його органічні риси — безпосередність, невимушеність, еліптичність.

У близькій та середньостроковій перспективі система стилів, сформована натепер в українській мові, заледве зазнає істотних змін. Для появи якогось нового стилю потрібно, щоб виникла принципово нова сфера застосування мови. Можливо, такою сферою стане віртуальна реальність («метавсесвіт»), обриси якої виблискують уже тепер (це не лише інтерактивні розваги, а й навчання, промисловість, будівництво). Утім, найімовірніше, її обслуговуватиме стиль мережевого спілкування.

Під питанням майбутнє релігійного стилю. Віра в надприродне завжди, наче тінь, супроводжувала людство. Та поступово суспільство стає дедалі менш релігійним і дедалі більш секуляризованим. Невблаганно насуються присмерки богів. За нашим прогнозом, з плином часу світоглядну функцію релігії остаточно заступлять наука й освіта, регулятивну — право та мораль, компенсаторну — практична психологія та психофармакологія. Мине кілька століть, і релігія залишиться хіба що у вигляді якихось реліктових елементів світогляду, подібно до того, як багато наших сучасників досі не вільні від пережитків міфічної картини світу (пор. уявлення про «добрі старі часи», «мудрих предків», віру в «рай на землі», «доброто царя», «світове зло», «жидомасонську змову» абощо).

⁶³ Докладніше див.: *Селігей П. О.* Науковий стиль української мови: Ресурси оновлення // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 174–186; *Селігей П. О.* Світло і тіні наукового стилю. — Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2016. — 628 с.

Попри те що стилі літературної мови мають тенденцію чимдалі розподібноватися за функціями та засобами, одночасно дається взнаки й протилежна тенденція — до змішання стилів, до розмивання меж між ними. Більшає кількість текстів перехідного, мішаного типу, ніби створених на стильовому «порубіжжі». Стираються грані між офіційним і неофіційним, книжним і розмовним, високим і низьким. Це добре видно на прикладах міжстильової міграції лексики.

З одного боку, до загального вжитку потрапляє огроом слів книжно-літературного походження (*адекватний, альтернатива, аналогія, аргумент, баланс, глобальний, демократія, елементарний, компонент, коректний, перспектива, позитивний, пропорція, принцип, раціональний, реакція, тенденція*), так само й висловів (*відповідний період, дійти висновку, ухвалити рішення, розв'язати проблему*). ореол книжності втрачають спеціальні, нерідко вузькофахові терміни, які детермінізуються й також вливаються в склад стилістично нейтральної лексики (*аналіз, гібрид, енергія, імпульс, контекст, операція, прогноз, симптом, трансляція*), зазнаючи при цьому метафоричних перенесень (*атом, блокада, вірус, гіпертрофія, девальвація, дивіденди, епіцентр, парадигма, перезавантаження, пульс, реанімація, сценарій*).

З іншого боку, склад загальноновживаної лексики неспинно поповнюють слова та значення розмовного (*бусик, заморочуватися, маякувати, перевзутися, надзвичайник, нардепка, самооборонець*), просторічного (*барсетка, газелька, електронка, мобільник, прохідняк, хюндайка*) та жаргонного (*бабло, водяра, глючити, зависати, мило*) походження, зокрема й ті, що позначають одіозних осіб (*бізнесюк, бомжара, макодзьоб, неадекват*), негативні явища (*депресняк, договоряк, жесьть, зашквар*) і небажані дії (*вантажити, віджати, замовити, замочити, нагинати, накосячити*). Стилiстично знижену лексику читаємо в повідомленнях ЗМІ, у дописах блогерів, чуємо з вуст публічних діячів, які, запалюючи їй зелене світло, мовби вказують новий стильовий орієнтир для пересічних мовців.

Натомість слова високого, урочистого стилю, старо- та церковнослов'янізми (*благочестя, возлюбити, гріхопадіння, грядущий, дерзання, достославний, житіє, начертати, немеркнучий, суций, твердиня*), навпаки, вишаровуються з мовлення, відсуваючись на узбіччя лексичної системи. Нині, якщо їх і вживають, то радше в пародійно-іронічному контексті (*віщати, возсідати, всує, глаголити, днесь, ліпота, перст, піїт, рать, ректи, словеса, тать, уповати, урозуміти*).

Узвичаєна практика порівняно вільного використання різностильових засобів, не таке строге їх розмежування, гадаємо, триватиме й у наступні періоди. Межі нейтрального стилю ширшатимуть за рахунок і книжних, і розмовних одиниць. Перші, образно кажучи, зсуватимуться вниз, другі —

посуватимуться вгору. Однак самий принцип розшарування літературної мови за функційними стилями, безперечно, збережеться.

Українська мова впевнено розвиватиметься в напрямі більшої *демократизації*. Не сказати, що явище цілковито нове. Будучи загальнонародною, українська мова, особливо в усному різновиді, завжди природно відображала світогляд і світовідчуття найширших верств своїх носіїв. Проте за наших днів її глибока демократичність увиразнилась особливо.

Причини зрозумілі. Людство крок за кроком прямує до більшої свободи — політичної, ідеологічної, культурної. Сучасний українець почувається значно вільніше, розкутіше, ніж п'ятдесят, сто, двісті, триста років тому. Демократія дарує кожному свободу самовираження й виводить на авансцену громадського життя широчезні народні маси. Діставши право голосу, вони гучно заявляють про свої потреби, погляди, смаки, оцінки, звички, уподобання. Якщо раніше суб'єктами публічного мовлення були впереваж люди освічені — письменники, журналісти, діячі науки та культури, то нині в цій ролі може засвітитися практично будь-хто. Написане й сказане ними, і то не завжди взірцевою мовою, одразу стає привселюдним. За відсутності редакторського контролю ЗМІ, соцмережі, відеохостинги транслюють народне мовлення в первозданному вигляді, «як воно є». І якщо раніше ми, мовознавці, мали справу переважно з ретельно редагованими писемними джерелами, то нині оця всеприсутність спонтанного говоріння являє нам повнішу, барвистішу, а головне реалістичнішу картину буття української мови.

З огляду на невпинну демократизацію життя зростатиме *діалогічність* публічного мовлення. В Україні вже остаточно утвердився провідний тип комунікації: замість авторитарного монологізму («верхи говорять, низи слухають») запанував демократичний діалогізм («кожен має право висловитися й бути почутим»). Зросла потреба у відкритих дискусіях, збільшилася суспільна увага до них, поширшали функції діалогу, з'явився такий його різновид, як миттєвий зворотний зв'язок (коментарі та репліки на форумах у ЗМІ, соцмережах). Перед тим, як ухвалити якесь важливе загальнодержавне рішення, його намагаються широко обговорити («проговорити»), зондуючи або готуючи громадську думку. Діалогічне мовлення значно переконливіше за монологічне й веде до більшої плюралізації, утвердження розбіжних, навіть полярних оцінок і поглядів, що в підсумку прискорює поступ суспільства, а отже, і поступ мови.

Ще один закономірний наслідок демократизації — більша присутність усно-розмовного мовлення. Завдяки новітнім засобам зв'язку (мобільна телефонія, мережевий відеозв'язок) сфера його вжитку, функції, обсяг, внутрішня строкатість та комунікативна дієвість у майбутньому також будуть зростати. Кожен може взаємодіяти онлайн з будь-яким співрозмовником — хоч з іншого поверху, хоч з іншого континенту. По-

силиться вплив усного мовлення на писемне. Після того, як комп'ютерні клавіатури буде замінено на мікрофони, а програми-синтезатори переводитимуть сказане в текст, «усність» писемного мовлення зросте ще більше. Чимало суто розмовних одиниць, увійшовши до арсеналу засобів писемно-літературного мовлення, вдихнуть у нього нове життя. Суто книжні, не властиві розмовній мові форми будуть застарівати й поступово відмирати. У результаті відстань між його усним і писемним різновидами скоротиться ще більше.

Так само змаліє відстань між елітарним та масовим мовленням, між високим та низьким стильовими регістрами. Уже тепер сфера взірцевого мовлення вужчає, як шагренева шкіра. Ще не так давно художня словесність відігравала нормотворчу роль, позанормативні елементи вживалися в ній уряди-годи, хіба що задля стилізації. Нині ж їх залучають так вільно, широко й беззастережно, що літературне мовлення фактично почало розширювати свої межі за рахунок нелітературного. Мова красного письменства аж так наблизилася до просторіччя, що її, навіть дуже захотівши, важко віднести до зразків високої мовної проби. Рядові носії втрачають не лише нагоду розвинути в собі чуття мови, а й провідну зірку в океані мовних норм, правил, варіантів і винятків.

Знижені, простомовні, вульгарні, навіть лайливі слівця та звороти з шинків і парканів безборонно перенеслися в соцмережі. Звісно, не тільки через те, що комусь бракує культури, вихованості, терплячості. Словесна агресія, позамежна експресивність, мовленнєва розперезаність віддзеркалюють високий драматизм, емоційну напругу нашого життя, різке майнове розшарування, гостру невдоволеність негараздами. Гарячі голови, які норовлять вихлюпнути на співрозмовника негатив, булі, є і будуть. І все ж, гадаємо, розгнuzдана агресивність із часом піде на спад. З одного боку, поліпшиться добробут українців, поменшає підстав для ремствувань. З іншого — будуть ізнайдені способи спонукати не в міру імпульсивних мовців тримати себе в руках, поважати співрозмовників, а разом і мовні норми. Більше пильнуватимуть правила чемності й мережевого етикету.

А поки що мовне нехлюйство, пошесний ужиток позанормативних, некодифікованих одиниць розхитують літературні норми, знижують культуру мови. Дається взнаки значне розширення суб'єктів публічного мовлення. Соцмережі та відеохостинги стали трибунами для виступів «всебічно неграмотних» осіб, котрі раніше промовляли хіба у своєму колі, але не публічно. Недбале поводження зі словом впливає і з того, що освічені автори знизили планку вимог до себе. Через прискорені ритми життя не всі бажають гайнувати час на те, щоб редагувати, шліфувати, вигранювати написане. Результат — збіднені, спрощені, одноманітні тексти, наводнені безвиразними, мертвотними, до нудоти заяжженими штампами-загаль-

никами (*порушити питання, долати труднощі, ужити заходів, виконати комплекс невідкладних завдань, внести вагомий внесок, активно розвивається, негативно позначається, у даному випадку, на сьогоднішній день, від слова зовсім і под.*). Хотілося б помилитися, але здається, за нашого часу добре володіють пером хіба що філологи і журналісти, та й то не всі...

Понад те, соцмережами шириться мода строчити безграмотні тексти. Одні демонстративно не ставлять ком, другі принципово не вживають великих літер і лапок, треті до нестями кохаються в суржику. І щоб підвести під цю безграмотність «теоретичну базу», здійснюється новітня хвиля антинормалізаторства: неприйняття усталених мовних норм, недооцінка потреби дотримувати їх, невизнання мовних авторитетів. Норми витлумачують як неприродні, штучні, надумані правила, що «закайданюють» мовну індивідуальність, притлумлюють авторське «я». Для антинормалізаторів мовні норми — не підмога, а завада, не дороговказ, а принука, не просторий шлях, а прокрустове ложе, не царство свободи, а царство необхідності.

Нормоскептики огульно заперечують універсальність і загальнообов'язковість літературної мови, потрібність і престижність управного володіння нею. Літературний стандарт для них не є серцевиною національної мови, а просторіччя, діалекти, жаргони — не є її периферією. Усі ці різновиди аж ніби урівнюються в правах і статусі, підганяються під один ранжир. Норми оголошуються дрімучим анахронізмом: їх, мовляв, штучно вимудровують у своїх запилюжених кабінетах учені, які взагалі не вправі вказувати народові-мовотворцю, як треба розмовляти⁶⁴. У підсумку антинормалізатори закликають «розкріпачити» мову, визволити її з лабетів мовних норм, широко допустити в мовлення варіанти та відхилення, а помилки не мати за помилки⁶⁵. Якщо нормування мові й потрібне, воно, на їхній розсуд, повинне бути не інституційним, а суто стихійним, як це буває в діалектах (територіальних і соціальних).

Що ж чекає на мовну норму в майбутньому? Виживе вона чи зникне? Мовна анархія — випадковий епізод чи стала тенденція? Що переможе: мовна норма чи мовна сваволя?

⁶⁴ По-своєму талановито кредо антинормалізаторів виказав О. П. Довженко: «Господи, як я ненавиджу в нашому правописі деякі правописні кайдани! І хто їх видумав, які N-ські? Знову ж ті, для яких наша мова — латинь мертва, нерухома. Ненавиджу безмірне цекання: *ця, ця, ця...* Ікання: *бійці*. Закінчення на *-ся*, на довгохвосте *-мо: будемо, чуємо...* Для чого обтяжувати мову? Легку, гнучку і надзвичайно пластичну? Стид і сором» (Довженко О. П. Твори: у 5 т. — Київ: Дніпро, 1985. — Т. 5. — С. 349). Видатний митець видатний у всьому — навіть у мовному суб'єктивізмі. Ми ж повинні розуміти, що наш власний мовний смак не варто самовпевнено вважати істиною в останній інстанції й тим паче єдиним критерієм прийняття чи неприйняття літературних норм.

⁶⁵ Позиція дещо алогічна, адже будь-яке відхилення від норми, ставши масовим, формує нову норму, яка згодом починає породжувати вже нові відхилення.

Д. Крістал, наприклад, не сумнівається в прийдешній лібералізації норми: замість принципу мовної правильності запанує принцип мовної терплячості. Із суто гуманних підстав, адже надто суворі вимоги до дотримання норм можуть кривдити гідність мовців. Страх схибити, припуститися помилки зроджує відчуття мовної неповноцінності, невпевненість у своєму володінні «справдешньою» мовою, знижує автоматизм у користуванні нею. Тим-то місце нормативного догматизму повинен зайняти комунікативний прагматизм⁶⁶.

Така позиція, утім, видається однобічною. Перевагу тут віддано індивідуальності мовця, тоді як потреб сприймачів, які можуть не так зрозуміти або й зовсім не зрозуміти сказаного, зовсім не враховано. *А мовна норма якраз і фіксує баланс інтересів мовця та сприймача.* Право мовця на індивідуальність не абсолютне — воно обмежене правом мовної спільноти на усталеність літературної мови. Потрібно зважати на інтереси всіх учасників комунікації, а не тільки тих, хто говорить чи пише. Якщо повідомлення стає незрозумілим через те, що мовець ігнорує норми, воно не досягає мети. Отже, комунікативний прагматизм неможливий без певного нормативного догматизму. Тут діє загальний принцип, що його сформулювали давньоримські правники: щоб бути вільним, треба коритися законам (*legum servi esse debemus, ut liberi esse possimus*).

І все ж прогноз про певну лібералізацію мовних норм не позбавлений підстав. Визнаймо: не кожен у змозі глибоко, довершено, в усіх тонкощах осягти літературну мову. Напевно, у майбутньому для таких з'явиться її полегшений різновид — з менш суворими, більш варіативними нормами. Згадані мовці зможуть його пристойно засвоїти. Тож і не зневажатимуть себе як недорікуватих, неповноцінних, меншовартісних, не почуватимуться зніяковіло, виступаючи на людях. У неформальному літературному мовленні поширшає коло припустимих відхилень, ми станемо терплячішими до мовної індивідуальності. Варт очікувати, що до кінця XXI ст. все українство стане вправним носієм літературної мови, однак це буде стандарт дещо знижений, послаблений, нормативно менш суворий, ніж нинішній. Основна діяльність нормативістів полягатиме вже не в тому, щоб кодифікувати жорсткі правила й суворо наглядати за їх дотриманням, а в тому, щоб вносити певні пропозиції та надавати пересічному мовцеві варіанти на вибір⁶⁷.

⁶⁶ Crystal D. Into the Twenty-First Century // The Oxford History of English / Ed. L. Mugglestone. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — P. 410.

⁶⁷ Діяльність фахівців з культури мови нагадуватиме діяльність дієтологів, фахівців з культури харчування. Ці останні дають поради щодо добових норм споживання продуктів (залежно від віку, статі, ваги, фізичної активності), збалансованого співвідношення нутрієнтів (білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мінералів) тощо. Проте кожен з нас сам вирішує, чи дотримувати цих норм і рекомендацій, чи ні (з відповідними наслідками...).

З іншого боку, нормативність і далі лишатиметься найпершою запорукою зразкового мовлення. Тож і лібералізація норм не може бути безмірною. Інакше ризикуємо отримати зниження якості спілкування, усного й писемного. Утрудниться викладання української мови, надто для іноземців. Відпаде спонука до мовного вдосконалення. Варіанти на різних рівнях мови — річ природна, але так само природна й тенденція до поступового їх усунення. Тривале співіснування варіантів, як ми вже писали, — не що інше, як процес заміни однієї норми на іншу. З практичного ж погляду чимало варіантів непотрібні, недоцільні. Так само й з погляду збереження цілісності та самобутності мови багато її одиниць узагалі не повинні допускати варіативності. Єдині норми нашої літературної мови потрібні не просто, щоб успішно спілкуватися, а й щоб єднати націю.

Безпечне майбуття мови тільки тоді й можливе, коли її належно внормовано. Зі збільшенням інформаційних потоків вага літературної мови зростатиме, а її комунікативні функції будуть ускладнюватися. «Чим розвиненіша мова, чим ширші суспільні функції вона виконує, тим більше вона нормалізована, а її норми набувають більшої стабільності»⁶⁸. Не будучи добре внормованою, українська мова навряд чи зможе зберегти життєздатність.

А як щодо «примусовості» літературних норм? Як поєднати необхідність пильно додержувати їх з правом кожного на мовну індивідуальність? Мовна свобода живить дух творчості, різноманітить мовлення, стимулює глибше розкриття виражальних засобів. А втім, абсолютна мовна свобода можлива хіба на безлюдному острові. Якби вдалося її досягти, вона вмить виродилася б у мовну сваволю з руйнуванням процесу комунікації, що неможливий без чітких правил і домовленостей. Свобода автора доречна тією мірою, якою вона не обмежує прав сприймачів. Отже, мовна норма майбутнього бачиться нам достатньо гнучкою. Мововжиток вона регулюватиме в інтересах усієї мовної спільноти — не лише тих, хто продукує мовлення, а й тих, хто його сприймає.

Упродовж ХХІ ст. зміниться нормативна основа української літературної мови. Нагадаємо, що у ХІХ–ХХ ст. авторитетним і повноправним законодавцем літературної мови в цілому, головним джерелом її норм була художня словесність, особливо у своїх класичних зразках. Під завісу ХХ ст. ця її роль помітно ослабла, мовні норми потрапили під визначальний вплив засобів масової інформації. Чим це можна пояснити? Мабуть, значно більшим суспільним інтересом до того, що вони пишуть і передають. Для звичайних носіїв роль учителя-мовника після школи, по суті, виконував журналіст. Нині ж центр нормотворення на наших очах переміщується в цифрову сферу.

⁶⁸ Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти // Наукова спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха. — Полтава, 2007. — С. 90.

Натепер інтернет уже став провідним комунікативним середовищем. Більша частина нашого спілкування відбувається саме там. Різко розширилося коло його учасників, причому статуси їхні зрівнялися. Усі мають однакові можливості для самовираження, кожен може створити повідомлення, здатне досягти необмеженого кола сприймачів. Усе залежить від уміння оригінально думати, майстерно писати, вправно говорити, захоплювати, вражати, переконувати. Електронне листування, діалоги в чатах, блоги та форуми в соцмережах, відеоконференції — без цих новопосталих живомовних жанрів годі уявити наше професійне та повсякденне життя. Люди старшого й середнього віку («цифрові прибульці») до них звикали, а для дітей, підлітків («цифрових уродженців») ці жанри органічні мало не з пелюшок. Сьогодні мережева комунікація, потрапивши в центр громадської уваги, впливає на наше мовлення куди сильніше, ніж белетристика чи навіть ЗМІ. Уже в близькій перспективі вона стане не просто центром мовотворчості, а й головним джерелом та регулятором мовних норм, законодавцем мовної моди, вихователем мовних смаків. Її вплив тільки зростає й зрештою позначиться на загальній еволюції мови.

Очевидно, що мережеве мовлення сприятиме дальшому розширенню виражальних засобів української мови: більшою мірою емоційно-оцінних, меншою — інтелектуальних. Крім того, інтернетове середовище прислужиться остаточному усталенню літературних норм. Адже в ньому на рівноправних засадах взаємодіють жителі всіх країв і куточків України, і в їхньому спілкуванні природно доформується усереднений стандарт літературної мови, позбавлений різких діалектних відмінностей.

Стисло — про ті властивості мережевого мовлення, котрі в майбутньому можуть накласти виразний відбиток на українську мову в цілому. Відразу слід сказати, що в інтернеті мова функціонує в комунікативно неоднорідному середовищі, якому притаманна гіпертекстуальність, мультимедійність, еkleктичне змішування мов, стилів, жанрів. Тексти створюються в писемному вигляді, проте будова їхня, уживані засоби великою мірою усного походження. Мережеве спілкування, по суті, гібридне, бо поєднує в собі ознаки усної та писемної форм. Мова тут невимущена, розкута, спонтанна, динамічна, діалогічна. Словотворчість перехлюпує через край. Крім розмовних, простонародних, знижених одиниць багато негативно-оцінних, відверто вульгарних, лайливих слів і висловів. Синтаксис речень спрощений, неканонічний. Фрази стислі, рубані, написані мовби в телеграфному стилі. Мало хто додержує всіх правил пунктуації. Синтаксис мережевих текстів більше, ніж літературна мова загалом, зазнає впливу англійського синтаксису.

У соцмережах і месенджерах повідомлення часто пишуть у режимі реального часу, тож користувачі швидко виробили систему скорочень, по-

стійних і ситуативних: *прив* (привіт), *норм* (нормально), *дяк* (дякую), *спс* (спасибі), *бдлск* (будь ласка), *мб* (мабуть), *нз* (не знаю), *нмд* (на мою думку), *ск* (скільки), *дн* (день народження), *зн* (зарплата), *пн* (приватні повідомлення), *чс* (чорний список), *нічосі* (нічого собі), *фігасе* (ні фіга собі), зокрема від англізмів: *ок* (ОК — *o'key* «гаразд»), *лол* (LOL — *laugh out loud* «розкотисто регочу»), *омг* (OMG — *Oh my God* «Боже мій»), *імхо* (ІМНО — *in my humble opinion* «на мою скромну думку»). Прагнення будь-що стиснути написане оживило аббревіацію як продуктивний спосіб словотворення. Такі скорочення нагадують редуцію звуків в усному мовленні. Часто втинаються, наприклад, комп'ютерні терміни: *адмін* (адміністратор), *вінт* (вінчестер), *комп* (комп'ютер), *клава* (клавіатура), *монік* (монітор), *прога* (програма). Розпочалося формування окремого, оригінального пласта української лексики.

Щоправда, згадане явище аж ніяк не нове. Старо- і церковнослов'янській, давньоруській, староукраїнській писемностям були властиві регулярні пропуски однієї чи кількох літер у частовживаних назвах, особливо релігійних: *вгѣ* (вогъ), *влѣка* (владыка), *дхѣ* (дѣхъ), *дшѣ* (дѣша), *мѣтва* (молитва), *мѣчѣ* (мѣченикъ), *рѣжѣво* (рождество), *сѣтъ* (сѣлѣтъ), *сѣце* (сердце), *сѣнѣ* (сынѣ), *цѣркѣвъ* (церковь), *чѣлѣкъ* (человѣкъ). Усічена ділянка позначалася титлом, яке підкреслювало (точніше, «надкреслювало») особливу сакральність поняття.

В англійській мові, яку використовують у мережі і довший час, і значно інтенсивніше, такого роду ущільнення досить численні й розмаїті. Лише деякі приклади: *bday* (*birthday* «день народження»), *bc* (*because* «тому що»), *bf* (*boyfriend* «коханий»), *gf* (*girlfriend* «кохана»), *hrs* (*hours* «години»), *nm* (*name* «ім'я»), *pic* (*picture* «малюнок, світлина»), *prob* (*problem* «проблема»), *yr* (*your* «твій»), *yday* (*yesterday* «учора»), *ur* (*year* «рік»). Загалом, чим частотніше слово, тим імовірніше, що воно буде спресоване. В електронному листуванні аббревіації (акронімії) зазнають не лише окремі слова, а й повсякденні фрази: *ASAP* (*as soon as possible* «чимшвидше»), *BRB* (*be right back* «скоро повернуся»), *DOB* (*date of birth* «дата народження»), *HAGN* (*have a good night* «добраніч»), *HAND* (*have a nice day* «на все добре»), *ILU* (*I love you* «я тебе кохаю»), *YW* (*you're welcome* «ласкаво просимо»). При цьому окремі звукосполюки можуть передаватись омофонічними числівниками: *CU2*мого (*see you tomorrow* «до завтра»), *F2F* (*face to face* «віч-на-віч»), *F2T* (*free to talk* «можу говорити»), *L8* (*late* «пізно; пізній»), *U4E* (*yours forever* «твій навіки»), *W8* (*wait* «чекати»).

Те, що англійська мережева мова остаточно виокремилася в соціолект з виразними лексико-фразеологічними, граматичними та правописними особливостями, засвідчують спеціальні назви: *Netspeak* (net + -speak), *Netlish* (net + English), *Weblish* (Web + English). Гадаємо, недалекий той час, коли й ми зможемо говорити про мережевий соціолект на основі укра-

їнської мови. Між іншим, у ній так само можливі «цифрові» скорочування слів: *г1а, г1ник, р1а, сх1ки, оби2, гос3й, с3бок, Зває, Змає, біль6, зов7, 7'я*.

Обмежене поле для тексту, швидкість листування заохочують не лише обтинати слова, а й вдаватися до іконографіки. Сучасні засоби зв'язку дають змогу візуалізувати текст, перемежовуючи його символами інших семіотичних систем, не властивих традиційній абетковій писемності. У широкому вжитку значки емотикона та піктограми, які доповнюють, унаочнюють зміст написаного, привносять певні семантичні чи конотативні відтінки. Поки що сфера їх використання — соцмережі та месенджери. Проте не виключено, що в майбутньому вони приживуться і в інших сферах (ЗМІ, художня література). У такому разі їх, напевно, буде внормовано на зразок пунктуаційних знаків. Як і у випадку зі скороченнями, бачимо «відкат у минуле», адже піктографія (зображення умовними малюнками предметів, явищ, людей) — чи не найдавніша форма писемності.

Якщо візуалізація писемного мовлення триватиме далі, очевидно, що іконічний складник комунікації посилиться за рахунок послаблення словесного. Добре це чи погано? Здавалося б, «неопіктографія» побільшує експресивні можливості писемного мовлення. Зміст малюнка зчитується миттєво, тож повідомлення з текстом і зображенням виявляється інформативнішим, ніж суто текстове. З іншого боку, іконографіка не надто помічна для творів на складні, поважні теми: абстрактні поняття й категорії не завжди надаються для візуалізації. Варто задуматися й над тим, чи не свідчить така широка вживаність неопіктограм про примітивізацію сучасної культури? Чи не вихолощують вони з мовлення серйозний зміст, ідейну глибину?

Сьогодні візуалізація інформаційних потоків зростає буквально на очах (не лише в переносному, а й у прямому сенсі). Глядацька аудиторія відеороликів значно переважає читацьку аудиторію дописів на ту саму тему. Дітям комп'ютерні ігри значно цікавіші за книжки, навіть суперсучасні. У молодшому шкільному віці вони вже стають «відеоблогерами». Схоже, у майбутньому домінуватиме мультимедійна комунікація з аудіовізуальним складником як провідним і писемно-текстовим як допоміжним. Мовленнева діяльність звужуватиметься: ми будемо все менше читати й писати, натомість усе більше слухати, дивитися й говорити. Текст і книга як серцевина культури підуть у небуття...

Ясна річ, нове в мові зароджується не тільки в мережевому середовищі. На окремий прогноз заслуговують зміни в нелітературних різновидах української мови. Ідеться про занепад територіальних *діалектів* і піднесення *соціолектів* (соціальних діалектів).

Як ми знаємо, у дописемні часи єдиною формою існування національних мов були територіальні говори. Навіть після впровадження писемності та постановня літературних мов переважна більшість мовців іще тривалий

час лишалися діалектоносіями. Тільки з утворенням єдиних держав і масовим поширенням грамотності сфера вжитку говорів починає вужчати. Нові говори вже не виникають, місцеві відмінності поступово згладжуються, формується наддіалектна норма. Лексика діалектів потроху змішується з лексикою літературної мови, одна за одною відмирають вимовні та морфологічні риси, відмінні від літературних.

Результат очевидний. Ще на світанку ХХ ст. українська літературна мова була надбанням крихітної жменьки інтелігентів, тоді як загал послуговувався народними говорами. Нині, на початку ХХІ ст. співвідношення діаметрально протилежне: більшість українськомовців володіють (хто ліпше, хто гірше) літературною формою, натомість носії «чистих» діалектів лишаються в зникомій меншості.

Народні говори вигасають головню через те, що натепер остаточно повідпадали причини, які зумовлюють і підтримують територіально-культурну ізоляцію. Поява в мовленні певної спільноти місцевих рис можлива лише за умови довгочасної відірваності від інших спільнот. Нині ж контактують усі з усіма, відрубність практично виключена. Якщо в минулому столітті діалектні бар'єри долалися завдяки урбанізації, радіо, телебаченню, пресі, то в нинішньому — за допомогою інтернету, соцмереж, месенджерів, смартфонів. Мешканці різних регіонів, які раніше зроду-віку в житті не зустрілися б, сьогодні можуть запросто знайомитися, спілкуватися, повсякчас лишатися на зв'язку. Діалектоносій усвідомлює: завдяки спільній літературній мові він може порозумітися з будь-яким співвітчизником.

Діалектні відмінності стираються в багатьох мовах Європи. Щоправда, різними темпами: швидше в тих країнах, де рано утвердилася централізована влада (Франція, Велика Британія, Польща, Росія), повільніше — там, де довший час зберігалася територіальна роздрібненість (Італія) або підтримується федеральний устрій (Німеччина). Поки що занепад територіальних діалектів не завершився в жодній мові, проте незворотність процесу очевидна. Загалом сучасні говори являють собою напівдіалекти, у яких місцеві риси то більш, то менш органічно перехрещуються з рисами загальнонародної літературної мови.

На стійкість чи вразливість діалектів може впливати й те, як ставиться до них мовна спільнота. У шкільництві деяких країн Європи леліють шанобливе ставлення: хоч народні говори й обмежені територіально та функційно, за своїми комунікативно-виражальними можливостями вони нічим не поступаються літературній мові. Наголошується на їхній високій історико-культурній цінності, ролі живлющого джерела для загальнонародної мови. Тим-то в сімейному колі, посеред земляків і знайомих чимало європейців природно, не соромлячись, розмовляють материнськими говірками. Якщо ж середня школа навчає рідної мови, взоруючись лише

на літературний стандарт, а говори таврує як щось «спотворене», «застаріле», «безграмотне», то їх і сприймають відповідно — як відсталий, неповноцінний, маловартісний пережиток, відголосок минулого. Звісно, це дикунство. В. В. Німчук слушно пропонував запровадити уроки рідної говірки в школах тих країв України, де діалектне середовище аж досі виразне й активне. Хоч нагальної потреби вводити говірки в усі мовні стилі немає, художня творчість діалектом цілком припустима⁶⁹.

Окремі діалектні слова ми сприймаємо як модні, «вишукано українські». Здебільшого ті, що побутують у південно-західних говорах: *баюра, вар'ят, ватра, вивірка, відтак, візія, віншувати, гербата, дзигар, допіру, захланний, заштрик, зух, кайданки, кананка, колиба, криївка, легінь, люстро, мольфар, навзаєм, наживо, най, напавду, наразі, опінія, офіра, писок, пігулка, плай, ровер, слоїк, таця, трафити, файний, філіжанка, чічка, шалик, шинквас*⁷⁰. Не виключено, у майбутньому внаслідок свідомих зусиль, зокрема за допомогою цифрових технологій, українські наріччя не тільки збережуться, а й отримають друге життя. Та навряд чи це переломить загальну тенденцію. Діалектних рис у нашому мовленні дедалі меншатиме. У підсумку серед українців поширяться спільні мовні норми, а літературна мова закріпиться як провідна форма спілкування.

І не варто аж так побиватися через корозію народних говорів. Внутрішня логіка мовної еволюції така, що в добу всеосяжних зв'язків занепад територіальних діалектів неодмінно компенсується піднесенням діалектів соціальних. Регіональне розмаїття мови поступається місцем соціальному розмаїттю. Якщо вплив середньонадніпряньського чи, скажімо, гуцульського говору на літературну мову спадає, то вплив жаргону лікарів і програмістів, навпаки, росте. Професіоналізми всякчас поповнюють загальноживану лексику, а почасти й фразеологію. Так, медична термінологія — незглибиме джерело метафор та інших переносних значень (пор.: *епідемія популізму, історична амнезія, комп'ютерний вірус, метастази корупції, оздоровлення гривні, параліч влади, передвиборча лихоманка, податковий імунітет, реанімація перемовин, синдром малороса, словесна діарея, технічна діагностика, фінансовий донор, хворобливе самолюбство, шовіністична істерія*). У збагачення експресивних можливостей літературної мови вносять свою лепту й інші соціолекти, наприклад підлітковий та молодіжний

⁶⁹ Німчук В. В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! // Українська мова. — 2013. — № 3. — С. 22.

⁷⁰ Слід, однак, зауважити, що лише деякі з цих слів справді питомого походження (праслов'янські чи власне українські), більшість же належать до запозичень (з польської, німецької, латинської, інших мов). Спроби розширити вжиток цих слів з метою «українізувати» українську мову не можуть не викликати посмішки, надто в тих, хто хоч трохи знає польську. Лексичну самобутність і самодостатність усе ж краще розвивати з власних джерел (як-от *достоту, либонь, мерцій, сливе* тощо), а не через заміну однієї мови-донорки на іншу.

сленг (*ботан, відморожений, днюха, зафігачити, зашвар, капець, кльовий, крутяк, мажор, наїзд, по-любому, проканати, чувак*). Для декотрих носіїв літературної мови соціолекти суспільних «низів», міського «дна» можуть навіть правити за стильовий орієнтир.

З розвитком виробничих та суспільних відносин з'являються нові професії, різнолікі спільноти за вподобаннями та інтересами. Вони вироблятимуть власні соціолекти, які також більшою чи меншою мірою впливатимуть на загальнонародну мову. З огляду на прискорення культурного та технічного розвитку поглибитися розрив у мовленні батьків і дітей. Мова кожного наступного покоління все більше відрізнятиметься від мови попереднього.

У середньостроковій перспективі вельми ймовірно витворення на основі української мови креольських мов і нових суржиків. Поки що цей процес не розпочався, проте з поживленням міграційних потоків, з появою в містах України «національних гетто» неминуче почнуть поставати нові гібридні мови. Сьогодні подібні процеси спостерігаємо на прикладі появи в різних частинах світу численних різновидів англійської мови. А в межах окремих країн — на прикладі розвитку гібридних форм французької та німецької мов у середовищах переселенців. Докладніше про ці перспективи поговоримо в підрозділі про демографічну потужність української мови.

Прогнозуючи внутрішньомовні зміни, незайве замислитися й над тим, у якому напрямі загалом еволюціонуватиме структура української мови. Що на неї чекає в майбутньому — прогрес чи регрес? Сплеск чи занепад? Збагачення чи збіднення? Відродження чи виродження?

На відміну від техніки чи, скажімо, пізнання світу, прогрес яких видно неозброєним оком, питання про прогрес мови досі відкрите. Від пересічних мовців деколи можна почути, що українська мова радше деградує, ніж прогресує, що її охопила хронічна криза, що вона хиріє без перспективи поліпшень у майбутньому. Які підстави для такої оцінки? Переважно це лексичні та правописні аспекти побутування мови: запанування суржику, поява непотрібних запозичень, «відразних» фемінітивів, «неприйнятні» зміни в правописі тощо. Та варто розуміти: прогрес мови — поняття інтегральне й стосовне не так окремих ділянок мовної структури, як мови загалом. Через це зважати треба не на якісь ізольовані параметри, а на ключові, сутнісні риси, що вірогідно сигналізують про те, яким напрямом рухається мова.

Що таке прогрес мови? Це поступове її вдосконалення, за якого на кожній наступній стадії вона виявляється в кращому стані, ніж на попередніх. Для лінгвофутурології важливо розрізнати досягнутий прогрес (позитивну різницю між минулим і теперішнім) та очікуваний прогрес (позитивну різницю між теперішнім та майбутнім). Варто також відрізнати вдосконалення внутрішньої будови мови, кожного з її структурних рівнів від покращень у її суспільному функціонуванні.

«У житті мови, — писав Я. Бодуен де Куртене, — помічаємо постійну роботу над усуненням хаосу, розладу, нескладності, плутанини, над упровадженням у неї порядку й одноманітності»⁷¹. При вдосконаленні внутрішньої будови, з одного боку, стають багатшими й розмаїтшими мовні одиниці, між ними виникає більше системних зв'язків, поліпшується їхня взаємодія. З другого, зростають цілісність, монолітність, упорядкованість усєї мовної системи. На одних рівнях (лексика, термінологія, фразеологія, словотвір) вона ускладнюється, щоб повніше, ефективніше служити пізнавально-комунікативним потребам мовців. На інших (фонетика, морфологія, синтаксис), навпаки, спрощується, стабілізується, зокрема, з метою уніфікувати однотипні явища, звести до нуля непродуктивні чи нерегулярні форми, позасистемні винятки та паралельні варіанти (не навантажені семантично або стилістично), усунути з мовлення ділянки напруги, семантичне дублювання, змістові надлишковості тощо. У результаті мовна система сягає такого рівня довершеності, за якого, щоб висловити якнайбільшу кількість змісту, можна обійтися якнайменшою кількістю засобів⁷². Досконала літературна мова — це мова ощадлива, обкатана, відшліфована, розпрацьована. А ще — належно внормована. Єдині, усталені, безваріантні літературні норми, коли вони ширяться й закріплюються серед мовців, витискаючи діалектні явища, також зміцнюють внутрішню цілісність мовної системи.

Досить наочно прогрес мови позначається на лексиці. Виявляється він не тільки в зростанні кількості слів чи збільшенні їхніх значень. Досконалий словник — це словник безконечно багатоманітний: «У ньому є слова загальні й слова розрізнявальні; є слова, що передають суто раціональний зміст, і слова, які передають почуття; є назви сукупностей, збірні слова й назви для одиничного, окремого; у ньому є назви для незримого, нечутного, невідчутного <...>»⁷³. Про високу довершеність мови говорять розмаїта лексична синоніміка, хороша вираженість родо-видових відношень, багатогалузева термінологія, рясний арсенал слів і висловів найрізноманітніших стильових реєстрів (книжні, розмовні, високі, низькі, поетичні, урочисті, експресивні, іронічні, жартівливі, просторічні, фамільярні, вульгарні, лайливі, пестливі, здрібнілі, збільшувальні, фольклорні, регіональні, жаргонні, сленгові, канцелярські, дитячі, шкільні, молодіжні тощо). Завдяки глибокій стильовій спеціалізації лексико-фразеологічних засобів

⁷¹ Бодуэн де Куртене Я. А. Знач. праця. — С. 94–95.

⁷² Пор. думку О. Есперсена: «Найвище місце посідає та мова, яка найдалі просунулася в майстерності досягати більшого малими засобами, яка, інакше кажучи, здатна виразити найбільшу кількість змісту за допомогою найпростішого механізму» (*Jesperesen O. Progress in Language, with Special Reference to English.* — Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1993. — Р. 13).

⁷³ Мечковская Н. Б. История языка и история коммуникации от клинописи до Интернета. — 2-е изд. — Москва: Флинта; Наука, 2016. — С. 273.

ми маємо змогу обирати саме ті, котрі найбільше надаються для конкретних комунікативних ситуацій, відповідають вимогам жанру, витворюють потрібну атмосферу, висвічують смислові нюанси та конотативні відтінки.

Останнє завдання вирішується також і за допомогою тонко спеціалізованих граматичних форм. Граматично довершена мова здатна «передати весь спектр модальних відношень, виразити різноманітні часові й просторові значення, передати градації якості та кількості, тонко диференціювати причиново-наслідкові зв'язки, сигналізувати стосунки між учасниками діалогу»⁷⁴.

Отже, мова прогресує тоді, коли розширює можливості виражати новий зміст, коли стає здатною точніше, глибше, яскравіше передавати думки та почуття своїх носіїв, коли надає їм достатньої комунікативної свободи. Наприклад, стан і реалії українського суспільства початку ХХ ст. можливо описати як тогочасною мовою, так і мовою нашого часу. Натомість реалії нашого часу заледве точно опишеш мовою початку ХХ ст. Із цього погляду поступ української мови безперечний. Утім, прогрес мови полягає не просто в розширенні виражальних засобів, а й у тому, наскільки повно вони оприявлені в повсякденному мовленні, наскільки активно мовні скарби, зафіксовані в класичних текстах, словниках і граматиках, представлено в сучасному узусі.

Очевидно, що будова мови вдосконалюється, лише коли мова функціонує на повну силу, не відстаючи від розвитку суспільства, яке обслуговує. Громадське, інтелектуальне, духовне життя невинно різноманітиться й ускладнюється, у мовців усякчас визрівають нові комунікативні потреби, необхідність сприймати та виповідати все нову й нову інформацію. Щоб утриматися на висоті цих вимог, мова повинна стрімко змінюватися, пристосовуючись до змін у позамовній дійсності. Наприклад, сучасною українською мовою ми можемо змістовно обговорювати широчезне коло тем, пов'язаних з управлінням, економікою, фінансами, підприємництвом, міжнародними відносинами, ЗМІ, засобами зв'язку, інтернетом, віртуальною реальністю, що було важко зробити українською мовою середини минулого століття. *Національну мову можна визнати за досконалу, якщо вона в змозі успішно виконувати комунікативні завдання, неприступні їй на минулих етапах, якщо здатна якісно відповідати на інформаційні запити сучасника, так що в нього не виникає потреби додатково вдаватися в певних комунікативних сферах до інших мов.*

«Удосконалення мови народу, — підкреслював О. О. Потебня, — перебуває в прямому відношенні до ступеня жвавості обміну думками в суспільстві»⁷⁵. Чим жвавніше мовці спілкуються, чим більше використовують

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Потебня О. О. Естетика і поетика слова: Зб. / Пер. з рос. — Київ: Мистецтво, 1985. — С. 266.

мову, тим краще вона розвивається, тим швидше прогресує. Якщо етно-мову вживають мало, вузько, обмежено, вона не розкриває вповні своїх можливостей і лишається недорозвиненою. Якщо ж суспільні функції мови розширюються, з'являються нові сфери її вжитку, нарошуються обсяги передаваної нею інформації, то це однозначно засвідчує її прогрес. Як пише Н. Б. Мечковська, «що триваліша й багатша на події соціальна та культурна історія народу, що сильніша і яскравіша безперервна літературна традиція, що інтенсивніше й багатоманітніше суспільне життя, то досконаліша мова народу»⁷⁶.

Отже, прогрес мови не є самопрогресом, а залежить від рівня розвиненості її носіїв. Найдосконаліші мови мають ті народи, які витворили багату літературу, високу культуру, передову науку, котрі ведуть бурхливе громадсько-політичне життя. Структурна розвиненість мови не впливає посутньо на її функціонування, хоч мова досконалішої будови має більше шансів стати загальнопоширеною і багатофункційною.

У майбутньому, напевно, розширяться наші можливості осмислено вдосконалювати мову. Те, що століттями розвивалося спонтанно, самочинно, цілком могло б стати предметом свідомого впливу. Досі найбільш регульованими були такі сфери, як правопис, графіка, термінологія, власні назви. Удосконалення літературної мови на інших ділянках (фонетика, лексика, фразеологія, граматики) стане досяжним тоді, коли ми глибше пізнаємо закони функціонування мови, краще обґрунтуємо доцільність нормативних змін, знайдемо оптимальні шляхи їх упровадження, зокрема з використанням спеціальних методів, новітніх цифрових технологій. Недалеким той час, коли для лінгвістичного аналізу вступиться практично все, що прилюдно кажуть чи пишуть носії певної мови.

Збільшення цілісності мовної системи, здатність мови відповідати на сучасні комунікативні виклики не лише відкриває перед нею перспективи дальшого поступу, а й підвищує її життєздатність. Така мова ефективно протидіє згубним чинникам, витримує міжмовну конкуренцію, ослабляє свою залежність від інших мов. До певної міри прогрес мови виявляється в поширенні її на нові території та зростанні кількості мовців. Проте чинник цей не абсолютний, бо позамежне збільшення ареалу та числа носіїв загострює небезпеку її розпаду. Невипадково до мов-старожилок належать переважно такі, яким не властиві ні велика територіальна поширеність, ні велика демографічна потужність (баскійська, грецька, литовська, фінська, вірменська, грузинська, корейська, тамільська).

Що ж до української мови, то за весь час свого існування вона не тільки вижила, а явила гідну подиву життєстійкість. Уявімо, наскільки розвине-

⁷⁶ Мечковская Н. Б. История языка... — С. 273.

нішою була б її внутрішня будова й багатшими — виражальні засоби, якби не численні утиски та заборони, що призводили до її вузького, неповного, обмеженого вжитку. Та попри всі лихоліття лексика й граматичний лад української мови впродовж століть не просто зберігали наступність, а безупинно розвивалися по висхідній. Якщо її активно вживатимуть далі, можна не сумніватися, що на всіх її структурних рівнях триватимуть прогресивні зміни. Українська мова піднесеться на новий шабель свого розвитку.

Що справді потрібно вдосконалювати, так це вміння грамотно, майстерно орудувати літературною мовою. Лексична збідненість, незнання фразеології, синтаксичне одноманіття, неухвага до пунктуації, слабка обізнаність зі стильовими ресурсами — усе це має наслідком невміння виразно, вправно, осмислено говорити, писати зв'язні, змістовні, дохідливі тексти. На жаль, стосується це багатьох, коли не більшості, пересічних українськомовців. І саме ця проблема мала б стати предметом нашої першочергової уваги, наших неослабних турбот.

Наскільки реально покращити масову мовну вправність? Історія засвідчує: роль мови як засобу спілкування та мислення невпинно зростає. Сьогодні на користь цієї тенденції працюють бурхливий розвій засобів і каналів комунікації, небувале побільшення водоспаду інформації, дальша інтелектуалізація культури та виробництва, розбудова суспільства знань, необхідність навчатися впродовж усього життя, розкріпачення особистості, яке пробуджує потребу в самовияві, самореалізації. Відповідно, ми більше часу послугуємося мовою, причому не лише пасивно (слухаємо, читаємо), а й активно (говоримо, пишемо, думаємо). Тож у майбутньому мова, напевно, відіграватиме в нашому житті ще важливішу, ще вагомішу роль. Не матимемо іншої ради, крім як наполегливо відточувати мовно-стильову майстерність. Необхідність зрозуміло, переконливо, недвозначно формулювати думки спонукатиме нас дбати про покращення мовних навичок. До кожного, хто жадає слави або просто хоче бути почутим, вимогою стане грамотне, віртуозне володіння словом. Зрослий суспільний попит на виразне, вишукане мовлення закономірно зумовить дальше вдосконалення та збагачення мови. Крім того, поліпшуватиметься й масова мовна свідомість, тобто небайдуже, відповідальне, ціннісне ставлення до мови, зростатиме цікавість до її минулого, сучасного та майбутнього, до особливостей її повсякденного вжитку.

5.3. АЛЬТЕРНАТИВНІ СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ

Ми з'ясували, що майбутнє внутрішньої структури української мови залежить насамперед від того, як широко вона (мова) функціонуватиме. Прогнози ж стосовно її функційного стану не такі однозначні: тут різко зрос-

тає міра невизначеності. Тож найвідповіднішим у цьому випадку виявляється метод сценаріїв, про який ішлося в другому розділі (підрозділ «Методи футурологічних досліджень»). Метод дає змогу на основі екстраполяції протилежних, різноскерованих тенденцій та їхніх імовірних наслідків моделювати кілька альтернативних варіантів розвитку мовної ситуації.

Далі стисло опишемо три можливих сценарії майбутнього української мови: песимістичний (послідовна деградація), оптимістичний (радикальне покращення) та реалістичний (поступова еволюція).

Песимістичний сценарій передбачає нестабільний тип розвитку: погіршення мовної ситуації, згортання обсягів функціонування мови, кінець кінцем її занепад та виродження. Сценарій може справдитися, якщо несприятливі чинники, які провокують і форсують вигасання мови, діятимуть рівнобіжно, посилюючи один одного й утворюючи зону ризику. До таких чинників належать економічна відсталість країни, депопуляція, надмірний тиск інших мов, брак цілеспрямованої мовної політики.

Депопуляцію спричинює як низька народжуваність (менше двох дітей на родину), так і масова еміграція, особливо молодих, працездатних осіб. Постійне, довготривале скорочення мовної спільноти — серйозна загроза для майбутнього мови. Московська збройна агресія, яка не тільки підірвала економічний потенціал України, а й загнала мільйони українців на чужину, збільшує реалістичність песимістичного сценарію.

У разі загострення конкуренції українська мова стикнеться з іще потужнішим тиском більш поширених і престижних мов. І якщо наша влада знову самоусунеться від мовного регулювання, пустивши розвиток мовної ситуації на самоплив, українці будуть змушені не тільки опановувати чужі мови, а й дедалі частіше використовувати їх у спілкуванні поміж собою. Діти рідше розмовлятимуть українською як рідною, вивчатимуть її поверхово, механічно, факультативно. Хіба ж не за таким сценарієм, згадаймо, розвивалася мовна ситуація в Україні в пору масованого російщення? Хоч для більшості рідною мовою формально лишалась українська, з усіх значущих сфер її агресивно виштурхувала російська. Хто дасть гарантії, що в майбутньому агресоркою не стане якась інша мова? Якщо українську вкотре буде вигнано з різних комунікативних сфер, вона стане непотрібною, перетвориться на мертвий капітал і знову почне вкриватися порохом забуття. Урешті-решт за нею лишиться суто символічна присутність: гімн, вівіски, фольклорні виступи...

Звужене функціонування гальмуватиме розвій усіх структурних рівнів. Щезатимуть специфічні одиниці: питомі слова та фрази заступатимуться запозиченими, вийдуть з ужитку самобутні граматичні форми, вимова звуків наблизиться до їх вимови в панівних мовах. Українська молодих буде помітно відрізнятися від української людей поважного віку. А за кілька на-

ступних поколінь нею взагалі жодна жива душа не розмовлятиме. Її спіткає ерозія за прикладом білоруської чи ірландської.

Песимістичний сценарій, ясна річ, геть небажаний, але за несприятливих обставин зовсім виключати його не випадає. Імовірність оцінюємо в 35 %.

Оптимістичний сценарій, навпаки, передбачає радикальні позитивні зміни, феноменальний саморозквіт української мови вже в найближчі десятиліття. Передумови для такого розвитку — цілком протилежні. Наша країна доблесно перемагає у війні, далі переживає економічне, соціальне, науково-технічне та культурне піднесення. З виходом вітчизняного капіталу на світові ринки зростає міжнародна вага України. Спершу вона стає регіональною лідеркою Східної Європи (можливо, у тандемі з Польщею), згодом долучається до числа країн-лідерок Євросоюзу, а в більш віддаленій перспективі починає претендувати на геополітичний вплив і світове лідерство.

Українська мова, будучи єдиною державною, не тільки посідає всі комунікативні сфери, а й упевнено витискає звідти мови-конкурентки. Потім стає позатериторіальною, тобто починає переростати межі України, розширюючи свою присутність у Європі, а тоді й на інших континентах. Як другу чи третю її опановує все більше іноземців. У багатьох країнах нею починають орудувати як джерелом цінної інформації. У результаті вона завойовує статус міжнародної, а у віддаленому майбутньому — світової.

Структурні рівні української мови інтенсивно вдосконалюються в напрямі збереження та примноження самобутніх рис, що робить її невіддатливою до деструктивних чужомовних впливів. Внутрішній поступ настільки швидкий і бурхливий, що вона починає лишати позаду інші мови. Її розвиток стає все менш залежним і все більш самостійним, усе менш наслідувальним і все більш творчим. У мови близькі й далекі проникають україніزم на позначення нових актуальних явищ і понять у різноманітних галузях науки, техніки, культури.

Оптимістичний сценарій, хоч і бажаний, але навіть за сприятливих обставин видається радше фантастичним, ніж реалістичним. Його ймовірність оцінюємо в 15 %.

Нарешті, *реалістичний сценарій* передбачає стабільний розвиток, за якого становище української мови найближчими десятиліттями радикально не зміниться. Разом з тим упродовж триваліших періодів відбуватимуться поступові покращення — як у функціонуванні, так і у внутрішній структурі.

Сценарій виходить з того, що в близькій та середньостроковій перспективі Україна не перебуватиме на передньому краї соціальних і культурних змін, а тому навряд зможе потрапити до обоїми високорозвинених країн. Попри це завдяки дії низки позамовних чинників мовна ситуація стабілізується в більш-менш оптимальних параметрах. Головні із цих чинників — мирний, поступальний розвиток України, розбудова сучасної ви-

сокотехнологічної економіки, що пропонуватиме товари й послуги, конкурентоспроможні на світовому ринку.

Демографічна потужність української мови меншатиме. Збереження нинішньої кількості мовців малоймовірне, збільшення — практично виключене. Наприкінці XXI — на початку XXII ст. можлива певна стабілізація за рахунок іммігрантів.

Разом з тим українська мова збереже державний статус, залишиться чинником національної безпеки та солідарності, опорою національної культури, запорукою яскравої самобутності українства. З мови часткового поширення вона перетвориться, хоч і не відразу, на мову повного поширення — етнічного, територіального, функційного. Тобто повнокровно побутуватиме серед усіх українців, на всій території України, в усіх комунікативних сферах. Зростає її роль як мови міжнаціонального спілкування в обширах нашої держави.

На теренах України й далі будуть взаємодіяти, змагаючись за сфери впливу, українська, російська, англійська мови. Російську із часом уживатимуть дедалі рідше, англійську — дедалі частіше. До кінця XXI ст. не виключене поширення в нашій країні китайської як міжнародної мови. Цінна риса української мови — багаторічний досвід виживання в похмурі часи російщення та лінгвоциду. З тривалої боротьби за існування вона вийшла переможницею, надбавши нездоланну життестійкість, значний потенціал для майбутніх звитяг. Зберегтись українській мові допоможе поліпшення технології машинного перекладу, покликаного, серед іншого, забезпечити національні мови від занепаду.

Реалістичний сценарій досить бажаний і відносно здійснений. Його ймовірність оцінюємо в 50 %.

Нагадаємо: описані сценарії — не так передбачення майбутнього української мови, як альтернативні напрями, ідеалізовані моделі її можливого розвою. Вони покликані допомогти нам усвідомити, як уникнути небажаних наслідків і що потрібно зробити для досягнення бажаних результатів.

Песимістичний сценарій показує, що станеться з українською мовою, якщо про неї ніяк не дбати, пустивши її розвиток на самоплив. Оптимістичний сценарій можливий, хіба якщо станеться якесь «економічне диво». Праця для його повної реалізації виявиться, напевно, не тільки геркулесовою, але й сізифовою. Натомість реалістичний сценарій загалом здійснений, щоправда, за умови слушно визначених стратегічних пріоритетів і багаторічної, наполегливої, систематичної роботи. Зводиться вона до таких ключових напрямів: 1) цілеспрямована мовна політика; 2) уникнення демографічної катастрофи; 3) розбудова сучасної економіки; 4) збільшення комунікативної потужності української мови; 5) піднесення її престижу.

Далі докладно розглянемо кожен із цих напрямів.

5.4. ПРІОРИТЕТИ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

Мовну політику часів Незалежності традиційно критикують за безхребетність, половинчастість, непослідовність, неефективність. Останніми роками підстав для закидів явно поменшало: вона стала більш дієвою, рішучою, плідною. Української мови в нашому житті явно побільшало. Вона міцніє, набирає силу, престиж її зростає на очах. Утім, прозирає за давнена вада: наша мовна політика зовсім не сперта на прогнозування. І це прикро, адже прогноз, окреслюючи перспективи мови, дає змогу глибше осягнути чинники мовного майбутнього, точніше визначити стратегічні цілі, виважено обрати такий план дій, який би вів до перемоги. Без етапу прогнозування мовну політику заледве можна вважати за науково обґрунтовану.

Раціональна мовна політика — це політика цілеспрямована. Вона повинна відповідати не так поточним вимогам, як викликам майбутнього. Планувати потрібно не те, якою ми хочемо бачити мовну ситуацію сьогодні чи завтра, а те, якою вона має стати за п'ять, десять, п'ятдесят, сто років. *Головною, наскрізною метою мовної політики має бути гарантія безпечного існування, успішного розвитку та безперервного поступу української мови на необмежено тривалий час, по суті, на всі часи.*

У добу глобалізації без продуманої мовної політики національним мовам не вижити. Будь-яка держава повинна зайняти принципову позицію щодо мови, яку вона хоче зберегти. Чи багато мов перебувають нині під крилом державного захисту? Аж ніяк. Загалом у різних країнах державний (офіційний) статус мають щонайбільше 200 мов. Мови ж без державної підтримки приречені. Очевидно, у майбутньому діяльність держав з охорони мов як вартісних надбань цивілізації та культури посилиться, а відповідні заходи набудуть нових, ефективніших форм.

Більшість громадян України в цілому погоджуються з тим, що українська мова як єдина державна потребує надійного правового захисту й більшого поширення — як ареального, так і функційного⁷⁷. Допоки вона не стане повсякденним засобом спілкування всіх українців у всіх поважних комунікативних сферах, політика її захисту повинна лишатися протекціоністською. Щоб здолати наслідки кількасотлітнього зросійщення, утвердити українську мову як засіб національного єднання, потрібні навіть елементи позитивної дискримінації. Будь-які функційні обмеження української мови (свідомі чи мимовільні) слід однозначно кваліфікувати як порушення мовних прав.

⁷⁷ Як показало недавнє опитування, абсолютна більшість (83 %) висловлюється за те, щоб українська лишалася єдиною державною мовою в Україні. Прикметно, що така думка переважає в усіх регіонах, вікових та мовних групах [Соціологічна група «Рейтинг». Шосте загальнонаціональне опитування «Мовне питання в Україні» (19 бер. 2022 р.). URL: <https://cutt.ly/tHE8CGh>].

Коли статус мови стає предметом юридичного регулювання, загал сприймає це як потвердження її значущості, важливості її збереження нарівні з іншими культурними цінностями. В ідеалі мовне законодавство повинне відповідати мовній ситуації. Зміст його норм і положень має реально втілюватися в поточній діяльності юридичних та фізичних осіб. Тим часом наше мовне законодавство досі ще відображає не так мовні реалії, як бажання законодавця змінити їх на користь зміцнення позицій української мови. Можливо, саме тому воно всі ці роки мало радше символічно-декларативний, ніж юридично зобов'язальний характер. Між юридичним статусом і фактичним становищем української мови, між законодавчими нормами та реальним мовним життям донедавна зяяла глибока прірва.

Причини цих розбіжностей загалом відомі. З одного боку, правові норми були виписані не досить професійно: поряд з гіпотезою та диспозицією вони не передбачали чіткої санкції (стягнення за порушення норми). З другого — низький рівень нашої юридичної культури, правовий нігілізм породили такі явища, як неповага до законів, їх вибіркове виконання або взагалі невиконання. Одне слово, законодавство наче й наділяло українську мову правами державної, проте ніяк не гарантувало повної реалізації цих прав.

Нині ситуація, хоч і поволи, але поліпшується. Законодавчі норми чимраз послідовніше втілюються в мовне життя. Усе більше комунікативних сфер небезуспішно українізуються. З плином часу мовна ситуація в Україні дедалі більше відповідатиме мовному законодавству. Хоча стовідсоткового збігу між ними, ясна річ, не буде ніколи (у такому разі законодавство виявилось б непотрібним).

Правда, не варто забувати, що європейська демократія найвищою цінністю декларує права й свободи людини, а зовсім не інтереси нації чи держави. Саме під знаком першого формується друге (а не навпаки)⁷⁸. Держава для людей, а не люди для держави. Можливості державної машини впливати на життя громади обмежені конституційно. Тож у майбутньому не можна виключати визрівання чи й загострення мовних суперечностей між інтересами України та правами деяких її громадян, між потребами всієї української нації та вигодами окремих її груп.

Звісно, суперечність між індивідуальним та суспільним — проблема складна, дискусійна, досі остаточно не вирішена. Червоною стрічкою пронизує вона історію суспільно-політичної думки (ще з часів Демокріта, Протагора, Гіппія). Сповідувачі ідей лібералізму й індивідуалізму на

⁷⁸ «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. <...> Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3 Конституції України).

чільне місце ставлять інтереси людини, особистості, індивіда. Для прибічників етатизму та націоналізму понад усе — держава та нація. Не заглиблюючись в аналіз усіх «за» і «проти», висловимо кілька міркувань. Чому країни вільного світу розставляють пріоритети саме в такій черговості — спершу людина, а тоді держава? Напевно, хочуть уникнути ризику проголосити інтересами держави ті, що насправді належать не загалу, не всьому народові, а лише невеликій частині політичної чи культурної еліти. Щоб уникнути підміни інтересів, країни з міцними демократичними традиціями першочергово дбають за права особистості, а тоді вже за інтереси держави та нації.

Чи придатна така схема для постколоніальних і постлінгвоцидних країн? Придатна, але, мабуть, не в усьому. Якщо незалежній Україні перейшла в спадок деформована мовна сфера, для її виправлення колективні інтереси держави та нації мали би бути вищими за приватні права окремих громадян. І такий пріоритет повинен зберігатися впродовж усього періоду постколоніального оздоровлення — доки мовну ситуацію не буде збалансовано, доки співвідношення активних носіїв української та російської мов не відповідатиме співвідношенню етнічних українців і росіян в Україні, доки титульна мова не посяде в нашій державі належного їй місця. Саме з такого орієнтира й такої черговості пріоритетів і повинна виходити мовна політика України в найближчому майбутньому. Тут ми всі мусимо бути максималістами.

У більш віддаленій перспективі з огляду на прогнозоване розмивання національної державності роль внутрішнього законодавства буде, вочевидь, знижуватися на користь міжнародного. Водночас розсунуться межі мовної свободи людини. Тож у справі повноцінного відродження української мови покладатися виключно на законодавство не випадає. Закони самі по собі не здатні забезпечити їй життєздатності. Політика заборон та примусу, якщо й буває ефективною, то нетривалий час. Це, так би мовити, батіг, а потрібні ще пряники. У вільному суспільстві міцне становище української мови більшою мірою залежатиме від високої мовної свідомості її носіїв⁷⁹. Найкраще, коли б ми самі були переконані у важливості повсякденного й повсюдного вжитку рідної мови, спілкувалися б нею не з принуки, а за покликом душі. Підтримувати її поширеність та престиж поряд із законодавством повинна також і сила громадської думки, поряд із державними установами — також і недержавні, громадські організації.

На теренах України крім української житимуть й інші мови. До поширених нині може додатися, наприклад, арабська — через прогнозований у майбутньому вал імміграції з Близького Сходу та Північної Африки. Сьо-

⁷⁹ Докладніше див.: *Селігей П. О.* Мовна свідомість: Структура, типологія, виховання. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — 118 с.

годні ми дбаємо передусім про захист української як мови більшості, проте меншинні мови так само потребують «охоронної грамоти», надто ті, які в Україні є корінними. Попри те що демократія — влада більшості, вона не повинна нехтувати інтереси меншин, зокрема національно-мовних.

Ключова суперечність полягає в тім, що передбачене законодавством поширення української мови неминуче звужує обсяг використання інших мов (аж до заборон в окремих сферах). Як тут краще вчинити? Схоже, не матимемо іншої ради, крім як шукати взаємоприйнятеного балансу між необхідністю утверджувати державну мову та забезпечувати мовні права національних громад. Орієнтир міг би бути таким: «Збереження мовного розмаїття при визначальній ролі державної мови як фактора національної єдності»⁸⁰. Держава гарантує підтримку меншинних мов, якщо їхні носії знають і вживають державну мову. При цьому важливо, щоб зросійшені українці та неукраїнці не сприймали її як чужу, накинуту, щоб у них не визрівало відчуття «це не моя мова, а отже, і не моя держава». Як показали трагічні події в Криму й на Донеччині, загарбник може провокаційно зіграти на цих відчуттях для «обґрунтування» анексії українських земель.

Крім балансу між державною та недержавними мовами потрібен баланс і в мовній політиці. З одного боку, задля зміцнення позицій української мови політика ця повинна бути непохитно рішучою. З іншого — не настільки жорсткою, щоб розпалювати дошкульні мовні протистояння, ба навіть війни. Якою ж бачиться нам ідеальна мовна політика майбутнього? М'якою, лагідною, неагресивною, компромісною. Не вимагати, а переконувати. Не карати, а заохочувати. Не нав'язувати, а зацікавлювати. Сильніший, якщо він справді такий, має бути великодушним до слабшого. Завдяки цьому, сподіваймося, вдасться досягти жаданої національної консолідації, міжетнічної солідарності, гармонійного співіснування етномовних меншин з українськомовним загалом.

Створення інституту Уповноваженого із захисту державної мови винагодило можливість системно відстежувати стан і поширеність української мови, неослабно пильнувати дотримання мовного законодавства, реагувати по гарячих слідах на явища мовної дискримінації. Щорічний звіт уповноваженого узагальнює відомості про функціонування державної мови в різних сферах, інформує про випадки нехтування мовних прав і заходи, вжиті для усунення цих порушень. Цей важливий напрям мовної політики слід, безперечно, розвивати й удосконалювати. Потрібна загальнодержавна програма оперативного відстежування мовної ситуації з особливою увагою до східних та південних регіонів. Система профілактики мовних

⁸⁰ Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ. — Київ: Вид. дім Д. Бурого, 2021. — С. 116.

конфліктів, серед іншого, має спиратися на прогнозу інформацію, яка допоможе вчасно запобігати ускладненням на мовному ґрунті.

Ще один поважний аспект мовної політики — співіснування в Україні державної та міжнародних мов. На практиці панує стихійно сформований розподіл: для внутрішньодержавної комунікації — українська мова, для взаємодії із зарубіжжям — переважно англійська. Такого роду диглосія «сприяє відкритості сучасних постіндустріальних суспільств і водночас захищає їх від розчинення у глобалізованому світі, забезпечуючи підтримку власної ідентичності шляхом збереження національних лінгвокультурних цінностей»⁸¹. Статус міжнародних мов у нашому законодавстві поки що ніяк не прописано. Громадяни самі вирішують, наскільки глибоко слід вивчати їх, а працедавці — чи доцільно вимагати їх знання при працевлаштуванні. Утім, уже сьогодні визріла необхідність законодавчо врегулювати межі їх використання в Україні. Ні, не для того, щоб захистити міжнародні мови (вони цього не потребують), а для того, щоб ці мови не наступали на державну в тих комунікативних сферах, де вона конче повинна жити.

Взаємодія української та іноземних мов відчутно посилиться після вступу України в Європейський Союз. Як це вплине на нашу мовну політику? Нагадаємо, право на рідну мову Євросоюз залічує до непорушних прав людини, а тому офіційно декларує і юридично закріплює практику мовного розмаїття. Перед освітніми закладами країн ЄС поставлено стратегічну мету: кожен європеець, крім рідної, повинен знати щонайменше дві європейські мови. Теоретично меншинні мови можуть розраховувати на правовий захист і всебічну підтримку. Принцип багатомовності витримується, наприклад, при доступі до інформації. У будь-яку установу (парламент, комісія, суд тощо) громадянин має право звернутись однією з офіційних мов ЄС і одержати цією ж мовою письмову відповідь. На оплату перекладацьких послуг спрямовується значна частка бюджетних коштів.

Щоправда, на практиці задекларовану багатомовність удається витримувати далеко не завжди. У ролі засобу міжнародного та ділового спілкування в ЄС неподільно хазяйнує англійська. В освіті вона фактично заступає собою інші іноземні мови. На вибір часто впливають економічні реалії: чим дужчий вплив ринку, тим більша в комунікації частка англійської і тим менша частка національних мов. Через велику економічну (та комунікативну) потужність англійської з нею важко змагатися навіть тим мовам, що є корінними в провідних країнах ЄС. Скажімо, місце німецької як міжнародної в ЄС не відповідає ані чисельності її носіїв (близько 90 млн), ані кількості країн, у яких вона різною мірою поширена (Німеччина, Ав-

⁸¹ *Чередниченко О. І.* Про мову і переклад. — Київ: Либідь, 2007. — С. 19.

стрія, Бельгія, Люксембург, Італія, Франція, Нідерланди, Угорщина), ані політико-економічним можливостям цих країн.

Після вступу нашої країни до ЄС українська мова набуде нового для неї правового статусу, зросте її вага в Східній Європі. У нашої мовної політики з'явиться закордонний напрям, а в зовнішньої політики — мовний аспект. Як відомо, чим більше запотребована мова поза межами свого ареалу, тим більша вага держави, тим більший її вплив на світовій арені. У майбутньому поживається вивчення нашої мови в країнах, які готують дипломатичні, торговельні, педагогічні, журналістські кадри для роботи в Україні. Присутність української мови за кордоном сприятиме формуванню зацікавленого, позитивного ставлення до України, розширенню радіуса нашого політичного та культурного впливу, стане одним з важелів реалізації наших стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів. Іншим державам буде легше зводити мости співпраці з Україною, якщо їхні представники спілкуватимуться з нами українською, а не російською, англійською чи якоюсь іншою міжнародною мовою.

Тож уже сьогодні час поміркувати над тим, як просувати українську мову за рубежом, як забезпечити їй щонайширше міжнародне функціонування. Ця діяльність, як і мовна політика загалом, повинна мати не спонтанний, а довготривалий, цілеспрямований характер. Її ключові напрями: 1) заохочувати українців, котрі опинилися за кордоном, зберігати знання рідної мови, спілкуватися нею зі своїми дітьми; 2) навертати іншомовців, особливо молодих, до вивчення української мови; організаційно та методично підтримувати її викладання в зарубіжних університетах; 3) широко впроваджувати інтернет-ресурси, інші цифрові технології в процес навчання української як іноземної; 4) для початківців розробити полегшений варіант української мови (на зразок «Simple English»), створювати ним цікаві й корисні інформаційно-навчальні матеріали (новини, сайти, звукокіжки, відеоролики, енциклопедії тощо); 5) приймати іспити й видавати сертифікати про володіння українською як іноземною; 6) сприяти роботі національних спілок викладачів української мови, створити міжнародну спілку викладачів української мови.

Для популяризації української мови за рубежом не зайве спиратися на досвід тих країн, які вже давно розгорнули у світі мережу своїх культурно-просвітницьких центрів (Британська рада, Американський дім, Французька спілка, Інститут Гете, Інститут Сервантеса, Інститут Адама Міцкевича, Інститут Конфуція тощо). Хотілося б, щоб діяльність Українського інституту стосовно поширення української мови була не менш ефективною за діяльність названих осередків. При цьому слід урахувати, що в майбутньому мовно-просвітницька робота більшою мірою розгортатиметься онлайн.

Розширювати присутність української мови в Україні та за її межами неможливо без фінансового підживлення. У добу глобалізації коштів не шкодують на підтримку навіть тих мов, яким, здавалося б, нічого не загрожує (французька, китайська, російська). Так, розкіш недешева. Проте, якщо допустити звуження вжитку мови сьогодні, завтра в його розширення доведеться вкладати куди більше (скупий платить двічі!). Усебічний розквіт української мови — питання не лише престижу України, її культури. Мова може стати цілком матеріальним активом. Приміром, завдяки гегемонії англійської в Євросоюзі та загалом у світі Велика Британія вже не одне десятиліття має зиск з продажу книжок, навчальних матеріалів, з викладання цієї мови іноземцям, прийняття іспитів тощо. Отже, для країни інвестувати в мову вигідно.

Зміцнити позиції української мови ледве чи можливо без якісного науково-аналітичного супроводу. Гідного фінансування потребує також наука про мову. Формула тут проста: не буде коштів — не буде мовознавства, не буде мовознавства — не буде внормованої мови, не буде внормованої мови — не буде Української держави. Перспективні для вітчизняної соціолінгвістики такі напрями, як прогнозування мовної ситуації в столиці та регіонах, підготовка рекомендацій з удосконалення мовної політики в Україні, аналіз мовного законодавства зарубіжних країн, вивчення й узагальнення світового досвіду збереження національних мов. Переймаючи цей досвід, важливо, однак, уникати сліпого копіювання, намагання механічно застосовувати в Україні рецепти, які або не надаються для наших реалій, або не здатні привести до жаданих результатів. У кожному разі потреба в соціолінгвістах, які спеціалізуються в галузі мовної політики та мовного планування, з часом зростатиме.

Власне, щоб національна мова не хиріла, а квітнула, потрібна розвиненість усіх галузей мовознавства, не тільки соціолінгвістики. Дехто з читачів здивується, дізнавшись, що 30-річний науковий супровід удержавлення української мови значною мірою тримався (а почасти тримається досі!) на здобутках іще радянського мовознавства: словники різних типів, граматики, кодифікованість літературних норм на різних рівнях, методика викладання мови тощо. І це парадоксально, адже в глухі часи російщення українську мову всіляко заганяли в підпілля. Натомість нині, коли їй скрізь дають зелене світло, розвиток мовознавства пробуксовує через хронічне безгрош'я. Наука про мову стала для нашої держави падчеркою.

Сьогодні багато хто з надією поглядає на грантову систему фінансування. У ній вбачають панацею, яка завдяки конкурентному відбору найкращих проєктів має піднести на небувалу височінь рівень наукових досліджень. Проте на ділі принцип грантового розподілу коштів часто-густо призводить до імітації, показухи, домінування «модних», «трендових» тем,

гонитви за швидкими результатами. А головне — така система породжує здебільшого вторинні, реферативні, похапцем зроблені статейки із сумнівною науковою цінністю. При цьому грантова система мало придатна для поглиблених, трудомістких, справді новаторських студій, що їх добротне виконання потребує не одного-двох років, а значно тривалішого періоду. А саме такі фундаментальні студії для гуманітаристики найбільш вартісні. Без комплексних досліджень, які узагальнюють великі масиви емпіричних даних, розбудовують принципово нові теорії, наше мовознавство не зможе втриматися на рівні вимог часу, не зможе здійснитися на вищій щабель у пізнаванні української мови як цілого.

Наука про мову посаджена нині на голодний пайок. Оплата мовознавчої праці незмірна з тим, що дає вона українській мові та Українській державі. Це оплата не розвитку, а повільного вимирання. Як виправити ситуацію? Крім гідного фінансування науки взагалі потрібна довгострокова державна програма розвою мовознавства у ХХІ ст., націлена на широке розгортання студій у найбільш актуальних і пріоритетних галузях. Поряд із соціолінгвістикою це історія та діалектологія української мови, укладання різнотипних словників великого обсягу, дальша розбудова науково-технічної термінології, корпусна лінгвістика, машинний переклад тощо. Чим кращі умови праці матимуть лінгвісти, тим краще буде оброблятися, удосконалюватися, поширюватися й зміцнюватися українська мова. Держава повинна обернути нарешті свій лик до потреб мовознавства, а його розвій зробити одним з пріоритетів своєї гуманітарної політики.

Якщо підходити до нашої мовної політики хронологічно, можна виділити певні вузлові пункти — опорні точки поширення української мови. Це свого роду плацдарми, надійне опертя на які зумовлює подальші успіхи в справі українізації. Серед комунікативних сфер першими такими точками стали освіта й держуправління. Утвердження української мови в згаданих галузях дало поштовх її нинішньому закріпленню у сфері послуг, ЗМІ, популярної культури. Своєю чергою, ці сфери стануть трамплінами для більшої українізації інтернету, поширення усної української мови, особливо серед містян, дітей і молоді.

З географічного погляду міцним бастионом мовної свідомості та мовної консолідації завжди була Західна Україна, особливо Галичина. Її роль в удержавленні української мови незаперечна. Нині такою ж опорною точкою помалу, але, сподіваємося, незворотно стає Центральна Україна, зокрема її обласні центри. При цьому особлива роль належить Києву: «<...> Саме він як зразок для наслідування найбільшою мірою може зробити українську мову спочатку престижною “модою”, а потім повсякденною звичкою»⁸².

⁸² *Ткаченко О. Б.* Українська мова: Сьогодення й історична перспектива. — Київ: Наук. думка, 2014. — С. 361.

Коли українська на вулицях столиці чутиметься частіше за російську, коли нею заговорять не лише на уроках і лекціях, а й у коридорах шкіл і вишів, це стане важливим сигналом того, що ми нарешті пробили кригу, здолали ключовий рубіж.

Потому, як столиця остаточно українізується, вона стане надійним форпостом для поширення української мови на Схід і Південь. У цих двох макрорегіонах осередками подальшої українізації в перспективі могли б стати такі великі міста, як Харків, Одеса, Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Кривий Ріг. Разом з тим слід бути готовим до того, що «розподіл України в мовному відношенні на здебільшого українськомовну й здебільшого російськомовну зберігатиметься ще впродовж тривалого часу»⁸³. Для дерусифікації всіх етнічних українців навіть за найкращих обставин може знадобитися не менше двох-трьох поколінь. При цьому важливо, щоб у мовному питанні між державою та громадянами панувала не конфронтація, а співпраця. Справа держави — створювати середовище, у якому функціонування української мови доцільне й необхідне, роль же громадян — наповнювати й підтримувати це середовище.

У підсумку мовну політику можна визнати справді успішною, коли вона забезпечує сильні позиції та високу життєздатність мови. Проте, як і будь-яка політика, вона є мистецтвом можливого. Її мети буде досягнуто, лише якщо сприятливими виявляться інші чинники — демографічна, економічна та комунікативна потужності мови. До аналізу цих чинників ми й перейдемо далі.

5.5. ДЕМОГРАФІЧНА ПОТУЖНІСТЬ

Без мови нема народу. Слушно й протилежне: без народу нема мови. Щоб національна мова жила й квітнула, потрібна спільнота, яка всякчас її вживає. Багато носіїв — мова рухається вперед, набирає висоту; мало — на неї чекають застій і занепад.

Скільки носіїв потрібно, щоб мова почувалася в безпеці? Діапазон доволі розлогий. Це може бути й 1 млрд, як у путунхуа (літературна китайська), і 80 млн, як у німецької, і 40 млн, як у польської, і 10 млн, як у чеської. Фінів лише 5 млн, а проте мова їхня повнокровно функціонує майже в усіх сферах життя. Носіїв кримськотатарської мови вдсятеро менше — 0,5 млн. До того ж вони розосереджені й далеко не завжди розмовляють нею як першою. Цієї кількості явно замало, щоб, наприклад, викладати нею в університетах, видавати наукову літературу, фільмувати художнє кіно, ставити оперні спектаклі. Мала демографічна потужність — одна з

⁸³ Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). — Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. — С. 423.

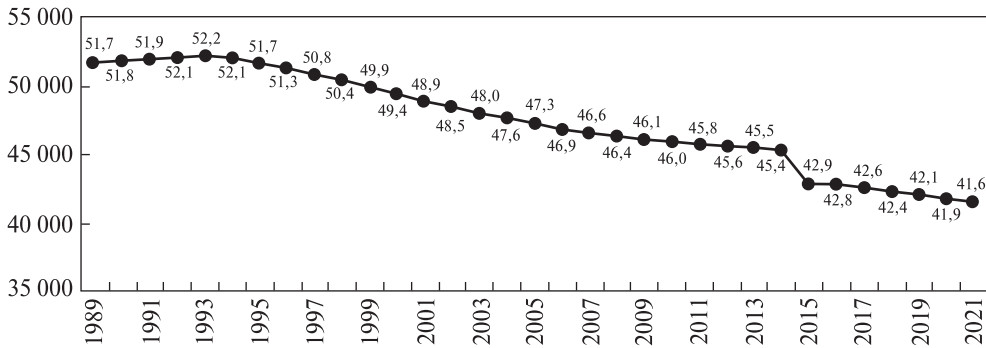

Рис. 15. Населення України, млн осіб (1989–2021). З 2015 р. не враховано мешканців Криму та Севастополя

Джерело: Державна служба статистики. URL: <https://bit.ly/40ZzpGu>

підстав, з яких кримськотатарську мову залічують до групи небезпечно загрожених. І хоча велич мови не вимірюється кількістю носіїв, як і велич людини не вимірюється її зростом, цей параметр для виживання мови аж ніяк не останній.

Щоб мова не виходила з ужитку, потрібно, щоб кількість її носіїв як першої збільшувалась або, принаймні, не зменшувалася. На жаль, прогнози тут невтішні. Попри те що народонаселення Землі невпинно зростає, демографічна потужність багатьох національних мов чимдалі знижується. Наша мова не виняток. Через низьку народжуваність, ранню смертність, високий рівень еміграції Україна три останні десятиліття потерпає від депопуляції. Поглиблений аналіз питання показує: схоже, ми котимося до демографічної катастрофи.

Від середини 1990-х років кількість померлих в Україні стабільно переважає кількість народжених. За цей час людність скоротилася з 52,2 млн (1993) до 45,4 млн (2014) (рис. 15). Щороку ми втрачали по 200–400 тис. громадян, що сумірно з населенням обласного центру (Полтава, Рівне, Тернопіль). Через окупацію Криму Україна втратила 2,4 млн співвітчизників. Точну кількість демографічних втрат унаслідок загарбання південного сходу України (2014, 2022) ще належить оцінити, проте, очевидно, що вона сягатиме 5–6 млн — це ті, хто лишився на окупованих територіях або був депортований у РФ. Віримо, втрати ці тимчасові.

За середнім прогнозом ООН, при незмінному рівні народжуваності та смертності населення України у 2050 р. становитиме 35,2 млн, а на 2100 р. скоротиться до 24,4 млн⁸⁴. Інакше кажучи, упродовж XXI ст. українців стане вповнину менше. Якщо зважити, що прогноз цей розраховано

⁸⁴ United Nations. Population Division. World Population Prospects 2019... URL: <https://bit.ly/315W11c>

включно з окупованими територіями та без урахування еміграційного відпливу, то на кінець століття ситуація може виявитися ще гіршою.

Для довготривалого відтворення людності потрібен коефіцієнт народжуваності, не менший за мінімальний показник — 2,2 дитини на кожну жінку. Тобто, для виходу з демографічної кризи 10 жінок мають народжувати щонайменше 22 дитини. У сучасній же Україні 10 жінок народжують 12 дітей (коефіцієнт 1,2). Відновитися при такому коефіцієнті неможливо. Навіть за сприятливого розвитку, попереджає демографиня Е. М. Лібанова, можна розраховувати на підвищення цього показника хіба що до 1,65–1,75. Тим часом, щоб відновити людність країни на рівні 52 млн, 10 українок повинні народжувати не менше 23–24 дітей, що за нинішніх обставин абсолютно нереально⁸⁵.

Депопуляція має наслідком зростання середнього віку, тобто постаріння нації. У наступні десятиліття частка осіб працездатного віку скоротиться, а частка пенсіонерів, навпаки, зросте. Поміж носіїв української ставатиме дедалі менше дітей і дедалі більше людей у віці.

Варто, однак, зауважити: депопуляція — явище не суто українське. Потерпають від неї чи не всі країни Європи, особливо Центральної та Східної. Найшвидше народжуваність падає в Болгарії, Угорщині, Сербії, Хорватії, країнах Балтії, Білорусі, Молдові. Середня народжуваність у країнах Євросоюзу — 1,4–1,5 дитини на родину. Звідси випливає, що першопричина нинішньої депопуляції зовсім не бідність (радіше навпаки: родини з нижчим добробутом народжують більше). Насправді репродуктивна поведінка залежить не так від статків, як від внутрішніх настанов, життєвих цілей, цінностей, що їх диктують культура та загальна атмосфера в суспільстві.

На жаль, шанси воскресити народжуваність українців на належному рівні доволі примарні. Це дає підстави долучити наш народ до категорії загрожених. Низька народжуваність не тільки скорочує чисельність української нації, а й підтинає демографічну потужність української мови.

Населення України зменшується також через масову еміграцію. Наша країна — одна з найбільших постачальниць досвідчених працівників і дешевої робочої сили в розвинені країни Заходу.

В індексі людського розвитку ООН Україна посідає лише 74-те місце. Стан економіки, свобода підприємництва, дохід на душу населення, якість освіти й медицини, середня тривалість життя, умови праці та відпочинку, законність і правопорядок — за всіма цими параметрами ми з великим відривом відстаємо від інших європейських держав⁸⁶. На батьківщині укра-

⁸⁵ Елла Лібанова: Майже половина українських юнаків не доживуть до 65 років через свій спосіб життя. URL: <https://cutt.ly/LH6Z91L>

⁸⁶ Пор. місця інших країн: Болгарія — 56, Білорусь — 53, Російська Федерація — 52,

їнци далеко не завжди можуть знайти роботу з гідним заробітком, тож волею-неволею роз'їжджаються світом у пошуках кращої долі. Основна маса емігрантів — економічно активні люди молодого та середнього віку. Якщо до 2014 р. багато хто виїздив на заробітки в Росію, то нині на першому місці Польща, яка спеціально спростила законодавство для трудових мігрантів. Інші країни, котрі приваблюють українських заробітчан, — Німеччина, Італія, Чехія, Велика Британія, Португалія, Іспанія, Франція, Ізраїль, США, Канада, Швеція. За даними ООН, у 2020 р. за кордоном постійно жили й працювали 6,14 млн наших співгромадян⁸⁷.

Велику хвилю міграції здійняла збройна навала Росії. На початок 2023 р. поза межами України опинилися, рятуючись од страхіть війни, 8,1 млн біженців, переважно жінки молодого та середнього віку з дітьми⁸⁸. І хоч більшість плекає намір повернутися в рідні пенати, схоже, нових демографічних утрат нам не уникнути. Чим довше точитиметься війна, тим більше мігрантів залишиться в країнах перебування. До жінок і дітей з часом долучаться чоловіки.

Навіть якщо вдасться швидко загоїти рани війни, підняти Україну з руїн і згарищ, ми ще довго відставатимемо за рівнем добробуту від інших країн Європи. Трудова еміграція триватиме. Зростатиме її довгостроковий характер: якщо впродовж 1990-х років була тенденція «поїхати, заробити, повернутися», то нині переважає намір «поїхати, улаштуватися, лишитися»⁸⁹. Зарубіжний працедавець не від того, щоб сповна використати роботящі уми та роботящі руки наших співгромадян. Молоді фахівці, діставши українську освіту, їдуть працювати за кордон, а знекровлена Батьківщина й далі потерпає від недобору лікарів, фармацевтів, інженерів, агрономів, науковців, програмістів тощо. Чи не стане наш вступ у Євросоюз початком «великого ісходу» з України кваліфікованих кадрів?

Масова трудова еміграція занапащає виробничий потенціал країни, глушить її економічний розвій, загрожує національній безпеці. Не менш фатальні її наслідки для української мови. Як тут не згадати М. П. Драго-

Румунія — 49, Угорщина — 40, Словаччина — 39, Латвія — 37, Польща — 35, Литва — 34, Чехія — 27, Франція — 26, Австрія — 18, Велика Британія — 13, Фінляндія — 11, Німеччина — 6, Норвегія — 1 (Human Development Report 2020. The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene. — New York: United Nations Development Programme, 2020. — P. 343–344. URL: <https://bit.ly/3Byv9T5>).

⁸⁷ United Nations. Department of Economic and Nations Social Affairs. Population Division. International Migrant Stock 2020: Origin. URL: <https://cutt.ly/rJe80yZ>

⁸⁸ Operational data portal. Ukraine refugee situation. Refugees fleeing Ukraine (since 24 February 2022). URL: <https://bit.ly/3LrEW1O>

⁸⁹ Докладніше див.: *Іващенко К.* Динаміка міграційних настроїв населення України: Що змінилося за 30 років? // Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності / 36. наук. праць. — Київ, 2021. — Вип. 8 (22). — С. 169–184.

манова: «Кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки»⁹⁰. У зарубіжних країнах українці потрапляють у чужомовне середовище, де можливості вживати рідну мову обмежені родиною та соцмережами. В інших колах доводиться переходити на мови країн проживання. Без освіти українською важко передати дітям її знання в повному обсязі, з умінням читати й грамотно писати. Типова ситуація: діти (друге покоління мігрантів) володіють мовою батьків лише пасивно, а онуки (третє покоління) не володіють нею взагалі. Емігранти, за великим рахунком, — утрачені носії української мови. Прикметно, що найбільший потік трудових мігрантів плине з переважно українськомовних областей: Закарпатської, Чернівецької, Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької.

Масштабна еміграція підриває не тільки демографічну, а й комунікативну потужність української мови. Адже поміж трудових мігрантів велика частка повноосвічених, заповзятливих, творчо активних українців. На Захід вони їдуть, щоб знайти краще застосування своїм талантам і здібностям, домогтися такого рівня добробуту, який би відповідав їхній кваліфікації. Є серед них і ресурс на вагу золота — перспективні науковці, особливо ж фахівці з природничих наук (генетика, фізіологія, медицина, хімія, фізика). Фактично Україна перетворилася на інтелектуального донора для цивілізованого світу. Не зерно, не олія, не метал — саме «мізки» виявилися найбільш конвертованим вітчизняним товаром. У той час, як ми експортуємо, причому за безцінь, наш інтелектуальний капітал, передові країни охоче його скуповують.

За колоніальних часів Московська імперія (зокрема й в іпостасі СРСР) масово заманювала високообдарованих українців у центр, зваблювала карколомними кар'єрними перспективами. Наче велетенська помпа, висмоктувала вона з підкорених земель численні таланти, ставлячи їх на службу своїм імперським цілям. Тисячі фахівців, найкращих професіоналів збагачували науково-технічний і культурний потенціал метрополії, примножували її силу, уславляли її велич. Україна ж тим часом вироджувалася в глуху, спустошену, духовно окрадену провінцію.

За нашого часу «крадіжка мізків» нікуди не щезла, а тільки набрала ще більшого розмаху, ще ширшої географії. Відоме багатьом англійське слівце *headhunting* буквально означає «полювання за головами»: фірма (корпорація) цілеспрямовано вишукує в конкурентів висококваліфіковані кадри, щоб перевабити їх вищими зарплатами. Відтік мізків — це, по суті, хедхан-

⁹⁰ Драгоманов М. П. Вибране: Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. — Київ: Либідь, 1991. — С. 306.

тинг світового масштабу. На Заході вже давно дотямили: у сучасному світі найцінніший ресурс — інтелектуальний. Тож полювання за талантами не спинається ні на секунду — через гранти, навчання, стажування, створення кращих умов життя та праці. До США, Канади, Великої Британії, країн ЄС сьогодні долучається Китай, який також, дбаючи за власне майбутнє, заходився «скупувати» науковців з усього світу. Переїхати до Піднебесної їх запрошують укупі з родинами, пропонуючи відразу нове житло, гідну зарплату, чималі «підйомні»⁹¹.

Рік у рік більшає молодих українців, які здобувають вищу освіту за кордоном. Якщо 2008 р. їх було 21,3 тис., то на 2017 р. ця кількість зросла в три з половиною рази й сягнула 77,4 тис.⁹² Популярні серед українського студентства університети Польщі, Чехії, Іспанії, Канади, Італії, Австрії, Великої Британії, Німеччини, США, Франції. Ці країни самі зацікавлені залучати нашу молодь — так вони підтримують власну систему вищої освіти. Деякі університети пропонують невисоку вартість навчання та проживання, пільгові або й безплатні програми. Наші юнаки та дівчата відчайдушно рвуться туди, вірячи, що це шлях на зарубіжний ринок праці, вікно можливостей для кар'єрного зростання. Освітня міграція найчастіше завершується неповерненням на батьківщину. За даними опитування 2018 р., серед 1 тис. українців, які навчалися в Польщі, в Україну планували повернутися всього-на-всього 6 %⁹³.

Мало надії, що в перспективі перекачування мізків з України спиниться або хоча б пригальмується. Нестача фахівців першої руки на вітчизняному ринку праці загостриться ще більше. Не виключена цілковита руйнація інтелектуального потенціалу держави.

Які наслідки того, що цвіт української нації все більше розквітає не вдома, а на чужині? По-перше, знижується рівень професіоналізму в багатьох царинах матеріального та духовного виробництва. «Найболючіша проблема сучасної України, — вважає академік і державний діяч В. П. Горбулін, — професійна деградація»⁹⁴. Особливо дається вона взнаки на рівні державного управління: «Саме дрімуча некомпетентність, катастрофічно низький рівень кваліфікації апарату значною мірою спричинили сповзання до краю прірви»⁹⁵. По-друге, еміграція найкращих обнулює інвестиції

⁹¹ Суржик Л. «Дайте модель фінансування науки, і я...». URL: <https://cutt.ly/5JpIRpR>

⁹² Стадний Є. Українське студентство за кордоном: Дані до 2017/18 навчального року. URL: <https://cutt.ly/VJpMivB>

⁹³ Українське студентство в Польщі: Політики залучення, інтеграції та мотивація і плани студентства. URL: <https://cutt.ly/KJp8rZj>

⁹⁴ Горбулін В. П. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. — Киев: Брайт букс, 2019. — С. 16.

⁹⁵ Там само. — С. 182. Гадаємо, висновок цей розділить кожен, кому не раз доводилося мати справу з нашими чиновниками — лихом давнім і сьогочасним. Неспроможні конкуру-

в українську освіту. Який сенс вкладати державні кошти в навчання фахівців, якщо після випуску вони поїдуть збагачувати ВВП інших країн? По-третє, виникають підстави говорити про свого роду негативну селекцію в нашому суспільстві. Доля будь-якої країни, серед іншого, залежить від якості її людського ресурсу. Чи матиме світле майбутнє країна, з якої масово виїзять професіонали, енергійні, тямущі, мислездатні громадяни? Відплив мізків сьогодні перешкоджає відтворювати ці мізки завтра, безповоротно погіршує генетичний фонд українського народу, загрожує люмпенізацією суспільства. По-четверте, ми перестаємо дорожити талантами, поцінювати інтелектуальну працю. Про це говорять жалюгідні зарплати учителів, викладачів, учених. Як і те, що наші ЗМІ часто-густо фаворизують не тих, хто здобув хорошу освіту й зумів на її основі чогось досягти в житті, а тих, кого природа покривдила здоров'ям чи розумом, кого доля обминула щастям чи успіхами, хто не може похвалитися суспільно значливими здобутками, змістовно прожитим життям.

Світовий індекс конкурентоспроможності талантів ранжує країни за здатністю готувати, приваблювати й утримувати кваліфікованих працівників. У 2022 р. Україна посіла в цьому рейтингу 66-те місце (поруч з Молдовою та Албанією; перші три місця — Швейцарія, Сингапур, Данія)⁹⁶. Маємо те, від чого застерігав Лі Куан Ю, батько сингапурського економічного дива: «Якщо погано керувати країною, здібні громадяни її полишать»⁹⁷. На жаль, у нас ніколи не було політики з плекання інтелектуального потенціалу. Деякі країни, що також потерпають від масової наукової еміграції, той самий Китай, запроваджують програми повернення додому цінних кад-

вати на ринку праці, вони на довгі роки й десятиліття осідають у відомчих кабінетах, де їм зручно приховувати власну вузькоглядність, зашкарублість, безініціативність, а заразом і являти простим смертним свою «владу». Папери, які плавом плывуть із цих кабінетів (накази, циркуляри, інструкції, вимоги, нормативи), крім того, що заважають працювати, часто несуть на собі печать якогось невиліковного тупоумства. Дуже шкода, що за своїм організаційно-інтелектуальним рівнем наша держслужба значно програє приватному сектору. При цьому низький професіоналізм компенсується загостреним інстинктом самозбереження. На пам'яті не один випадок, коли поставлений на чолі міністерства «прогресивний реформатор» з пафосом проголошував «нові підходи до управління», «сміливі та швидкі зміни», «системні новації», «масштабні трансформації», «ефективні управлінські рішення», «тотальну війну з бюрократією», а закінчувалося все тим, що бюрократична гідра буквально зжирала невдаху-реформатора з руками й ногами. Що ж до «найпрогресивніших змін», то внаслідок реалізації їх чиновництвом вони незмінно вироджувались у свою протилежність. Чи доживемо до часів, коли цей паразитарний клас буде замінено на дружній до людини штучний інтелект?

⁹⁶ The Global Talent Competitiveness Index 2022: The Tectonics of Talent: Is the World Drifting Towards Increased Talent Inequalities? / Eds.: B. Lanvin, F. Monteiro. — Fontainebleau: INSEAD, Portulans Institute, 2022. — P. 18.

⁹⁷ У першотворі: «But if you mismanage this place, the bright fellows will leave» (*Lee Kuan Yew. Hard Truths To Keep Singapore Going.* — Singapore: Straits Times Press, 2011. — P. 173).

рів. Для них створюють кращі, ніж в інших фахівців, умови праці, зокрема пропонують вищу зарплату.

Чи могла б Україна в оглядній перспективі обернути *brain drain* на *brain gain*? Для цього потрібно, щоб вітчизняний ринок праці став привабливою альтернативою зарубіжному. Потрібно створити зручності для роботи (обладнання, фінансування), не гірші за ті, що їх пропонують закордонні наукові центри та лабораторії. А ще вчені мають відчувати себе потрібними народу, державі, мають побачити можливості самореалізації на батьківщині.

Чи реально все це в Україні? Не тішмо себе ілюзіями. На Заході можливості для дослідництва ще довго будуть кращими. Той, хто отримав за кордоном роботу, житло, наукове ім'я, заледве захоче повертатися в рідне гніздо. Хіба для того, щоб помиратися... Для України експорт кваліфікованих кадрів — поки що вулиця з одностороннім рухом. Так, наукові емігранти можуть підтримувати взаємини з колишніми колегами, виступати консультантами, читати гостьові лекції, та все одно на повну «викладатимуться» там, де в них підписано контракт. У кращому разі в Україну вони вернуться своїми здобутками, працями, відкриттями.

Чи не єдиний певний спосіб підтримати виробничий та інтелектуальний потенціал України — імміграція. Поки українці виїждять за кордон, до нас на роботу або й постійне проживання приїждять чужоземці. Переважно це людність із Закавказзя та окремих країн Центральної Азії — головних, де рівень життя нижчий, ніж у нас. Сім'ї цих народів традиційно заводять удвічі-утричі більше дітей, ніж наші сім'ї. Це й дає шанс уникнути демографічної катастрофи. Про невідворотність такої перспективи говорить Е. М. Лібанова: «Сюди приїдуть інші люди. Замість українців на цій землі будуть жити інші етноси. Держава в центрі Європи не буде пустелею, хтось обов'язково тут житиме. Питання в тому, хто. Хотілося б, щоб українці»⁹⁸.

Справді, через велелюдні міграційні потоки жодна країна не може лишатися тепер етнічно однорідною. У Західній та Центральній Європі, де також не відбувається природного заміщення людності, демографічна проблема вже кілька десятиліть залагоджується саме через компенсаційну імміграцію. Якщо з Великої Британії чи Німеччини хтось виїздить у США, на його місце приїздить поляк. Місце поляка в Польщі займає українець. А хто займе місце українця в Україні? Ким компенсувати наші демографічні втрати?

Якщо в перші роки незалежності до нас поверталися впереваж етнічні українці, що проживали в інших республіках спочилого СРСР, то від середини 1990-х років побільшало вихідців з колишніх азійських та закавказьких республік, а також уродженців Афганістану, Пакистану, Сирії.

⁹⁸ Демограф Елла Лібанова: Україна не буде пустелею, питання в тому — хто житиме на цій землі. URL: <https://cutt.ly/4JhHtAx>

За підрахунками ООН, у 2020 р. кількість громадян України, народжених поза її межами, становила 4,9 млн осіб⁹⁹.

Поки що в очах іноземців наша країна не надто приваблива. Справа не тільки в браковій високооплачуваних робочих місць. Скажімо, біженці потребують щедрих соціальних виплат, яких ми ще довго не зможемо забезпечити. Масові мігранти обиратимуть Україну тоді, коли в нас поліпшиться економічна ситуація, розширяться можливості вигідного працевлаштування, а рівень матеріального добробуту стане таким самим, як в інших країнах Європи (або, принаймні, не набагато нижчим).

Хай там що, немає сумнівів: до кінця ХХІ ст. етнічний склад нашої країни помітно зміниться. Кількість українців та представників одних нацменшин (росіян, білорусів, кримських татар, молдаван, румунів, болгар, угорців, поляків, євреїв, вірменів) знизиться, а кількість представників інших меншин, навпаки, зросте. Ідеться завперше про вихідців із близькосхідних та африканських країн, у більш віддаленій перспективі — індійців, китайців, в'єтнамців. Додатковим поштовхом до нових міграційних хвиль стане вступ України до Євросоюзу, законодавство якого відкриває шлюзи для вільного пересування та розселення в усіх країнах-членах. Зміна ситуації оприявниться тоді, коли в мегаполісах України повиникають густонаселені мовно-національні гетто. Вони ще більше приваблюватимуть потенційних мігрантів з відповідних країн. Якщо окреслені демографічні тенденції виявляться досить тривкими, у ХХІІ ст., імовірно, деякі нинішні меншини вже не будуть меншинами. Меншиною можуть стати самі українці...

Звісно, перспектива нерадісна й мало в кого вселяє оптимізм. Та спробуймо оцінити цей прогноз економічно. Через невідворотне постаріння української нації гостро постане проблема пенсійного забезпечення. Хто працюватиме й платитиме податки? Хто доглядатиме стареньких? Чи встигнемо ми взагалі піти на пенсію, якщо пенсійний вік раз по раз зростатиме? Виходить, приплив трудових мігрантів — це вже навіть не питання вибору, а суворий економічний імператив. У ХХІ ст. процвітання держав залежатиме від того, скільки трудових ресурсів їм вдасться завербувати до своїх економік. Не виключено, країни навіть конкуруватимуть за мігрантів. Отже, міркувати слід не про те, відкривати кордони чи ні, а про те, ким заповнити робочі місця, як привабити з-за кордону чимбільше вмілих рук і світлих голів.

Так, погано асимільовані іммігранти, попереджає Ф. Фукуяма, є гальмом для держави й подеколи криють у собі загрозу національній безпеці. Натомість іммігранти добре асимільовані привносять здорову розмаїтість

⁹⁹ United Nations. Department of Economic and Nations Social Affairs. Population Division. International Migrant Stock 2020: Destination. URL: <https://cutt.ly/wJjiKf>

у будь-яке суспільство¹⁰⁰. Освічений, працевлаштований іммігрант — великий плюс для економіки: він працює, збільшує ВВП, сплачує податки, стимулює внутрішній попит. Сьогодні іммігранти зайняті у сфері послуг, приміром, у роздрібній торгівлі. Іноземні громадяни нерідко керують українськими філіями міжнародних структур, зокрема фінансових. З часом українське виробництво можуть заповнити вихідці зі східних країн (китайці, корейці, індійці). Якщо вдасться налагодити приплив у країну трудових мігрантів, слід розумно використовувати всі їхні переваги як економічної сили.

Отже, будьмо реалістами: уникнути масової імміграції ми не зможемо. А що зможемо? Вести грамотну, стратегічно зорієнтовану міграційну політику. Ясно, що нам доведеться приймати людей з радикально іншою вірою, культурою, іншим світоглядом і світовідчуттям. Не кажучи вже про їхні рідні мови, які типологічно й генетично дуже далекі від української, бо навіть не належать до індоєвропейської сім'ї. Тим-то мовний аспект нашої міграційної політики мав би стати одним з пріоритетних.

Спостереження показують: звичайно рідна мова іммігрантів зберігається як перша тільки в першому-другому поколіннях. Для третього-четвертого поколінь рідною стає вже мова того народу, серед якого вони оселилися. Відбувається це через природну асиміляцію, прискорену етнічно мішаними шлюбами. В ідеалі ми могли б очікувати, що онуки-правнуки іммігрантів стануть уже суціль українськомовними. Звісно, ліберально-демократичне суспільство не повинне вимагати від нацменшин розчинятися до останку в панівній більшості. Кожен має право леліяти кровну сув'язь із рідною мовою, вірою, культурою. Проте щоб стати повноправним громадянином країни, у яку переселився, певна інтеграція в суспільство все ж потрібна. І бажано, щоб вона була добровільною, а не примусовою.

Гляньмо, однак, на досвід країн Західної Європи. Вони часто стикаються з упертим небажанням прибульців з Азії та Африки переймати місцеві традиції, норми, цінності. Німеччина натепер є третьою країною світу за кількістю іммігрантів¹⁰¹. Попри систематичні державні заходи з асиміляції великі нацменшини (турецька, російська, арабська) живуть власним життям, фактично утворюючи «паралельні суспільства». Тривко зберігають свою особність, дуже неохоче призвичаюються до місцевих реалій, правил співжиття. Відмежовуватися їм допомагають засоби масової комунікації. Турки дивляться турецькі телеканали, росіяни — російські, араби — арабські. Основне, а часто і єдине коло їхнього спілкування в соцмережах — земляки, країни, колишні співвітчизники. Мешкають вони здебільшого

¹⁰⁰ Фукуяма Ф. Проти політики ідентичності. URL: <https://zbruc.eu/node/86956>

¹⁰¹ У Німеччині до них офіційно застосовують політкоректний вислів «людина з міграційним корінням» («Menschen mit Migrationshintergrund»).

в етнічно замкнених анклагах, не цікавлячись ані культурою, ані повсякденням своєї нової батьківщини. Засвоювати німецьку не квапляться, навіть попри те, що без неї годі стати рівноправним громадянином. Існує небезпека, що іммігранти спілкуватимуться з корінними жителями не німецькою, а англійською мовою, оскільки більшість німців, особливо молодих, володіють нею досить непогано. Сьогодні в країні 15,8 млн осіб з «міграційним корінням», що становить 18,9 % населення¹⁰². З плином часу відсоток «нових німців», безумовно, зростатиме. Їхня мала залученість до німецького суспільства — бомба сповільненої дії, що в майбутньому несе ризики мовних, етнічних, релігійних, культурних, ба навіть політичних міжусобиць з корінними жителями.

Такі ж проблеми постануть і перед Україною, коли за кілька десятиліть її накриє міграційне цунамі. І з огляду на нашу специфічну мовну ситуацію проблеми ці можуть виявитися ще гострішими, ніж на Заході. Щоб отримати українське громадянство, іммігрантові, серед іншого, потрібно опанувати державну мову. Та оскільки в багатьох регіонах, включно зі столицею, українськомовне середовище досі не переважає, маємо ще одне, альтернативне середовище асиміляції — російськомовне. Іноземним студентам, котрі навчаються, наприклад, в університетах Харкова, Дніпра, Одеси, нелегко відшукати співрозмовників, які допомогли б їм подужати живу українську мову. Прикметно, що російська досі домінує у сферах, привабливих для трудових мігрантів: бізнесі, виробництві, сфері послуг. Не знати, як швидко зміниться ситуація.

Надто бурхливий потік іммігрантів, високий рівень народжуваності серед них загрожують не просто перекроїти демографічну мапу України, а й різко похитнути усталений мовно-національний баланс. Чим численніша етноспільнота, тим імовірніше, що вона зажадає законодавчих змін, які легалізували б ширший ужиток її мови. Відхилення цих вимог може здійснити шквал обурення з ризиком перерости в мовний розбрат. *Щоб імміграція не загрожувала державній мові, вона повинна бути не навальною, а по змозі поступовою, помірною, дозованою, а також етнічно різноманітною (без явної переваги одного чи кількох етносів). Обсяги імміграції повинні бути такими, щоб переселенці не ізолювалися під ковпаком національних гетто, а встигали б планомірно розчинятися в українськомовному середовищі.*

Щоб зберегти в майбутньому національне обличчя України, державність і високу функційність української мови, потрібен дієздатний, відлагоджений механізм натуралізації мігрантів. Міграційне законодавство має бути спрямоване на беззастережну інтеграцію новоприбулих в українське суспільство.

¹⁰² United Nations. Department of Economic and Nations Social Affairs. Population Division. International Migrant Stock 2020: Destination. URL: <https://cutt.ly/wJjiKf>

У цій справі маємо певні успіхи. Згадаймо, що Закон України «Про імміграцію» (2001) взагалі не містив жодних норм, які б зобов'язували іммігрантів знати державну мову. Закон «Про громадянство України» (2001) як одну з умов надання громадянства висував доволі розпливчасту вимогу «володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування» (п. 5. ст. 9). Неясно, який саме рівень володіння достатній для отримання громадянства і який механізм реалізації цієї норми? Натомість Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) зобов'язує претендентів на громадянство не просто належно володіти державною мовою, а й підтверджувати це складанням іспиту (ст. 7). Відвідувати мовні курси з наступним іспитуванням слід було б зобов'язати також і тих «варягів», які не прагнуть громадянства, але планують тривало проживати в Україні.

Звісно, для кращої реалізації мовної політики щодо іммігрантів слід і далі поліпшувати законодавство. Проте й у нинішньому вигляді воно є ефективним регулятором міграційних процесів. Знання державної мови (мови вторинної соціалізації) повинне стати «ситом» для відбору тих іноземців, котрі здатні безпроблемно інтегруватися в українське суспільство.

Претендентів на громадянство корисно заохочувати, апелюючи як до їхньої свідомості, так і до здорового прагматизму. Роз'яснювати, що в нашій державі мовою міжнаціонального спілкування є українська, що жодна інша мова не може повноцінно заступити її в цій ролі й що навіть машинні перекладачі, хоч які досконалі, не замінять її знання. Необхідність опанувати державну мову переселенець має сприймати не як принуку, а як почесний обов'язок перед своєю новою батьківщиною. Адже інакше він не зможе ясно виповідати думок, не зможе вповні скористатися зі своїх прав, матиме клопоти з навчанням і працевлаштуванням. Усе, що йому залишиться, — маргінальний статус, чорноробська праця, жебрацька зарплата. Чим вищий рівень кваліфікації мігранта, тим важливіше йому знати українську мову. Чим краще він її вивчить, тим ширші можливості перед ним відкриються, тим комфортніше він почуватиметься в Україні.

Коли іноземець опановує якусь «імперську» мову, природні носії цих мов сприймають це як щось звичайне, саме собою зрозуміле. Коли ж предметом вивчення стає мова не імперська, а, навпаки, гноблена й зневажена (колись або тепер), то це різко збільшує повагу та увагу до іноземця¹⁰³. До неукраїнця, який вільно розмовляє українською, ми стави-

¹⁰³ Знаний мовознавець, академік НАН України Г. П. Півторак, будши на початку 1960-х років аспірантом, приїхав на стажування в Білорусь — вивчати й досліджувати білоруську мову. Поява в Мінську посланця України стала подією, резонансна новина хутко облетіла всі тамтешні гуманітарні кола (Григорій Петрович Півторак: Біобібліографія до 75-річчя. — Київ: Вид. дім Д. Бурого, 2010. — С. 18).

мося по-особливому: беззастережно сприймаємо його як «свого». У нього з'являється шанс стати активним, відомим і поважним членом громади, можливість бути обраним чи призначеним в органи державного управління, місцевого самоврядування. Словом, опанувавши державну мову, він входить у наш суспільний організм як рівноправний громадянин, як органічна клітина. Доречно наводити позитивні приклади представників інших народів, які вивчили, звичайно в зрілому віці, українську й зуміли блискуче зреалізувати на її основі свої таланти та здібності. У цій когорті поети (Р. Ш. Чілачава), військовики (О. С. Сирський), політики (Р. А. Чубаров, А. З. Чийгоз), журналісти (О. С. Суханов, А. І. Муждабаєв), співачки (Антоніна й Світлана Сухорукови — учасниці «Тріо Мареничів»), діячі кіно (А. Ш. Сеїтаблаєв), люди науки (Н. В. Полонська-Василенко, Дж. Мейс, М. Мозер), служителі Феміди (Г. А. Мамедов, І. С. Новіков). Не завадять і «антиприкладі», коли кепське знання української не тільки заважало професійній діяльності, а й породжувало дошкульні кпини, виставляло посадовця на посміховисько (М. Я. Азаров, А. Б. Аваков).

Утім, не лише законодавство — саме життя повинне навертати переселенців до української мови. Ми, українці, маємо орудувати нею скрізь і завжди. Потрібна тотальна українськомовність. Бо нащо прибульцям українська, як нею не розмовляють самі українці?¹⁰⁴ Мало хто вчитиме мову тільки за те, що вона «дзвінка», «співуча», «солов'їна», «калинова». А от коли без неї не впорати жодної справи — ні в побуті, ні на роботі, ні в установах, — тоді всі збагнуть, що іншої ради, як тільки добре опанувати її, немає.

Зі свого боку Українська держава має подбати про все необхідне для мовної адаптації іммігрантів. Кожен, хто бажає вивчити українську, повинен бути забезпечений такою можливістю в повному обсязі. Потрібні новоякісні навчально-дидактичні матеріали (методики, програми, підручники, словники, тести, інтерактивні курси, звуко- та відеоресурси), диференційовані за рівнем володіння мовою (початковий, базовий, просунутий), віком учнів (діти, молодь, дорослі), їхньою першою мовою (англійська, французька, арабська, перська, китайська, в'єтнамська, гінді тощо). Останній чинник потребує особливої уваги методистів, адже кожен народ сприймає українську по-своєму. Поки що неясно, чи збережуться в майбутньому такі форми навчання, як аудиторні заняття, очні мовні курси. Мабуть, доцільніше відразу планувати розбудову сучасної дистанційної системи, приступної всім охочим у зручний для них час, безвідносно до місця їхнього перебування, орієнтованої на їхні індивідуальні потреби та зацікавлення.

¹⁰⁴ «Мова зникає не тому, що її не вивчають чужі, а тому, що її не вживають свої» — цей афоризм баскійського поета Х. Арце представлено як експонат у Лінгвістичному навчальному музеї при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Показник ефективності мовної асиміляції — зростання числа іммігрантів, котрі володіють українською як другою такою мірою, що здатні по-розумітися нею в побуті та на роботі. Оскільки досконале засвоєння мови можливе лише у віці до 12–14 років¹⁰⁵, для першого покоління успіх — це досягнення рівнів незалежного користувача (B1, B2). Для другого-третього можливе досягнення рівнів досвідченого користувача (C1, C2). Третє і наступні покоління в принципі мають знати українську краще за мову своїх предків. Акцент і помилки неминучі, але ними можна знехтувати, якщо нас більше цікавлять мета й зміст спілкування, ніж бездоганне дотримання норм. Зрештою, хто з нас, українців, може похвалитися взірцевою літературною мовою? Мало хто. Головне, щоб саме українська мова ставала для іммігрантів та їхніх нащадків провідним засобом особистісного самовираження й самоствердження в Україні.

XXI–XXII століття ознаменують нову віху в взаємодії української мови з іншими мовами¹⁰⁶. Масовий вплив іммігрантів значно ускладнить мовну ситуацію в нашій державі. Різко зросте кількість носіїв двох мов — східної (рідної) та української (вивченої). Першою вони спілкуватимуться в приватній сфері (родина, побут, релігія, культура), другою — у громадській (освіта, робота, взаємодія з державою). У випадках неповного засвоєння української типовою стане інтерференція двох мов, поява нових суржиків (арабсько-українського, китайсько-українського, в'єтнамсько-українського тощо).

Слід очікувати структурних змін і в самій українській мові. Адже носії східних мов неодмінно привнесуть у своє українське мовлення специфічні риси: звукові, інтонаційні, морфологічні, лексичні, фразеологічні. Напевно, дехто сприйме це як спотворення, засмічення, нівечення. Та чи варто знімати тривогу? Маємо змиритися з тим, що українська мова як державна належатиме всім громадянам України, а не тільки етнічним українцям. Надіймося, згадана інтерференція буде все ж не фатальною. Англійською в США вже кілька століть розмовляють американці найрізноманітнішого расового та етнічного походження, а проте вона тривко зберігає свою внутрішню цілісність. Те саме слухне й щодо англійської мови інших традиційно іммігрантських країн (Велика Британія, Канада, Австралія).

Будь-яка мова сильна тим, що приваблює до себе людей різних національностей і повертає їхню мовну діяльність собі на користь. Ось чому *для майбуття української мови важливіше не те, якого етнічного походжен-*

¹⁰⁵ Аврутин С. Усвоение языка // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления. — Москва: Эдиториал УРСС, 2002. — С. 273.

¹⁰⁶ З огляду на це маємо підстави прогнозувати появу у вітчизняному мовознавстві ще однієї галузі — міграційної лінгвістики. Предметом її досліджень стануть явища та проблеми, що виникають при взаємодії української мови з новими «іммігрантськими» мовами.

ня її носії, а те, наскільки вони освічені, розумні, творчі, енергійні, працьовиті. Інакше кажучи, явище демографічної потужності мови передбачає не лише кількість, а і «якість» носіїв. Економісти в цьому сенсі вживають термін *людський капітал*, тобто сукупність усіх знань, умінь, навичок, талантів, які притаманні членам певної спільноти. Національний людський капітал подвоює продуктивність праці й забезпечує високу конкурентоспроможність країни.

Як ми вже писали, у сучасному світі знання, надто фундаментальні, відіграють вагомішу роль, ніж традиційні чинники економічного поступу (природні, енергетичні, фінансові). Інтелект виступає нині ключовим ресурсом будь-якої країни. Її майбуття залежить від того, наскільки вона спроможна відтворювати людський капітал і ставити його на службу своїм інтересам. Багатий людський капітал — умова входження країни до числа передових і заможних. Чим більше в країні талановитих громадян, цього золотого запасу нації, тим вона успішніша. Важливо підкреслити: людський капітал розкривається не лише в секторах матеріального виробництва та сфери послуг. Здатність народу плекати свою мову, творити культуру, підтримувати їхні життєздатність і конкурентоспроможність у добу глобалізації також прямо залежить від якості людського капіталу.

У цьому зв'язку згадаймо концепцію креативного класу, що її висунув американський економіст і соціолог Р. Флорида¹⁰⁷. Креативний клас — це фактично творча еліта, яку автор вважає за рушійну силу міст і регіонів. Це ті, на кому тримається суспільство, хто творить і примножує авторитет своєї країни. Креативна людина, на відміну від «масової», не спокушається на високі, добре оплачувані посади. Її більше вабить робота творча, що приносить не так прибуток, як моральне задоволення, відчуття співпричетності до народження чогось великого, масштабного, суспільно значущого. Яскрава індивідуальність, загострене чуття свободи, пошук шляхів для самореалізації — це також про креативну особистість. Найбільше таких людей опиняється там, де створено відкрите, толерантне, сприятливе для самовираження середовище. Саме ті країни, які пропонують найкомфортніші умови для креативного класу, які зуміли привабити чимбільше творчого люду (науковців, інженерів, програмістів, письменників, митців), і вибиваються у світові лідери. Ті ж країни, де творців гноблять, кривдять, зневажають, де замість сприяння завдають їм утисків, перешкод і обмежень, — фатально втрачають можливості інноваційного розвитку, спускаються на дно, починають пасти задніх.

Нема сумнівів: у майбутньому роль людського капіталу, творчих особистостей у досягненні країнами прогресу та добробуту лише зростатиме.

¹⁰⁷ Флорида Р. Homo creativus: Як новий клас завойовує світ / Пер. з англ. — Київ: Наш формат, 2018. — 380 с.

Поглибитися розшарування країн на інтелектуально передові й інтелектуально відсталі. На ті, що якнайповніше використовують потенціал творців, і ті, що слугують лише колискою талантів з наступним їх «експортом» у закордоння.

Хіба Україна бідна на інтелектуальні ресурси? Аж ні, вони були, є і будуть. Біда в тім, що нам ніяк не вдається цим скарбом грамотно скористатися. Ми розучилися знаходити обдарованих людей, створювати їм сприятливий клімат — фінансовий, матеріально-технічний, кадровий, побутовий¹⁰⁸. Ми практично не здатні конкурувати за таланти на світовому ринку праці. Через низьку технологічність і малу наукомісткість виробництва наш внутрішній ринок потребує головно дешевої робочої сили. Що ж до кваліфікованих кадрів, то їх або не потребують, або не можуть забезпечити гідними, не нижчими, ніж в інших країнах, зарплатами. Не дивно, що все більше наших першокласних фахівців «випурхують» за рубіж у пошуках покупців на свої «мізки». Тимчасом як розвинені країни роблять усе для поліпшення свого людського капіталу, ми робимо все для його погіршення.

«Інтелект — могутнє джерело суспільного зростання. Однак він потребує захисту і нарощування. В організованому суспільстві підтримка інтелекту має стати найголовнішим пріоритетом державної політики»¹⁰⁹. Будь-яка відповідальна держава повинна по-батьківськи дбати про людський капітал, створювати можливості для всебічного розвитку своїх громадян, для розквіту їхніх обдарувань і здібностей. Освіта, наука, охорона здоров'я, сфера безпеки, міграційна політика — усі ці інститути повинні працювати на те, щоб громадян України було багато, щоб вони були фізично здоровими, всебічно розвинутими, духовно наповненими, щоб своїми професійними навичками могли скласти конкуренцію громадянам передових країн.

Піклуючись про якість людського капіталу, потрібно брати курс не на дешеву робочу силу, а на вишкіл таких фахівців, котрих у майбутньому не зможуть замінити роботи чи штучний інтелект. В ідеалі Україна мала б стати світом найкращих можливостей для професійної реалізації в різноманітних сферах (бізнес, наука, техніка, ІТ-сфера, мистецтво, спорт, громадське життя). Країна, де кожен може застосувати свої творчі здібності, реалізувати таланти й отримати все, на що він заслуговує, неодмінно приваблюватиме вихідців з інших країн, принадажуватиме «мізки» з усього світу. Верховенство права, захищеність приватної власності, високотехноло-

¹⁰⁸ Достатньо нагадати, що серед нобелівських лавреатів — дев'ятеро осіб, що народилися в Україні або на українських етнічних землях. Професійно реалізуватися вони змогли поза межами батьківщини й премію отримали не як українці, а як громадяни інших держав. Наших же вчених, письменників цією престижною премією досі не відзначено.

¹⁰⁹ Андрущенко В. П. Організоване суспільство: у 2 кн. — Київ: Знання України, 2018. — Кн. 2. — С. 547.

гічне виробництво, розвинена інфраструктура, соціальна справедливість, висока культура побуту, престиж знань, пошана до людей творчої праці — саме в такій країні хочеться жити й працювати.

Чи варто нам скористатися з досвіду інших країн? Напевно, Україні більше надасться приклад не США, а Сингапуру. Лі Куан Ю, багаторічний прем'єр-міністр країни, для розбудови сучасної економіки вирішив масово залучати кваліфікованих фахівців, людей творчих професій. З одного боку, на всіх ланках сингапурської системи освіти повним ходом тривали відбір і навчання «майбутніх геніїв», з іншого — до університетів готовно приймали іноземних студентів і найздібнішим пропонували залишитися в країні. Завдяки цьому «приплив мізків» у країну втричі перевищив їх «відплив» за кордон. У результаті Сингапур став країною високотехнологічного, наукомісткого виробництва, одним з провідних експортерів електроніки, нафтохімічних та фармацевтичних продуктів, біомедичного обладнання, фінансових послуг, інформаційних технологій. Сингапур тривало перебуває поміж країн-лідерок за ВВП на душу населення, за індексом економічної свободи та індексом легкості ведення бізнесу ¹¹⁰.

Першорядні завдання, що стоять нині перед Україною, — перемоги у війні, відстояти незалежність, подолати зубожіння, оздоровити економіку, піднести українську освіту, науку, культуру, зберегти й розвинути українську мову. Годі успішно виконати всі ці завдання, якщо не підтримувати й не нарощувати наш головний ресурс — людський капітал. В умовах глобальної конкуренції за таланти наша політика в цій сфері повинна бути не просто ефективною, а по змозі кращою, ніж в інших країнах.

Завдяки збільшенню кількості населення України, поліпшенню якості її людського капіталу підвищиться й демографічна потужність української мови. Спілкуватися нею, збагачувати, інтелектуалізувати, ушляхетнювати її будуть усі громадяни України незалежно від етнічного походження.

5.6. ЕКОНОМІЧНА ПОТУЖНІСТЬ

Аналізуючи роль людського капіталу в поліпшенні демографічного потенціалу української мови, фактично ми вже торкнулись економічних аспектів. Адже людський капітал, строго кажучи, — категорія не так демографічна, як економічна. Далі спробуємо з'ясувати, як розвиток української національної економіки може вплинути на майбутнє української мови.

У вітчизняній лінгвістиці поняття економічної потужності мови ще не стало цілком узвичаєним. Один з небагатьох прикладів його застосуван-

¹¹⁰ Докладніше див.: *Лі Куан Ю*. Із третього світу в перший. Історія Сингапуру: 1965–2000 / Пер. з англ. — Київ: КМ-Букс, 2016. — 760 с.

ня — ранговий список мов за економічною потужністю, вирахований за часткою у світовому ВВП¹¹¹. Станом на 1996 р. у першу п'ятірку входили англійська, японська, німецька, французька й іспанська мови. Серед зарубіжних студій показовим є аналіз економічної потужності німецької мови¹¹². Вона виявляється, наприклад, у тому, що під час контактів німецьких фірм з фірмами країн Центральної та Східної Європи звичайно використовується саме вона, а не польська, чеська чи українська. І це закономірно. Під час будь-яких (не лише ділових) зносин громадян економічно слабших країн з громадянами економічно сильніших країн перші майже завжди переходять на мову других. Тоді як перехід других на мову перших трапляється зрідка, хіба що як виняток. Нерівність економік, по суті, призводить до комунікативної нерівності мов.

Економічна потужність конкретної мови дається взнаки й тоді, коли вирішують, чи варто опановувати її як іноземну. Чим більше ділових партнерів послуговуються цією мовою, чим важливіше її знання при працевлаштуванні, чим більші дивіденди вона приносить, тим більша мотивація до її вивчення. Або візьмімо для прикладу цифрове середовище. Автор відеороликів, коли має змогу обирати, якою мовою створювати їх, радше віддасть перевагу міжнародній мові. Вона забезпечує ширшу, ніж національна мова, глядацьку аудиторію, а це більша кількість переглядів, уподобайок, коментарів, поширень, передплатників. Відповідно зростають монетизація відеоканалу й заробіток автора. І в цьому теж дається взнаки економічна потужність тієї чи іншої мови.

Проте залежність мови від економіки виявляється не лише у сфері підприємництва. Як знаємо з історії літературних мов, часто вони поставали на основі наріччя (говору) того краю, який був економічно найрозвиненішим. Мовлення тамтешніх жителів сприймають як більш правильне, зразкове, престижне, а тому варте наслідування та внормування. Говір провідного в господарському плані регіону здобуває особливий статус, завдяки чому консолідує довколишні говори в єдину літературну мову. Так, в основу спільногрецького койне лягло аттичне наріччя (IV ст. до н. е.), в основу латинської літературної мови — міський говір Рима (III–II ст. до н. е.), іспанської — кастильське наріччя (XIV ст.), французької — міський говір Парижа (XV ст.), англійської — міський говір Лондона (XV ст.), сучасної японської — міський говір Токіо (XIX–XX ст.), сучасної китайської дер-

¹¹¹ Тищенко К. М. Основи мовознавства: Системний підручник. — Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2007. — С. 39.

¹¹² Ammon U. Schwierigkeiten bei der Verbreitung der deutschen Sprache heute // Muttersprache. — Wiesbaden, 1997. — № 1. — S. 17–34; Ammon U. Sprecherzahl und ökonomische Stärke von Deutsch // Ammon U. Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt. — Berlin: De Gruyter, 2015. — S. 157–197.

жавної мови (путунхуа) — міський говір Пекіна (XX ст.) тощо. Ступінь діалектної роздрібненості мови залежить від того, наскільки економічно розвинений її ареал. На територіях, де переважає рільництво, ледь не кожне поселення має свій говір. З розвитком же промисловості, транспортної інфраструктури, внутрішньої торгівлі, зі збільшенням мобільності робочої сили, початком урбанізації місцеві діалектні риси згладжуються та поступово відмирають.

Ще важливішим економічне життя виявляється на етапі функціонування вже сформованих літературних мов. Для О. Б. Ткаченка ефективна економіка була таким же істотним параметром стабільності мови, як власна територія, міцна державність, зрілість культури: «За відсутності одного або кількох із цих факторів становище мови стає непевним, неврівноваженим, часом навіть загрозливим»¹¹³. При визначенні цінності певної мови економічне можуть її носіїв учений ставив навіть вище за їхню духовну культуру, не кажучи вже про «красу» мови¹¹⁴.

Якщо завдяки високорозвиненій економіці країна стає досить впливовою, її мова перестає бути односторонньою і починає ширитися поза межами цієї країни: спершу в прилеглих країнах, а тоді й в інших куточках світу. Найяскравіший приклад — англійська мова. Економічне лідерство США та інших англійських країн перетворили її на провідний засіб міжнародного спілкування, принесли їй визнання в усьому світі. І навпаки: у країнах з відсталим господарством нема й не може бути комунікативно потужних мов. Квола економіка не здатна забезпечити мові ні вагомості, ні поширеності, ні культурного потенціалу. Жодна африканська мова не може по-справжньому конкурувати з мовами економічно розвинених європейських та азійських країн.

Отже, що сильніша економіка, то краще почувається мова. Держава, яка зміцнює національну економіку, тим самим зміцнює і свою національну мову. Для того щоб мова викликала інтерес у всьому світі, потрібно, щоб країна, де вона поширена, досягла відчутних економічних успіхів і науково-технічних висот. Майбутнє мови має бути забезпечене не лише законодавчо, демографічно, культурно, а й економічно.

Що можна сказати у світлі зазначеного про нашу економіку? Ми далеко від наміру здивувати читача глибиною економічного аналізу — це не наш хліб. Та все ж, не претендуючи на академізм, а радше на популярність викладу, спробуємо означити головні больові точки української економіки — тією мірою, щоб з'ясувати, наскільки її нинішній стан сприятливий для зміцнення позицій української мови. З публікацій і виступів економістів вимальовується така загальна картина.

¹¹³ Ткаченко О. Б. Українська мова... — С. 366.

¹¹⁴ Там само. — С. 148–149.

Починаючи з 1990-х років наша промисловість зазнала катастрофічної деіндустріалізації та детехнологізації. Втрати виявилися колосальними. Через брак сучасних виробничих технологій скотилася на дно продуктивність праці, яка залежно від галузі може бути у 2–20 разів нижчою, ніж у передових країнах світу. Звідси — невисока якість і мала конкурентоспроможність більшості вітчизняних товарів та послуг.

З індустріально розвиненої країни, якою була раніше, Україна деградувала до країни аграрно-індустріальної з головно сировинною орієнтацією. Нині переважає продукція з малою глибиною переробки, низькою доданою вартістю. У 2018 р. лівову частку нашого експорту становили продукція сільського господарства та метали — до 58,1 %. Натомість експорт високотехнологічної продукції не перевищував 7,2 % загального експорту промислових товарів¹¹⁵.

Збудовано економічну модель з дешевою робочою силою, властиву країнам третього світу. Причому якість цієї сили дедалі знижується через корозію вищої та професійно-технічної освіти, а також невпинний відплив кваліфікованих кадрів за кордон. Дешевизна праці, яка дотепер лишається чи не головним козирем нашої інвестиційної привабливості, уже скоро мало кого цікавитиме. Адже людей усе більше заступають промислові роботи: «Година роботи непитушого, ефективного і безвідмовного механізму коштуватиме менше, ніж година змученого побутом і безнадією роботяги»¹¹⁶. Робот не втомлюється, не помиляється, не хворіє, не страйкує, не вимагає вищої зарплати.

Крім того, вигоди від дешевизни праці нівелюються високими ризиками підприємництва в Україні: корумпованість владної вертикалі, слабка захищеність прав приватної власності, брак чесного правосуддя. Ось чому власники великих фінансових ресурсів, замість інвестувати в розбудову вітчизняного бізнесу, охочіше виводять капітал за кордон. У зарубіжних банках вони накопичили величезні статки, які не працюють на українську економіку. Бачачи це, зарубіжні інвестори так само не поспішають вкладатися в нашу країну. «За останні кілька років, — констатує американський економіст А. Аслунд, — в Україну надійшло прямих іноземних інвестицій у розмірі близько 1 % ВВП. Коли за нормальних економічних умов вони повинні були б становити 4–5 % ВВП»¹¹⁷.

Щоб перетворити споживацьку сировинноорієнтовану модель економіки на конкурентну продуктову, потрібні інноваційні зміни. Їм на заваді лежать міцно вкорінені в нашій свідомості традиціоналізм, інертність, опір усьому новому. Крім того, вигодонабувачем в інноваційно

¹¹⁵ Підоричева І. Незручна правда // Дзеркало тижня. — 2018. — № 15. — С. 6.

¹¹⁶ Компан І. Справжнє джерело незалежності. URL: <https://cutt.ly/nJLw7dr>

¹¹⁷ Аслунд А. Чим схожі Росія та Україна. URL: <https://cutt.ly/nJXbAE6>

орієнтованій економіці стає активна більшість населення, а не тільки бізнесова еліта й тим більше не державні посадовці¹¹⁸. Останні дві верстви здебільшого заінтересовані в консервації нинішнього стану. Нащо великим корпораціям інвестувати «довгі кошти» в інноваційні проекти, якщо надприбутки можна одержати з примітивного експорту сировини? «У розвинених країнах світу 85–90 % приросту ВВП припадає на виробництво наукоємної продукції», тоді як в Україні «частка інноваційної продукції в загальному обсязі промислового виробництва становить менше ніж 7 %»¹¹⁹.

Про «нездужання» нашої економіки говорить і ненормально велика частка тіньового сектору, тобто господарської діяльності, яку приховують від державного контролю і з якої не сплачують податків. За розрахунками Міністерства економіки України, упродовж 2010–2021 рр. тіньовий ринок коливався в межах 28–36 % офіційного ВВП¹²⁰. Значно вищі показники наводить МВФ: за період 1991–2015 рр. середній рівень тінізації в Україні сягав 44,8 %¹²¹. Натомість у розвинених країнах цей показник не перевищує 7–15 % ВВП (США, Нідерланди, Японія, Швейцарія, Сингапур).

Підприємці переходять у тінь через непосильно важкий податковий прес, складні й непрозорі бюрократичні процедури, що регулюють ділову активність. Шкода від тіньової економіки не лише в тому, що державний та місцеві бюджети недоотримують податкових надходжень, а й у тому, що «тіньові» підприємства та фірми, заощаджуючи на податках, здобувають конкурентні переваги й виживають з ринку сумлінних платників.

Нарешті, погіршення стану трудових ресурсів, вимивання з країни людського капіталу, про що вже йшлося, також не додають стимулів нашій економіці. Бідність, малі зарплати, труднощі з пошуком роботи, незапопребованість кваліфікованої праці — усе це виштовхує трудові ресурси з України. Кадри ж, які лишаються тут, м'яко кажучи, не дуже перетруджуються. Хоч ми, українці, й уміємо бути хазяйновитими, наше уявлення про себе як про надзвичайно працьовиту націю — радше самоомана, приємна ілюзія. Обсяги виробництва й торгівлі в Україні завжди були куди скромнішими, ніж на Заході.

¹¹⁸ Підоричева І. Зазнач. праця. — С. 6.

¹¹⁹ Федулова Л. І. Корпоративні структури в інноваційній діяльності: світовий досвід і можливості для України // Економіка і прогнозування. — 2004. — № 4. — С. 9.

¹²⁰ Тіньова економіка. Аналітична записка: Загальні тенденції. Січ. — верес. 2021 / Міністерство економіки України. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування. Відділ з питань економічної безпеки, детінізації економіки та статистики. URL: <https://cutt.ly/eJXJoyV>

¹²¹ Medina L., Schneider Fr. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn over the Last 20 Years? — International Monetary Fund, 2018. — P. 54, 68, 75.

Чому так сталося? Як впливає з класичної теорії М. Вебера¹²², висока ефективність економіки германськомовних країн (Німеччина, Англія, Нідерланди, Швеція, США) зумовлена постулатами протестантської трудової етики. А вона зрощує такі чесноти, як прагматизм, діловитість, ощадливість, старанність, сумлінне ставлення до праці. Підстав заперечувати цю тезу наче й нема, проте розвинуте підприємництво, висока продуктивність праці не чужі й сучасним католицьким країнам (Франція, Італія, Іспанія, Бразилія). Дисципліну, організованість, працьовитість, почуття обов'язку, відповідальності і, як наслідок, продукцію високої якості простежуємо також у країнах Азії (Китай, Японія, Південна Корея, Сингапур, Тайвань). Схоже, звичка добре, чесно, самовіддано працювати залежить від чогось іншого¹²³.

Простіше пояснити, чому любов і пошана до праці досі не пустили міцного коріння в нашому національному характері. Причин, здається, слід шукати в глибині століть. Традиційне православ'я як чесноти культивує не заможність, а бідність, не підприємливість, а жебрацтво, не ініціативу, а покірливість¹²⁴. Дармова примусова праця на поміщика (панщина) уярмлювала селян, позбавляла їх як плодів роботи, так і радощів від самої роботи. За радянських часів праця теж, по суті, була невивідною: через зрівнялівку заробіток мало залежав від кількості та якості зробленого. Підприємство, затиснене в лещатах штатно-фінансових обмежень, було змушене тримати десятох посередніх працівників з узаконеними низькими зарплатами замість того, щоб добре заплатити трьом-чотирьом фахівцям першої руки. Тож не виключено, що лінощі, пасивність, безгосподарність — наслідок кількавікової неволі, захисна реакція на зморну, безрадїсну, низькооплачувану працю. Звідси ж і прикра манера спихати свої обов'язки на ближнього («я за тебе свою роботу робити не буду!»), і безсоромне привласнювання чужих ідей і текстів (плагіат). Потреба працювати якісно, не за страх, а за совість починає по-справжньому прищеплюватися лише тепер. Та щоб вона увійшла в нашу плоть і кров, потрібне не одне покоління. Адже, як застерігає І. В. Лосєв, «етика праці об'єктивно впливає

¹²² Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. — Київ: Наш формат, 2018. — 215 с.

¹²³ Позитивний вплив на формування етики праці справляли й інші релігії, наприклад дзен-буддизм і синтоїзм у Японії, конфуціанство в Китаї. При цьому, ясна річ, не виключається й роль нерелігійних чинників (Лосєв І. В. Етика праці в системі національної культури // Вісн. Київ. ун-ту. Сусп.-політ. науки. — Київ, 1991. — Вип. 91. — С. 27).

¹²⁴ Ісус: «Як тяжко тим, що мають багатства, увійти в Царство Боже! <...> Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, аніж багатому увійти в Царство Боже» (Мк. 10:23, 10:25; пер. І. Хоменка). Окремі біблеїсти небезпідставно припускають, що в цьому місці хтось із ранніх перекладачів чи переписувачів Біблії припустився помилки, сплутавши пароніми (які в середньовічній вимові були ще й омофонами): замість κάμηλος «верблюд» мало би бути κάμιλος «канат».

з усієї системи національної культури, вона не піддається спробам штучного її створення, а тим більше штучного «насадження» її в народі»¹²⁵.

Через низьку продуктивність праці Україна посідає «почесне» місце найбіднішої країни Європи. Боляче, гірко про це писати, та правди не сховаш. Згідно з розрахунками МВФ, у довоєнному 2021 р. за рівнем ВВП на душу населення наша країна посіла 108-ме місце з показником \$ 4,8 тис. (пор.: Молдова — \$ 5,3 тис., Білорусь — \$ 7,3 тис., Польща — \$ 17,8 тис., Литва — \$ 23,5 тис.)¹²⁶. Однією з найнижчих у Європі залишається й середня зарплата українського працівника — \$ 506,4 (січень 2022)¹²⁷. Щоправда, останнім часом відчутно підвищилася наша позиція в рейтингу країн за простотою ведення бізнесу (Doing Business Project), що його укладає Світовий банк. Якщо, наприклад, у 2009 р. Україна обіймала 149-те місце, то у 2015 р. піднялася на 96-те місце, а у 2020 р. — на 64-те¹²⁸.

Для того щоб здолати бідність і досягти бодай якогось добробуту, потрібне зростання ВВП країни на рівні не менше 4–5 % на рік. Щоб ми могли безпрограшно конкурувати з іншими країнами Європи, слід вийти на щорічне зростання ВВП до 6–8 %, яке тривало б не менше 20 років. Годі це зробити без щедрих іноземних інвестицій, а вони прийдуть до нас, лише якщо поліпшиться інвестиційний клімат. Ось чому Україні життєво необхідні економічна свобода, прозорі правила підприємництва, забезпечення прав власності, викоренення корупції, рівність усіх перед законом, невідворотність покарання за злочини.

Важливо усвідомити й те, що нинішня аграрно-сировинна, низько- та середньотехнологічна модель економіки ніколи не принесе нам великих статків. На часі її структурна перебудова. У ВВП України сектори економіки співвідносяться так: сільське господарство — 12,2 %, промисловість — 28,6 %, сфера послуг¹²⁹ — 60 %¹³⁰. Тим часом у найрозвиненіших країнах картина інакша. У США на сільське господарство припадає лише 0,9 % ВВП (!). Частка матеріального виробництва становить 19,1 %. Натомість сфера послуг сягає 80 %¹³¹. Схоже співвідношення в галузевій структурі ВВП Ні-

¹²⁵ Лосєв І. В. Етика праці... — С. 30. Критичні роздуми про феномен українського «лайдацтва» див. також у кн.: Слабоштицький М. Ф. Петро Яцик. Українець, який відмовився бути бідним. — Київ: Ярославів Вал, 2011. — 250 с.; Некоз Р. С. Україна вчора, сьогодні, завтра (історія нашого невігластва). — 2-ге вид. — Київ, 2019. — 480 с.

¹²⁶ International Monetary Fund. GDP per capita, current prices. List 2021. URL: <https://cutt.ly/vJNLlv8>

¹²⁷ Середня заробітна плата в Україні в доларах США. URL: <https://cutt.ly/FJNXWp0>

¹²⁸ Ведення бізнесу // Вікіпедія — вільна енциклопедія. URL: <https://bit.ly/3drpFBs>

¹²⁹ Сюди залічують освіту, науку, охорону здоров'я, банківсько-фінансову діяльність, страхування, торгівлю, транспорт і зв'язок, інформаційну галузь, туризм, індустрію розваг тощо.

¹³⁰ CIA. The World Factbook. Ukraine. Economy. URL: <https://cutt.ly/YJ1Y7tJ>

¹³¹ CIA. The World Factbook. United States. Economy. URL: <https://cutt.ly/4J1Re80>

меччини: сільське господарство — 0,7 %, промисловість — 30,7 %, сфера послуг — 68,6 %¹³². Ще більш промовиста структура ВВП Сингапуру: сільське господарство — 0 %, промисловість — 24,8 %, сфера послуг — 75,2 %¹³³.

Бачимо сталу тенденцію економічної еволюції: питома вага сільського господарства дедалі знижується, тоді як сфера послуг (третинний сектор), навпаки, неухильно зростає. Що ж до промисловості, то вона відходить від суто сировинної орієнтації, прагнучи більшої інноваційності, наукомісткості, технологічності. Тож і майбутня економіка України повинна по змозі відмовлятися від експорту сировинних ресурсів і напівфабрикатів з мізерною доданою вартістю. Це шлях до застою, руїни, вічних злиднів. На світові ринки економісти радять виводити готову продукцію та послуги з великою доданою вартістю, вироблені на основі високих технологій. Простіше кажучи, Україна має експортувати не зернові, а борошно, не соняшник, а олію, не ліс, а меблі, не сталь, а літаки, не інженерів, а технології, не програмістів, а програмне забезпечення.

Економіка XXI ст. — це передусім економіка знань. Без наукових здобутків і відкриттів, без власних передових технологій нам ніколи не виборсатися з трясовини злиднів, не надолужити країн Заходу, не кажучи вже про те, щоб конкурувати з ними на рівних. Постачання на світовий ринок унікальних або якісних, але в рази дешевших товарів — спосіб вижити в сучасному світі. Тож освітні послуги, творення знань, упровадження високих технологій у найрізноманітніші галузі виробництва для нашої економіки повинні стати пріоритетними.

Рівень взаємодії науки та бізнесу, швидкість упровадження наукових розробок у промисловість вимірює Світовий інноваційний індекс, який щороку оприлюднює Всесвітня організація інтелектуальної власності. Серед 132 країн найбільш інноваційною у 2021 р. визнано Швейцарію, далі йдуть Швеція, США, Велика Британія, Республіка Корея. У загальному рейтингу Україна посідає 49-те місце, за результатами інноваційної діяльності — 37-ме, за впровадженням інновацій — 76-те¹³⁴. Як бачимо, попит нашої промисловості на винаходи все ще млявий, хоч інноваційний потенціал України аж ніяк не найгірший.

Раніше вже йшлося про те, що економічне прогнозування більше зосереджене на поточній кон'юнктурі ринку, ніж на перспективах економіки в цілому. Максимальний горизонт передбачень тут порівняно обмежений — до 10–15 років. І це зрозуміло: економічному розвитку загалом властиві сильна невизначеність, слабка передбачуваність, висока ймовірність ви-

¹³² CIA. The World Factbook. Germany. Economy. URL: <https://cutt.ly/8J1T3RX>

¹³³ CIA. The World Factbook. Singapore. Economy. URL: <https://cutt.ly/0J1YbTh>

¹³⁴ Global Innovation Index 2021: Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis. — Geneva: World Intellectual Property Organization, 2021. — P. 4, 163.

падкових подій. Скажімо, через початок у лютому 2022 р. гарячої фази російсько-української війни всі попередні прогнози щодо зростання нашого ВВП полетіли шкереберть. Натомість розпочалося його катастрофічне падіння, яке за підсумками року сягнуло 30,4 %¹³⁵.

Чи можливий радикальний економічний прорив України впродовж найближчих десятиліть? Усе залежить від того, як, коли й чим завершиться московська навала. Про песимістичний сценарій писати не будемо. За оптимістичним, після закінчення бойових дій нашої країні буде надано допомогу на відбудову сплюндрованої інфраструктури («план Маршала»), осучаснення виробничих потужностей, швидкий перезапуск економіки. Відновні процеси будуть прискорені очікуваним вступом України до Євросоюзу. Далі відбудеться свого роду вирівнювання: у сім'ї європейських народів не може бути бідного родича з господарством на рівні країн третього світу. Тим більше, що загалом держава наша багата на можливості, щедра на ресурси, головний з яких — незмарнований людський капітал, порівняно добре освічений і кваліфікований. Висока конкурентоздатність нашої країни в принципі досяжна.

Зі сказаного випливає: поки що економічна потужність української мови незрівнянно мала. Це не так потужність, як слабкість. Доки цей занепалий стан не буде подолано, доти наша мова не зможе почуватися впевнено. Мова відсталого аграрно-сировинної країни мало кому потрібна, навіть якщо за нею стоять славне минуле й багата культура. По-справжньому українська мова утвердиться тоді, коли в нас з'явиться сучасна, інноваційна, конкурентоспроможна економіка, коли Україна стане вигідним і рівноправним партнером провідних держав світу, одним з осередків світової торгівлі та міжнародного туризму. Отоді й мова українська зробиться корисною, цікавою, привабливою для представників інших країн і народів. Та найперше — для самих українців.

5.7. КОМУНІКАТИВНА ПОТУЖНІСТЬ

Справжнє місце мови в суспільному житті залежить від того, скільки комунікативних сфер вона повноцінно обслуговує. Обсяг сфер спілкування, у яких використовують певну мову, відображає поняття її комунікативної потужності. Чим більше сфер, тим більша потужність (і навпаки). Комунікативно потужна мова інтенсивно вживана в усіх або майже всіх суспільно значущих царинах, а тому має розгалужену систему функційних стилів. Багатство її функцій фактично відповідає багатоманіттю видів людської діяльності. Натомість комунікативно слабку мову вживають, до всього не на

¹³⁵ ВВП України у 2022 році за попередньою оцінкою впав на 30,4 % — Мінекономіки. URL: <http://surl.li/ehgsw>

повну силу, лише в кількох сферах. Це може бути навіть одна-єдина сфера — побутове (родинне, дружнє) спілкування. До поняття комунікативної потужності близькі поняття комунікативного статусу мови, її функційної розвиненості, функційної навантаженості, обсягу суспільних функцій.

Державний статус мови сам по собі передбачає, що вона має виконувати найбільш розгорнутий спектр функцій. Тобто вживатися в таких сферах, як урядування (загальнодержавне, регіональне, місцеве), законодавчість, судочинство, військо, промисловість і бізнес, науки (соціогуманітарні, природничі, технічні), освіта (початкова, середня, вища), церква, спорт, мистецтво (художня література, театр, кіно), засоби масової інформації (телебачення, радіо, періодика), сфера обслуговування (медицина, транспорт, роздрібна торгівля, розваги), цифрове середовище (сайти, соцмережі, програмне забезпечення). Мовний режим більшості із цих сфер регульований юридично. Комунікативно потужну мову природно використовують і в не регульованій законодавством сфері — приватному спілкуванні: усному (розмови в колі родини, друзів, знайомих) та писемному (обмін листами, повідомленнями).

Комунікативна потужність — надважливий і, здається, досі глибоко не осмислений параметр мовного життя. Мову, яка домінує в суспільно значущих сферах, сприймають як джерело влади, впливу, успіху, престижу. На неї переходять ті, хто раніше нею не спілкувався. «<...> Для зміни мовної ситуації, — зауважує Л. Т. Масенко, — передусім треба зміцнити комунікативну потужність мови, тоді молоде покоління переходить на цю мову спілкування. Тому важливо було українізувати телебачення, поширити українську якісну пресу, захистити книговидавництво»¹³⁶. Як бачимо, від комунікативної потужності мови не в останню чергу залежить її демографічна потужність.

Поширеність мови в ключових сферах неабияк поживляє обмін інформацією між її носіями. У результаті витворюється єдине інформаційне поле — і носії згуртовуються ще тісніше. Це дається взнаки навіть у процесі етногенезу: на донаціональному етапі завдяки спільній мові етнос консолідується, а на національному — підтримує належний рівень групової солідарності. Чим комунікативно потужніша мова, тим міцніше вона єднає націю.

Широко вживаючись у суспільно важливих сферах, мова швидше вдосконалюється. Збагачуються лексика, термінологія, фразеологія, розпрацьовується словотворення, відшліфовується синтаксис, усталюються норми різних рівнів, а головне — розгалужується система функційних стилів. Структурно й стилістично розвинена мова спроможна передавати потрібний зміст (раціональний та емоційний) точніше, ясніше, стисліше,

¹³⁶ Лариса Масенко: Коли не ведеться мовна політика в країні — це теж політика. URL: <https://cutt.ly/hKrigU5>

виразніше, розмаїтіше. Особливо помітний прогрес мови викликає поява нової, сучасної сфери її вжитку (економіка, наука, техніка, цифрове середовище, віртуальна реальність). Чим ширше коло суспільних функцій виконує мова, тим вона багатша і розвиненіша. І навпаки: згортання чи втрата функційних сфер збіднюють ресурси мови, знижують її виражальну силу, прирікають на застій і стагнацію.

З погляду лінгвофутурології найпосутніше те, що від комунікативної потужності мови сьогодні прямо залежить її існування завтра. Чим більше сфер посідає мова, чим більше її функційне навантаження в цих сферах, тим міцніше її становище, тим краща опірність до згубних чинників. Обсяг різномірної інформації, що циркулює цією мовою, засвідчує міру її комунікативної придатності, а також конкурентоспроможності на «мовному ринку». Об'єктивно найжиттєздатніші мови ті, котрі спроможні не просто «утримувати» вже завойовані комунікативні сфери, а й успішно освоювати нові.

Якщо комунікативна потужність мала, а сфера вжитку обмежена, рано чи пізно мова буде витіснена іншою, більш уживаною. Навіть якщо носії і добре знають свою мову, її замала поширеність позбавляє їх змоги послугуватися нею в певних життєвих ситуаціях і спонукає вдаватися до інших мов. Така практика врешті-решт підриває її демографічну потужність, що, своєю чергою, провокує подальше зменшення комунікативної потужності. Таке ось зачароване коло. «У кінцевому підсумку, — застерігає Н. Б. Мечковська, — доля мови залежить не від того, вокальна вона чи консонантна, аналітична чи синтетична, аглютинативна чи фузійна, а від комунікативного рангу мови, від повноти її суспільних функцій у колективі питомих носіїв <...>»¹³⁷.

Що дає нам аналіз комунікативної потужності? З одного боку, він розширює можливості для завбачення майбутнього української мови, з іншого — краще орієнтує нас у тому, що і як потрібно робити для збільшення її життєстійкості та функційності.

На жаль, українська мова поки що не належить до мов повного функціонування, адже її досі не використовують в усіх сферах життєдіяльності нашого суспільства. Якщо державна де-юре мова функційно неповна, де-факто вона не є державною. Попри це українська мова достатньо зріла, щоб узяти на себе всі без винятку суспільні функції. У повнофункційних мовах, зокрема й тих, що мають статус міжнародних, у принципі нема нічого такого, чого не було б в українській. А те, що деякі із цих мов розвинулися з досить скромних джерел, укотре доводить: у кожній мові закладено безмежні можливості для вдосконалення та всебічного обслуговування суспільства.

¹³⁷ Мечковская Н. Б. История языка... — С. 100.

Українська мова давно готова до широкого застосування в усіх суспільних сферах, зокрема й нових. Власне, упродовж усього періоду Незалежності вона послідовно розсуває межі свого вжитку. Соціолінгвісти влучно називають цей процес дефольклоризацією. Згадаймо: за колоніальних часів свої мовні потреби носії української могли вдовольняти хіба що у вузьких рамках побуту, фольклору, художньої словесності, традиційного виробництва. По суті, мову було загнано у фольклорно-побутову нішу. Здавалося б, ніша ця виявилася своєрідним прихистком, та насправді з таким «широким» обсягом функцій мова фактично працювала на зубожіння, змертвіння самої себе. Адже через невживаність із неї масово випадали властиві книжному мовленню лексика, термінологія, фразеологічні звороти, синтаксичні конструкції. Ситуація, ясна річ, типова для всіх колоніальних мов, не лише української. «Однак історія, — зауважує Л. О. Андрієнко, — знає багато яскравих прикладів “зворотного мовного зсуву”, дефольклоризації. Так, протягом ХІХ ст. румунська, болгарська, фінська мови з мов сільського населення перетворилися на “цивілізовані” мови, здатні творити власну й ретранслювати світову високу й масову культуру»¹³⁸.

Нині на мову сучасної цивілізації впевнено перетворюється й українська. Так, етап цей затягнувся. Так, він не такий швидкий, як нам хотілося б. Однак кінцева мета на обрії вже ясніє: фактичний комунікативний статус української мови має зрівнятися з її юридичним статусом як державної. Для всіх сучасних контекстів українська мова повинна стати природною, звичною, доречною. В усіх ситуаціях спілкування українці повинні вдаватися до неї автоматично, «за замовченням».

Сьогодні українська мова переможливо, хоч і з різною швидкістю, закріплюється там, де мовний режим регламентовано законодавством. Узяти, до прикладу, сферу обслуговування. Закон зобов'язує продавців, інших надавачів послуг взаємодіяти з клієнтами державною мовою. Завдяки цьому до неї більше при звичаються в найбільш зросійщених регіонах Півдня та Сходу України. Зарубіжні виробники розуміють: товар продаси швидше зрозумілою покупцеві мовою. Тож, розширюючи географію збуту своїх товарів, вони охоче припасовують їх до нашого ринку за допомогою української мови. Так само й мовна локалізація комп'ютерних програм, сайтів, відеоігор дає змогу їхнім розробникам захоплювати свої ніші на українському ринку ІТ-послуг. Отже, місцева етномова виявляється не «кісткою в горлі», а додатковим козирем у бізнесі.

З іншого боку, у свідомості мільйонів наших співгромадян українська досі ще лишається мовою виключно державною, тобто асоціюється насам-

¹³⁸ Андрієнко Л. О. Соціолінгвістичний зміст поняття «фольклоризація мови» // Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — Київ, 2017. — Вип. 1. — С. 33.

перед з офіційною сферою і дуже мало — з неофіційною, неформальною. Усім відомо, що міжособистісне спілкування законодавчому регулюванню не підлягає: ніхто ж бо не штрафуватиме закоханих за те, що вони освічуються не державною мовою. Для дальшої українізації приватної сфери потрібно спиратися на інші методи. Один з найбільш дієздатних — механізм соціального зараження: носії високої мовної свідомості власним прикладом надихають рідних, друзів, знайомих спілкуватись українською. Найкраще це виходить у публічних осіб, народних улюбленців: популярних артистів, співаків, журналістів, блогерів, письменників, політиків, спортсменів, церковних проповідників. Будучи для своїх численних шанувальників авторитетом і зразком для наслідування, вони спроможні розширювати вільний ужиток української мови, підносити її суспільний статус і престиж.

Збільшення комунікативної потужності мови може вести також до підвищення її статусу в соціолінгвістичній ієрархії мов. Коли національна мова впевнено закріплюється в науці та вищій освіті, культурі та мистецтві, громадсько-політичному житті та дипломатії, то це не просто розвиває її функційно, а й витворює необхідні передумови для того, щоб згодом вона могла виступати також у ролі міжнародної. Обмін політичною, науковою, культурною інформацією — типова функція мови міжнародного спілкування. Ще більше готовість національної мови виконувати міжнародну роль засвідчує досвід її використання як мови міжнаціонального спілкування в межах країни. Фактично це проміжна сходинка на шляху від національного статусу до міжнародного. Українська поки що не стала загальнообов'язковою мовою в міжнаціональному спілкуванні в Україні (частіше цю функцію виконують російська й англійська), проте шанси здобути такий статус у майбутньому не безнадійні. Отже, утвердження комунікативної потужності української мови нарощує потенціал, необхідний для її перетворення на міжнародну.

Що відбувається, коли комунікативна потужність не зростає, а лишається слабкою? Якщо мова малопоширена або й зовсім не поширена в якихось суспільно значущих сферах, вона знецінюється в очах своїх носіїв. Скажімо, далеко не всі національні мови можуть самодостатньо обслуговувати сфери науки, вищої освіти, державного управління, масової культури. Носії постають перед нелегким вибором: або розвивати комунікативність своїх мов (що важче), або вдаватися до інших, функційно додаткових мов (що легше). Ці останні мовби заповнюють функційну порожнечу, яка утворюється через те, що національні мови позбавлені міцної традиції вжитку в згаданих сферах, часто не мають необхідної термінології або бажання своїх носіїв послуговуватися ними в цих сферах.

На жаль, не можна твердити, що сказане геть не стосовне української мови. Повноцінному її закріпленню в усіх сферах, як і раніше, перешко-

джає конкуренція з боку більш престижних і потужних мов. Утім, ця тенденція загальносвітова: у добу глобалізації національні мови поступово скорочують ужиток у певних сферах, міжнародні — навпаки, нарощують. Швидше процес цей триває там, де панує двомовність вертикального типу (диглосія). Якщо при горизонтальному типі «перша і друга мови мають приблизно однаковий статус на шкалі цінностей двомовця, доповнюючи одна одну в певних сферах комунікації (інформація, освіта, наука, міжнародні зносини), вертикальна двомовність характеризується наданням другій мові вищої ціннісної позиції відносно першої (рідної) мови»¹³⁹. Зрозуміло, за таких обставин діапазон ужитку національних мов неминуче звужується на користь міжнародних.

Особливість нашої мовної ситуації полягає в тім, що при єдиній державній мові Україна фактично залишається двомовною країною з перспективою переходу до тримовності: «На функціональну нішу російської мови в Україні дедалі більше претендує не тільки українська, але й англійська мова»¹⁴⁰. Причому ця тримовність іще певний час лишатиметься масовою: у різних комунікативних ситуаціях українці будуть змушені використовувати або, щонайменше, пасивно розуміти російську та англійську мови. При цьому загальна тенденція до витиснення російської мови англійською до кінця нинішнього століття, вочевидь, не зміниться.

Можна констатувати, що в міжмовній конкуренції українська наразі мало що виграла, адже місце однієї конкурентки поступово посідає інша, ще сильніша. Ось яке лиховісне пророцтво зробив В. Д. Радчук на прикладі середмістя Києва: «Семіосферу столиці добре ілюструють вивіски кільканадцяти десятків магазинів, кафе і яток у підземеллі Майдану Незалежності. Власне, це зухвала афіша незалежності від України. Латинка тут переважає, кирилиця здебільшого транскрибує чужі слова, українських же назв — суціль дрібок. Такою бачать всю Україну в майбутньому»¹⁴¹. Чи зможе українська мова попри захищеність державним статусом вижити в цій нерівній конкурентній боротьбі? Чи збережеться потреба в ній, якщо всі українці знатимуть англійську чи ще якусь міжнародну мову?

У найближчі десятиліття доведеться не лише відбивати зазіхання на державний статус української мови, а й опиратися спробам звзити коло виконуваних нею функцій на користь інших мов. Якщо не зміцнювати комунікативної потужності української мови, вертикальна двомовність (як не українсько-російська, то українсько-англійська чи українсько-китайська) буде супроводжувати нас завжди.

¹³⁹ *Чередниченко О. І.* Зазнач. праця. — С. 18.

¹⁴⁰ *Ажнюк Б. М.* Мовна політика... — С. 233.

¹⁴¹ *Радчук В. Д.* Укруслиш — мова майбутнього? // Урок української. — 2006. — № 3–4. — С. 25.

Проілюструємо ці тези на матеріалі мововжитку в сучасній науці та вищій освіті. Раніше ми вже мали нагоду писати про те, що англійська досить агресивно, сказати б, навіть безцеремонно витискає національні мови зі згаданих сфер. У світовій науці витворилася система, яка фактично позбавляє вчених змоги писати рідними мовами. Усі більш-менш важливі праці з природничих, технічних, а також деяких соціогуманітарних наук хоч-не-хоч доводиться випускати на люди англійською. Непоодинокі випадки мовної дискримінації: за публікацію монографії чи статті англійською адміністрація наукової установи (університету) виплачує надбавки, премії значно більші, ніж за публікацію такої ж монографії чи статті національною мовою. Так само англійські публікації — значно вагоміший аргумент для продовження контракту чи надання гранту. Пояснюють це необхідністю «входження у світовий науковий простір»¹⁴².

Оскільки в українських вишах викладання англійською ще не стало масовим, щоб спрогнозувати наслідки, звернімося до зарубіжного досвіду. Європейські храми науки використовують англійську мову передусім як маркетинговий інструмент — з метою привабити іноземних студентів і викладачів. Фінансова вигода безперечна, проте нова мовна ситуація породила й низку проблем. Не всі викладачі, а тим паче студенти, володіють англійською аж так добре, щоб брати повноцінну участь у лекціях, семінарах, дискусіях, конференціях. Нерідною мовою важче осягати навчальний матеріал: значна частина відомостей, важливі деталі проходять повз увагу. Результат — серйозне відставання. Інколи доходить до абсурду: німецький лектор чи доповідач промовляє англійською, дарма що майже всі його слухачі — німці. Навіщо міжнародна мова в ситуації, коли ніякого міжнаціонального спілкування немає?

¹⁴² Це народжене в чиновницьких кабінетах гасло, звісно ж, глибоко алогічне. Адже наука будь-якої країни й так є частиною «світового наукового простору». Хіба можна стати частиною цілого, до якого належиш за визначенням? Ще більшою мірою це стосується утертих гасел на кшталт «Рух України в Європу», «Інтеграція України в європейський простір» «Україна потрібна Європі!», «Коли Україна стане Європою?» і под. Це явна нісенітниця, адже Україна — не тільки плоть од плоті Європи, а й територіально найбільша країна, що повністю лежить у межах континенту. Навіть географічний центр Європи, за однією з версій, розташований неподалік нашого Рахова на Закарпатті. А те, що за багатьма параметрами постколоніальна Україна відстає від інших європейських країн, — явище не органічне, а зумовлене зовнішніми причинами. До XIII ст. Україна-Русь не тільки не поступалася, а навіть випереджала країни Західної Європи в культурному розвитку (рівень грамотності, урбанізованості, кількість культових споруд тощо). Тогочасний Київ був більшим і за Лондон, і за Париж. Після ж 1240 р. Україна, наче могутній форпост, захищала Європу від табунів здичавілих монголів — так само як сьогодні захищає від навали їхніх духовних нащадків. Тож у постання європейської цивілізації та її цінностей внесок українців далеко не останній (дарма що його мало хто розуміє і цінує). Цим екскурсом хотілося показати, що для користі справи варто не тільки бездумно повторювати, а й критично переосмислювати поширені гасла, кліше, стереотипи. Творче мислення починається з мислення критичного.

Якщо при взаємодії вчених різних країн англійська ще може виконувати посередницьку функцію, то в процесах пізнання пріоритет усе ж належить рідній мові. Повсюдне використання англійської в цій ролі може призвести до небажаної уніфікації стилів мислення. Адже різні мови являють різні картини світу, а тому зумовлюють певні відмінності в процесах породження думки, що в кінцевому підсумку розсуває обрії пізнання, надає корисне розмаїття в баченнях і підходах. Інший небажаний наслідок — зниження рівня думки, про яке писав О. О. Потебня¹⁴³. Згадаймо, що за часів панування латини як єдиної мови європейської науки вона (наука) розвивалася досить мляво, ба навіть тупцювала на місці. Після того, як у цю сферу були допущені національні мови, кількість досліджень різко зросла, а сама наука зазнала високого злету. І не дивно, адже рідною (першою) мовою людина мислить значно глибше й продуктивніше, ніж чужою (другою).

У публікаціях з природничих наук (фізики, хімії, математики) використання нерідної мови полегшене тим, що вживана лексика й термінологія переважно типова, стандартна, клішована, а основне змістове навантаження припадає на вислови формалізованими мовами (формули). Натомість у науках гуманітарних слово, його значення, відтінки, сполучуваність відіграють куди вагомішу роль. Мова для гуманітарія — засіб не лише повідомляти результати, а й отримувати їх. Це інструмент аналізу та розуміння культурних явищ, зняряддя, що визначає та структурує сам акт пізнання. По суті, у гуманітарних науках процеси пізнання та повідомлення тісно пов'язані, якщо не злиті в одну цілість. У мовознавстві, літературознавстві, фольклористиці, мистецтвознавстві, філософії, історії, правознавстві предмет досліджень і мова публікацій перебувають під глибоким впливом національної культури. Відмова від етномов у цих науках загрожує розривом інтелектуальної традиції.

Ще один прикрий наслідок — зниження комунікативної потужності національних мов. Якщо українську мову неповно використовують у науці та вищій освіті, вона, ясна річ, ізнову почне хиріти, маргіналізуватися, перетворюватися на «шароварно-загумінкову». Знизяться її привабливість, престижність, інформативна цінність. Цілковиту рацію мав К. Фосслер: «Просто художня література без наукового письма — лише писемний діалект, а не повноцінна література»¹⁴⁴. Навряд чи на українську мову очікує райдужне майбуття без використання в науці та вищій освіті.

До того ж, якщо наукове мислення буде втиснуте лише в рамки англійської мови, це різко знизить загальнокультурний рівень нашого су-

¹⁴³ Потебня А. А. Мысль и язык. — Киев: Синто, 1993 — С. 163; Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — Москва: Искусство, 1976. — С. 229.

¹⁴⁴ Vofler K. Geist und Kultur in der Sprache. — Heidelberg: Winter, 1925. — S. 236.

спільства. Українське мовлення високої інтелектуальної напруги стане, по суті, неможливим. Ускладниться діалог між ученими та загалом. Ми повернемося в часи, коли передові знання були надбанням вузького прошарку культурно-наукової еліти, що володіла латиною, тоді як широчезні народні маси лишалися темними й «неодукованими».

Ми, учені, не мали б забувати: оприлюднювати результати досліджень варто в першу чергу для своєї країни, для громадян, на чії податки ці дослідження, власне, й проводяться. У нашому законодавстві варто закріпити принцип: *результати фінансованих державою наукових розвідок повинні бути опубліковані державною мовою*. Якщо визнаємо й поважаємо право людини на знання, потрібно дбати про те, щоб не лише фахівці, а й усі зацікавлені українці мали доступ рідною мовою до найновіших здобутків у різних галузях науки.

Звісно, можуть заперечити: вузькофахові статті та монографії мають основне коло читачів не в Україні, а за кордоном. Якщо писати ці праці українською, вони не дійдуть до свого адресата, так і залишаться «річчю в собі». Який же вихід? Доцільно створювати українською мовою належну кількість вторинних публікацій — оглядових, реферативних, освітніх, популярних, довідково-енциклопедичних. Вони не тільки дадуть уявлення про те, що діється в тій чи іншій галузі, а й допоможуть осучаснювати та підтримувати в робочому стані українську науково-технічну термінологію. Така практика допоможе й утримати українськомовність вищої освіти, адже для того, щоб студент по-справжньому запалився своєю спеціальністю, йому бажано слухати лекції, читати літературу рідною мовою. І не лише на рівні бакалавра, а й на рівні магістра.

Та все ж більші надії на збереження української мови як наукової варто покладати на розвій технології машинного перекладу, про що вже йшлося. Він допоможе, з одного боку, оперативно дублювати українською всю науково-технічну літературу, що виходить чужими мовами, з іншого — перекладати цими мовами публікації українських учених та інженерів. Фінансові витрати мінімальні. Переклад — значно кращий посередник у поширенні знань, ніж міжнародні мови. Він не пригнічує мовного розмаїття, а, навпаки, підтримує його.

Залишаючись мовою науки, українська матиме краще інтелектуальне майбуття, ніж як мова тільки красного письменства та публіцистики. Що ж до вчених, то вони вже не муситимуть долати труднощі перекладу, а зосередяться на підвищенні ідейно-теоретичного рівня своїх розвідок. Зрештою, якщо наукова публікація справді вартісна, від її непрочитання більше програє читач, ніж автор.

В ідеалі українська мова мала б стати самодостатнім і справді всенародним засобом спілкування, щоб ми могли вживати її будь-коли, будь-

де, у будь-якій ситуації. В Україні вона повинна бути тотальною, всепроникною, всюдисущою. Має сформуватися суцільне, нерозривне українськомовне середовище, у якому кожного свого носія українська мова супроводжувала б від першого до останнього дня в усіх пластах життя, громадського та приватного. На Заході України ядро такої спільноти загалом уже сформоване. Далі воно ширшатиме на Схід і Південь за рахунок пасивних, «прихованих» українськомовців і дальшої українізації комунікативних сфер. Кількість активних носіїв української буде наближатися до кількості тих, хто нею володіє.

Комунікативна потужність української мови зростатиме, якщо вона стане корисною, потрібною, привабливою; якщо в Україні не залишиться сфер, де можна було б обійтися без неї; якщо вона буде здатна вдовольняти комунікативні потреби своїх носіїв у повному обсязі, на високому рівні, в усіх галузях життєдіяльності. Не секрет, що люди горнутья до мов з найбільш універсальними функціями, з найвищою інформаційною цінністю. За цими параметрами українська поки що поступається англійській, німецькій, польській, російській, іншим комунікативно потужнішим мовам. Ось чому потрібно не лише підтримувати мову законодавчо, а й нарощувати її культурно-інтелектуальний потенціал, розвивати її в усіх можливих напрямках.

Слід прагнути, щоб українською мовою можна було дізнатися про все важливе, що діється у світі, щоб вона виражала всебічні знання, надбані людством, щоб нею можна було долучитися до всіх вершинних досягнень сучасної цивілізації та культури. Чим більш універсальним інформаційним каналом вона буде, тим більше зміцніють її комунікативні позиції, тим ближчою і ціннішою вона стане для своїх носіїв.

Як відомо, будь-яке суспільство в культурному плані далеко не однорідне. Люди різняться багажем знань, інтелектуальним досвідом, рівнями сприйняття, естетичними смаками, художніми вподобаннями. Важливо, щоб українськомовні продукти були адресовані кожній з груп цього строкатого загалу, щоб їх створювали в усіх формах і жанрах — від елітарних до масових. На користь української мови однаково добре працюють як велемудрий філософський трактат, так і «хайповий» допис у соцмережі; як висока, рафінована поезія, так і пригодницька повістина; як вишукана академічна опера, так і популярна естрадна пісенька, як інтелектуально-артхаусний фільм, так і розважальний телесеріал. Українськомовна культура повинна бути багатоповерховою, багатошаровою, багатотематичною, багатостильовою. Кожен носій української — від школяра до академіка, від слюсаря до олігарха, від малюка до пенсіонера, від волинянина до луганця — повинен мати змогу знайти в ній усе, що відповідає його духовним потребам і запитам, усе, що може його зацікавити, привабити, збагатити.

Національна мова — не тільки засіб комунікації, не тільки знаряддя мислення, а й дзеркало духовної культури народу. Мова об'єктивно відображає все те, що її носії спромоглися створити в літературі, мистецтві, науці, філософії, освіті, техніці, на виробництві, в усіх інших сферах життєдіяльності. Чим вища якість створеного, чим вище цінують культуру, тим міцніші позиції відповідної мови, тим славетнішою вона стає. Свого часу французька та німецька мови втратили провідні ролі не в останню чергу через те, що їхні носії почали відставати на ключових напрямках культури та науки. І навпаки: англійська вийшла на передові позиції саме завдяки відчутному зростанню свого науково-технічного й культурного ресурсу.

Ось чому *комунікативну потужність мови слід оцінювати не лише за кількістю, а й за якістю створеного*. Від цього прямо залежить її суспільна вага. Мова зацікавлює тоді, коли нею говорять і пишуть про щось справді важливе, коли вона стає скарбницею цінних думок, ідей, підходів, передової, привабливої культури, коли нею створюють новаторські, високохудожні твори, а головне — коли вона стає знаряддям духовного розвитку особистості, засобом нарощування її інтелектуального потенціалу.

Найбільш простий і очевидний критерій якості мовних продуктів — стандарт, не нижчий за світовий. Такий, на якому можна успішно конкурувати з найкращими іншомовними продуктами. *Отже, нашою стратегічною надметою повинне стати створення українською мовою сучасних, оригінальних наукових та літературно-мистецьких творів, які здатні вдовольнити культурні потреби інших народів і які матимуть значення не лише для нас, а й для всього людства*. Саме завдяки цьому мова набуде популярності й почне ширитися за межами свого етнічного ареалу.

Зі зрозумілих причин українськомовні твори, якими ми могли б пишатися перед цілим світом, з'являються не систематично, а радше як виняток. На жаль, ті наші здобутки, що їх ми вважаємо вершинними, на міжнародному літературно-мистецькому небосхилі не завжди сяють так яскраво, як нам хотілося б. Українська культура досі лишається «всесвітньо невідомою». Тож і голос нашої мови на світовій авансцені поки що не такий лункий, як, скажімо, голоси англійської, німецької, французької, іспанської, італійської, арабської, китайської, японської мов. Якщо ж культурні цінності найвищої проби будуть створюватись українською мовою досить регулярно, а краще навіть постійно, вона матиме всі шанси досягти комунікативного паритету з провідними мовами світу. Можна загострити цю тезу й поставити питання руба: *або українська мова піднесеться до рівня найрозвиненіших і комунікативно найпотужніших мов, або її не стане взагалі*. У добу глобалізації з її лютою міжмовною конкуренцією така альтернатива, хоч як прикро, цілком реальна.

Невпинно підвищувати культурно-інтелектуальний потенціал української мови, неухильно нарощувати потік створеної нею конкурентоспроможної продукції — такі завдання повинні стояти перед нашою мовною політикою. Освіта, наука, філософія, література, театр, опера, шоубіз, кіно, телебачення, радіо, цифрове середовище — усі ці сфери мають бути аренами утвердження української мови. Особливої підтримки потребують таланти: учені, письменники, митці, творці новоякісних культурних продуктів. Хіба ж не вони є найціннішими носіями будь-якої національної мови? Створюючи їм сприятливий клімат для творчості, ми тим самим сприяємо й розквіту української мови.

За об'єктивні показники комунікативної ваги української мови можуть правити, наприклад, міра її присутності як іноземної в системах середньої та вищої освіти за рубежом, місце українського розділу Вікіпедії серед інших мовних розділів, популярність українськомовних роликів на відеохостингах, кількість іноземних перекладів українськомовних творів тощо. У цьому плані нам, мабуть, варто взяти на озброєння французький досвід мовно-культурної дипломатії. Франція вже не одне десятиліття енергійно просуває на світовий ринок власні фільми, серіали, музику, вистави, художні й філософські твори. Порівнюючи французьку культурну продукцію з українською, часто ловиш себе на думці, що наші творці не тільки не поступаються перед французькими, а деколи стоять на голову вище. Тож коли по війні ми відновимо економіку, залагаємо дірки в бюджеті, потрібно буде запустити програму популяризації української мови та культури у світі, зокрема через надавання грантів і субсидій на переклад наших досягнень іноземними мовами, і то не лише європейськими, а й східними.

До сказаного треба додати, що й сама українська мова не зможе стати комунікативно повноцінною, якщо не виконуватиме функції ознайомлення своїх носіїв з іншими культурами. Новітні фундаментальні знання, суспільно значущі твори, перлини літератури й мистецтва — весь золотий фонд світової науки та культури повинен бути добротно перекладений українською. Відбираючи тексти, варті перекладу, слід керуватись об'єктивними критеріями: не штучний резонанс, не рекламна «розкрутка», а перевіреність часом, висока цитованість, популярність, кількість перекладів іншими мовами тощо. Адже нині українською часто-густо перекладають книжки-одноденки, усіляку, даруйте на слові, макулатуру, яка нічого ні уму, ні серцю не дає, зате на яку, виходячи з корпоративних інтересів, дають грант. Тимчасом як цілий сонм класиків філософської, соціологічної, естетичної, мовознавчої, економічної думки досі не зазвучали українською мовою — доводиться їх читати або російською, або англійською.

Нині людство щонайменше третину свого часу проводить онлайн. Інтернет ми вже сприймаємо не просто як засіб зв'язку, а як паралельний жит-

тесвіт, повноцінну, ба навіть провідну сферу для роботи, пізнання, спілкування, розваг. Діти, молодь залюбки поринають у діяльність (ігрову чи навчальну), якщо вона розгортається «в цифрі». Уже йшлося про те, що чим більше мова оприявлена в мережі, тим більша її життєстійкість. Мова, якої там немає, приречена. Неможливо підвищувати комунікативну потужність української мови без належної цифрової оснащеності, без опертя на ресурси комп'ютерних програм і технологій (перекладачі, словники, текстові корпуси, перевіряльники правопису, навчально-пізнавальні програми тощо). Сьогодні інтернет — провідний канал для поширення та популяризації української мови, а разом і похvatний інструмент для відстежування її комунікативної потужності. Натепер українська загалом непогано представлена в мережі, хоч їй є куди зростати далі. Усе залежить від нашої активності.

Комунікативно потужна мова — це мова не тільки універсальна, поширена в усіх життєво важливих сферах, а й мова найвищою мірою сучасна. Мова, що не відстає від розвитку суспільства. Мова, що здатна якісно вдовольнити пізнавальні потреби сучасника — людини динамічної, прагматичної, вимогливої, але водночас і розкутої, освіченої, відкритої для нового, налаштованої на життєтворчість. Мова, що відповідає поточним запитам, швидко й адекватно реагує на суспільні зміни, розширюючи свої можливості передавати актуальну інформацію та створювати нове.

5.8. ПРЕСТИЖ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ще одна істотна запорука майбутнього мови — її високий престиж, тобто позитивне ставлення, яке вона викликає в мовців. Якщо загал оцінює мову як престижну, це витворює сприятливий клімат для її дальшого поширення, успішного функціонування. Якщо ж мову сприймають як непрестижну, це призводить до скорочення сфер її вжитку, згасання мотивації розмовляти нею. Чим престижніша мова, тим частіше її обирають для спілкування в ситуаціях дво- чи багатомовності. Слушна й зворотна закономірність: чим частіше для спілкування обирають певну мову, тим вищим стає її престиж. Престиж мови — двигун її розвитку. Для того, щоб мова не занепадала, її мають поважати, а не зневажати.

Поняття престижу мови неоднозначне. Саме явище об'єктивно існує, проте сприйняття мови як престижної чи непрестижної має не науковий, а радше оцінно-суб'єктивний характер. З погляду науки, за своїми внутрішніми якостями всі мови однаково хороші, правильні, зручні, рівноцінні. Кожна заслуговує на те, щоб її використовували, вивчали, досліджували, оберігали. Тим часом масова свідомість звичайно оцінює мови крізь призму певних стереотипів, розгашовуючи в певну ієрархію — залежно від їхньої функційності, місця та значення в суспільстві, у житті конкретної людини.

Звідси зрозуміло, що уявлення про соціальну престижність тієї чи іншої мови завжди відносні й формуються на підставі порівнювань з іншими мовами, передусім тими, які побутують у тому ж ареалі. Наприклад, вищий престиж міжнародної мови пояснюється її більшою комунікативною потужністю порівняно з національною. Якщо друга вживана хіба що в межах держави, то перша прокладає шлях у світ, забезпечує своїм носіям вигідніші позиції на міжнародному ринку освіти та праці. «Змагання» в престижності почались аж ніяк не сьогодні. У різні часи за більш престижні уважали іноземні мови, використовувані в літературі, освіті, церковному житті (давньогрецька, латинська, старослов'янська, французька). Крім того, у минулі епохи часто йшлося про вищий престиж літературної форми порівняно з іншими різновидами тієї ж національної мови — територіальними діалектами, просторіччям, соціальними та професійними жаргонами.

Залежно від того, на підставі яких критеріїв оцінюють міру престижності мови, оцінка виявляється то більш, то менш суб'єктивною. Якщо взяти конкретну людину, то її ставлення до мови (позитивне, нейтральне, негативне) може ґрунтуватися на суто особистісному сприйнятті: гарна — негарна, привабна — непривабна, приємна — неприємна (на слух), зрозуміла — незрозуміла, зручна — незручна (для використання), придатна — непридатна (для вираження глибоких думок), перспективна — неперспективна (для кар'єри) тощо. Трапляється й такий «народний критерій»: мова непрестижна, якщо сміються з тих, хто її вживає; мова престижна, якщо сміються з тих, хто не вміє грамотно нею розмовляти.

Оцінка престижу мови більш об'єктивна, коли впливає з політичних, економічних, науково-технічних, а найперше культурних здобутків її носіїв. Чим розвиненіша економіка, чим багатша культурна спадщина, тим більшу зацікавленість викликає відповідна мова, тим вищим виявляється її престиж. В усі часи міжнародне визнання мови прямо залежало від впливу її носіїв на інші народи. Тепер неабияку роль відіграє також створена цією мовою масова культура, особливо кіно, попмузика. Якщо на перших етапах різноманітні досягнення народу працюють на престиж його мови, то згодом, навпаки, престижна мова починає підвищувати статус своїх носіїв на світовій арені.

Досить-таки точний показник міжнародної ваги та престижу мови — кількість перейнятих з неї слів і висловів. У різні часи українська мова чимало напозичала (прямо чи опосередковано) з давньогрецької, латинської, арабської, турецької, італійської, польської, французької, німецької, російської та інших мов¹⁴⁵. Тепер найбільше — з англійської. Здавна відоме

¹⁴⁵ З найновіших публікацій на цю тему див.: *Тищенко К. М.* 42 епохи українських мовних контактів: Енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах. — Київ; Броди: Просвіта, 2020. — 912 с.

явище, коли хтось, прагнучи підвищити в очах співрозмовників свій авторитет, заходжується сипати «вумними» запозиками з престижних мов (*дискурс, наратив, парадигма, концепт, імпреза, івент, рецепція, патерн, девелопер, консеквентний, евентуальний* і под.).

Культурний критерій значно об'єктивніший за особистісний бодай тому, що культурний престиж мова завойовує не за рік-два, а впродовж тривалого часу, не менше століття. Утім, критерій цей також не застрахований від суб'єктивізму. Адже культура може бути надзвичайно рясною на здобутки, та попри це лишатися маловідомою. «Українці, — відзначав О. Б. Ткаченко, — протягом століть змогли створити оригінальну, цікаву і, як переконується більшість допитливих людей, особливо тепер, далеко не бідну культуру. Скоріше бідна не сама українська культура, збідненим було і, на жаль, залишається уявлення про неї»¹⁴⁶. Коли це уявлення почне відповідати дійсності, коли поглибитися обізнаність наших співгромадян та іноземців з українськими духовними цінностями, можна очікувати, що піднесеться й престиж української мови.

На міру престижу мови об'єктивно впливає її висока комунікативна потужність. Чим краще мова задовольняє комунікативні потреби мовців, тим більша її притягальна сила. Така мова відкриває широкий доступ до інформаційних ресурсів, нею можна здобути сучасну, якісну освіту, прилучитися до нових знань, світових культурних цінностей. Престижна мова справляє враження розвиненості, перспективності, спрямованості в майбуття.

Та, мабуть, ключовий критерій престижу мови — той суспільний статус, з яким її стало асоціюють. Якщо масова свідомість пов'язує мову з бідністю, безробіттям, безкультур'ям, відсталістю, периферійністю, то її, ясна річ, важко уналежнити до престижних. Така мова неминуче потрапляє під загрозу зникнення, адже її носії виявляють схильність переходити на мови більш перспективні. Якщо ж мова, навпаки, пов'язується з владою, успіхом, добробутом, сучасним стилем життя, то її престижність, а отже, й життєздатність беззаперечні. Це мова, якою послугується еліта — політична, управлінська, інтелектуальна, наукова, культурно-мистецька, спортивна, релігійна.

Престижна мова — мова «соціальної вертикалі»: вона слугує ліфтом для кар'єрного зростання, для просування суспільними щаблями, простіше кажучи, це засіб вибитися в люди. Той, хто добре опанував таку мову, стає більш мобільним і конкурентоздатним на ринку праці, дістає змогу брати активнішу участь у громадському житті, відкриває для себе безліч можливостей і перспектив. Престижна мова сприяє здобуткам і досягненням. Її знання приносить символічний капітал, який за бажання можна

¹⁴⁶ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу). — Київ: Грамота, 2008. — С. 232.

перетворити на капітал фінансово-грошовий чи суспільний (високий статус, широка відомість).

За часів бездержав'я українська мова не належала до престижних. За винятком західних регіонів українськомовність часто сприймали як вияв дрімучої відсталості, містечковості, другосортності. Українцям давали зрозуміти (на офіційному рівні — завуальовано, у побуті — прямим текстом), що мова їхня — сільська, кумедна, «жлобська», геть не гідна високого статусу серйозної, культурної, шляхетної міської мови. Болісне відчуття меншовартості, сором виказати селянське походження, боязнь стати ізгоем, мішенню для кпин і насмішок — усе це спонукувало нещасних українців, особливо в містах, переходити на російську.

За останні 30 років у ставленні до української мови стався кардинальний злам. Здобувши державний статус, вона стрімко торує зворотний шлях — від низького престижу до високого¹⁴⁷. Пошану, авторитет, визнання мова наша відвойовує буквально на очах. Усе менше асоціюється вона з провінційністю, малограмотністю, некваліфікованою працею, усе більше — з високою освіченістю, стрімкою кар'єрою, життєвим успіхом. Чимало батьків, зокрема й на Сході та Півдні, уже збагнули, що без знання української їхні діти в Українській державі не матимуть ні перспектив, ні майбутнього.

Піднести престиж мови за такий стислий термін, ясна річ, нереально. Процес іще далекий від завершення. Та що вселяє віру в перемогу? Ті мови, які ми сьогодні вважаємо за найбільш розвинені й передові (як-от англійська, німецька, іспанська), теж свого часу долали тернистий шлях самоствердження. Колись вони так само були змушені не те що здобувати престиж, а виборювати елементарне право на існування.

За нашим прогнозом, престиж української мови зростатиме рівнобіжно зі збільшенням її комунікативної потужності. Мову, що повнокровно функціонує у високих сферах, навряд чи сприйматимуть за непрестижну. Коли українська реально стане «мовою хліба», а її добре знання — шляхом нагору, без чого неможливі високооплачувана праця, матеріальний добробут, повага в суспільстві, тоді всі зрозуміють, нащо вона потрібна і які переваги дає. У широких масах, слід очікувати, остаточно сформується мотивація охоче послуговуватися нею і в професійному, і в громадському, і в приватному житті.

Потужний поштовх до зростання престижу українська мова отримає тоді, коли врешті утвердиться як символ влади й успіху, коли нею заго-

¹⁴⁷ Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — С. 114–116; Фудерер Т. О., Данилевська О. М. Престиж української мови та ставлення до двомовності за оцінками мовців різних вікових груп // Вісн. Київ. нац. лінгв. ун-ту. — Сер.: Філологія. — 2019. — Т. 22, № 1. — С. 173–181.

ворить еліта, найбільш поважні, впливові, заможні прошарки суспільства. Власне, цей процес то більш, то менш успішно, але триває. Найбільш українізованими, принаймні в професійному та публічному житті, на сьогодні можна вважати керівництво держави, політиків, держслужбовців вищої та середньої ланки. Посадовець, котрий уперто ігнорує державну мову, довго у своєму кріслі не всидить, якщо взагалі в нього потрапить. Українськомовна у своїй більшості освітня, науково-гуманітарна, літературно-мистецька еліта. Сьогодні ми бачимо, як відомі люди, статусні особи мало-помалу переходять на українську — актори, співаки, музиканти, спортсмени, бізнесмени, журналісти, блогери, «лідери думки» й навіть «ікони стилю». Важливо, що свою українськомовність вони виявляють принародно, у неофіційному, неформальному спілкуванні з шанувальниками, зокрема в соцмережах і на відеохостингах.

Закріплення української мови в елітарних колах не просто підносить її престиж, а витворює передумови для її поширення на неелітарну більшість. Відбувається це через уже згадуваний механізм соціального зараження. Чим вища елітарність групи, тим охочіше наслідують її мову. Переходячи на мову верхівки, людина мовби підвищує свій статус або, принаймні, засвідчує причетність до сильних світу цього.

Законодавцем моди на українську мову еліта може виступати й у межах своїх спільнот. Так, найбагатші підприємці цілком могли б «заразити» українськомовністю середніх і малих підприємців, загалом увесь середній клас. Студентство, як найактивніша частина молоді, могло б зробити українську модною серед ровесників-нестудентів, зокрема шляхом творення «крутої» молодіжної субкультури. Активісти національних меншин, котрі опанували українську, могли б стати зразком для своїх земляків, особливо із середовища трудових мігрантів.

Наслідування елітарних груп, однак, не знімає з порядку денного необхідність підносити престиж мови й іншими засобами. Як відомо, законодавчо-директивні чи інші «лобові» методи українізації рідко дають бажані плоди швидко й у повному обсязі. Якщо їх сприймають як грубий тиск згори, вони можуть навіть спровокувати реакцію, протилежну очікуваній. Тож не варто нехтувати м'які, ненав'язливі методи впливу, зокрема технології соціальної реклами.

У суспільній свідомості доцільно формувати й закріплювати престижний образ носія української мови — освіченої, культурної, заможної, самодостатньої людини. Мову потрібно пов'язувати з близькими серцю кожного цінностями: молодість, сучасність, інтелект, знання, духовність, довіра, сім'я, громада, добробут, професіоналізм, кар'єра, лідерство, успіх, прогрес. Українська ніколи не була мовою варварів, гнобителів, загарбників, шовіністів. Нею не звучать людожерські фрази *можем повторить*, *мы*

вас похороним, десять лет без права переписки, бабы ещё нарожают. Українська — мова вільних людей. Символ звитяги, героїзму, нескореності, боротьби за свободу, незалежність, щасливе майбуття. Нею спілкуються не з примусу, а доброхіть, не знехотя, а залюбки, не крізь зуби, а з дорогою душею, не зверхньо, а допомагаючи й передаючи свою любов до мови всім, хто робить ще тільки перші кроки на шляху її пізнання. Кожен, хто спромігся опанувати українську як другу, засвідчив свою комунікативну перевагу супроти одномовних. Не просто знання, а повсякденний ужиток української мови — це прояв гідності, культури, патріотизму, поваги громадянина до самого себе, своєї родини, свого оточення, своєї держави, своїх далеких предків і нащадків.

Як ми вже відзначали, натепер уявлення про низьку престижність української мови значною мірою подолано. Власне, їх щодня спростовує самé життя. І все ж не можна не помітити, що за нашою мовою досі тягнеться шлейф двох негативних стереотипів: «мови-жертви» і «мови села». За колоніальних часів той і той стереотипи не були позбавлені підстав, проте нині мають мало спільного з дійсністю. Попри це їх чомусь завзято відтворюють і підживлюють у своїх виступах, публікаціях деякі оборонці, викладачі, популяризатори української мови, роблячи їй тим самим ведмежу послугу.

Так, у літописі нашої мови не бракує трагічних сторінок: тривалий бездержавний статус, скорочення ареалу й соціальної бази, етнічна та функційна неповнота, запанування суржику, численні обмеження й заборони, цькування письменників і мовознавців, інші гримаси лінгвоциду. Драматичні факти такого роду нікого не лишають байдужим. Та коли їх нав'язливо повторюють, випинають і педалюють, витворюється не вельми привабливий образ української мови як кволої, стражденної, віками гнобленої жертви з безрадісним теперішнім і приреченим майбуттям. І носії її також мимоволі почуваються скривдженими, знедоленими жертвами, позбавленими підстав гордитися своєю мовою, зате щедро наділеними комплексом мовної меншовартості. Занижена самооцінка знеохоче їх розмовляти скрізь українською, позбавляє наступальності в обороні своїх мовних прав. Навряд чи стереотип «мови-великомучениці» сприятиме появі нових українськомовців¹⁴⁸.

Розповідаючи про минуле нашої мови, час уже припинити зациклюватися на негативі. Писати, говорити потрібно без стогону й ридань. Українській мові не потрібні наші плачі — їй потрібна наша залізна воля

¹⁴⁸ Про нав'язування схожого стереотипу «народу-жертви» при популяризації вітчизняної історії див.: *Лосев І.* Чим замінити культ поразок // Укр. тиждень. — 29 черв. 2018. URL: <https://tyzhden.ua/History/215055>

утверджувати її в повсякденному житті. Доречно підібрані факти, спокійний, урівноважений тон переконують самі по собі. Згадки про гніт і поразки варто урівноважувати згадками про здобутки й перемоги. А їх українській мові не позичати. Нею спілкувалися геніальні вчені та митці. Нею створено безліч літературно-мистецьких шедеврів. Вона стояла й стоїть на сторожі багатомільйонної української нації. Вона довела, що своїм виражальним потенціалом ні на йоту не поступається перед мовами тих народів, яким поталанило здобути державність раніше, ніж українцям. Повносила й повновага, вона увійшла до двадцятки найрозвиненіших мов світу й нині щодня засвідчує свою здатність і рости, і діяти. Отже, українська мова — не мова-страдниця, а мова-переможниця. Її історія — це історія успіху. Історія боротьби та звитяг. І майбутнє її також доконче буде успішним. Останні тридцять років дають на це тверду надію. Кожен з нас має не соромитися, а пишатися тим, що є частинкою великої та величної спільноти її носіїв.

Другий стереотип — «мова села» — у принципі не далекий від істини, адже село для української мови завжди було і колискою, і прихистком, і оберегом. У цьому немає нічого незвичного. Якщо згадати, що міські поселення історично виникають пізніше за неміські, можна сказати, що, за великим рахунком, усі європейські мови — «із села». Біда нашої мови в тім, що за доби бездержавності вона не могла природно повсюдитися в містах — там царювали мови колонізаторів. У тому, що урбанізація українців не супроводжувалась урбанізацією української мови, якраз і коріниться одна з причин її етнічної, територіальної та функційної неповноти, а отже, і малої престижності¹⁴⁹.

Нині, на щастя, мова наша впевнено надолує відставання. Її голос чути скрізь: не лише в хатах мужицьких, а й у коридорах влади, в університетських аудиторіях і наукових лабораторіях, на сценах театрів і з екранів кінотеатрів, у теле- й радіостудіях, на концертах і дискотеках, у маршрутках і супермаркетах, у банках і лікарнях, у спортклубах і ресторанах, на вулицях і майданах. Поступово, але неухильно українська стає мовою великих міст.

Тим часом, якщо погортати підручники рідної мови, особливо минулих років, постане досить-таки дивацька картина. Росяні світанки, пахощі землі, збирання врожаю, натруджені материнські руки, туга за рідним краєм — сіль-

¹⁴⁹ Докладніше про стереотипне сприйняття української мови та культури як суто селянських див.: *Дзюба І. М.* Стереотипи сприйняття української культури // *Дзюба І. М.* З криниці літ: у 3 т. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 2. — С. 568–571; *Тараненко О. О.* Суперечності між національним і соціальним у розвитку літературної мови // *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві: 36. наук. пр.* — Київ: Вид. дім Д. Бурого, 2012. — С. 107–116.

ська тематика тут явно переважає міську. Типовий зміст навчальних текстів: «Без верби й калини нема України», «Мов джерельна вода — рідна мова моя», «І скільки б я не бачила земель, я не забуду наших звичаїв, обрядів і пісень». З підручника дитина дізнається, що таке засік, тік, копа, збіжжя, сівалка, борона, плуг. Ілюстративний ряд оформлено відповідно: соняхи, колосся, лани широкополі, журливі річечки, тини з глечиками, стріхаті хатинки з криничками, завітчані садочки, віночки, рушнички. Ці «візуальні атрибути» потрапляють і на обкладинки словників, довідників, розмовників, інших науково-популярних видань. У такому ж стилі за традицією приоздоблюють виховні заходи, свята рідної мови, присвячені їй дописи в мережі.

Підручники лишають враження, боцімто їх написано для сільських дітей минулого століття. Сучасним же міським дітям, які зростають у світі гаджетів і соцмереж, вони чужі, незрозумілі, нецікаві. Просякнуті селянською архаїкою, ці книжки вдовбують учневі в голову запліснявілий стереотип про те, що українська мова придатна лише для сільського життя, що нею можна називати хіба що патріархальні реалії, що вона — експонат етнографічного музею, а не жива мова, що крокує в ногу з часом, динамічно зростає і набирає сили. Найгірше ж те, що підручники ці *замість готувати школярів до майбутнього затягують їх у минуле*¹⁵⁰. Спитаймо себе: якщо мову без міри оселянюють, уперто подають як символ відсталості, провінційності, сивої давнини, чи захоче міське школярство спілкуватися нею? На перерві, на вулиці, на тусовці, удома, в інтернеті? Не дивно, що в розмовах між собою діти за звичкою переходять на російську — вона досі увижається їм мовою більш «кльовою», «крутою», «прикольною», «просунутою». І виходить, замість заохочувати, школа, навпаки, успішно відохочує дітей від рідної мови.

Важко дотямити, чим керуються ті, хто укладає, ілюструє і затверджує такі підручники. Віримо, шкідницьких замірів у них не було. Та погодьмося: ситуація абсурдна. Адже наші лінгводидакти — сучасні містяни. Живуть у багатоповерхівках з ліфтами. Їздять на метро, на власних автівках. Уміють орудувати банкоматами й терміналами. Скуповуються в супермаркетах. У домівках мають пральну машину, кондиціонер, кавоварку, мікрохвильовку, плазмовий телевізор. Працюють за комп'ютером. Користуються смартфонами. Новини читають в інтернеті. Ведуть сторінки в соцмережах. Тим часом плоди їхньої праці напроваджують на думку, що підручники пишуть не вони, а зовсім інші люди. Ті, що живуть у похилених хатах. Їздять на рипучих возах. Гроші тримають у калитці за поясом. Закупи роблять на

¹⁵⁰ Цей стереотип підживлюють також деякі ілюстратори та дизайнери, які невтомно занурюють сучасну українську мову в антураж церковнослов'янської архаїки: чорнильні пера, поживклі рукописи, пошарпані фоліанти, золоті верхи собори, монастирські келії, Нестор Літописець, старослов'янський шрифт і под.

базарі. Білизна перуть у ночвах. Страви варять у печі. Про новини узнають на майдані коло церкви. А самі підручники скребуть при свічках на жовкому пергаменті гусячим пером, умочивши його в каламар.

На щастя, сказане стосується не всіх підручників. Популяризація української мови як суто селянської, властива навчальній літературі радянської доби, інерційно тривала ще два постколоніальні десятиліття, а нині вже пішла на спад. Підручники останнього періоду значно більш наближені до сучасності. Проблеми цієї можна було б і не згадувати, якби закладений школярам попередніх поколінь стереотип не виявивсь аж надто живучим. Викорінювати його — ще той клопіт. Надання українській мові державного статусу, відзначає Л. Т. Масенко, послабило вплив цього стереотипу, але в південних і східних регіонах він ще лишається досить стійким¹⁵¹. Чи не тому одесити, харків'яни, дніпряни, що зростали на таких ось книжках, досі стадаються розмовляти українською?

У підручниках української словесності, ясна річ, повинні бути представлені й наша минувшина, і народні традиції, і реалії селянського побуту. Однак при доборі тем, текстів, ілюстрацій потрібен розумний баланс. Зважмо, що тепер у міських школах навчається 3 млн (71,4 %) учнів, тоді як у сільських — лише 1,2 млн (28,6 %)¹⁵². До всього через демографічну кризу й дальшу урбанізацію перший показник з року в рік зростає, а другий — падає. Через це в лінгводидактиці перевагу все ж бажано віддавати міським темам. За приклад можуть правити підручники інших європейських мов. Хіба можна уявити, щоб, скажімо, підручник сучасної англійської (як рідної чи другої) був побудований на мотивах з життя та побуту селянства позаминулого століття?

Загалом же треба прагнути, щоб у нашій навчальній літературі українська мова асоціювалася не тільки й не стільки з історією і навіть не стільки із сьогоденням, скільки з майбутнім. Основна тематика: сучасний глобалізований світ, цифрове середовище, інформаційні технології, віртуальна реальність, штучний інтелект, ринкові відносини, фінансова грамотність, соціальна мобільність, мандри, автомобілі, літаки, космос, наукові відкриття, модний одяг, кіно, музика, спорт, здоровий спосіб життя, психологія взаємин з батьками, учителями та друзями, складні життєві ситуації і як з них вийти. Повторимось: українську важливо популяризувати як мову сучасних, відомих, успішних людей. Мову, яка допомагає налагоджувати стосунки, будувати кар'єру, ставати розумним, заможним і щасливим¹⁵³.

¹⁵¹ Масенко Л. Т. Знач. праця. — С. 71.

¹⁵² Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики» Міністерства освіти і науки України. Зведений звіт закладів загальної середньої освіти на початок 2021/2022 навчального року. URL: <https://cutt.ly/GX4EEIc>

¹⁵³ У 1980-х роках, коли автор був школярем, тематика підручників з української мови була майже та сама («Батько працює трактористом, і я, коли виросту, теж стану трак-

Великий виховний потенціал мають історії з життя зірок, кумирів, «знакових» для дітей і молоді славетників — співаків, акторів, журналістів, футболістів: чому я розмовляю українською, що мені це дає, за що я її люблю, як я навернув в українськомовність рідних, друзів, знайомих.

Нарешті, престижною має бути не абияка, а правильна, бездоганна, вишукана, літературна українська мова. Хибні наголоси, слова-паразити, зайві запозичення, «нестравний» синтаксис, розхристаний виклад, змістова порожнеча, словесна еквілібристика — усе це повинне змушувати мовця почуватися в наших очах недоріким і смішним. Надто якщо він претендує на широку громадську увагу. І навпаки: прагнення писати чи промовляти змістовно, влучно, розмаїто, вправно (а не тільки експресивно) маємо сприймати як вияв гідності, високої самооцінки, поваги до себе та інших. Особливо стосується це посадових і публічних осіб, журналістів і блогерів, які виступають для загалу — хочуть вони того чи ні — зразком для наслідування. *Бути грамотним повинно бути модно й почесно, неграмотним — соромно й ганебно.* Нам потрібна «мода на норму».

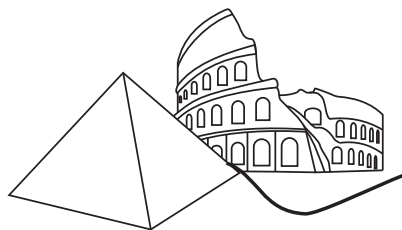
На престиж української мови добре працює те, що культура наша великою мірою словоцентрична, а суспільство живе насиченим, різноманітним мовним життям. Про це, серед іншого, свідчить велика кількість мережеских ресурсів, присвячених мові, їх висока відвідуваність. Статті, дописи, виступи на мовні теми знаходять жваві відгуки, зчиняють зацікавлені, часом бурхливі дебати. Суспільний резонанс мають мовні конкурси, національні диктанти, до яких щоразу долучаються відомі особи. Чого нам бракує, так це публічного пошанування носіїв досконалого, взірцевого літературного мовлення. Уміння точно, ясно, виразно виповідати думки хорошою українською мовою варто б відзначати дипломами, званнями, преміями, іншими нагородами. Ідеться не тільки про письменників, журналістів, акторів, а й посадовців, підприємців, спортсменів, іноземців тощо. Кому не буде приємно прийняти відзнаку «за бездоганну грамотність», «за багате словництво», «за знання народної фразеології», «за високу культуру мовлення»? З іншого боку, не слід проходити повз убоге,

тористом...»). Уже дорослим я розпитував свою вчительку, Зінаїду Мусіївну Стась, як їй удавалося зацікавлювати нас, київських учнів, «колгоспною» мовою. «Ну як? Ось у мене урок: творчість Павла Тичини. Показую портрет статечного чоловіка в строгому костюмі: поет, поліглот, академік, міністр, голова Верховної ради. І це діяло». Виявлялося, з українською можна стати не тільки трактористом. Виховувала вона нас і своїм багатющим мовленням. Барвистим, запашним, соковитим. Призабуті слівця, колоритні фрази, прислів'я, приказки, примовки, народні порівняння й каламбури — слухати не переслухати. Вона уособлює для мене всіх тих освітян, котрі в темні часи російщення, в умовах постійних принижень спромоглися передати любов до рідного слова дітям, які потім будуватимуть нову Україну. А я, ставши філологом, «перспективним кандидатом наук», мабуть, уособлював для неї плоди її немарної вчительської праці.

збіднене, калічене публічне мовлення. Це також потребує принципової громадської оцінки, наприклад, у формі вручення антипремій, подібних до тих, які вручають за найгірший фільм року чи тривіальні, малопотрібні наукові відкриття.

Коли ми зможемо нарешті допевнитися, що мети досягнуто, що українська мова стала по-справжньому престижною? Тоді, коли розмовляти нею будуть змушувати не закони та штрафи, а саме життя. Коли не ми будемо «хапати за поли» іншомовців з метою повернути їх в українську, а вони самі зацікавлено потягнуться до неї, настільки потрібною та привабливою вона стане. У бажанні якомога більшої кількості українців та неукраїнців знати українську мову, спілкуватися нею скрізь і завжди бачиться нам її завтрашній день.

ГОЛОВНІ ВИСНОВКИ

1. Поширена раніше думка про те, що майбутнє не є предметом пізнання, а передбачення — проблемою науки, сьогодні вже не витримує критики. Мета науки не зводиться лише до пошуків істини. Дослідивши певне явище, учений повинен давати на цій основі розумно обґрунтовані прогнози про те, як це явище розвиватиметься в майбутньому. Чим зріліша наука, тим більший її прогностичний потенціал. Якщо мовознавство й далі творитиме знання тільки двох часових вимірів (сучасне, минуле), воно не зможе вважатися за повноцінну науку. Майбутнє мови повинне стати повноправним предметом досліджень, а діяхронічна лінгвістика має охоплювати не лише минулі, а й майбутні стани мови.

2. Недостатня увага до майбутнього притаманна не лише мовознавству, а й українському суспільству загалом. Багатьом з нас властивий закорткий горизонт планування (кілька місяців, ба навіть кілька тижнів). В українській культурі історія домінує над майбутнім. Історію ми відтворюємо більш досконально, ніж прогнозуємо прийдешнє. У народів, котрі сповідують культ минулого, часто виникають негаразди в теперішньому та майбутньому. Тим часом роль передбачень, орієнтації на завтрашній день для людини життєво важлива. Чим більш цілеспрямована особистість, тим на тривалішу перспективу вона планує. Довготермінові цілі запліднюють життя глибоким сенсом. Цілеспрямованість — невіддільна риса успішних людей, а масштаб обраної мети — це, по суті, та оцінка, яку ми складаємо самі собі. Думання людини про майбутнє відображає міру її свободи як особистості.

3. Щоб вірогідно прогнозувати майбуття, розумно планувати свої дії та їхні наслідки, прораховувати всілякі варіанти й сценарії, потрібні розвинена уява, навички стратегічного мислення. Уява, яку ми застосовуємо чи не в усіх сферах життя, допомагає знайти рішення за умов браку інформації, неповноти знань. Щоб досягти бажаного результату, спершу його треба побачити подумки. Для успішної наукової творчості продуктивна уява

така ж важлива, як пам'ять і мислення. Це унікальний евристичний засіб, що неабияк розсуває обрії та можливості пізнання. Стратегічне мислення на підставі виявлених закономірностей дає змогу передбачати майбутні етапи процесу, який ще не завершився або й навіть не почався. Передбачити — означає з'ясувати, як і чому розвиватиметься процес далі, за яких обставин, на які ймовірні перешкоди він натрапить і як їх оминати, які потенційні наслідки цього процесу.

4. У суто практичному плані цікавість до майбутнього корисніша, ніж цікавість до історії. Змінити минуле неможливо, вплинути ж на майбутнє — цілком у наших силах. Можливості творити його залежать від взаємодії двох чинників — об'єктивного (непідвладні нашій волі обставини, закони, тенденції) та суб'єктивного (діяння самої людини, активність її розуму та волі). Провідну роль відіграє саме другий чинник, адже прийдешне родиться в наших головах і буде загалом таким, яким зробимо його ми. Наші знання про майбутнє впливають на це майбутнє. Слушно й протилежне: наші уявлення про завтра впливають на життя сьогодні, підпорядковуючи собі нашу нинішню поведінку. Мета, мрія, ідеал — не що інше, як прообрази майбутнього в теперішньому. Маючи в уяві прообраз, легше втілити його в дійсність. Кожному з нас, незалежно від професії, варто навчитися планувати, думати й діяти наперед, бачити речі не лише такими, якими вони є сьогодні або були вчора, а і якими вони стануть завтра.

5. Від звичайного передбачення наукове прогнозування відрізняється більшою вірогідністю, обґрунтованістю, об'єктивністю. За своєю логічною суттю воно є екстраполяцією (проекцією) на майбутнє законів та закономірностей, виведених на підставі подій і процесів, що вже відбулися. Досконалий науковий прогноз містить якісну та кількісну оцінку очікуваних станів, указує ступінь імовірності та приблизні терміни їх настання. Якщо в передбачуваному процесі переважає закономірне, можливий високоточний прогноз, із чіткою вказівкою на час настання події. Якщо ж гору беруть імовірне чи випадкове, коректний прогноз буде багатоваріантним. У такому разі пропонується не один, а кілька сценаріїв розвитку. Теорія може претендувати на статус справді наукової, тільки якщо вона містить прогноз і якщо він справджується, бодай частково, на практиці. Теорія, яка нічого не передбачає, є неповною і поверховою. Виявлення завбачених теорією фактів (явищ, ефектів, властивостей) потверджує її істинність, плідність і глибину. Чим досконаліша теорія, тим більша її передбачувальна сила.

6. Головні завдання науки про майбутнє (футурології) — розвідувати віддалену перспективу, розробляти глобальні прогнози, передбачати долю світу та людства загалом. На відміну від істориків футурологи оперують не так фактами чи подіями, як ключовими проблемами та їх можливими ви-

рішеннями, підказуючи владі та громадськості, куди слід першочергово спрямовувати зусилля. Сучасну футурологію цікавлять і перспективи розвитку окремих сфер. Серед найрозвиненіших галузей прогнозування: технологічне, економічне, демографічне, соціологічне, військове, політичне, медичне, природниче, екологічне, юридичне, космічне, містобудівне.

Суспільна значущість футурології — у її безперечній практичній корисності. Якщо історик виявляє першопричини нинішнього стану справ, то футуролог, навпаки, намагається показати близькі та віддалені наслідки нашої сьогоденної життєдіяльності. Створені футурологією образи прийдешнього здатні впливати на нашу поведінку. Залежно від того, яке майбутнє очікується, прогноз або заохочує наближати бажані зміни, або, навпаки, мобілізує на протидію небажаним змінам. Ось чому вчасно виявляти проблеми та суперечності, шукати оптимальних шляхів їх подолання, давати надійні, обґрунтовані прогнози й тим самим підвищувати якість соціального управління — насущне завдання футурології.

7. Футурологи розглядають прийдешнє крізь призму глобальних проблем, що їх доведеться вирішувати людству впродовж ХХІ ст. (війни, бідність, перенаселеність Землі, забруднення довкілля тощо), а також у світлі провідних тенденцій, що визначають наше майбутнє (глобалізація і локалізація, еволюція національної державності, прориви в галузях штучного інтелекту, нанотехнологій, генетичної інженерії тощо). До кінця ХХІ ст. на людство чекають усеохопна роботизація виробництва, матеріальний добробут, широке освоєння космосу, кіборгізація людей, радикальне утривання життя. Останнього планують досягти за допомогою методів кріоніки, клонування, нейропротезування та перенесення свідомості на електронні носії. Стрімкий науково-технічний прогрес перетворить нашу планету на один величезний «комп'ютер». Виникне потужний штучний інтелект, що багаторазово переважить інтелект людини.

8. Для того щоб вірогідно прогнозувати майбутнє мовосфери та національних мов, потрібно знати, куди рухається світ загалом, які зміни на нас очікують. Через це системний підхід до прогнозування не вичерпується аналізом внутрішніх тенденцій розвитку мови, а передбачає врахування ширшого контексту — суспільно-політичного, економічного, науково-технічного, культурно-цивілізаційного. Завтрашній день мови залежить від багатьох позамовних чинників: майбутнього держави й законодавства, демографічних процесів, інтенсивності міжнародних взаємин, стану економіки й виробництва, перспектив цифрової економіки, розвитку технологій, ролі інформації та знань у житті суспільства, впливу електронних комунікацій і ЗМІ, загального стану науки, освіти, духовної культури. Так само годі вірогідно передбачити долю мови у відриві від долі її носія — народу. Що станеться з українською мовою в наступні 50, 100, 200 років,

залежить від того, що буде з українцями, Україною, світом і взагалі людською цивілізацією.

9. У минулому філологи, письменники, люди різних професій і занять намагалися спрогнозувати майбутнє етномов. На початку ці прогнози здавалися переконливими, але згодом більшість із них не справджувалися. Так, виявились облудними всі похмурі завбачення про безперспективність і близький вихід з ужитку української мови. Рівень прогнозування лишає бажати кращого й у наші дні. Чинники розвитку мови нам загалом відомі, проте їхня складна взаємодія дає важкопередбачувані результати. Не додає точності прогнозам і те, що мова в різні періоди змінюється з різною швидкістю. Прогнозні терміни, розраховані за одного темпу змін, виявляються хибними, якщо темпи пришвидшуються або пригальмовуються. Усе це знижує надійність і вірогідність мовних прогнозів. Навіть у кращому разі вони матимуть імовірнісний, багатоваріантний характер.

10. Попри ці складнощі в мовознавстві триває становлення окремої галузі — мовної футурології (лінгвофутурології). Її головні завдання: передбачати стан мов у близькій, середній і віддаленій перспективі; моделювати суспільні процеси, які до цього стану можуть привести; розпізнавати сприятливі та загрозливі тенденції в житті мови; розробляти сценарії мовної політики, спрямовані на оздоровлення мовної ситуації, краще функціонування та збереження національних мов.

Теоретична лінгвофутурологія виявляє чинники та закономірності, що визначають майбутнє мови, опрацьовує методологію та інструментарій мовного прогнозування, узагальнює, осмислює, типологізує конкретні мовні прогнози. До її цілей належить і формування загальної картини мовного майбутнього людства. Натомість практична лінгвофутурологія фактично змикається з мовним плануванням. Вона прогнозує функціонування конкретних національних мов і мовну діяльність суспільства на певну часову перспективу. Методи лінгвофутурології — історична аналогія, екстраполяція, експертна оцінка, зокрема метод Дельфі, моделювання, створення сценаріїв майбутнього.

Залежно від об'єкта мовне прогнозування поділяють на внутрішнє (структурне) та зовнішнє (функційне). Внутрішнє прогнозування з'ясовує, як мова зміниться на своїх структурних рівнях: фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному, стильовому, текстотвірному, а також у сферах правопису й орфоєпії. Мета зовнішнього прогнозування — передбачати функціонування мови в суспільстві: її правовий статус, кількість носіїв, розвій комунікативних сфер, потенційну життєспроможність. Що ж до прогнозування світової лінгвосфери, то тут у центрі уваги — процеси мовної взаємодії, перебіг і наслідки міжмовної конкуренції, перспективи дво- й багатомовності, майбутнє міжнародних і

штучних мов. Розробляючи сценарії майбутнього, лінгвофутурологія здатна вплинути на здійсненність бажаних сценаріїв і уникнення небажаних.

11. Майбутнє мов значною мірою залежить від результатів їхньої взаємодії. З функційного погляду вона зводиться до конкуренції — за носіїв, території, сфери вжитку. Свої позиції мова завжди зміцнює за рахунок інших. Коли одна мова розширює зону вжитку, це означає, що інша виходить із цієї зони, а отже, скорочує сферу застосування. Сильніші мови намагаються не тільки втриматися в орбіті свого впливу, а й прагнуть увійти в ареал слабших конкуренток: спочатку як іноземна мова, потім як «друга рідна», урешті як «перша рідна». Слабші мови в такій ситуації борються за виживання, намагаючись захистити свою традиційну територію від чужих мов, закріпити за собою важливі комунікативні ніші. З двох мов-конкуренток зазвичай перемагає комунікативно потужніша.

Унаслідок конкуренції мови починають різнитися багатством словника, розпрацьованістю синтаксису, розвиненістю стилів, поширеністю, суспільним статусом. Однак головний результат — функційна нерівність. Та мова, що має більше комунікативне навантаження, вживається в більшій кількості сфер (або в найпрестижніших сферах), виявляється функційно домінантною. Та, що побутує в меншій кількості сфер або використовується з меншою інтенсивністю, виявляється функційно неповною. Вона стає нездатною задовольнити всі інформаційні запити своїх носіїв, які змушені вдаватися до мов з більшою комунікативною потужністю.

12. Важливі для прогнозування відомості містять мовні рейтинги, що враховують істотні параметри функціонування мов. Позицію української мови в цих рейтингах підвищують такі чинники, як порівняно великий ареал, значна кількість носіїв (як першої та другої), високий індекс людського розвитку України, активна перекладацька діяльність (з української мови та на українську), розвиненість української Вікіпедії. Знижують рейтингову позицію — демографічна криза, відсталість економіки, недостатня комунікативна потужність і мала поширеність поза межами України, мале використання як мови-посередниці. Звідси очевидно: шлях до поступу української мови, збільшення її життєстійкості та суспільної ваги пролягає не тільки через удосконалення мовного законодавства чи боротьбу із суржигом, а й через подолання демографічної кризи та бідності, розквіт національної культури, відродження науки й освіти, інтелектуалізацію суспільства. Чим більших вершин сягне Українська держава, тим тривкіші позиції матиме українська мова.

13. У майбутньому на світовій арені домінуватимуть мови, яким удасться завоювати й утримати міжнародний статус. Структурні переваги, чисельність носіїв як першої, легкість для вивчення мало впливають на шанси мови здобути цей високий статус. Істотніші критерії — поширеність на

кількох континентах, висока цінність як джерела сучасних знань та іншої корисної інформації, велика кількість носіїв як другої. Утім, міжнародною мова стає насамперед через той вплив, який її носії справляють на інші народи. Народ, котрому вдалося створити всемогутню державу, надпотужну економіку, багатющу культуру, передову науку й техніку, починає домінувати на світовій (або регіональній) арені. Відповідно, починає домінувати і його мова. Будь-яка мова може стати міжнародною, якщо її носії стануть лідерами в ключових галузях, поширять свій вплив на сусідів. Критерії «міжнародності» мови фактично збігаються з критеріями її впливовості, а також комунікативної цінності, суспільного престижу, соціолінгвістичної «ваги».

14. У найближчі пів століття провідною в міжнародному спілкуванні лишатиметься англійська мова. Цьому сприятиме економічна потужність, науково-технічна та культурна розвиненість англомовних країн, а також практична діяльність усіх тих, хто вивчає її сьогодні як іноземну. Проте віддалена перспектива не така однозначна. Як показує історія, міжнародний статус мови — не вічний. Зійти з провідних позицій англійська може через співдію кількох причин: утрату світового лідерства США, демографічний бум і даліше економічне піднесення азійських і південноамериканських країн, мовне урізноманітнення інтернету й інших каналів комунікації, удосконалення технологій машинного перекладу. Регіони, пов'язані економічною співпрацею, почнуть поступово відхрещуватися від англійської на користь зональних мов. У результаті монополія англійської мови поступиться «олігополії» кількох зональних мов — кожна з них матиме свою регіональну базу, орбіту впливу й частку на світовому «мовному ринку». У зв'язку з цим розглянуто перспективи найімовірніших конкуренток англійської — китайської, іспанської, арабської мов. Ці мови вже сьогодні невідступно розширюють ареал свого вжитку, підвищують комунікативний статус. Попереду пора їхнього бурхливого зростання. Вони потіснять англійську не лише в бізнесі, а й у міжнародних відносинах, освіті, науці, масовій культурі. Напевно, саме вони стануть провідними мовами майбутнього. Прогнози ж про постання в майбутньому єдиної світової мови видаються утопічними.

15. Одночасно у світі триватиме занепад національних мов. Найбільше це загрожує тим мовам, які не мають писемності, державного статусу, не виконують усіх суспільних функцій. Імовірно, до кінця XXI ст. позгасає до 90–95 % нинішньої кількості мов. Виживуть ті, котрі вже зробили чи ще встигнуть зробити «цифровий стрибок». Чим поширеніша мова в цифровому середовищі, тим краще забезпечене її майбуття. І навпаки: відсутність мови в мережі, комп'ютерних програмах, месенджерах неминуче прирікає її на занепад. Із цього погляду мови розподілено на групи: 1) ті, що більш-менш повно представлені в цифровому середовищі (близько

100 мов; 1,5 % загальної кількості); 2) ті, що виявили цифровий потенціал (близько 200 мов; 3 %); 3) ті, що не здолали цифрового порогу (близько 6,7 тис. мов; 95,5 %).

Найбільші надії на порятунок етномов пов'язані з удосконаленням технології нейронного машинного перекладу. Вона ґрунтується на корпусах паралельних текстів і фактично відтворює роботу людини-перекладача. Машинний переклад майбутнього уможливить усну та писемну взаємодію всіх з усіма без необхідності знати мову одне одного, тобто виконуватиме, по суті, функцію допоміжної міжнародної мови. Кожен зможе отримати все написане й сказане у світі рідною мовою. Людству вдасться досягти повсюдного взаєморозуміння. Різко знизиться потреба у вивченні чужих мов. Масова двомовність кане у вічність. Не виключено, англійська виявиться останньою «світовою» мовою. Національні мови зможуть унеможливити від маргіналізації та занепаду. Припиниться конкуренція мов за території та сфери вжитку, натомість розпочнеться їхня коеволюція, тобто паралельний, безконфліктний розвиток.

16. Майбутні зміни на структурних рівнях української мови будуть, очевидно, зводитися до таких процесів.

Нинішній склад фонем іще довго лишатиметься незмінним, проте посиляться системність звукового ладу: зміниться частотність окремих фонем, набудуть більшої регулярності закономірні морфологічні чергування, у низці слів поступово пересуватиметься наголос. В орфоєпії і далі поширюватимуться єдині норми літературної вимови, будуть згладжуватися територіальні особливості артикуляції, триватиме тенденція до полегшення вимови та більшої милозвучності. Налаштування комп'ютерних пристроїв уможливить співіснування в українській мові двох абеток — кирилиці (основної) та латиниці (за вибором мовця).

Зміни на граматичному рівні визначатиме повільний рух української мови до посилення аналітизму. Це спільна тенденція індоєвропейських мов, спрямована на досягнення більшої ясності, точності й стислості висловлювання. Один з виявів цієї тенденції — поступове, малопомітне скорочення числа відмінків з наступним їх зникненням. Це проявляється в: 1) уніфікації системи відмінювання шляхом експансії називного відмінка на функції непрямих відмінків; 2) витісненні відмінкових форм зворотами з прийменниками; 3) збільшенні кількості невідмінюваних іменників, прикметників, числівників. У віддаленому майбутньому ймовірно також зникнення категорії роду як семантично надлишкової. У синтаксисі крім аналітизації даватимуться ознаки тенденції до урозмовлення, більшої стислості та розчленованості вислову, спрощення системи пунктуації (зміни в уживаності розділових знаків, перерозподіл функцій між ними, а також поява нових знаків).

Нинішні процеси розвитку лексики триватимуть і в майбутньому: поява нових і вихід з ужитку застарілих слів, розростання словникового складу, зокрема за рахунок експресивних та абстрактних назв, збагачення стилістично забарвлених і соціолектних шарів лексики, розвій полісемії, синонімії, образного слововжитку тощо. Українська мова знаходитиме назви для нових предметів, явищ, понять, а отже, зберігатиме високу комунікативну придатність. При цьому не спиниться тенденція до виходу з ужитку питомих, власне українських слів, натомість більшатиме кількість запозичень, передусім англо-американізмів.

У літературному мовленні посиляться вживаність спеціальної, термінологічної лексики. Не збавлятимуть темпів процеси детермінізації та міжстильової міграції термінів. Активними постачальниками новотворів стануть такі сфери, як медицина, генетична інженерія, роботизація, цифрові технології. У творенні нових слів зростатиме роль осново- та слово-складання. Імовірно, вони стануть не менш продуктивними, ніж афіксальне словотворення.

У близькій та середньостроковій перспективі нинішня система стилів заледве зазнає істотних змін. Хоч стилі літературної мови чимдалі розподібноються за функціями та засобами, одночасно проявиться й тенденція до змішання стилів, розмивання меж між ними. Побільшає текстів перехідного, мішаного типу. Стиратимуться грані між офіційним і неофіційним, книжним і розмовним, високим і низьким. Триватиме практика порівняно вільного використання різностильових засобів. Межі нейтрального стилю ширшатимуть за рахунок як книжних, так і розмовних одиниць. Однак самий принцип розшарування літературної мови за функційними стилями, безперечно, збережеться.

Українська мова рухатиметься шляхом більшої демократизації, через що зростатиме діалогічність публічного мовлення. Система мовних норм лишатиметься стабільною, проте зазнає певної лібералізації. Для тих, кому важко досконало опанувати літературну мову, з'явиться полегшений її різновид — з менш суворими, більш варіативними нормами.

Упродовж XXI ст. зміниться нормативна основа літературної мови. Замість художньої літератури та журналістики головним джерелом і регулятором мовних норм стане мережеве мовлення, вплив якого тільки зростатиме. Оскільки в мережі на рівноправних засадах взаємодіють жителі всієї України, у їхньому спілкуванні доформується усереднений стандарт літературної мови, позбавлений різких діалектних відмінностей. З огляду на це триватиме занепад територіальних діалектів з одночасним піднесенням і урізноманітненням соціальних діалектів (соціолектів). Через масові міграційні потоки в середньостроковій перспективі ймовірно витворення на основі української мови креольських мов і нових суржиків.

Оскільки українська мова й далі повинна буде виражати новий поняттєвий зміст, точніше, глибше, яскравіше передавати думки та почуття своїх носіїв, її внутрішня будова постійно прогресуватиме. Досягши належного ступеня досконалості, вона успішно виконуватиме комунікативні завдання, неприступні їй на попередніх етапах, зможе якісно відповідати на інформаційні запити своїх носіїв. У майбутньому розширяться можливості цілеспрямовано вдосконалювати структуру мови.

17. Прогнозуючи функційний стан української мови, варто зважати на те, що в близькій та середньостроковій перспективі Україна не перебуватиме в авангарді соціальних і культурних змін, а тому навряд чи зможе потрапити до числа високорозвинених країн. Найбільш імовірним бачиться поступальний розвиток української мови, за якого її становище найближчими десятиліттями радикально не зміниться, проте впродовж тривалішого періоду завдяки дії низки позамовних чинників мовна ситуація може стабілізуватися в більш-менш оптимальних параметрах.

Для того щоб у майбутньому українська мова тривко зберігала державний статус, лишалася опорою національної культури, запорукою національної безпеки та самобутності українців, потрібно, щоб з мови часткового поширення вона остаточно перетворилася на мову повного поширення — етнічного, територіального, функційного. Інакше кажучи, щоб її вживали всі українці, на всій території України, в усіх комунікативних сферах. Вирішальні умови для здійснення такого сценарію: 1) цілеспрямована мовна політика; 2) уникнення демографічної катастрофи; 3) розбудова сучасної економіки; 4) збільшення комунікативної потужності української мови; 5) піднесення її суспільного престижу.

18. Наскрізною метою мовної політики повинна стати гарантія безпечного існування та безперервного поступу української мови на необмежено тривалий час. Для виправлення деформованої за колоніальних часів мовної сфери колективні права українського народу варто ставити вище за приватні права окремих громадян. Такий пріоритет має зберігатися впродовж усього періоду постколоніального оздоровлення — доки співвідношення носіїв української та російської мов не відповідатиме співвідношенню етнічних українців і росіян в Україні, доки титульна мова не посяде в державі належного їй місця.

У процесі поширення української мови виділяються опорні пункти: опертя на них зумовлює дальші успіхи в справі українізації. Серед комунікативних сфер першими такими пунктами стали освіта й урядування. Утвердження української мови в цих галузях дало поштовх її нинішньому закріпленню у сфері послуг, ЗМІ, попкультурі. Своєю чергою, ці сфери стануть вихідними пунктами для більшої українізації інтернету, поширення усної української мови, особливо серед містян, дітей і молоді. З територіального

погляду міцним мовним bastіоном завжди була Західна Україна, особливо Галичина. Нині такою опорною точкою поступово стає Центральна Україна, зокрема її обласні центри. При цьому особлива роль належить Києву. Коли українська мова на вулицях столиці чутиметься частіше за російську, це означатиме, що подолано ключовий рубіж. Українізована столиця стане форпостом для поширення української мови на Сході та Півдні. Щоправда, для повної деросіянізації всіх етнічних українців навіть за найкращих обставин може знадобитися не менше двох-трьох поколінь.

19. Через низьку народжуваність, ранню смертність, високий рівень еміграції Україна три останні десятиліття потерпає від депопуляції. За прогнозом ООН, за незмінного рівня народжуваності та смертності населення України у 2050 р. становитиме 35,2 млн, а на 2100 р. скоротиться до 24,4 млн. Інакше кажучи, упродовж XXI ст. носіїв української мови стане наполовину менше. Чи не єдиний реальний спосіб підтримати її демографічну потужність — зростання імміграції. До кінця XXI ст. етнічний склад України помітно зміниться: побільшає вихідців із країн Близького Сходу та Африки, у більш віддаленій перспективі — з Індії та Китаю. Щоб імміграція не загрожувала державній мові, бажано, щоб вона була не навальною, а помірною, дозованою, етнічно різноманітною (без явної переваги одного чи кількох етносів). Обсяги імміграції повинні бути такими, щоб переселенці не ізолювалися в національних гетто, а встигали планомірно розчинятися в українськомовному середовищі. Потрібен дієздатний механізм натуралізації мігрантів, спрямований на їх беззастережну інтеграцію в українське суспільство.

Масовий наплив іммігрантів значно ускладнить мовну ситуацію в державі. Зросте кількість носіїв двох мов — східної (рідної) та української (вивченої). Першою вони спілкуватимуться в приватній сфері, другою — у державній та громадській. У випадках неповного засвоєння української типовою стане інтерференція двох мов, поява нових суржиків (арабсько-українського, китайсько-українського тощо). Утім, для майбуття української мови важливіше не те, якого етнічного походження її носії, а те, наскільки вони освічені, розумні, творчі, енергійні, працьовиті. Ідеться про людський капітал мови — сукупність знань, умінь, навичок, талантів, що притаманні її носіям. Завдяки збільшенню кількості населення України підвищиться не лише демографічна потужність української мови, а і якість її людського капіталу. Спілкуватися нею, збагачувати й інтелектуалізувати її будуть усі громадяни України незалежно від етнічного походження.

20. Ефективна економіка — істотний параметр стабільності мови. Держава, яка зміцнює національну економіку, тим самим зміцнює і свою національну мову. Через це майбутнє мови повинне бути забезпечене не лише законодавчо, демографічно, культурно, а й економічно. Упродовж остан-

ніх десятиліть українська економіка зазнала катастрофічної деіндустріалізації та детехнологізації, перетворившись на аграрно-індустріальну зі здебільшого сировинною орієнтацією. Збудовано економічну модель з дешевою робочою силою, властиву країнам третього світу. Становище погіршують аномально велика частка тіньового сектору, систематичне вимивання з країни людського капіталу. Звідси випливає, що економічна потужність української мови поки що незрівнянно мала. По-справжньому українська мова утвердиться тоді, коли в нас розвинеться сучасна, інноваційна, високотехнологічна економіка, що пропонуватиме товари й послуги, конкурентоспроможні на світовому ринку, а Україна стане вигідним і рівноправним партнером провідних держав світу, одним з осередків світової торгівлі та міжнародного туризму.

21. Майбутнє мови залежить і від того, скільки комунікативних сфер вона повноцінно обслуговує. Комунікативно потужна мова інтенсивно вживана в усіх значущих сферах, а тому має повний набір розвинених функційних стилів. Чим більше сфер посідає мова, чим більше її навантаження в цих сферах, тим міцніше її становище, тим краще забезпечене її майбуття. Хоч українська мова поки що не належить до повнофункційних, упродовж усього періоду Незалежності вона послідовно розсуває межі свого вжитку. В ідеалі повинне сформуватися суцільне, нерозривне українськомовне середовище, у якому кожного свого носія українська мова супроводжувала б від першого до останнього дня в усіх сферах життя. На Заході України таке середовище вже сформоване. Сьогодні воно формується в Центрі, а далі ширшатиме на Схід і Південь за рахунок пасивних, «прихованих» українськомовців і повнішої українізації комунікативних сфер.

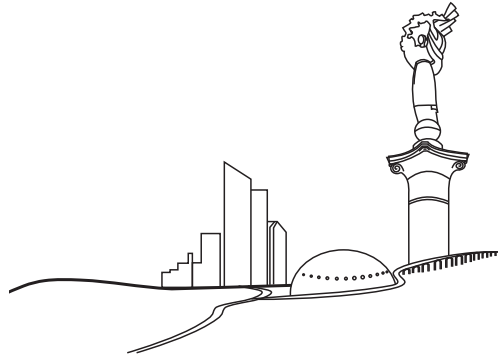
Справді комунікативно потужною українська мова стане тоді, коли буде здатна вдовольняти потреби своїх носіїв у повному обсязі, на високому рівні, в усіх галузях життєдіяльності. Коли нею можна буде дізнатися про все важливе, що діється у світі, збагатитися всебічними знаннями, нагромадженими людством, доторкнутися до вершинних досягнень сучасної цивілізації та культури. Якщо національна мова закріплюється в науці та освіті, культурі та мистецтві, громадсько-політичному житті та дипломатії, то це витворює необхідні передумови для того, щоб згодом вона могла виступати також у ролі міжнародної. Нашою стратегічною надметою повинне стати створення українською мовою сучасних, оригінальних культурно-інформаційних продуктів, які матимуть значення не лише для нас, а й для інших народів, для всього людства. Саме завдяки цьому українська мова набуде ваги та популярності, почне ширитися за межами свого етнічного ареалу.

22. На майбутнє мови впливає також її оцінка як престижної чи не-престижної. У першому випадку витворюється сприятливий клімат для її дальшого поширення, успішного функціонування. У другому, навпаки,

скорочуються сфери її вжитку, згасає мотивація розмовляти нею. Чим престижніша мова, тим частіше її обирають для спілкування в ситуаціях дво- й багатомовності. Ключовий критерій престижу мови — суспільний статус, з яким її стало асоціюють. Якщо мову пов'язують з бідністю, безробіттям, відсталістю, периферійністю, то така мова вважається непрестижною, а тому неминуче потрапляє під загрозу зникнення, адже її носії виявляють схильність переходити на мови більш перспективні. Якщо ж мову пов'язують з владою, добробутом, успіхом, сучасним стилем життя, то її престиж, а отже, і життєздатність беззаперечні.

Упродовж останніх 30 років українська мова впевнено торує шлях до вищої престижності. Все менше асоціюється вона з провінційністю, малограмотністю, некваліфікованою працею, усе більше — з високою освіченістю, кар'єрним зростанням, життєвим успіхом. Престиж української мови зростатиме рівнобіжно зі збільшенням її комунікативної потужності, поширеністю в тих сферах, у яких її знання даватиме високооплачувану працю, матеріальну забезпеченість, повагу в суспільстві. Закріплення української мови в елітарних колах створює передумови для її поширення на неелітарну більшість (через механізм соціального зараження). Щасливе майбутнє української мови залежить і від того, чи вдасться негативні стереотипи («мова-жертва», «мова села») замінити на позитивні («мова-переможниця», «мова еліти»), а також закріпити в масовій свідомості престижний образ її носія — освіченої, культурної, заможної людини.

Післяслово МОВА, ЩО ВИПЕРЕДЖАЄ ЧАС

Ось і добігає кінця наша розповідь про роль передбачень у житті людини, науку футурологію, теорію та практику прогнозування, майбутнє світової мовосфери та її невіддільної частини — української мови.

Чи вдалося нам дати вичерпні відповіді на питання, порушені на сторінках книжки? Напевно, ні. Деякі частини прояснено, та більшість, мабуть, лише окреслено як підстава для дальших роздумів, пошуків, обговорень.

Не відаємо й того, якою мірою справдяться наші прогнози. Якщо за кілька десятиліть невблаганний час безжально їх перекреслить, вони інтелектуально застаріють і справлятимуть враження наївного анахронізму. Що ж, нам не лишиться нічого іншого, як тільки покірливо скласти зброю. Утіхою стане те, що ця скромна книжка посприє появі більш глибоких і професійних студій з лінгвофутурології, проти яких наша виявиться тільки першим несміливим кроком.

Та все ж автор сподівається: зі сприятливих прогнозів і сценаріїв збудеться якомога більше, з несприятливих — якомога менше. Надію на це провіщує той факт, що за п'ятнадцять століть безперервного розвитку українська мова не просто збереглася, а й довела свою незаперечну життєстійкість. Усі ті знегоди, які вона здолала за цей час, надали їй внутрішнього гарту, викували в ній запас міцності, виплекали інстинкт самозбереження, пробудили дивовижну жагу до життя.

Загрози, ризики, небезпеки — їх у нашої мови ще буде й буде. Битва за українську мову триває. Проте вона має всі шанси вижити, перемогти, вийти з випробувань іще сильнішою. Тож загальний прогноз усе ж оптимістичний. Якщо збережемо Україну, якщо втримаємо державність, якщо українці залишаться українцями, то й мова українська не вмере, не загине. Зоряний її час іще попереду.

Інший важливий висновок з нашої розвідки: *найліпший спосіб завбачити майбутнє мови — це створити його*. Нема сенсу сидіти, склавши руки, пасивно домагаючи, що скаже нам день грядущий. Чи не краще, мобілізувавши творчу енергію, гуртуватися до праці на спільній мовній ниві?

Навіть якщо прогнози наші й виявляться неточними чи помилковими, ми точно не помилимося, якщо будемо щодня по-синівськи плекати й боронити нашу мову. Тому ця книжка — заклик до дії. Будьмо не свідками, будьмо учасниками. Не глядачами, а діячами. Не ледарями, а трударями.

Для того щоб українська мова не втрачала перспектив, потрібні дві речі: *вимріяти в нашій уяві привабливий образ її майбутнього й наполегливо втілювати цей образ у дійсність*. Ми прагнемо, щоб мова наша й далі лишалася голо-сом розуму, душі, таланту, творчого генія українського народу. Щоб і далі єднала всіх своїх носіїв з найвіддаленішим минулим та найвіддаленішим майбуттям. Щоб яскріла в сузір'ї європейських мов на небосхилі світової лінгвосфери. Щоб сприяла піднесенню нашої інтелектуальної могутності, зростанню ролі України на світовій арені. Щоб ні на мить не спиняла стрімкого злету, побільшуючи свій демографічний і комунікативний потенціал. Щоб проторувала, нарешті, шлях до серця кожного українця.

«Ми, — застерігав Ю. В. Шевельов, — звичайно, не уявляємо собі, наскільки кожен із нас відповідальний за те, якою буде українська мова майбутнього, хай у безконечно малій дозі»¹. Справа честі кожного — бути не просто користувачем, а господарем, охоронцем, будівничим нашої мови. Щоб мова не згасала, потрібно нею думати, писати, говорити. Щодня, щогодини, шохвилини. У родині, на роботі, на вулиці, у мережі. Читати й поширювати писані нею тексти. Не переходити на інші мови скрізь, де це можливо. Пам'ятати, що мовна поведінка кожного з нас — частина життя мови й що кожне слово, яке українець сказав чи написав не українською, підкошує мову, підриває її позиції, звужує її життєвий обшир. Навіть якщо наші співрозмовники не говорять українською, не до кінця розуміють її, бесіда з нами стане для них корисним мовним уроком. Заохочуймо їх власним прикладом! Допомагаймо, підказуймо, хвалімо, чемно виправляймо помилки! Повсякденний ужиток української мови дуже важливий. Та ще важливіше пильно вивчати її, любовно передавати дітям, творити нею багату, цікаву, оригінальну культуру.

Ми старіємо, а мова наша молодіє. У 2222 році книжку про неї автор уже не напише. Але він твердо вірить: у той далекий час українська мова не просто житиме, а й квітватиме, буятиме, дихатиме на повні груди. Адже стане щоденною мовою всіх українців, мовою освічених, успішних і можливих людей. І серед них неодмінно знайдеться той, хто напише книжку про її щасливе майбуття в 3333 році, у 4444 році й далі, далі, далі... Хай надія на це надихне нас творити майбутнє нашої прекрасної мови.

Майбутнє української мови починається сьогодні.

¹ *Шевельов Ю.* Вибр. праці: у 2 кн. — Кн. 1: Мовознавство. — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 347.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Аваков А. Б. 398
Аврелій Марк 14
Ажеж К. 356
Азаров М. Я. 398
Азімов А. 63
Аммон У. 215
Амосов М. М. 75
Андрієнко Л. О. 413
Анохін П. К. 30
Аполлон 24
Арістіпп 13
Арон Р. 66
Арце Х. 398
Аслунд А. 405

Бажан М. П. 20
Байден Дж. 22
Барбюс А. 121
Барвінський О. Г. 111
Бекон Ф. 62, 101
Белл Д. 65, 66, 176
Белл Р. 124
Бен-Єгуда Е. 106, 107
Белінський В. Г. 112, 113
Беляев О. Р. 63
Бжезінський З. 66
Биков В. В. 23
Білецький-Носенко П. П. 321
Біркенхед Е. 64
Бодуен де Кургене Я. 87, 125, 126, 291,
328, 371
Боровиковський Л. І. 109
Бредбері Р. 63
Булаховський Л. А. 126, 127, 218, 346
Бурдьє П. 218

Вайсгербер Л. 122, 123
Васильченко С. В. 120
Вахек Й. 126
Вебер М. 407
Вебстер Н. 101
Веллмен Б. 67
Велліс Г. 63, 64, 121
Вергілій 42
Верн Ж. 63
Верхратський І. Г. 111
Винниченко В. К. 63
Виноградов В. В. 102, 117
Вітгенштайн Л. 291
Владко В. М. 63
Воллер Е. 101

Гаватович Я. 319
Гайнлайн Р. 63
Гакслі О. 63
Гадльгрімссон Й. 323
Гантінгтон С. Ф. 67, 167
Гаспельмат М. 287
Гегель Г. В. Ф. 30, 37, 315, 330
Гелбрейт Дж. К. 66
Гендерсон Г. 65
Гердер Й. Г. 316
Герцль Т. 42, 107
Гіппій 379
Гітлер А. 123
Гладков Ф. В. 116
Говард Е. 64
Гоголь М. В. 27, 112, 113
Голдейн Дж. 64
Головаха Є. І. 206
Горбатенко В. П. 59, 88

- Горбулін В. П. 391
 Горький Максим 121
 Греддол Д. 127, 128, 131, 230, 231, 246
 Гречко В. О. 303
 Грінченко Б. Д. 321
 Грушевський М. С. 72, 73, 111
 Гулак-Артемівський П. П. 20, 109
 Гумбольдт В. фон 111
- Даль Е. 287
 Данилевський М. Я. 84
 Дейк Я. ван 67
 Демокріт 379
 Джордж Л. 95
 Дзюба І. М. 152, 156, 159, 300
 Діамандіс П. 69
 Довженко О. П. 362
 Дондуков-Корсаков О. М. 115
 Дрогобич Ю. 70, 71
 Драгоманов М. П. 111, 389, 390
 Дракер П. 66, 204
- Ебурдін П. 68
 Едіп 39, 40
 Ейнштейн А. 32
 Еллінгтон В. 101
 Еллюль Ж. 66
 Енгельс Ф. 103, 104, 216
 Ерманн Г. 64
 Ешем Р. 101
- Єрмак А. Б. 23
 Єсперсен О. 333, 371
- Жаботинський В. Є. 107, 108
 Желехівський Є. І. 321
 Жувенель Б. де 65
- Загородній А. Г. 6
 Загребельний П. А. 36
 Закревський М. В. 110
 Залізник А. А. 123
 Заменгоф Л. 289
 Замятін Є. І. 63
 Заславський Д. І. 102
 Зеленський В. О. 23
 Зизаній Л. І. 108
 Зимовець Г. В. 213, 355
- Ібсен Г. 221
 Іван IV Грозний 21
- Іванов В. В. 123, 124
 Іден Р. 101
 Інглехарт Р. 206
- Каку М. 69, 70
 Кальве А. 236
 Кальве Л.-Ж. 236
 Кампанелла Т. 62
 Кан Г. 65, 66
 Кант І. 32, 62, 180, 203
 Капиця С. П. 123
 Караджич В. С. 316
 Карпенко Ю. О. 331, 339
 Кассандра 24
 Кастельс М. 67
 Катерина II 21
 Каутський К. 121
 Келлер Р. 124
 Кеннеді Дж. Ф. 22
 Кларк А. 63, 64
 Клименко Н. Ф. 133
 Клінтон Б. 272
 Клосс Г. 230
 Кондратьєв М. Д. 84
 Корнай А. 299
 Корш Ф. Є. 114
 Косеріу Е. 18, 124, 324
 Костомаров М. І. 110, 111
 Котлер Ст. 69
 Котляревський І. П. 20, 36, 110, 113, 318, 321—323
 Кримський С. Б. 28, 57, 77
 Крістал Д. 101, 131, 259, 301, 363
 Кронгауз М. О. 123
 Кузнець С. 83
 Куліш П. О. 111, 120
- Лавров С. В. 21
 Лейн Р. 66
 Лем Ст. 63, 64
 Леман К. 293
 Леннрут Е. 316
 Липа Ю. І. 167
 Лі Куан Ю 392, 402
 Лібанова Е. М. 388, 393
 Лілієнблум М. Л. 106
 Лобановський В. В. 97
 Лондон Дж. 40
 Лоренц К. 43
 Лосєв І. В. 407
 Лук'яненко Л. Г. 36

- Лукашевич П. Я. 110
 Луначарський А. В. 121
 Любомир (Гузар) 204
 Лютер М. 316
- Макгейл Дж. 65
 Макей В. Ф. 230
 Мамедов Г. А. 398
 Мамфорд Л. 66
 Мао Цзедун 268
 Маркс К. 55, 62, 176
 Марр М. Я. 121
 Мартіне А. 213, 230
 Масенко Л. Т. 411, 430
 Маслов С. 205
 Маслоу А. 205, 206
 Масуда І. 66
 Махлуп Ф. 66
 Мее А. 122, 334
 Мейл П. 251
 Мейс Дж. 398
 Мергон Р. 40
 Метлинський А. Л. 20, 109
 Мечковська Н. Б. 219, 373, 412
 Мілош Ч. 238
 Мозер М. 398
 Молінарі Г. де 64
 Моммзен Т. 111
 Мор Т. 62
 Муждабаєв А. І. 398
 Мушкетик Ю. М. 112
- Науменко В. П. 109
 Нейсбіт Дж. 66, 68
 Нечуй-Левицький І. С. 111
 Німчук В. В. 369
 Ніцше Ф. 23, 36, 44, 204
 Новіков І. С. 398
- Обама Б. 22
 Овсяннико-Куликовський Д. М. 111
 Огієнко І. І. 6
 Олег Віщий (князь) 39, 40
 Орвелл Дж. 63
 Орсак П. 113
 Оуен Р. 62
- Павловський О. П. 108
 Паршин П. Б. 128
 Пейс Дж. 101
 Пельцл Ф. М. 103
- Перес Ш. 19
 Петро І 21
 Піаже Ж. 45
 Півторак Г. П. 397
 Платон 62
 Плужник Є. П. 35
 Плунгян В. О. 127
 Подолинський С. А. 111
 Полак Ф. 65
 Поливанов Є. Д. 126, 127
 Полонська-Василенко Н. В. 398
 Поппер К. 17, 18, 40, 81
 Порошенко П. О. 22
 Потебня О. О. 111, 125, 300, 370, 372, 417
 Почепцов Г. Г. 169
 Прешерен Ф. 316
 Протагор 379
 Путін В. В. 21
 Пушкін О. С. 112, 113
- Радчук В. Д. 124, 129—131, 415
 Резерфорд Е. 180
 Рейган Р. 22
 Реймонт В. 238
 Росоховатський І. М. 64
 Рошак Т. 66
 Руденко М. Д. 36
- Сартр Ж.-П. 38
 Сваан А. де 231, 232
 Сверстюк Є. О. 36
 Світ Г. 101
 Світличний І. О. 36
 Сеїтаблаєв А. Ш. 398
 Семереньї О. 333
 Семчинський С. В. 130, 289
 Сенкевич Г. 238
 Сен-Сімон К. 62, 72
 Сепір Е. 83, 291, 317
 Сирський О. С. 96, 398
 Сі Цзіньпін 262, 268
 Сікорський І. О. 114, 115
 Сімович В. І. 6
 Скарга П. 108
 Сковорода Г. С. 14
 Скутнабб-Кангас Т. 212
 Смотрицький М. 108
 Сократ 13
 Сорос Дж. 41

- Срезневський І. І. 133
 Сталін Й. В. 116, 121, 122
 Стась З. М. 431
 Струве П. Б. 115
 Стус В. С. 36
 Суханов О. С. 398
 Сухомлинський В. О. 45
 Сухорукова А. О. 398
 Сухорукова С. О. 398
- Талєб Н. Н. 79
 Тараненко О. О. 325, 337, 348
 Тард Г. 64
 Тенненбаум Р. 216
 Тичина П. Г. 431
 Тищенко К. М. 234, 235, 292
 Ткаченко О. Б. 128, 129, 154, 240, 245,
 259, 279, 300, 404, 424
 Тойнбі А. 84
 Токарчук О. 238
 Толстой О. М. 102
 Тоффлер Е. 53, 65, 66, 177
 Трамп Д. 22
- Фішман Дж. 296
 Фйоразо Ж. 223
 Флехтхайм О. К. 64
 Флорида Р. 400
 Флоринський Т. Д. 113, 114
 Форрестер Дж. 65
 Фосслер К. 417
 Франкл В. 36
 Франко І. Я. 42, 71, 72, 111
 Фрідман Дж. 68, 69
 Фукуяма Ф. 67, 394
 Фур'є Ш. 62
 Фурастьє Ж. 66
- Ханін В. 107
 Харарі Ю. Н. 70
 Хвильовий Микола 20
- Хінріхс У. 335
 Хмара С. І. 36
 Хоменко І. С. 17, 407
 Хоскінг Дж. 167
 Хрушов М. С. 103, 118
- Цертелев М. А. 110
 Цюлковський К. Е. 64
- Чан Л. 234, 237, 238
 Чапек К. 63
 Чапленко В. К. 119
 Чернишевський М. Г. 114
 Черчилль В. 21
 Чийгоз А. З. 398
 Чілачава Р. Ш. 398
 Чорновіл В. М. 36
 Чосер Дж. 251
 Чубаров Р. А. 398
- Шевельов Ю. В. 446
 Шевченко Т. Г. 36, 71, 111, 112, 316, 328
 Шиловська Р. 205
 Шимборська В. 238
 Шлесер Й. М. 289
 Шоденсон Р. 124
 Шопенгауер А. 14
 Шоу Дж. Б. 249
 Шпенглер О. 84
 Шульгін В. В. 115
- Щерба Л. В. 90, 108
 Щербак Ю. М. 75
 Щоголев С. Н. 115, 116
- Юзефович М. В. 115
 Юнг Р. 64
 Юнгман Й. 104
- Янч Е. 65
 Яценюк А. П. 22

Пилип Олександрович Селігей — український мовознавець, доктор філологічних наук, завідувач відділу слов'янських мов Інституту мовознавства імені О.О.Потебні НАН України. Автор праць з етимології, порівняльно-історичної лексикології, стилістики, соціолінгвістики, мовного прогнозування, термінознавства, лінгвістики впливу, історії українського мовознавства, історії української літератури.

Основні публікації: «Внутрішня форма назв емоцій в українській мові» (2001), «Як полонити читача з першого рядка» (2003), «Пуризм у термінології: Український досвід на європейському тлі» (2008), «Мовна свідомість: Структура, типологія, виховання» (2012), «Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові» (2014), «Світло і тіні наукового стилю» (2016), «Лексичний пуризм в історії англійської літературної мови» (2019), «Німецький пуризм і німецька філософія: 400 років разом» (2019), «Глобалізація і проблеми збереження мовного розмаїття» (2022), «Комунікативна потужність і престиж української мови як параметри її життєстійкості» (2023), «Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології» (2023). Співатор науково-популярної книжки «Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури» (2010).

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНИ
НАН УКРАЇНИ

СЕЛІГЕЙ Пилип Олександрович

**УКРАЇНСЬКА
МОВА
У 2222 РОЦІ
ВСТУП ДО ЛІНГВОФУТУРОЛОГІЇ**

Редактор *Л. Є. Канівець*

Художнє оформлення *О. А. Бурдик*

Технічний редактор *Т. М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Кучеренко*

Підписано до друку 10.10.2023.
Формат 70 × 100 /16. Гарн. Ньютон.
Ум. друк. арк. 36,73. Обл.-вид. арк. 33,55.
Тираж 100 прим. Зам. № 7061.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім
«Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ВИДАВНИЦЬ ДІМ
АКАДЕМ ПЕРІОДИКА

